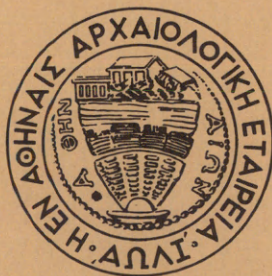

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

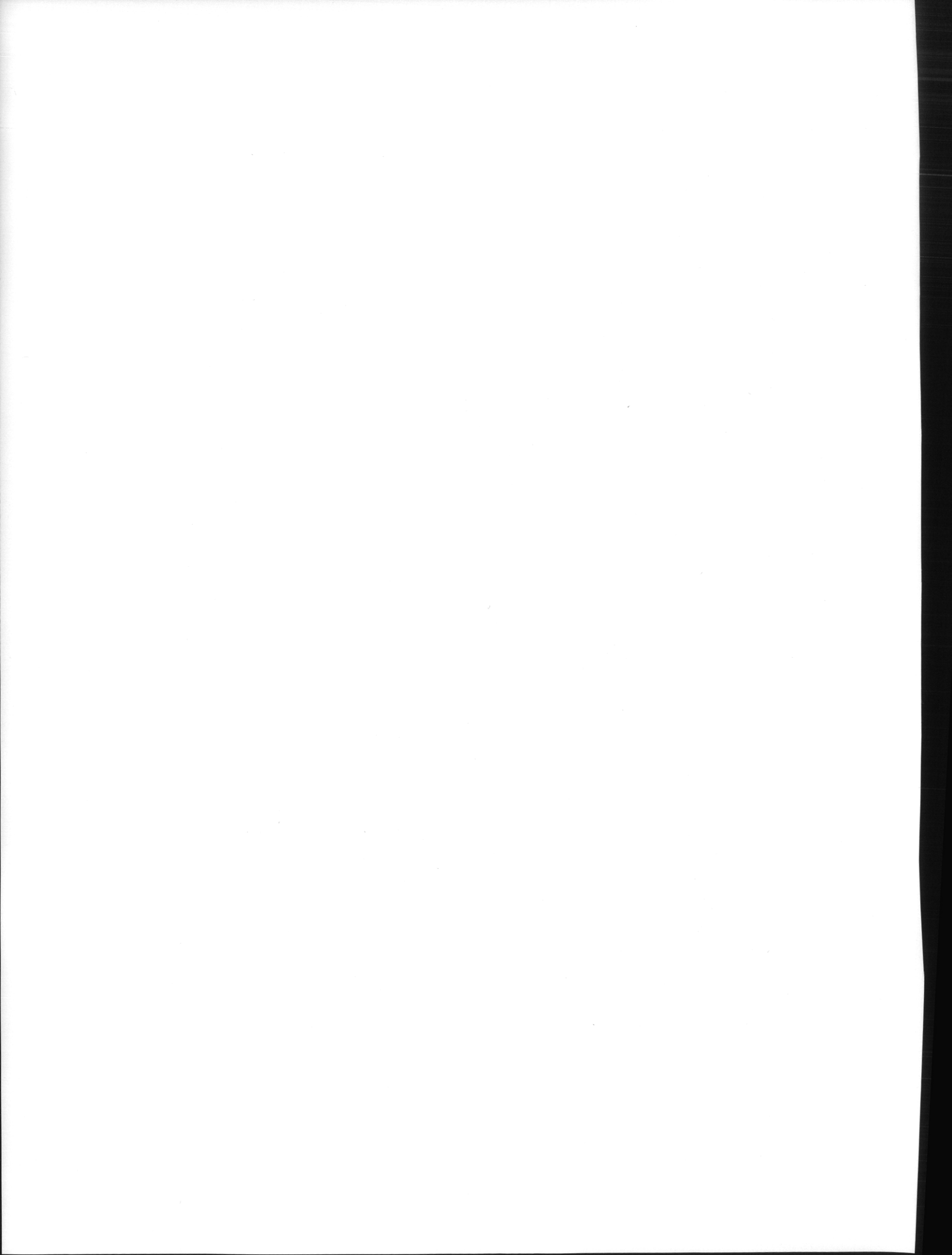
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

146
2007

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2008

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2007

Τόμος 146 (2007)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72
Fax 210 3644996 - τηλ. 210 3625531 - seccr@archetai.gr - www.archetai.gr

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

146

2007

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Όλγας Ε. Τζάχου-Άλεξανδρή:	Ἀρχαῖστικά ἀγάλματα Διονύσου ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου	1-42
Γεωργίου Σταῖνχάουερ:	Δημοτικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου	43-47
Ἑλένης Γ. Παπασταύρου:	Χάλκινο κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Αἴγινα	49-69
Μέλπως Ἰ. Πωλογιώργη:	Δύο ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ	71-78
Εὐάγγελου Π. Βιβλιοδέτη:	Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ δήμου Μυρρινοῦντος	79-129
Χριστίνας Ἀβρονιδάκη:	Βοιωτικὰ ἐπινίκια: ὁ ἀμφορέας ἀρ. εὗρ. 485 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου	131-146
Μέλπως Ἰ. Πωλογιώργη:	Χάλκινα κάτοπτρα ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα	147-192
Παύλου Τριανταφυλλίδη:	Ἀρχαῖοι τάφοι στὴν πόλιν τῆς Ρόδου	193-220
Μάντως Οἰκονομίδου- Θόδωρου Κουρεμπανᾶ:	Ἕνα νομισματοκοπεῖο στὴν ἀρχαία Πέλλα. Μιὰ δεύτερη προσέγγιση	221-242

ΑΡΧΑΪΣΤΙΚΑ ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΥ ΕΥΩΝΥΜΟΥ*

Άφιερώνεται στη μνήμη
του Pierre Amandry

Σ τὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, ἡ περίοδος διακυβέρνησης τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν ρήτορα Λυκοῦργο ἀποτελεῖ σημαντικό σταθμὸ στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξής του. Ἡ μεγάλη οἰκονομικὴ εὐεξία, ποὺ ἀπολάμβανε τότε ἡ πόλη, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, μεταξὺ τῶν ἄλλων ὠφελημάτων ποὺ προέκυψαν, νὰ ἀναπτυχθεῖ μία οἰκοδομικὴ ἀνθησις καὶ μία παράλληλη ἐξωραϊστικὴ δραστηριότητα. Τότε ἀνοικοδομεῖται τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου¹, στίς νότιες ὑπώρειες τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ κατασκευάζεται ἐξ ὁλοκλήρου λίθινο, μὲ κυκλικὴ ὀρχήστρα², ἐνῶ γιὰ πρώτη φορὰ δίνεται ἰδιαίτερη ἔμφασις στὴν ἀνέγερσις τῆς

* Ἡ ἀναπαράστασις τῆς σκηνῆς εἶναι ἔργο τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ Εὐαγγέλου Τζάχου, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα σχέδια ἐκπονήθησαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ μηχανικὴ Φωτεινὴ Τζάχου· καὶ τοὺς δύο εὐχαριστῶ θερμὰ. Οἱ φωτογραφίες τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ θεάτρου ἔγιναν ἀπὸ τὸν Μάκη Σκιαδαρέση, οἱ δὲ φωτογραφίες τῶν ἄλλων ἔργων μοῦ δόθηκαν ἀπὸ τοὺς διευθυντὰς τῶν μουσείων, στὰ ὁποῖα αὐτὰ εὐρίσκονται· πρὸς ὅλους αὐτοὺς καὶ τοὺς ὑπαλλήλους τῶν φωτογραφικῶν ἀρχείων τῶν ἰδίων μουσείων ἐκφράζονται εὐχαριστίες. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου Νίκο Καλτσᾶ καὶ τὴν διευθύντρια τῆς ΚΣΤ Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἑφῆ Λυγκούρη-Τόλια γιὰ τὶς διευκολύνσεις ποὺ μοῦ παρεῖχαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης μου, κυρίως ὅμως στὴν Ἑλένη Κονσολάκη-Παννοπούλου, ὅχι μόνον γιὰ τὶς διευκολύνσεις πρὸς ἐμένα, ὅταν ἦταν Προϊσταμένη τῆς ΚΣΤ Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παρακολούθησις τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας τοῦ θεάτρου στὰ πρῶτα στάδια τῆς, κατὰ τὴν περίοδο ποὺ βρέθηκαν τὰ ἀγάλματα.

1. Πὰ τὸ θέατρο αὐτὸ καὶ τὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία βλ. κυρίως L. Polacco, *Il Teatro di Dioniso Eleuterio ad Atene* (Ρώμη 1990). Πρόσφατα Σάββας

Γῶγος, *Τὸ ἀρχαῖο θέατρο τοῦ Διονύσου. Ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ λειτουργία* (2006).

2. Τὴ θεωρία ὅτι τὰ πρῶτα θεάτρα εἶχαν ὀρθογώνια ὀρχήστρα καὶ ὄχι κυκλικὴ ὑποστηρίζουν ὀρισμένοι μελετητὰς καὶ τεκμηριώνουν τὴ θεωρία αὐτὴ μὲ τὰ εὐρήματά τους. Ὁ πρῶτος ποὺ τὴ διατύπωσε εἶναι ὁ C. Anti, *Teatri greci arcaici da Minosse a Pericle* (Padua 1947). Τοῦ ἰδίου, *La storia meravigliosa del teatro antico di Siracusa*, στὸ *Scritti in onore di Guido Libertini* (Φλωρεντία 1958) 83-90. Τὸν ἀκολούθησε καὶ ὁ L. Polacco: C. Anti - L. Polacco, *Nuove ricerche sui teatri greci arcaici* (Padua 1969). Τοῦ ἰδίου, ὅ.π. (σημ. 1). Τὴ θεωρία αὐτὴ ὑποστήριξαν καὶ ἄλλοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναφέρονται ἐδῶ οἱ κυριότεροι: G. V. Gentili, *Nuovo esempio di 'theatron' con gradinata rettilinea a Siracusa*, *Dioniso* 15, 1952, 122-130. R. Ginouvès, *Le théâtre à gradins droits et l'odéon d'Argos*, *Études Peloponnesiennes* VI (Παρίσι 1972). E. R. Gebhard, *The Form of the Orchestra in the Early Greek Theater*, *Hesperia* 43, 1974, 429-440. W. Wurster, *Die neuen Untersuchungen am Dionysostheater in Athen*, *Architectura* 9, 1979, 58-76. H. van Looy, *Le théâtre de Thorikos et les représentations dramatiques*, στὸ H. Mussche (ἐπιμ.), *Studies in South Attica*, II. *Miscellanea Graeca* 9 (Γάνδη 1994) 9-30.

σκηνης του³. Αυτή ή διάθεση για κτιριακή ανανέωση είχε μία θετική επίδραση και στους άλλους δήμους της Άττικής⁴, στο γ' τέταρτο του 4ου αϊ. π.Χ. Η ανασκαφή του θεάτρου του Εϋωνύμου⁵ επιβεβαιώνει αυτήν την τάση, ένω αποδεικνύεται άλλη μιὰ φορά ή συμμετοχή τών πολιτών στην ανάδειξη του θεατρικού χώρου και τών λειτουργιών του, καθώς και ή ιδιαίτερη αγάπη τους για τὸ θέαμα⁶. Η λίθινη σκηνή αὐτοῦ του θεάτρου⁷, ή όποία χρονολογείται γύρω στὰ 330 π.Χ., είναι σήμερα ή μόνη λίθινη σκηνή θεάτρου της Άττικής που σώζεται στην αρχική της μορφή από αυτήν την περίοδο (εικ. 1-3), μᾶς δίνει δὲ την πραγματική εικόνα του σχήματος της ξύλινης σκηνης, από την όποία και κατάγεται, που ως τώρα ήταν μόνον υποθετική.

Τὸ θέατρο γεννήθηκε μέσα από τις θρησκευτικές τελετές πρὸς τιμήν του Διονύσου. Η ὕπαρξη λοιπὸν μνημείων, που σχετίζονται με τὴ λατρεία του θεοῦ, μέσα στὸν χώρο του θεάτρου ή πλησίον του είναι εὔλογα ἀναμενόμενη.

Τὰ δύο ἀρχαϊστικά ἀγάλματα του Διονύσου που βρέθηκαν στὸν χώρο του θεάτρου του Εϋωνύμου, και ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο της παρούσας μελέτης, κατέχουν ξεχωριστή θέση στην ἀρχαϊστική γλυπτική. Αποτελοῦν δὲ παράλληλα ἓνα σημαντικό στοιχείο ὡς πρὸς τὸν γλυπτὸ διάκοσμο του θεάτρου μας και συμβάλλουν στη γνώση μας για τὴν εικόνα του ἀττικού θεάτρου αὐτῆς της περιόδου, ή όποία, ἐξάλλου, θὰ παρουσίαζε μιὰ ἀξιόλογη ποικιλία ἀνάλογα με τὸ μέγεθος του δήμου και τὸν πλοῦτο τών κατοίκων του. Κυρίως ὅμως ἀποκτοῦμε με βεβαιότητα ἓναν τύπο του θεατρικού Διονύσου.

Τὰ δύο αὐτὰ ἀγάλματα βρέθηκαν τὸν Δεκέμβριο του 1973 στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Ροκανᾶ στὸς Τράχωνες, ἔμπρὸς ἀπὸ τὴ γνωστὴ βιοτεχνία ἀνδρικών ἐνδυμάτων, στὸν

3. Πὰ τις δυνατότητες που προσέφερε ή νέα σκηνή στην παρουσίαση τών ἔργων βλ. E. Pohlmann, Die Proedrie des Dionysos-Theaters im 5. Jh. und das Bühnenspiel der Klassik, στὸ *Museum Helveticum* 38, 1981, 129-146. Τοῦ ἰδίου, Bühne und Handlung im 'Aias' des Sophokles, στὸ *Antike und Abendland* 32, 1986, 20-32. Τοῦ ἰδίου, Sucheszenen auf attischen Bühne des 5. und 4. Jahrhunderts. Zur Bühnentechnik der 'Eumeniden', des 'Aias', 'der Acharner', und der 'Rhesos', στὸ *Xenia* 22, 1989, 41-61. Τοῦ ἰδίου, Der Chor der Tragödie an den Grenzen der Bühnenkonventionen des 5. Jh., στὸ E. Pohlmann (ἐπιμ.), *Studien zur Bühnendichtung und zum Theaterbau der Antike* (1995) 117-131. Τοῦ ἰδίου, Aristophanes auf der Bühne des 5. Jh., αὐτόθι 133-142. Γενικότερα για τὴ σκηνή στὸν 4ο αϊ. βλ. R. F. Townsend, The Fourth-Century Skene of the Theater of Dionysos at Athens, *Hesperia* 55, 1986, 421-438.

4. Πὰ τὰ θεάτρα της Άττικής βλ. H. R. Goette, Griechische Theaterbauten der Klassik. Forschung-

stand und Fragestellungen, στὸ Pohlmann (ἐπιμ.) ὅ.π. (σημ. 3) 9-48. J. C. Moretti, *Théâtre et société dans la Grèce antique* (2001) 127-134. Γενικότερα για τὰ θεάτρα βλ. P. Ciancio Rossetto - G. Pisani Santorio (ἐπιμ.), *Teatri greci e romani, alle origini del linguaggio rappresentato, consimento analitico I-III* (Torino 1994-1996).

5. Όλγα Τζάχου-Άλεξανδρῆ, Ἀνασκαφή θεάτρου στὸς Τράχωνες Άττικής, *ΠΑΕ* 1980, 64-67, πίν. 58-59. Τῆς ἰδίας, *ΠΑΕ* 1981, 154, πίν. 118-119. *Έργον* 1980, 24 κέ. πίν. 41-42. *Έργον* 1981, 44 κέ., πίν. 72. O. E. Tzachou-Alexandri, The original plan of the Greek Theater reconsidered: The Theater at Evonymon of Attica, στὸ *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, July 12-17, 1998, Classical Archaeology towards the Third Millennium: Reflections and Perspectives* (1999) 420-423, πίν. 36b, εἰκ. 163.

6. Πὰ τὴ σχέση κοινωνίας και θεάματος βλ. Moretti ὅ.π. (σημ. 4).

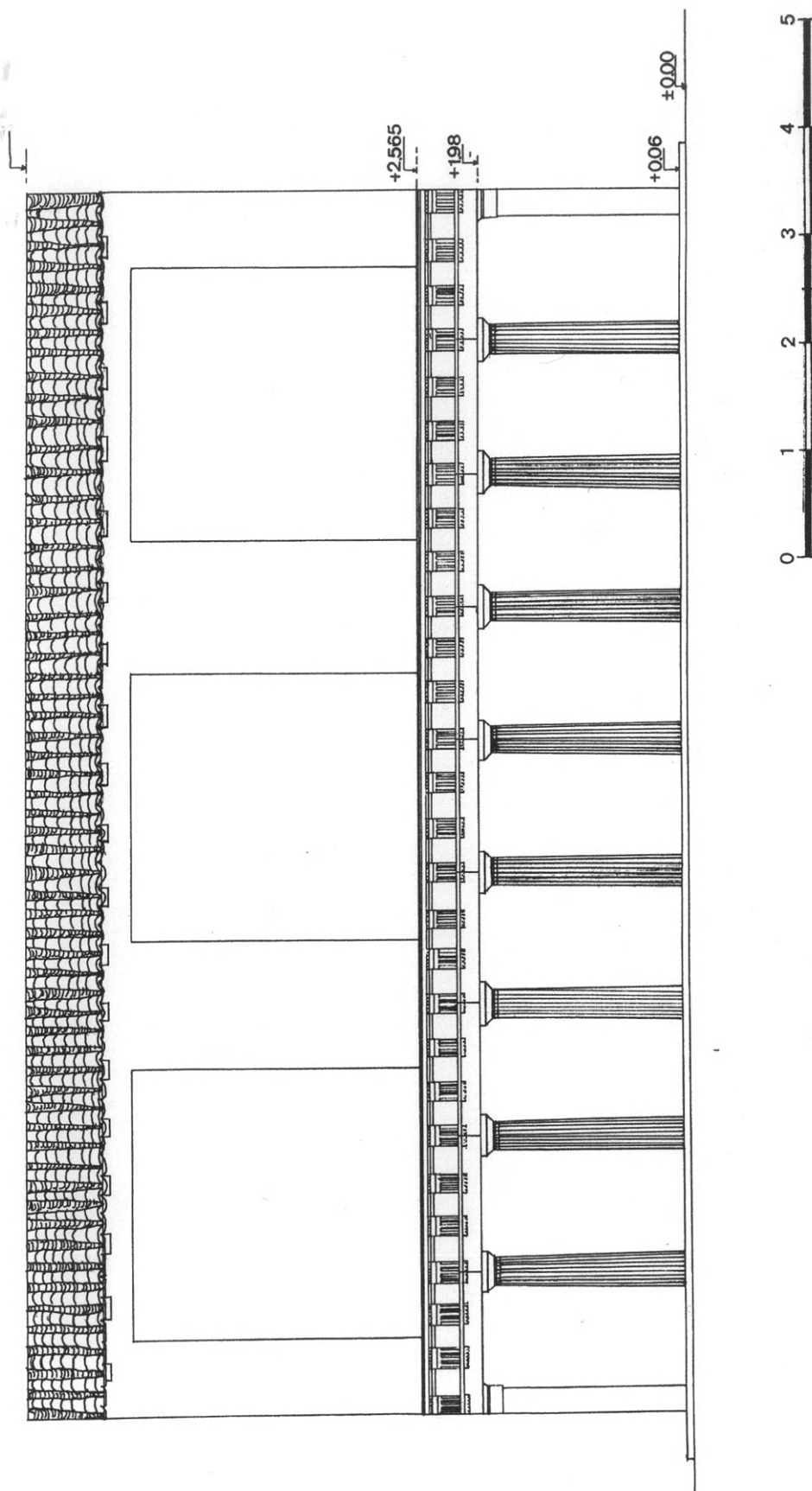
7. Πὰ τὴν ἀναπαράσταση βλ. O. E. Tzachou-Ale-

Εἰκ. 1. Ἡ πρόσοψη τῆς σκηνῆς.

Εἰκ. 2. Ἡ σκηνὴ ἀπὸ Δ.

Εἰκ. 3. Ἀναπαράσταση τῆς σκηνῆς (σχέδ. Ε. Ε. Τζάχου).

χῶρο τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, τὸ ὁποῖον ἀνασκάφηκε στὴ συνέχεια. Καὶ τὰ δύο ἔργα εἶχαν ἀποθηκευτεῖ στὸ προσκήνιο. Τὸ πρῶτο ἦταν ὄρθιο στὴ ΝΔ. γωνία του, σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Ἰ. Γερουλάνου, ὁ ὁποῖος τὸ περισυνέλεξε, ὅταν αὐτὸ ἦλθε στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια ἐκσκαφικῶν ἐργασιῶν στὸ προαναφερθὲν οἰκόπεδο γιὰ τὴν ἀνέγερση φυλακίου εἰσόδου στὸ ἤδη ὑπάρχον κτίριο τῆς βιοτεχνίας. Τὸ δεύτερο βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς πὺ ἐπακολούθησε⁸· κείμενον στὸ δάπεδο τοῦ προσκηνίου, στὴ ΝΑ. γωνία (εἰκ. 4-5). Στὴ ΝΔ. πλευρὰ τοῦ προσκηνίου βρέθηκε ὁ κἀνθαρος, πὺ ἀνήκει στὸ ἴδιο ἄγαλμα. Ἀποτμήματα καὶ τῶν δύο ἀγαλμάτων συνελέγησαν ἀργότερα, κατὰ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς, ἀπὸ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀποκαλυφθέντος μνημείου. Οἱ θέσεις δὲ

Εἰκ. 4. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου ἀρ. 1, ὅπως βρέθηκε, στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ προσκηνίου.

xandri, *XVth International Congress* ὅ.π. (σημ. 5) εἰκ. 163.

8. Οἱ ἀρχαιολόγοι πὺ ἐργάστηκαν στὴν ἀνασκαφὴ διαδοχικὰ εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἑλένη Κονσολάκη, Μαρία Πετριτάκη, Παντελὴς Ζορίδης, Παντελὴς Ἑσχιτζιόγλου, Θεόδωρος Ἀλεξίου, Ἄννα Καραπα-

ναγιώτου, Εὐάγγελος Βιβλιοδέτης, Μαρία-Ξένη Γαρέζου, Ἑλένα Κουντούρη, Ρούλα Σκαναβῆ, Ἀμερσὼ Ψαρροῦ, Γεωργία Κορδατζάκη, Θωμᾶς Τσέλιος, Κώστας Θεοδορίδης, Παναγιώτης Κουτῆς· ὅλους τοὺς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν προσφορὰ τους

Εἰκ. 5. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου ἀρ. 1, κοντινὴ λήψη.

στὶς ὁποῖες αὐτὰ βρέθηκαν, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω⁹, συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴ συναγωγή συμπερασμάτων καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴ θέση ποὺ ἀνιδρύθηκαν αὐτὰ τὰ ἀγάλματα. Ἡ καλὴ κατάσταση τῆς ἐπιδερμίδας τῶν γλυπτῶν ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὰ δὲν ἔμειναν γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἐκτεθειμένα στὸ ὑπαιθρο¹⁰.

Πὰ λόγους πρακτικούς, περιγράφομε πρῶτο τὸ ἄγαλμα ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἄγαλμα 1, ἀκέφαλο (εἰκ. 6-9).

Διαστάσεις: Ὑψ. μετὰ τῆς πλίνθου 1.565 μ., ὕψ. ἀγάλμ. 1.435 μ., πλ. ὤμων 0.46 μ. Διαστάσεις πλίνθου ἄνω: μῆκ. 0.305 μ., πλ. 0.275 μ., κάτω: μῆκ. 0.265 μ., πλ. 0.18 μ., ὕψ. 0.13 μ. Ὁ κανὼν ἐξέχει 0.027 μ., ἔχει μῆκος 0.21 μ., τὸ δεξιὸ πόδι προεξέχει τῆς πλίνθου 0.023 μ.

Διατήρηση: Ἀκέφαλο. Λείπουν τὰ δάκτυλα

ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Τὸ δεξιὸ χέρι συγκολλήθηκε ἀπὸ τρία κομμάτια: τμῆμα τοῦ βραχίονα μὲ τμῆμα τοῦ πήχυ, τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ πήχυ πλησίον τοῦ καρποῦ μὲ τὴν παλάμη· ἐνῶ ὁ ἄνθαρος δὲν συγκολλήθηκε ἀκόμα μὲ τὰ δάκτυλα ποὺ τὸν κρατοῦν. Συγκολλημένη ἡ παλάμη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ. Ἐνα θραῦσμα προσετέθη στὴν πτύχωση τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ.

9. Βλ. σ. 31 κέ.

10. Βλ. παρακάτω σ. 37-38.

Εἰκ. 6-7. Ὁ Διόνυσος ἀρ. 1.

Εἰκ. 8-9. Ὁ Διόνυσος ἀρ. 1.

Ἡ πτυχωτὴ ἀπόληξη τοῦ ἱματίου, σὲ σχῆμα χελιδονοουράς, ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ πέντε τεμάχια. Μικρὴ ὀρθογώνια προεξοχή στοῦ δεξιὸ πλάι, ἐπάνω στὴν κύρια πτυχή, ὑποδηλώνει τὴ θέση πού στηριζόταν ὁ κἀνθαρος (εἰκ. 10-11). Λεῖπουν ἓνα μικρὸ θραῦσμα ἀνάμεσα στὰ δάκτυλα καὶ τὸν κἀνθαρο, ἡ ἀπόληξη τῆς μιᾶς λαβῆς τοῦ ἀγγείου καὶ τὸ πόδι. Τὸ ἔνδυμα φέρει ἐκδορὲς σὲ μερικά σημεῖα, καὶ ἀποκρούσεις στοῦ πλάι.

Ἔχει λαξευτεῖ ἀπὸ ἓνα τεμάχιο πεντελικοῦ μαρμάρου ἀρίστης ποιότητος πού περιέχει μικρὴ ποσότητα μίκας. Τὸ δεξιὸ χέρι, ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ μιὰ ὀπή πού ὑπῆρχε ψηλὰ στὸν βραχίονα τοῦ δεύτερου ἀγάλματος, θὰ ἦταν ἐξαρχῆς πρόσθετο. Τὸ ἄγαλμα εἶναι τελειωμένο ἐμπρός καὶ πίσω, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὸ πανταχόθεν. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου καλύπτεται ἀπὸ ἴζημα, ἔχει δὲ ὑποστῇ ἐλαφρὰ διάβρωση, γιὰ τοὺς δύο δὲ αὐτοὺς λόγους δὲν διακρίνονται σαφῶς τὰ χρησιμοποιηθέντα ἐργαλεῖα ἐπεξεργασίας, ὡστόσο εἶναι ὁρατὰ ἴζη ράσπας πίσω στὴ δεξιὰ χειρίδα καὶ στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τῆς ἐπιδερμίδας τοῦ βραχίονα τοῦ ἴδιου χειριοῦ, τὸ ὁποῖον, ἐπειδὴ βρέθηκε σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς, δὲν καλύπτεται ἀπὸ ἴζημα. Προφανῶς τὸ ἄγαλμα ἔχει ὑποστῇ λείανση μὲ σμιρίδι. Δὲν παρατηρεῖται χρῆση τρυπάνου, μὲ ἐξαίρεση τὴ διάνοιξη μιᾶς μικρῆς ὀπῆς, διάμ. 0.003 μ., στοῦ δεύτερου τριγωνάκι πού σχηματίζεται ἀπὸ τὴ βαθμιδωτὴ ἀπόληξη τῆς χελιδονοουράς, σὲ ὕψος 0.79 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου, γιὰ τὴ στερέωση τῆς ράβδου τοῦ θύρσου τοῦ θεοῦ. Ἡ ἐργασία εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη¹¹. Ἡ πλίνθος ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιο καὶ ἡ ἄνω πλευρὰ τῆς προεκτείνεται κατὰ τι σὲ μῆκος καὶ πλάτος, σὰν κανόνας, ὥστε νὰ πατοῦν τὰ πόδια τοῦ ἀγάλματος, ἐπιπλέον, τὸ δεξιὸ πόδι προεξέχει τῆς πλίνθου. Ὁ θεός, σὲ στάση μετωπική, προβάλλει ἐλαφρὰ τὸ δεξιὸ πόδι. Τὸ δεξιὸ χέρι, μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ κάτω, φέρεται στοῦ πλάι. Μὲ αὐτὸ κρατοῦσε τὸν κἀνθαρο. Τὸ ἀριστερὸ χέρι εἶναι ἐλαφρὰ λυγισμένο στὸν ἀγκώνα καὶ φέρεται ἐμπρός. Μὲ αὐτὸ θὰ κρατοῦσε τὸν θύρσο, ὁ

Εἰκ. 10-11. Ὁ κἀνθαρος.

ὁποῖος θὰ πατοῦσε ἐπὶ τῆς πλίνθου καὶ θὰ στηριζόταν στὸν ἀριστερὸ ὤμο τοῦ θεοῦ, μὲ τὴ βοήθεια λεπτοῦ μεταλλικοῦ γόμφου, τοῦ ὁποῖου, τὸ ἓνα ἄκρο θὰ βυθιζόταν στὴ μικροσκοπικὴ ὀπή, πού ἔχει διανοιγῇ στὴ βαθμιδωτὴ ἀπόληξη τοῦ ἱματίου του. Ἡ κόμη πέ-

11. Οἱ τεχνικὲς πληροφορίες πού ἀναγράφονται ὀφείλονται στὶς γνώσεις τοῦ ἀρχιτεχνίτη τοῦ Ἑθνι-

κοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν Φίλιππου Διαμαντόπουλου, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ.

φτει πίσω στήν πλάτη σέ μία μάζα, ἡ ὁποία στενεύει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω, εἶναι δὲ ἐπεξεργασμένη μὲ λεπτές κυματοειδεῖς ἐγχαράξεις, πού ἀναδεικνύουν τὴν πλούσια ὕφῃ της. Ἐμπρός, δύο κυματοειδεῖς πλόκαμοι, ἐπεξεργασμένοι ἐπίσης μὲ λεπτές κυματοειδεῖς ἐγχαράξεις, πλαισιώνουν τὸν λαμῖο, ἕνας σὲ κάθε πλευρά, φτάνοντας ἕως τὸ στήθος, ἐνῶ ἡ ἄκρη τους σχηματίζει σπείρα, πού στρέφεται πρὸς τὰ ἔσω.

Ὁ θεὸς εἶναι ντυμένος μὲ πτυχωτὸ ποδήρη χιτῶνα, πού στὸν λαμῖο σχηματίζει λεπτή ταινία, διακοσμημένη μὲ συνεχόμενα τρίγωνα, ἐνῶ οἱ ραφές στοὺς ὤμους, οἱ ὁποῖες τονίζονται μὲ μία συνεχόμενη κυματοειδὴ γραμμὴ, δημιουργοῦν λοξές τοξωτὲς πτυχώσεις μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ κάτω· ἐξαιρεῖται τὸ τρίγωνο κάτω ἀπὸ τὸν λαμῖο, πού παραμένει ἐπίπεδο. Πίσω, ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια διάταξη πτυχώσεων. Τὸ ἔνδυμα στὸν δεξιὸ βραχίονα ἀποδίδεται μὲ πολλὲς λεπτομέρειες, ὅπως στὴ ραφὴ καὶ στὶς πτυχώσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν ριπιδωτὸ σχῆμα καὶ βαθμιδωτὴ ἀπόληξη.

Ἐπάνω ἀπὸ τὸν χιτῶνα φορεῖται ποδήρες ἱμάτιο μὲ ἀπόπτυγμα, τὸ ὁποῖο σχηματίζει ἐπάνω πτυχωτὴ ἀναδίπλωση, τῆς ὁποίας ἡ παρυφὴ ἔχει κλιμακωτὴ διάταξη. Τὸ ἱμάτιο, διερχόμενο κάτω ἀπὸ τὴ δεξιὰ μασχάλη, διασχίζει διαγωνίως τὸ στήθος καὶ τὴν πλάτη, συγκρατούμενο δὲ στὸν ἀριστερὸ ὤμο, καλύπτει τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ πέφτει στὸ πλάι πρὸς τὰ κάτω. Ἡ παρυφὴ του κάτω ἀπὸ τὸ χέρι, σὲ σχῆμα χελιδονοουράς, διαγράφει καθέτως σὲ διπλὲς σειρὲς συνεχεῖς τεθλασμένες. Ἐπίσης, ἡ παρυφὴ τοῦ ἀποπτύγματος στὸν κορμό, ἐμπρός καὶ πίσω, σχηματίζει κάτω δύο πτυχωτὲς γλῶσσες, μὲ βαθμιδωτὴ ἀπόληξη τῶν πτυχῶν. Στὴ διευθέτησή τους κυριαρχεῖ μία κάθετη κεντρικὴ κύρια πτυχὴ, ἡ ὁποία πλαισιώνεται ἀπὸ ἄλλες κάθετες, πού ποικίλλουν σὲ πλάτος, ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργεῖται μία ρυθμικὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μία στὴν ἄλλη. Κάθε πτυχὴ διογκώνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὴν παρυφὴ της, ὥστε νὰ τονίζονται οἱ καμπύλες τῶν γλουτῶν καὶ τῶν ἰσχίων. Ἡ κεντρικὴ πτυχὴ τοῦ ἀποπτύγματος ἐπαναλαμβάνεται καὶ πρὸς τὰ κάτω, μὲ μιὰ κεντρικὴ πτυχὴ τοῦ ἱματίου μεταξὺ τῶν ποδιῶν, ἐνῶ πίσω ἀπὸ αὐτὴν σχηματίζονται καὶ ἄλλες σὲ ἐπάλλῃλα ἐπίπεδα, οἱ δὲ ἀπόληξεις τους διαγράφουν δύο ἐπάλλῃλα τρίγωνα. Στὸ πλάι, κάθετες βα-

ριές πτυχές πλαισιώνουν τὰ πόδια, σὲ ἐπάλλῃλα ἐπίπεδα καὶ αὐτές, τονίζουν δὲ τὸν ἄξονα τοῦ σώματος στὸ πλάι. Τὸ ὕφασμα στοὺς μηρούς ἐφάπτεται στὸ σῶμα, δημιουργώντας ἐλάχιστες πτυχές, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι αὐστηρὰ συμμετρικές, ἀλλὰ μετατοπίζονται ἐλαφρὰ μὲ τὴν ἀνεπαίσθητη κίνηση τοῦ ποδιοῦ πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐνῶ κάτω ἀπολήγουν σὲ καμπύλη.

Κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο φαίνεται ἡ πυκνὴ πτύχωση τοῦ χιτῶνα, ἐνῶ τὸ λεπτὸ ὕφασμα καλύπτει τὰ πόδια ἕως τὰ δάκτυλα, καὶ σχηματίζει καμπύλες πτυχώσεις ἐπάνω στὸ πέλμα. Ὁ θεὸς φορεῖ σανδάλια, τῶν ὁποίων ἀποδίδονται μόνον τὰ καττύματα.

Ὁ κἀνθαρος (εἰκ. 10-11). Τὸ ἀγγεῖο εἶναι πλήρες ἐσωτερικὰ καὶ οἱ λαβές του μόλις ὑπερβαίνουν τὸ χεῖλος του. Λείπουν ἡ ἀπόληξη τῆς μιᾶς λαβῆς καὶ τὸ πόδι, καὶ τμήματα τῶν δακτύλων τοῦ χειριοῦ τοῦ θεοῦ πού τὸν κρατοῦσαν. Ὑψ. 0.12 καὶ 0.15 μ. μὲ τὴ λαβή, διάμ. 0.108 μ. Στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ κορμοῦ σώζονται τμήματα 4 δακτύλων πού τὸν κρατοῦσαν.

Ἄγαλμα 2, ἀκέφαλο (εἰκ. 12-15).

Διαστάσεις: Ὑψ. μετὰ τῆς πλίνθου 1.43 μ., ὕψ. ἀγάλματος 1.37 μ., πλ. ὤμων 0.447 μ., διαστάσεις πλίνθου: μῆκ. 0.315 μ., βάθ. 0.26 μ., ὕψ. 0.07 μ. Τὸ δεξιὸ πόδι τοῦ ἀγάλματος προεξέχει τῆς πλίνθου 0.027 μ.

Διατήρηση: Ἀκέφαλο. Ἐχει σπάσει σὲ δύο τμήματα, στὸ μέσο τῶν μηρῶν. Λείπουν τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ τὸν καρπὸ. Τὰ μαλλιά στὴν πλάτη ἔχουν ἀποκοπῆ καὶ ἐμπρός ἕνα μικρὸ θραῦσμα κάτω ἀπὸ τὸν ὤμο ἔχει ἀπολεπιστεῖ. Ἐκδορὲς ἀπὸ τὸ σκαπτικὸ μηχανήμα.

Ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, ἔτσι καὶ αὐτὸ τὸ ἄγαλμα ἔχει λαξευτεῖ ἀπὸ ἕνα τεμάχιο μαρμάρου πεντελικοῦ, ἀρίστης ποιότητος. Μόνον τὸ δεξιὸ χέρι, ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονα, ἔχει κατασκευαστεῖ χωριστά. Στὸν δεξιὸ βραχίονα βλέπομε τὴν ὁπὴ γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ γόμφου συνένωσης τοῦ χειριοῦ μὲ ἐκεῖνο τὸ τμῆμα πού εἶχε κατασκευαστεῖ χωριστά. Εἶναι τελειωμένο ἐμπρός καὶ πίσω. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἐπιφανειῶν εἶναι ὅμοια μὲ αὐτὴν πού παρατηρεῖται καὶ στὸ προηγούμενο. Ἐλάχιστες μικροδιαφορὲς ὑπάρχουν στὴν ἀπόδοση κάποιων λεπτομερειῶν.

Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ διασώζει τὸ δεξιὸ πλάι τῆς φούστας, πού δὲν διατηρεῖται καλὰ στὸ προηγούμενο.

Εἰκ. 12-13. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου ἀρ. 2.

Εἰκ. 14. Ὁ Διόνυσος ἀρ. 2, δεξιὰ πλευρά, στὸν βραχίονα φαίνεται ἡ ὀπὴ σύνδεσης μὲ τὸ πρόσθετο τμῆμα τοῦ χειριοῦ. Εἰκ. 15. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ ἀγάλματος.

γούμενο. Ἐδῶ, τὸ ἱμάτιο σχηματίζει κάθετη πτυχή μὲ δύο βαθμιδωτὲς ἀπολήξεις κάτω, ὅπως διαμορφώνεται στὶς δύο ὄψεις τοῦ ἀγάλματος, ἔμπρὸς καὶ πίσω. Στὸ ἴδιο πλάι, κοντὰ στὸ μέσο τοῦ μηροῦ, ὑπάρχει ἐκδορὰ μᾶς προεξοχῆς, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ σημεῖο στήριξης τοῦ κανθάρου, ὅπως παρατηρεῖται καὶ στὸ πρῶτο ἄγαλμα. Ὁ θεὸς προβάλλει τὸ δεξιὸ πόδι, τὸ ὁποῖον προεξέχει τῆς πλίνθου. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ πλίνθος δὲν προεκτείνεται ἔμπρὸς, ὅπως στὸ πρῶτο ἄγαλμα.

Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἔχει τὸν ἴδιο ἀγαματικὸ τύπο μὲ τὸ προηγούμενο, ἀποτελεῖ δὲ ἀντιγραφὴ του. Προφανῶς εἶναι ἔργο καλλιτέχνη ποὺ ἐργαζόταν στὸ ἴδιο ἐργαστήριο μὲ αὐτὸν ποὺ κατασκεύασε τὸν Διόνυσο ἀρ. 1. Αὐτὸ τὸ γλυπτὸ δημιουργεῖ τὴν αἴσθησις ὅτι ἐκτελέστηκε μετὰ τὸ πρῶτο καὶ κάτω ἀπὸ κάποια

χρονικὴ πίεσις, προφανῶς, προκειμένου νὰ ἀνεγερθοῦν στὸ θέατρο καὶ τὰ δύο μαζί.

Οἱ διαφορὲς εἶναι ἐμφανεῖς, εἶναι δὲ οἱ ἀκόλουθες: Πίσω, ἡ κεντρικὴ πτυχή τοῦ ἱματίου δὲν σχηματίζει ἐπ'ἀλλήλης πτυχώσεις, ὅπως στὸ πρῶτο ἄγαλμα, ἀλλὰ μόνον στὴν ἀπολήξή της, κάτω. Οἱ γλουτοὶ τονίζονται περισσότερο σὲ αὐτὸν τὸν Διόνυσο. Τὸ ἀριστερὸ χέρι, τὸ ὁποῖο συγκρατεῖ τὴ χειδονοσοῦρά, βρίσκεται σὲ μεγαλύτερη ἀπόστασις ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ ἀγάλματος, τὸ δὲ ὕφασμα πίσω στὸν ἀγκῶνα δὲν πτυχώνεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, παραλείπονται οἱ τρεῖς μικρὲς ὀριζόντιες καμπύλες πτυχώσεις. Οἱ πτυχὲς τοῦ χιτῶνα ἐπάνω στὰ πόδια ἀποδίδονται κάθετες σχεδόν, καὶ ὅχι καμπύλες, ὅπως στὸ προηγούμενο ἄγαλμα.

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Μὲ τὸ πρῶτο βλέμμα μπορεῖ κανεὶς νὰ χαρακτηρίσει τὰ ἀγάλματα αὐτὰ ὡς ἀρχαῖστικά. Ὅπως καὶ στὰ ἄλλα ἔργα αὐτῆς τῆς τεχνοτροπίας, ἔτσι καὶ ἐδῶ παρατηρεῖται περίτεχνη σχηματοποίηση τῶν ἐνδυμάτων καὶ ἔντονη διακοσμητικὴ διάθεσις. Ἀρχαῖκα στοιχεῖα ὑπάρχουν στὴ στάση καὶ στὴν ἔνδυση. Τὸ μακρὸν ἱμάτιο μὲ τὸν διαγώνιο ἄξονά του θυμίζει ἀρχαῖκὸ ἔργο. Ὅμως, αὐτὸς ὁ τρόπος ἔνδυσης ἦταν ἄγνωστος στὴν ἀρχαῖκή περίοδο. Ὁ κάθε ἀρχαῖσμός, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, δὲν εἶναι μία ἀπλή ἀντιγραφὴ ἑνὸς ἀρχαῖκοῦ στοιχείου, ἀλλὰ μία νέα δημιουργία μὲ ἀρχαῖκή ἐμφάνισις. Ἡ συμμετρικὴ διαμόρφωσις τῆς παρυφῆς τοῦ ἀποπτύγματος τῶν Διονύσων, μὲ δύο γλωσσωτὲς ἀπολήξεις ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς πτυχῆς, ταιριάζει στὴν πραγματικότητά στὸν πέπλο καὶ ὄχι στὸ διαγώνιο ἱμάτιο, ὑποδηλώνει δὲ ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος τῶν ἀρχαῖστικῶν ἀγαλμάτων μὲ διαγώνιο ἱμάτιο κατάγεται ἀπὸ τὶς πεπλοφόρους¹². Μακρὸν ἱμάτιο, διερχόμενο λοξὰ ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ στήθος, ἐπάνω ἀπὸ χιτῶνα, ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴν πρώιμη κλασικὴ περίοδο, καὶ ἦταν κυρίως ἔνδυμα θεοτήτων, ἀλλὰ τὸ φοροῦσαν καὶ θνητοί¹³, κατὰ τὴ διάρκεια τελετουργιῶν. Στὴν ἀρχαῖκή γλυπτικὴ ἔχομε ἄγαλμα Διονύσου καθιστοῦ, ὁ ὁποῖος φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο μὲ λοξὴ παρυφὴ στὸ στήθος ποὺ περνάει ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο¹⁴. Ἐξάλ-

12. Πὰ τὸ λοξὸ ἱμάτιο μὲ ἀπόπτγμα βλ. Fullerton, *Hellenistic* 263 μαζί μὲ τὴ σημ. 20, ὅπου δίδεται καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

13. Παράδειγμα ὁ νέος τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀρ. 633, ποὺ χρονολογεῖται στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.: Μπρούσκαρη 76 κέ., εἰκ. 136. Floren 259, πίν. 20,6. Ἰ. Τριάντη, *Τὸ Μουσεῖον Ἀκρο-*

πόλεως (Ἀθήνα 1998) 173 ἀρ. 180. C. Maderna-Lauter, στὸ *Bol I* 251, εἰκ. 327.

14. Παράδειγμα ὁ Διόνυσος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 3711, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στὰ 510 π.Χ.: Ν. Κυπαρίσσης, Καθήμενος ἀρχαῖκός Διόνυσος, *ΑΔ* 13, 1930/31, 119-136, εἰκ. 1. T. L. Shear, *AJA* 36, 1932, 392, πίν. D. *AE* 1939-

λου, ὁ Διόνυσος στὴ μελανόμορφη καὶ στὴν ἐρυθρόμορφη κεραμικὴ ἀπεικονίζεται συχνὰ μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο¹⁵.

Τὸ χάλκινο ἀγαλμάτιο τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 6447¹⁶, ἀνάθημα τῆς Μελεσοῦς, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 470 π.Χ., εἶναι τὸ ἀρχαιότερο ἀρχαῖστικὸ γλυπτὸ καὶ τὸ προγενέστερο δείγμα χρήσεως λοξοῦ ἱματίου μὲ ἀπόπτυγμα, ἀλλὰ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀποπτύγματος εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἔχουν οἱ Διόνυσοι τοῦ Εὐνύμου: δὲν σχηματίζει τὴν κεντρικὴ πτυχὴ, ἐνῶ τὸ στήθος καλύπτεται ἀπὸ τὴν αἰγίδα. Ἡ ἀρχαῖστικὴ παραλλαγή του, μὲ γυρισμένη πτυχωτὴ παρυφὴ στὸ στήθος, ἀπαντᾷ σὲ ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., κυρίως ὅμως στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου. Τὸ Παλλάδιο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους¹⁷, στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 3869 (εἰκ. 16), ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 420-410 π.Χ., φέρει ἐπάνω ἀπὸ τὸν χιτῶνα ἱμάτιο μὲ λοξὴ παρυφὴ, ποὺ ἔχει ἀναδίπλωση πτυχωτὴ, ὥστόσο στὸ κάτω τμήμα του δὲν δηλώνεται ἀκόμη ἡ κεντρικὴ πτυχὴ. Ἐνῶ τὸ Παλλάδιο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπιδαύρου¹⁸ στὸ

1941, Χρον. 7, ἀρ. 27. H. W. Schuchhardt, Sitzender Dionysos, *AntPl* 6, 1967, 7-20, πίν. 1-8. Σ. Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, *Συλλογὴ Γλυπτῶν, Περιγραφικὸς κατάλογος* (Ἀθήνα 1967) 23-24. J. Kleine, Untersuchungen zur Chronologie der attischen Kunst von Peisistratos bis Themistokles, *IstMitt. Beih.* 8, 1973, 28. E. Pochmarski, *Das Bild des Dionysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands* (Βιέννη 1974) 27-28. L. Alford, *The Seated Figure in Archaic Greek Sculpture* (1981) 377-86, ἀρ. 63. Fuchs 253, εἰκ. 278. *LIMC* III (1986) λ. *Dionysos* 437, ἀρ. 135, πίν. 310 [C. Gasparri]. Floren 260. D. Viviers, *Recherches sur les ateliers de sculpteurs de la cité d'Athènes à l'époque archaïque, Endoios, Philergos, Aristoklès* (Βρυξέλλες 1992) 172, 189-190. Καλτσᾶς 74-75, ἀρ. 111.

15. Παράδειγμα ὁ Διόνυσος στὸν ἐρυθρόμορφο καλυκωτὸ κρατῆρα τοῦ Μουσείου Martin von Wagner στὸ Würzburg, ἀρ. L 526 τοῦ Μύσωνος, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 500 π.Χ.: *ARV* 239, 19. Langlotz, *Griechische Vasen in Würzburg* (Μόναχο 1932) πίν. 193. *LIMC* III λ. *Dionysos* ἀρ. 291, πίν. 327 [C. Gasparri]. Στὴ μελανόμορφη κεραμικὴ ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ὁ Διόνυσος τοῦ ἀμφορέα στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου ἀρ. F 55, τῆς ομάδας Ε, τοῦ 540 π.Χ.: *CVA* 3, πίν. 15 (52), 9. *LIMC* III λ. *Dionysos* ἀρ. 286 πίν. 327.

16. Bulle, *Rundplastik* 7. Niemeyer, *Promachos* 35 κέ., 51, εἰκ. 13. Τοῦ ἰδίου, Attische Bronzestatuetten

der spätarchaischen und frühklassischen Zeit, *AntPl* 3, 1964, 21 κέ. πίν. 11, 34a. Rolley ἀρ. 42, πίν. 12. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 62, 66 κέ. Τῆς ἰδίας, Bronzestatue der Athena. Bemerkungen zur Herkunft des archaischen Promachos-typus, *AntK* 12, 1969, 106, πίν. 47,1. Willers, *Anfänge* 59 κέ., πίν. 32,2. Fuchs 177, ἀρ. 181. Fullerton, *ADS* 141. E. Walter-Karydi, *Die äginetische Bildhauerschule, Werke und schriftliche Quellen* (Mainz am Rhein 1987) 16, 19, εἰκ. 11, 12. Zagdoun 29, 59, 148, 228, ἀρ. 66a. *LIMC* II (1982) λ. *Athena* 972, ἀρ. 146, πίν. 720 [P. Demargne]. Brahms 287-288, ἀρ. 7, εἰκ. 6.

17. Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum I* (Βοστώνη - Νέα Ὑόρκη 1902) εἰκ. 176. F. Eichler, Die Skulpturen des Heraions bei Argos, *ÖJh* 19-20, 1919-20, 30-31, εἰκ. 23-24. *Agora* XI 51-52. A. Delivorrias, Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jhs., *Tübinger Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte*, Band 1, 1974, 189-191, ἀρ. 13. Καρούζου ὁ.π. (σημ. 14) 59. *LIMC* II (1984) λ. *Aphrodite* 13, ἀρ. 36 [A. Delivorrias]. *LIMC* IV (1988) λ. *Hélène* 551, ἀρ. 364 [L. Kahil]. Zagdoun 46, 47, 154 σημ. 79, 157, 158, 165, 166, 223, πίν. 47, εἰκ. 171. Fullerton, *Archaistic* 58, 191. Καλτσᾶς 115, ἀρ. 205.

18. J. F. Crome, *Die Skulpturen des Asklepios-tempels von Epidauros* (Βερολίνο 1951) 45-55, πίν. 39-50. B. Schlörb, *Timotheos*, 22. *ErgH. JdI* (Βερολίνο 1965) πίν. 2-5. Delivorrias ὁ.π. (σημ. 17) 193-196.

Εἰκ. 16. Τὸ Παλλάδιο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους, EAM ἀρ. 3869.

Εἰκ. 17. Τὸ Παλλάδιο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Ἐπιδαύρου, EAM ἀρ. 4680.

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 4680 (εἰκ. 17), ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 380 π.Χ., ἐμφανίζει σαφῶς καὶ τὴν κεντρικὴ πτυχὴ τοῦ κάτω τμήματος τοῦ ἱματίου, πλησιάζει δὲ περισσότερο μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἱματίου τῶν Διονύσων τοῦ Εὐωνύμου.

Ἡ προγενέστερη ἀπεικόνιση, βεβαιωμένη καὶ ἐπιγραφικά, ἀρχαῖστικοῦ Διονύσου μὲ μακρὸν ἱμάτιο, ποὺ σχηματίζει ἀπόπτυγμα μὲ γυρισμένη πτυχωτὴ παρυφή, ἀπαντᾷ στὸν κυκλικὸ βωμὸ τοῦ Μουσείου τῆς Βραυρῶνος¹⁹ ἀρ. NE 1177. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ἀγαλματικὸς

Stewart 170. N. Yalouris, Die Skulpturen des Asklepiostempels in Epidauros, *AntPl* 21, 1992, 21-30, ἀρ. 6-24, πίν. 8-23. Zagdoun 46, 165, 228, ἀρ. 51. Καλτσᾶς 173, ἀρ. κατ. VI.

19. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ 1948, 89 κέ., εἰκ. 7. J. Marcadé, *BCH* 73, 1949, 527. Ἔργον 1962, 32, εἰκ. 43. G. Daux, *BCH* 87, 1963, 706, εἰκ. 15. E. Mitropulu, *Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C.* (Ἀθήνα 1977) 29, ἀρ. 27, εἰκ. 45. W. Fuchs, Zum

Beginn des archaischen Stiles, *Boreas* 7, 1984, 79-81. E. Vikelas - W. Fuchs, Zum Rundaltar mit archaischen Götterzug für Dionysos in Brauron, *Boreas* 8, 1985, 41-48. *LIMC* III (1986) λ. *Eirene* 704, ἀρ. 10 [E. Simon]. Brahms 236 κέ. Hackländer 76, 132 κέ., 208-209, ἀρ. 69.

Πρόσφατα, G. Despinis, Der Dionysos-altar in Brauron, *JdI* 119, 2004, 41-65, κυρίως εἰκ. 17. Ὁ μελετητὴς τὸ χρονολογεῖ στὸ 400 π.Χ., μὲ καλλιτεχνικά

τύπος του Διονύσου είναι διαφορετικός από εκείνον των Διονύσων του θεάτρου μας. Η χρονολόγηση του έργου είχε προκαλέσει στο παρελθόν αμφισβητήσεις, πρόσφατα όμως χρονολογήθηκε από τον Γ. Δεσπίνη γύρω στα 400, ενώ η Ντ. Πέππα-Δελμούζου χρονολογεί το έργο στο α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Ο τύπος του αρχαϊστικού ιματίου, όπως αυτός των Διονύσων του Εὐνύμου, απεικονίζεται στο ψηφισματικό ανάγλυφο της Νεαπόλεως, του 356/55 π.Χ.²⁰, στο Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 1480 (εἰκ. 18), στο ὁποῖον ἡ Ἀθηνᾶ δεξιώνεται τὴν πολιοῦχο θεά. Τὸ ἀπεικονιζόμενο ἀρχαϊστικὸ εἰδῶλιο τῆς Παρθένου φέρει μακρὸ λοξὸ ἱμάτιο μὲ γυρισμένη πτυχωτὴ παρυφή στο στήθος. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι ἡ χρονολόγηση τοῦ γλυπτοῦ εἶναι βέβαιη.

Ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ τῆς λοξῆς πτυχωτῆς παρυφῆς, ὑπενθυμίζομε ὅτι αὐτὴ ἀπαντᾷ ἤδη στὰ κοντὰ ἱμάτια τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν κορῶν τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπως τῆς ἀρ. 674²¹, ἢ τῆς 594²², ἀλλὰ καὶ τῆς Δήλου ἀρ. Α4068²³.

Οἱ βαριὲς πλαστικὲς πτυχὲς ποὺ πλαισιώνουν τὰ πόδια στὸ πλάι, δὲν ἀπαντοῦν στὴν ἀρχαϊκὴ γλυπτικὴ.

Ἡ στάση τοῦ ἀγάλματος μὲ τὰ πόδια σχεδὸν ἐνωμένα, οἱ πτυχὲς ποὺ πλαισιώνουν τὰ πόδια, ἡ ἐντονὴ ἀξονικότητα ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὴν κεντρικὴ κυρίαρχη πτυχή στὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ ἀγάλματος, εἶναι ὅλα τυπικὰ ἀρχαϊστικὰ χαρακτηριστικὰ, ἀπαντῶνται δὲ γιὰ πρώτη φορὰ στὸ τέλος τοῦ 5ου αι. π.Χ., στὸ ἄγαλμα τῆς Ἑκάτης Ἐπιπυργιδίας

κριτήρια. Ἡ Ντ. Πέππα-Δελμούζου χρονολογεί τὸ ἔργο γύρω στὰ 370 σύμφωνα μὲ τὰ γράμματα: Epigraphica, στὸ *Atti delle giornate di studio di Roma e di Atene in memoria di Margherita Guarducci (1902-1999)* (2003) 91 κέ.

20. N. Svoronos, *NM* 605 κέ., ἀρ. 248, πίν. 107. R. Binnebösel, *Studien zu den attischen Urkundenreliefs* (Kaldenkirchen 1932) 10, ἀρ. 40, 55. Γ. Μπακαλάκης, *Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα*, ΑΕ 1936, 35, εἰκ. 51. P. Collart, *Philippes, ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine* (Παρίσι 1937) 102 κέ., πίν. 22,2. Kraus, *Hekate* 124. H. Bengtson, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt, I. von 700 bis 338 v. Chr.* (Μόναχο 1962) 286 κέ. *Agora* XI 51 σημ. 5a, 52 σημ. 17, 85, 90 σημ. 16. C. M. Havelock, *The Archaic as Survival, versus the Archaistic as a New Style*, *AJA* 69, 1965, 333, πίν. 74,8. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 78, 80. Δ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα, Ὁδηγὸς Μουσείου Καβάλας* (Ἀθήνα 1969) 89, εἰκ. 25. D. Lazaridis, *EAA*, Suppl. (1970), λ. *Neapolis* 540 κέ., *LIMC* II (1984) λ. *Artemis* 678, εἰκ. 734, πίν. 505 [L. Kahil]. *LIMC* II λ. *Athena*, 1013, ἀρ. 611 [Demargne]. Fullerton, *Helleni-*

stic 261, 265. M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs*, *AM Beih.* 13 (Βερολίνο 1989) 9, 64, 142, 195, 200, 230, 284 κέ., ἀρ. Α 68, πίν. 22,1. C. L. Lawton, *Attic Document Reliefs, Art and Politics in Ancient Athens* (Ὁξφόρδη 1995) 95-96, ἀρ. 28, πίν. 15. *LIMC* VIII, Suppl. (1997), λ. *Parthenos*, ἀρ. 3 [H. Koukouli-Chrysanthaki]. Brahms 318-319, ἀρ. 35, εἰκ. 52. Καλτσᾶς 237, ἀρ. 498. *IG* I 2, 128. M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions* II (Ὁξφόρδη 1948) ἀρ. 159.

21. Richter, *Korai* 81 κέ. ἀρ. 127, εἰκ. 411-416, 434. Μπούσκαρη εἰκ. 129-130. Floren 269 καὶ σημ. 36. Martini 51 κέ., 260. Stewart εἰκ. 155-156. Boardman εἰκ. 158. Maderna-Lauter, στὸ *Bol* I 244-246, εἰκ. 317. K. Karakasi, *Archaische Koren* (Μόναχο 2001) 85, 118 κέ., 123, 125, πίν. 178-179, 269-272.

22. Richter, *Korai* ἀρ. 124, εἰκ. 398-400. Μπούσκαρη εἰκ. 111. Floren 268 καὶ σημ. 26. Stewart εἰκ. 150-151. Rolley 183 κέ., εἰκ. 165. Maderna-Lauter, στὸ *Bol* I 244, εἰκ. 318. Karakasi ὅ.π. (σημ. 21) 79, 85, πίν. 181-183, 273.

23. Αὐτόθι 68-70, 72, 80, 87, 126, πίν. 71, 224-225.

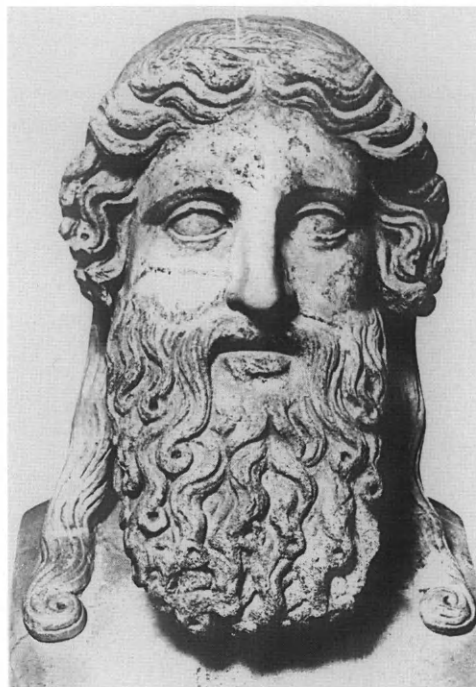
Εἰκ. 18. Ψηφισματικό ἀνάγλυφο Νεαπόλεως τοῦ 356/55 π.Χ., ΕΑΜ ἀρ. 1480.

τοῦ Ἀλκαμένους²⁴. Τὸ Ἑκαταῖο τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα, ἀρ. S 21²⁵, ποὺ συνήθως χρονολογεῖται γύρω στὰ 420-410 π.Χ., θεωρεῖται ὡς τὸ παλαιότερο γνωστὸ ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τοῦ καλλιτέχνη. Ἡ Ἑκάτη ἐδῶ φέρει τὸ ζωσμένο πέπλο (εἰκ. 19). Ἡ ὁμοιότητα τῶν Διονύσων τοῦ Εὐωνύμου μὲ τὴν Ἑκάτη τοῦ Ἀλκαμένους ἔγκειται στὴ στάση, στὴν ἀξονικότητα τῆς κεντρικῆς πτυχῆς τοῦ ἐνδύματος καὶ στὶς πλευρικὲς πτυχώσεις. Τὸ τρίμορφο Ἑκαταῖο τοῦ Ἀλκαμένους ἐπαναλαμβάνεται καὶ προσαρμόζεται στοῦ

24. Πὰ τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος βλ. Fullerton, *Hekate*. Τοῦ ἰδίου *Hellenistic* 261-265. Ἐπίσης Brahms 151-175.

25. Schmidt 48 κέ., πίν. 24.1.3. Kraus, *Hekate* 84 κέ., 97 κέ., 113, πίν. 3,2. Eckstein, *Hekataion* 27 κέ.,

εἰκ. 1, 2, πίν. 12-14. *Agora* XI 86 κέ. Willers, *Anfänge* 48 κέ., πίν. 30,1,2. Fullerton, *ADS* 9. Boardman εἰκ. 222. Zagdoun 150 κέ., 229, ἀρ. 70, πίν. 46, 165. Brahms 309-310, ἀρ. 22, εἰκ. 38.

Εἰκ. 19. Τὸ Ἑκαταῖον τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν (ἀπεικονίζεται μετὰ τὴν ἄδεια τῆς Σχολῆς).
Εἰκ. 20. Κεφαλὴ Διονύσου, τύπου *Galleria delle Carte Geografiche*, τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανοῦ.

πνεῦμα τῆς τέχνης τῆς κάθε ἐποχῆς ποὺ αὐτὸ κατασκευάζεται, ἕως καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἡ διαμόρφωση τῆς φούστας, με κεντρικὴ κυρίαρχη πτυχή καὶ πλάγιες πτυχώσεις ποὺ πλαισιώνουν τὰ πόδια, δὲν ἀπαντᾶται σὲ ἄλλα γνωστὰ ἀρχαῖστικά ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἀρχαῖστικὸ εἰδῶλιο τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ξενοκρατείας ἀπὸ τὸ Φάληρο στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 2756, φορεῖ πέπλο ζωσμένο στὴ μέση, τὸ δὲ ἀπόπτυγμά του σχηματίζει δύο γλῶσσες, ὅπως τῆς Ἑκάτης· χρονολογεῖται καὶ αὐτὸ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ ἡ φούστα εἶναι ἀκόμη ὁμοιόμορφα πτυχωτή²⁶. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ εἰδῶλιο τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὶς Βάσ-

26. N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum, Die Reliefs* (1908) 493 κέ., πίν. 181. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (Βερολίνο 1960) 65, εἰκ. 33. Eckstein, *Hekataion* 33 κέ., εἰκ. 12. C. M. Havelock, *AJA* 69, 1965, 333, 534, πίν. 74,7. A. Linfert, *Die Deutung des Xenokrateiareliefs*, *AM* 82, 1967, 149 κέ. G. B. Waywell, *Landscape Elements in Greek Relief Sculpture* (1968) 199, πίν. 104. Mitropulu ὁ.π. (σημ. 19) 43 κέ., 44, ἀρ. 65, εἰκ. 103. G. Neumann, *Probleme*

des griechischen Weihreliefs (Tübingen 1979) 49, 66, πίν. 27a. Ridgeway, *Fifth Century Styles* 131 κέ. *LIMC* I (1981) λ. *Acheloos* 24, ἀρ. 197, πίν. 42 [H. P. Isler]. Fullerton, *ADS* 31, 41 σημ. 51, 48, 57 σημ. 34. Τοῦ ἰδίου, *Perirrhanteria* 216 σημ. 52. Τοῦ ἰδίου, *Hellenistic* 261 σημ. 10. Boardman εἰκ. 169. Zagdoun 151, 228, ἀρ. 64. Brahms 316, ἀρ. 31, εἰκ. 48. E. Vikela, *Attische Weihreliefs und die Kulttopographie Attikas*, *AM* 112, 1997, 223. Καλτσᾶς 133, ἀρ. 257.

σες τῆς Φιγαλείας, στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, ποὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ., ἐπίσης²⁷.

Ἡ διαμόρφωση τῆς κόμης πίσω σὲ μιὰ μάζα μὲ κυματοειδεῖς ἐγχαράξεις κατάγεται ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, θυμίζει δὲ κομμώσεις ὑστεροαρχαϊκῶν κορῶν, ὅπως τῆς κόρης τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀρ. 684²⁸, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 490 π.Χ. Ἐπανεμφανίζεται δὲ σὲ ἀρχαϊστικά ἔργα. Αὐτὴ ἡ διαμόρφωση καὶ ὁ παχὺς ἐλικοειδὴς πλόκαμος ἐκατέρωθεν τοῦ λαμποῦ, ποὺ ἀπολήγει σὲ σπείρα, ἡ ὁποία στρέφεται πρὸς τὰ ἔσω, εἶναι συγκρίσιμα μὲ κεφαλὲς τοῦ Διονύσου τύπου Galleria delle Carte Geografiche²⁹ τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανοῦ (εἰκ. 20), ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἀλκαμένη, λόγῳ τῆς ὁμοιοτήτάς του μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἑρμῆ Προπυλαίου τοῦ Ἀλκαμένους³⁰. Παρόμοιους πλοκάμους ἔχει καὶ ὁ τύπος τοῦ Διονύσου Vaticano-Terme³¹, ποὺ ἀποδίδεται στὸ περιβάλλον τοῦ γλύπτη Κηφισοδότου καὶ χρονολογεῖται στίς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τὸ καλλιτεχνικὸ ὕφος τῶν ἀγαλμάτων ὑποδηλώνει τὴν τέχνη τοῦ δεύτερου κλασικισμοῦ. Καὶ τὰ δύο ἔχουν ἀπὸ τὴν κλασικὴ τέχνη τὴν καθαρότητα τῶν γραμμῶν καὶ τοῦ περιγράμματος. Ἡ διάπλαση τοῦ σώματος, ἡ κατανομή τῶν ὄγκων καὶ ἡ ἀναλογία του μὲ τοὺς εὐρεῖς ὧμους καὶ τὴν ἔντονη καμπυλότητα τῶν ἰσχίων ἀπηχοῦν τὴ γλυπτικὴ ἀντίληψη τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν πτυχῶν τοῦ χιτῶνα στὸ στήθος καὶ ἡ βαριὰ πτύχωση στὰ πόδια, κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ἀποδίδονται μὲ ἔντονη πλαστικότητα, σύμφωνα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης αὐτῆς τῆς περιόδου. Μιὰ χρονολόγηση τῶν ἀγαλμάτων στὴ δεκαετία τοῦ 320, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Ἐξάλλου αὐτὴ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴ λάξευση τῶν λεπτομερειῶν καὶ τὴν πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων. Οἱ τοξωτὲς πτυχώσεις τοῦ ἱματίου ἐπάνω στὰ πέλματα τοῦ ἀγάλματος 1, οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται νωρὶς τὸν 4ο αἰ. π.Χ.³², θυμίζουν τὴν

27. H. Kenner, *Der Fries des Tempels von Bassae-Phigalia* (Βιέννη 1946) 42. C. M. Havelock, *Archaic as Survival versus the Archaistic as a New Style*, *AJA* 69, 1965, 333, πίν. 74.6. F. Cooper, *The Temple of Apollo at Bassae. A Preliminary Study* (New York - London 1971) 42. N. Παλούρης, Ἀνασκαφαὶ εἰς τὸν ἐν Βάσσαις Φιγαλείας ναὸν τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος, *AAA* 6, 1973, 39 κέ. Ch. Hofkes-Brukker, *Der Bassae-Fries in der ursprünglich geplanten Anordnung*, στὸ A. Malwitz, *Zur Architektur der Apollon-Tempels in Bassai-Phigaleia* (Μόναχο 1975) 55. Fullerton, *ADS* 49, 57 σημ. 37. Τοῦ ἰδίου, *Hellenistic* 261 σημ. 10. Zagdoun 79, 151. Brahms 316-317, ἀρ. 32, εἰκ. 49.

28. Μπρούσαρη εἰκ. 125-126. Karakasi ὅ.π. (σημ. 21) 117, 119, 125, 130, 135, πίν. 192-194. Τριάντη ὅ.π. (σημ. 13) 143-144.

29. *LIMC* III (1986) λ. *Dionysos* ἀρ. 184, πίν. 317 [C. Gasparri].

30. Σχετικὰ μὲ τὸν Ἑρμῆ Προπυλαῖο τοῦ Ἀλκαμένους βλ. Willers, *Alkamenes* 37-109. Ἐπίσης *LIMC* V (1990) λ. *Hermes* [G. Siebert], γιὰ τὸν τύπο τοῦ Γυμνασίου τῆς Ἐφέσου, ἀρ. 42-46, γιὰ τὸν τύπο τῆς Περγάμου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μιὰ παραλλαγή του, ἀρ. 47-51. Ἡ καλύπτει διατηρούμενη κεφαλὴ τοῦ τύπου τῆς Ἐφέσου εἶναι αὐτὴ τῆς στήλης τοῦ Μουσείου Ἑρμιτᾶς τῆς Ἀγίας Πετρούπολης ἀρ. A 26: Willers ὅ.π. 44-48, εἰκ. 5, 7 καὶ 9. *LIMC* V λ. *Hermes* ἀρ. 45.

31. *LIMC* III (1986) λ. *Dionysos* ἀρ. 186, πίν. 317 [Gasparri].

32. Παράδειγμα, ἡ ἐπιτάφια στήλη τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 717: A. Conze, *Die attischen Grabreliefs* 322, πίν. 80. Lippold

Εἰκ. 21. Ἐπιτύμβια στήλη τῆς Δαμασιστρᾶτης
στοῦ ΕΑΜ, ἀρ. 743.

Εἰκ. 22. Ἐπιτύμβια στήλη στοῦ ΕΑΜ, ἀρ.
1863.

ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων δύο ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, τῆς στήλης τῆς Δαμασιστρᾶτης ἀρ. 743 (εἰκ. 21)³³ καὶ τῆς στήλης ἀρ. 1863 (εἰκ. 22)³⁴, τὰ ὅποια χρονολογοῦνται στὴ δεκαετία 330-320 π.Χ. Ἐνῶ οἱ κάθετες πτυχώσεις στὰ ἴδια σημεῖα τοῦ ἀγάλματος 2 πλησιάζουν τὶς πτυχώσεις τῆς ἀπεικονιζόμενης

229, πίν. 81. H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs der 5. und 4. Jhs. v. Chr.* (Darmstadt 1965, α' ἔκδ. 1931) 45, πίν. 42.1. Καρούζου ὁ.π. (σημ. 17) 83. R. Stupperich, *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen* (Münster 1977) ἀρ. 176. E. Meyer, *Alte Männer auf attischen Grabdenkmälern*, *AM* 104, 1989, 58 σημ. 54. Clairmont ἀρ. 3.350. Καλτσᾶς 185, ἀρ. 364. W. Geominy, *Die Zeit von 390 bis 360 v. Chr.*, στοῦ Bol II εἰκ. 211a-c.

33. Conze ὁ.π. (σημ. 32) 410. G. Rodenwaldt, *Das Relief bei den Griechen* (Βερολίνο 1923) 65, εἰκ. 75. K.

Friis Johansen, *The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period. An Essay in Interpretation* (Copenhagen 1951) 57, 61, 162, εἰκ. 24. *IG II 2*, 11037. Καρούζου ὁ.π. (σημ. 14) 111. W. Schiering, *Stele und Bild bei griechischen Grabmälern*, *AA* 1974, 659-660, εἰκ. 4. Clairmont ἀρ. 4.430. B. S. Ridgway, *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture* (Madison 1997) 160, πίν. 31. Καλτσᾶς 198-199, ἀρ. 395.

34. M. Collignon, *Statues funéraires dans l'art grec* (Παρίσι 1911) 189, εἰκ. 116. Diepolder ὁ.π. (σημ. 32) 53, πίν. 52.1. Καρούζου ὁ.π. (σημ. 14) 127. Kokula,

Εἰκ. 23. Ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἰέρωνος καὶ τῆς Λυσιππῆς στὸ ΕΑΜ, ἀρ. 833.

στὴ στήλη τοῦ Ἰέρωνος καὶ τῆς Λυσιππῆς ἀπὸ τὸν Ραμνούντα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 833 (εἰκ. 23)³⁵.

Ἀρχαῖστικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ Διονύσου πρὶν ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους εἶναι σπάνιες, γι' αὐτὸ τὰ δύο ἀγάλματα τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία.

Marmorlütrophoren, AM 10. Beih. (Βερολίνο 1984) 190, ἀρ. H 25. D. Woysch-Méautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l'époque archaïque à la fin du IV siècle av. J.-C.* (Λωζάννη 1982) ἀρ. 89, πίν. 17. Viereiselschlörb ὁ.π. (σημ. 33) 92 σημ. 13, 138 σημ. 9a. Clairmont ἀρ. 1431. Καλτσᾶς 206-207, ἀρ. 417.

35. Diepolder ὁ.π. (σημ. 32) 54 κέ., πίν. 54. N. Himmelmann, Wildschutz, *Studien zum Ilissos-Relief* (Μόναχο 1956) 25 κέ., εἰκ. 28-29. R. Lullies - M. Hirmer, *Griechische Plastik. Von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus*² (Μόναχο 1960) πίν. 227. R. Kabus-Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jahrhunderts v. Chr.* (Darmstadt 1963) 101 κέ. S. Adam, *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical*

Periods (Λονδίνο 1966) 69, 72. Καρούζου ὁ.π. (σημ. 14) 125, ἀρ. 833. Fuchs ὁ.π. (σημ. 14) 497 κέ., εἰκ. 579. B. R. Brown, *Antiklassicism in Greek Sculpture of the 4th Century B.C.* (Νέα Ὑόρκη 1973) 21 κέ., εἰκ. 75. B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs* (Darmstadt 1983) 18, 194, 208, 219, εἰκ. 3. W. Geominy, *Die Florentiner Niobiden* (Βόννη 1984) 244, 256, εἰκ. 265, 295. M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs*, AM 13. Beih. (Βερολίνο 1989) 76 κέ., 260. Stewart 193, εἰκ. 586-587. Clairmont ἀρ. 2.480. S. Schmidt, *Über den Umgang mit Vorbildern. Bildhauerarbeit im 4. Jahrhundert* (1996) 213 πίν. 44. J. Bergemann, *Demos und Thanatos. Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten* (Μόναχο 1997)

Ο ΓΛΥΠΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΑΓΑΛΜΑΤΩΝ

Άνάλογα τυπολογικά χαρακτηριστικά με τόν τύπο τών ἀγαλμάτων τοῦ Εὐωνύμου παρουσιάζουν τρία ἀρχαϊστικά ἀγάλματα, τὰ ὅποια ταυτίζονται ὡς Διόνυσοι. Ἐχουν ἴδια στάση, τὸν ἴδιο τύπο ἐνδύματος καὶ τὴν ἴδια πτυχολογία, εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς:

Ἐνα τμήμα κορμοῦ ἀγάλματος, τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὴ Σταμάτα τῆς Ἀττικῆς καὶ εἶναι τώρα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τών Ἀθηνῶν ἀρ. 3070 (εἰκ. 24-27)³⁶, ἀποτελεῖ τὸ πλησιέστερο παράδειγμα γιὰ σύγκριση μετὰ τὸ ἀγαλμά μας. Οἱ διαφορὲς εἶναι δευτερεύουσες, ὅπως ἡ ὑψὺ τοῦ χιτῶνα, ποὺ ἀποδίδεται μετὰ κυματοειδεῖς ἐγχαράξεις. Ὁ Fullerton ταυτίζει τὸ ἔργο ὡς Διόνυσος, καὶ στηρίζει τὴ θεωρία του αὐτὴ στὴ στάση καὶ στὸ ἔνδυμα. Ἐνῶ ἄλλοι ἀρχαιολόγοι ἐρμηνεύουν τὸν κορμὸ αὐτὸν ὡς κόρη. Μολονότι λείπουν τὸ κεφάλι, τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια τοῦ ἀγάλματος, ἡ ταύτισή του ὡς Διονύσου πιστεύω ὅτι ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ὁμοιοτήτά του μετὰ τὰ ἀγάλματα τοῦ Εὐωνύμου. Ὡστόσο, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε μετὰ βεβαιότητα, ἐὰν αὐτὸς ὁ Διόνυσος εἶναι ἓνα πρωτότυπο ἔργο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἢ τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου, ἢ ἓνα ἀντίγραφο τών πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

Τὸν ἴδιο τύπο μετὰ τὸ ἀγαλμα τοῦ Εὐωνύμου ἔχει καὶ ὁ Διόνυσος τοῦ Μουσείου Τορλόνια τῆς Ρώμης ἀρ. 492 (εἰκ. 28)³⁷, ὁ ὁποῖος εἶναι ἓνα καλὸ ἀντίγραφο τών αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Ὁ θεὸς κρατᾷ τὸν θύρσο κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς, ὅπως θὰ ἀπεικονίζονταν καὶ οἱ Διόνυσοι τοῦ Εὐωνύμου. Τὸ κεφάλι του εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη. Τὸ δεξιὸ χερὶ εἶναι σπασμένο. Τὰ πόδια λείπουν ἀπὸ τὰ γόνατα.

Ὁ Διόνυσος ἀπὸ τὴν Αἴγινα, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

174, ναῖσκος ἀρ. 608, 199, ταφικὸς περίβολος Ν 5, 214, ἀρ. 71, πίν. 1,1, 36,1,3, 75,1,2. J. Bergemann - K. Hallof, Hieron und Lysippe: Inschriften, Ikonographie und Interpretation eines bekannten attischen Grabreliefs, *AM* 112, 1997, 269 κέ., πίν. 36. Boardman, *Griechische Plastik. Die spätclassische Zeit und die Plastik in Kolonien und Sammlungen. Kulturgeschichte der Antiken Welt* (1998, 1η ἔκδ. Λονδίνο 1995) εἰκ. 128. N. Himmelmann, *Attische Grabreliefs, Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Vorträge G 357* (Opladen 1999) 129 κέ. εἰκ. 51-52. C. Rolley, *La sculpture grecque, II. La période classique* (Παρίσι 1999) 378 κέ. εἰκ. 398. Καλτσᾶς 204, ἀρ. 409. Maderna, στὸν Bol II 381, 446, 541, εἰκ. 349.

36. C. Waldstein, Report on excavations near Stamatata in Attika, *AJA* 5, 1889, 424, πίν. 12. RS II 638, 8. Bulle, *Rundplastik* 12, πίν. 2,14. Schmidt, *Archaistische Kunst* 51. Agora XI 51 κέ., 63. Herdejürgen, *Thronende*

Göttin 81. Fullerton, *ADS* 229 κέ., ἀρ. ΠΑ1, σ. 20 σημ. 178, σ. 161. Τοῦ ἰδίου, *Archaistic* 133 κέ., 148-149, ἀρ. ΠΑ1. Zagdoun, SA 161, 228, ἀρ. 53. Brahms 238 κέ., 347-348, ἀρ. 72, εἰκ. 83. Hackländer 80 σημ. 267, 117 κέ., 189-190.

37. P. E. Visconti, *Catalogo del Museo Torlonia* (Torlonia 1883) 250, ἀρ. 492, πίν. 126. RS II 637, 6. A. Furtwängler, *Beschreibung der Glyptothek König Ludwigs I. zu München* (Μόναχο 1910, α' ἔκδ. 1900) 60 σημ. στὸν ἀρ. 51. Bulle, *Rundplastik* 12 κέ., ἀρ. 15. Schmidt, *Archaistische Kunst* 51. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 81, πίν. 15b. LIMC III (1986) λ. *Dionysos* 546, ἀρ. 66. Fullerton, *ADS* 229 κέ., ἀρ. ΠΑ2, εἰκ. 68-69. Τοῦ ἰδίου, *Archaistic* 133 κέ., 149, ἀρ. ΠΑ2, εἰκ. 60. Zagdoun 74 κέ., 82, 160 κέ., 252, ἀρ. 428, πίν. 48, 174. Brahms 348-349, εἰκ. 84, ἀρ. 73. Hackländer 80 σημ. 267, 102, 116 κέ., 188-189, ἀρ. 43, εἰκ. 17.

Εἰκ. 24-27. Ἀρχαῖστικὸς Διόνυσος ἀπὸ τῆ Σταμάτα τῆς Ἀττικῆς στὸ ΕΑΜ, ἀρ. 3070.

Εἰκ. 28. Ἀρχαῖστικός Διόνυσος Μουσείου Τορλόνια στή Ρώμη, ἀρ. 492.

τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 53 (εἰκ. 29-32)³⁸, εἶναι ἔργο ἐνὸς μέτριου καλλιτέχνη τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου. Ὡστόσο, ἀκολουθεῖται καὶ ἐδῶ ἡ ἴδια πτυχολογία, διαφέρει ὅμως λίγο ἡ πτύχωση τῆς λοξῆς ἀναδίπλωσης τοῦ ἱματίου στὸ στήθος, ἡ ὁποία ἐδῶ εἶναι βαθμιδωτή. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατᾷ τὸν κᾶνθαρο καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ στηρίζει τὸν θύρσο στὸν ἴδιο ὦμο.

Διὰ μέσου τῶν ἔργων αὐτῶν ποὺ διασώθηκαν, ὁ τύπος τῶν Διονύσων τοῦ Εὐωνύμου παρακολουθεῖται ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἕως τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀρ. 3727 (εἰκ. 33)³⁹, τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὸ Χαλάνδρι καὶ ἀπεικονίζει τὸν Διόνυσο σὲ κατα-

38. Schmidt, *Archaistische Kunst* 51, πίν. 23,3. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 84 a) 1. G. Guarlandi, *Sculture di Rodi, ASAtene* 54, 1976, 162. Fullerton, *ADS* 229 ἀρ. ΠΑ3. *LIMC* III (1986) λ. *Dionysos* ἀρ. 65, 546 [Gasparr]. Fullerton, *Archaistic* 133, 149, ἀρ. ΠΑ3, εἰκ. 61. Zagdoun 82, 170 κέ., 180, 227, ἀρ. 47, πίν. 50, 181. Brahms 241, 349, εἰκ. 85, ἀρ. 74. Hackländer 117 κέ., 190-191, ἀρ. 45.

39. Κυπαρίσσης ὁ.π. (σημ. 14) 119-136, πίν. 6-7. *AJA* 36, 1932, 392, πίν. Ε. Β. Δ. Θεοφανίδης, Νέα προσκλήματα Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου,

AE 1939-41, Χρον. 11-12, ἀρ. 42. G. Becatti, *Attika - Saggio sulla scultura attica dell'ellenismo*, *RIA* 7, 1940, 82, εἰκ. 56. Τοῦ ἰδίου, *Stile Arcaistico* (1959) 40, πίν. 24.16. Τοῦ ἰδίου, *CrdA* 1941, 40. M. Fuchs, *Die Vorbilder der Neuattischen Reliefs*, *Erg. H.* ἀρ. 20, *JdI* (1959) 52 κέ., 56, 58 σημ. 8, πίν. 9a, Havelock 56. *Agora XI* 55. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 81. Willers, *Anfänge* 24, 31. Fullerton, *ADS* 103, 260 σημ. 17. H.-U. Cain, *Römische Marmorkandelaber* (Mainz am Rhein 1985) 107 (*Dionysos* 2). Fullerton, *Hellenistic* 276 σημ. 70. *LIMC* III (1986) λ. *Dionysos* 432, ἀρ. 90, πίν. 303.

Εἰκ. 29-32. Ἀρχαῖστικὸς Διόνυσος ἀπὸ τὴν Αἶγινα στὸ ΕΑΜ, ἀρ. 53.

τομή νὰ βαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερά, κρατώντας μὲ τὸ δεξιὸ τὸν κἀνθαρο καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ τὸν θύρσο, ἐπιβεβαιώνει τὴν προτεινόμενη συμπλήρωση τῶν Διονύσων τοῦ θεάτρου μας, μολονότι ὁ ἀπεικονιζόμενος τύπος τοῦ θεοῦ εἶναι διαφορετικός. Χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. π.Χ.

Ἕνα ἄλλο ἄγαλμα, ὁ Διόνυσος τῆς Γλυπτοθήκης Ny Carlsberg στὴν Κοπεγχάγη ἀρ. 1671⁴⁰, παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητες, ἂν καὶ διαφέρει σὲ λεπτομέρειες. Διαφορετικὴ

Zagdoun 25, 124 κέ., 162, ἀρ. 62, πίν. 40.148. D. Grasinger, *Römische Marmorkratere* (Mainz am Rhein 1991) 104 κέ. M. Fuchs, *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen*, VI. *Römische Idealplastik* (Μόναχο 1992) 53, 55 σημ. 5. Brahms 244 κέ., 352-354, ἀρ. 80, εἰκ. 88. Καλτσᾶς 307, ἀρ. 648. Hackländer 76, 80 σημ. 267, 127 σημ. 443, 128, 130, 198-199, ἀρ. 57.

40. Schmidt, *Archaistische Kunst* 51, πίν. 23.2. Herdejürgen 84a) 2. Fullerton, *ADS* 229 κέ., ἀρ. ΠΑ 4, εἰκ. 70b. *LIMC* III (1986) λ. *Dionysos* 433, ἀρ. 96 [Gasparri]. Fullerton, *Archaistic* 133 κέ., 149, ἀρ. ΠΑ4, εἰκ. 62. Zagdoun 170, 233, ἀρ. 136. Brahms 349-350, ἀρ. 75. Hackländer 117 κέ., 191, ἀρ. 46.

Εἰκ. 33. Ἀρχαῖστικὸ ἀνάγλυφο Διονύσου ἀπὸ τὸ Χαλάνδρι στὸ ΕΑΜ, ἀρ. 3727.

Εἰκ. 34. Ἀρχαῖστικὴ κόρη Λαυρίου στὸ ΕΑΜ, ἀρ. 74.

εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀποπτύγματος, τὸ ὁποῖο σχηματίζει γλωσσωτὴ ἀπόληξη κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα τοῦ ἀγάλματος, ἔμπρὸς καὶ πίσω, καθὼς καὶ στὰ δύο πλάγια. Διασώζει καὶ αὐτὸς τὸν κἀνθαρο στὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὸν θύρσο στὸ ἄριστερό.

Δύο ἀκόμη ἀρχαῖστικά ἀγάλματα τοῦ θεοῦ, ὁ Διόνυσος τῆς Galleria Doria Pamphili⁴¹, καὶ ὁ Διόνυσος τῆς Villa Albani ἀρ. 144⁴², τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου καὶ αὐτά, πλησιάζουν τὸν τύπο τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Εὐωνύμου, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὸ ἱμάτιο σὲ αὐτὰ τὰ ἀγάλματα διέρχεται ἐπάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο, ἐνῶ ἡ παρυφὴ τοῦ ἱματίου σὲ σχῆμα χελιδο-

41. EA 2282 [W. Amelung]. Schmidt, *Archaistische Kunst* 51. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 84, a) 4. Guarlandi ὁ.π. (σημ. 38) 162. LIMC III λ. *Dionysos* 434, ἀρ. 94b [Gasparri]. Fullerton, *ADS* 231, ἀρ. IIA5, εἰκ. 71. Fullerton, *Archaistic* 137, 149-150, ἀρ. IIA5, εἰκ. 63. Zagdoun 171, ἀρ. 385. R. Neudecker, *Die*

Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien (Mainz am Rhein 1988) 131, ἀρ. 1,5. Brahms 243. Hackländer 87, 100 σημ. 347, 102 κέ., 115, 165.

42. BrBr 652. EA 3565-3566 [G. Lippold]. Schmidt, *Archaistische Kunst* 50. W. Wrede, *AM* 53, 1928, 79, σημ. 4. Lippold 93, ἀρ. 16. Helbig 4 II 267-268, ἀρ. 3297.

νοουρᾶς βρίσκεται στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος. Μπορεῖ δὲ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι αὐτὰ τὰ ἔργα ἀποτελοῦν παραλλαγές τοῦ ἴδιου προτύπου.

Σύγχρονος περίπου μὲ τὰ ἀγάλματα τοῦ Εὐωνύμου εἶναι ὁ Διόνυσος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας ἀρ. 5139⁴³, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀκολουθεῖ διαφορετικὸ γλυπτικὸ τύπο. Ἡ μόνη ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζει μὲ τὰ ἀγάλματα τοῦ Εὐωνύμου εἶναι ἡ λοξὴ πτυχωτὴ ταινία τοῦ ἱματίου του, ἡ ὁποία διέρχεται ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο, ἐπίσης. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον ἀναφέρεται ἐδῶ εἶναι, ὅχι μόνο γιὰ νὰ τονιστεῖ ἡ ποικιλία τῶν ἀρχαϊστικῶν τύπων ποὺ δημιουργήθηκαν, ὥστε νὰ καταστεῖ δυνατό νὰ ἐξυπηρετηθοῦν οἱ ποικίλες λατρευτικὲς ἀνάγκες, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ σύγκρισή του εἶναι ἀπὸ ἀπόψεως χρονολογικῆς χρήσιμη. Καὶ τὰ δύο ἀγάλματα παρουσιάζουν μεγάλη ὁμοιότητα στὸν τρόπο ἀπόδοσης καὶ ἐπεξεργασίας τῆς λοξῆς πτυχωτῆς παρυφῆς τοῦ ἱματίου.

Μὲ τὴν ὁμάδα τῶν Διονύσων τοῦ Εὐωνύμου τυπολογικὰ συνδέεται στενὰ μὴ ἄλλη, αὐτὴ τῶν κορῶν ποὺ φέρουν περιρραντήριο⁴⁴. Εἶναι στὴν παράδοση τῆς Ἑκάτης τοῦ Ἀλκαμένους καὶ ἔχουν τεκτονικὸ χαρακτήρα. Οἱ κόρες φοροῦν τὴν ἴδια ἐνδυμασία, ἀλλὰ δὲν κρατοῦν τὴ λοξὴ παρυφὴ τοῦ ἱματίου σὲ σχῆμα χελιδονοουρᾶς, ἀφοῦ φέρουν τὸ περιρραντήριο, ἔχουν ὅμως τὴν ἴδια στάση, καὶ ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν ἰσχίων τὶς τέσσερις ὀψεις τοῦ ἀγάλματος τονίζει κάθετος ἄξονας δέσμης πτυχῶν, ὅπως καὶ στὰ ἀγάλματα τῶν Διονύσων. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανὸν αὐτὸς ὁ τύπος τοῦ ἀγάλματος νὰ δημιουργήθηκε τὴν ἴδια περίοδο μὲ ἐκεῖνον τῶν Διονύσων τοῦ Εὐωνύμου, ἀφοῦ ἡ πτυχολογία τοῦ ἐνδύματος καὶ ἡ στάση τῶν ἀγαλμάτων μοιάζουν τόσο πολὺ μεταξὺ τους.

Ἡ κόρη τοῦ Λαυρίου στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 74 (εἰκ. 34)⁴⁵ εἶναι ἓνα ὠραῖο ἀρχαϊστικὸ ἄγαλμα, τοῦ ὁποῖου ὅμως ἡ χρονολόγησις ἔχει προκαλέσει μεγάλη ἀμφι-

Herdejürgen, *Thronende Göttin* 81, ἀρ. 501. Willers 63. M. Cristofani, Winckelmann a Firenze, *Prospettiva* 25, 1981, 27, εἰκ. 5, 6. Fullerton, *ADS* 231, ἀρ. ΠΑ6. *LIMC* III λ. *Dionysos* 432, ἀρ. 94. Fullerton, *Archaistic* 137, 150, ἀρ. 6, εἰκ. 64. T. Hölscher, *Römische Bildsprache als semantisches Problem*, *Abh. d. Heidelberger Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Klasse* 1987, 2. Abh. 40 κέ., πίν. 40,2. Zagdoun 160 σημ. 8, ἀρ. 424. P.C. Bol (ἐπιμ.), *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke* III (Βερολίνο 1992) 80 κέ., ἀρ. 276, πίν. 49-51. Hackländer 100 σημ. 347, 176, ἀρ. 27.

43. Bulle, *Rundplastik* 25 κέ., πίν. 7.49. EA 1299. Kuruniotis, *Eleusis, A Guide to the Excavations and the Museum* (Ἀθήναι 1936) 92 κέ., εἰκ. 39. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 80. Agora XI 58. K. G. Kanta, *Eleusis, Mythos, Mysterien, Geschichte und das Museum* (Ἀθήνα 1980) 79, εἰκ. 29. Fullerton, *ADS* 239 κέ., ἀρ. ΠΒ1. Τοῦ ἴδιου, *Perirrhanteria* 209. Τοῦ ἴδιου, *Archaistic* 138 κέ., 150, ἀρ. ΠΒ1, εἰκ. 65. Zagdoun 20, 160,

173, 236, ἀρ. 181, πίν. 48. 175. Brahms 351-352, ἀρ. 78, εἰκ. 86. Hackländer 80 σημ. 267, 101, 178, ἀρ. 29. Κ. Παπαγγελῆ, *Ἐλευσίνα, Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος καὶ τὸ μουσεῖο* (Ἀθήνα 2002) 282-283.

44. Πὰ τὴ μελέτῃ τοῦ τύπου βλ. Fullerton, *Perirrhanteria*. Ἐπίσης Brahms 209-218.

45. Π. Καββαδίας, *Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Κατάλογος περιγραφικὸς* (Ἀθήνα 1890-1892) 104, ἀρ. 74. Π. Καστριώτης, *Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου* (Ἀθήνα 1908) 26, ἀρ. 74. Β. Στάης, *Ἀνασκαφαὶ ἐν Θορικῷ, ΠΑΕ* 1893, 17. W. Déonna, *Sculptures grecques inédites, RA* II, 1908, 198, ἀρ. 6, εἰκ. 7. Bulle, *Rundplastik* 13, ἀρ. 19. Schmidt, *Archaistische Kunst* 50, πίν. 22. Agora XI 1 κέ., 63, 69. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 81. Fullerton, *ADS* 60 κέ., 68 σημ. 4. W. B. Dinsmoor Jr., *Anchoring two floating temples, Hesperia* 51, 1982, 451. Fullerton, *Perirrhanteria* 212 κέ., πίν. 44b. Zagdoun 74, 124, 160-162, 227, ἀρ. 48, πίν. 11, 43. Brahms 339-340, εἰκ. 73.

σβήτηση. Ἡ ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων εἶναι περίτεχνη καὶ τὸ ἔργο χαρακτηρίζει ἐπιπεδότητα στὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐπιφανειῶν. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ὁ Fullerton χρονολογεῖ τὸ ἔργο στοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, στὸν 1ο αἰ. μ.Χ., ἐνῶ, ἡ Mary-Anne Zagdoun γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους προτείνει ὡς πιθανὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου τὸν πρώιμο 4ο αἰ. π.Χ., καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πιθανότερο. Ἡ κόρη μὲ τὸ περιρραντήριο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. Sc 152⁴⁶ θεωρεῖται ἑλληνιστικὸ ἔργο, ὅπως καὶ ἡ κόρη ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 75⁴⁷. Καὶ τὰ δύο ἀγάλματα ἔχουν στενοὺς ὠμούς καὶ ἰσχία μὲ ἔντονη καμπυλότητα, χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀποδίδονται σὲ ἔργα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἐνα ζεῦγος κορῶν μὲ περιρραντήριο, ποὺ προσέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα⁴⁸, ἔχουν τὸν ἴδιο γλυπτικὸ τύπο καὶ χρονολογοῦνται στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι, τόσο ὁ τύπος τῶν Διονύσων τοῦ Εὐωνύμου ὅσο καὶ ὁ τύπος τῶν κορῶν μὲ τὸ περιρραντήριο, ἐπαναλαμβάνονται ἔως καὶ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο.

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΩΝ ΔΙΟΝΥΣΩΝ ΤΟΥ ΕΥΩΝΥΜΟΥ

Ἡ ἀρχαῖστική δημιουργία τῆς μορφῆς τοῦ Διονύσου ἀνάγεται καὶ αὐτὴ, ὅπως καὶ ἄλλων θεοτήτων, στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 4ου⁴⁹. Ὁ ἀρχαῖστικὸς κυκλικὸς βωμὸς τοῦ Μουσείου τῆς Βραυρῶνος⁵⁰, ὁ ὁποῖος προαναφέρθηκε καὶ ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται γύρω στὰ 400 π.Χ., ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Γ. Δεσπίνης, ἢ στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ., ὅπως προτείνει ἡ Ντ. Δελμούζου, ἀπεικονίζει τὸν θεό. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὴν ἴδια περίοδο ἢ καὶ νωρίτερα δημιουργήθηκαν καὶ ἄλλοι γλυπτικοὶ τύποι τοῦ ἴδιου θεοῦ. Ἐπομένως, ὁ τύπος τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Εὐωνύμου θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἔχει δημιουργηθεῖ καὶ αὐτὸς στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα. Ἐξάλλου,

46. Smith, *British Museum* I 71 ἀρ. 152. RS 1, 494, 5. Bulle, *Rundplastik* 13, ἀρ. 21, σημ. 46. Schmidt, *Archaistische Kunst* 50, πίν. 23.1. Herdejürgen 84b)1. Β. Χ. Πετράκος, Νέες ἔρευνες στὸν Ραμνούντα, ΑΕ 1979, 54 κέ., εἰκ. 20. Fullerton, *ADS* 65, 71, σημ. 25, 72 σημ. 26. Τοῦ ἰδίου, *Perirrhanteria* 211 κέ., πίν. 43b. Zagdoun 169, 170, 239, ἀρ. 152, πίν. 49, 178. Brahms 343-344, εἰκ. 67.

47. Καββαδίας ὁ.π. (σημ. 45) 104, ἀρ. 75. Καστρώτης ὁ.π. (σημ. 45) 26, ἀρ. 75. Déonna ὁ.π. (σημ. 45) 199, ἀρ. 7, εἰκ. 8. RS IV 402, 11. Bulle, *Rundplastik* 13, ἀρ. 20. Γ. Π. Οἰκονόμος, Ἐκ τοῦ Ἐργαστηρίου τῶν Τράλλεων, ΑΕ 1923, 81, εἰκ. 20. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 82. Fullerton, *ADS* 65, 72 σημ. 27. Τοῦ ἰδίου, *Perirrhanteria* 211 κέ., πίν. 44a. Brahms 344, εἰκ. 80.

48. Περιρραντήριο ἀρ. 5137: Déonna ὁ.π. (σημ.

45) 198, εἰκ. 6. RS III 184, 2. EA 1299. Bulle, *Rundplastik* 13, πίν. 2.18. Schmidt, *Archaistische Kunst* 50. Kuruniotis ὁ.π. (σημ. 43) 70 κέ. G. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961) 202, εἰκ. 77. Agora XI 56. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 81. Richter, *Korai* εἰκ. 683-685. Kanta ὁ.π. (σημ. 43) 81, εἰκ. 31. Fullerton, *ADS* 64. Τοῦ ἰδίου, *Perirrhanteria* 209, πίν. 42a. Zagdoun 75, 173, 235, ἀρ. 177, πίν. 11. 44. Brahms 340-341, εἰκ. 74. Παπαγγελῆ ὁ.π. (σημ. 43) 280-281, Περιρραντήριο ἀρ. 5135: RS II 653, 7. Agora XI 56. Herdejürgen, *Thronende Göttin* 82. Fullerton, *Perirrhanteria* 209, πίν. 11. 46. Brahms 341, εἰκ. 75.

49. Βλ. σχετικὰ Fullerton, *Archaistic* 127. Ἐπίσης Brahms 229 κέ. Γιὰ τοὺς ποικίλους τύπους τοῦ ἀρχαῖστικοῦ Διόνυσου βλ. Hackländer.

50. Βλ. σημ. 19.

αὐτὴν τὴν περίοδο ἐμφανίστηκαν καὶ ἄλλες ἀρχαῖστικὲς δημιουργίες θεοτήτων. Ἐπίσης, τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὸν τύπο αὐτῶν τῶν ἀγαλμάτων, ὅλα ἀναγνωρίζονται σὲ ἔργα αὐτῆς τῆς περιόδου.

Ὅπως ἐλέχθη παραπάνω, ἡ στάση καὶ τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ ἐνδύματός τους εἶναι αὐτὰ τῆς Ἑκάτης Ἐπιπυργιδίας τοῦ Ἀλκαμένου τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁵¹ Τὴν Ἑκάτη τοῦ Ἀλκαμένου θυμίζουν καὶ ἄλλες γυναικεῖς μορφές ποὺ χρησιμοποιήθηκαν σὰν στηρίγματα. Οἱ κόρες τοῦ Ἐρεχθείου εἶναι οἱ πρωιμότερες γνωστὲς μορφές τοῦ εἵδους⁵². Ὡστόσο, ἔντονα ἀρχαῖστικά χαρακτηριστικά παρουσιάζουν λίγες μόνον μορφές καὶ αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁵³, δημιουργήθηκαν δὲ γιὰ τὸ θέατρο. Ἀρχικά, τὰ τρισώματα Ἑκαταῖα ἔφεραν ὡς ἔνδυμα τὸν ζωσμένο πέπλο⁵⁴, ἀργότερα ὁμως πολλὰ Ἑκαταῖα φέρουν πέπλο μὲ ἀπόπτυγμα φορεμένο ἐπάνω ἀπὸ χιτῶνα⁵⁵. Ὁ Ἀλκαμένης⁵⁶, ὁ ὁποῖος κατατάσσεται ὡς ὁ δεύτερος σημαντικὸς καλλιτέχνης τοῦ 5ου αἰ. μετὰ τὸν Φειδία, ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους ὡς εἰδικὸς στὶς ἀπεικονίσεις θεῶν (Πανσ. IV 10, 8. Quintilian, *Inst. Orat.* 12, 10, 8). Ἀνάμεσα στὰ ἀποδιδόμενα σὲ αὐτὸν ἔργα, ποὺ ἔχουν ταυτιστεῖ, συμπεριλαμβάνεται καὶ αὐτὸ τοῦ Ἑρμῆ Προπυλαίου⁵⁷, βάσει δὲ αὐτοῦ ταυτίζεται καὶ ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη τοῦ Διονύσου τύπου Galleria delle Carte Geografiche⁵⁸ ὡς ἔργο τοῦ ἰδίου καλλιτέχνη. Οἱ ὁμοιότητες τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Διονύσου τοῦ θεάτρου τοῦ Εὐωνύμου, ποὺ ὑποδείξαμε παραπάνω, ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ κάτω μισοῦ τοῦ θεοῦ, μὲ τὸ ἀντίστοιχο κάτω μισὸ τῆς Ἑκάτης Ἐπιπυργιδίας, ἀρχαῖστικῆς δημιουργίας τοῦ Ἀλκαμένου, καθὼς καὶ ἡ σχεδίαση τῆς κόμης τῶν Διονύσων μὲ τοὺς παχεῖς ἑλικοειδεῖς πλοκάμους ἐμπρός, οἱ ὁποῖοι σχηματίζουν σπείρα, καὶ ἡ κυματοειδὴς διαμόρφωση τῶν πλοκάμων πίσω, ποὺ θυμίζουν τὶς γνωστὲς κεφαλὲς τῶν ἀρχαῖστικῶν στηλῶν τοῦ Ἑρμῆ καὶ τοῦ Διονύσου τοῦ ἰδίου καλλιτέχνη, ἀποτελοῦν κάποιες προϋποθέσεις γιὰ πιθανὴν ἀπόδοση στὸν Ἀλκαμένη τῆς δημιουργίας τοῦ προτύπου τῶν Διονύσων τοῦ Εὐωνύμου.

Μέσα σὲ ἄλλο ἀρχαῖο ἑλληνικὸ θέατρο δὲν ἔχει βρεθεῖ ἔως τώρα ἄγαλμα Διονύσου⁵⁹. Ἡ περίπτωση τοῦ θεάτρου τοῦ Εὐωνύμου ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο βεβαιωμένο παράδειγμα. Ἐλάχιστες ἀναφορὲς καὶ ἀσαφεῖς ἐνδείξεις ἔχομε μόνον γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς εἰκόνας τοῦ

51. Βλ. σημ. 21.

52. Βλ. σχετικὰ, Schmidt 80 κέ. Brahms 219-225.

53. Βλ. σημ. 66.

54. Ὅπως τὸ Ἑκαταῖον τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς, βλ. σημ. 25.

55. Παράδειγμα, τὸ Ἑκαταῖον τοῦ Μουσείου Ἑρμιτᾶζ στὴν Ἀγία Πετρούπολη ἀρ. Α 512. Schmidt, *Archaische Kunst* 48 σημ. 8. Kraus, *Hekate* 125, ἀρ. 12, πίν. 7. *Agora* XI 89, 93. Brahms ἀρ. 24, 310-311. Ἐπάνω ἀπὸ χειριδωτὸ χιτῶνα: τοῦ Μουσείου στὸ Leiden ἀρ. 1818, Lippold 185, πίν. 67,1. Brahms ἀρ.

25, 311-312.

56. Γιὰ τὸν γλύπτη βλ. W. H. Schuchhardt, *Alkamenes* 126. *Berliner Winckelmannsprogramm* (1977). Ἐπίσης, D. Kreikenbom, *Der reiche Stil*, στὸν *Bol* II 195-196, 208, 212, 216-218, 222, 224-227, 236, 246, 250.

57. Βλ. σημ. 30.

58. Βλ. σημ. 29.

59. Μὲ τὸ θέμα ἔχει ἀσχοληθεῖ ὁ Ch. Schwingenstein, *Die Figurenausstattung des griechischen Theaterbautes* (1977) 28-34.

θεοῦ σὲ περιοχὲς θεάτρων γενικά, τὶς ἐξῆς: Πὰ τὸ θέατρο τῶν Ἀθηνῶν στὶς νότιες ὑπώρειες τῆς Ἀκροπόλεως, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πausanία (I 20, 3) ὅτι στὸν περίβολο τοῦ τεμένους τοῦ Διονύσου Ἐλευθερέως βρίσκονται δύο ἀγάλματα τοῦ Διονύσου, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο ὑπάρχοντες ναοὺς. Τὸ ἓνα ἦταν τὸ παλαιὸ ξόανο, ποὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὶς Ἐλευθερές, καὶ τὸ ἄλλο ἦταν τὸ ἄγαλμα ποὺ κατασκεύασε ὁ Ἀλκαμένης ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἐλεφαντόδοντο, γιὰ τὸν νεώτερο ναό. Κανένα ὅμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο ἀγάλματα δὲν βρέθηκε. Ὁ ἴδιος περιγητὴς ἀναφέρει περαιτέρω ὅτι στὸ θέατρο τῶν Ἀθηναίων ὑπάρχουν ἀνδριάντες τῶν τραγικῶν καὶ κωμικῶν ποιητῶν, τοῦ Εὐριπίδη, τοῦ Σοφοκλῆ, τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Μενάνδρου (I 21, 1), καὶ ἄλλων τραγικῶν καὶ κωμικῶν ποιητῶν. Ἡ καθιστὴ μορφὴ τοῦ μνημείου τοῦ Θρασύλλου⁶⁰, ποὺ ταυτίζεται μὲ Διόνυσσο, καὶ στέφει τὸ θέατρο, ἐπάνω ἀπὸ τὸ κοῖλον, δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς ὁ Διόνυσος τοῦ θεάτρου, ἀφοῦ βρίσκεται σὲ τόσο μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα του καὶ τὴ σκηνή του. Λίγα, ἀσαφὴ καὶ συγκεχυμένα στοιχεῖα ὑπάρχουν ἀκόμη γιὰ δύο θέατρα. Στὸ θέατρο τῆς Μεγαλουπόλεως σώζεται βάση ἀγάλματος μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἀγωνοθέτη Εὐμαρχίδα, ποὺ ἀναφέρει ὅτι ἀνατίθεται στὸν Διόνυσσο, τῷ Διονύσῳ⁶¹. Ὡστόσο, ὁ τύπος τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς δὲν δείχνει μὲ σαφήνεια ὅτι ἀναφέρεται σὲ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου, τὸ ὁποῖον ἦταν στημένο ἐπάνω στὴν ἴδια τὴ βάση, δίχως ὅμως αὐτὸ νὰ ἀποκλείεται⁶². Μιὰ ἄλλη ἀναφορὰ σχετικὴ μὲ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ σὲ θέατρο βρίσκεται στὴν περιγραφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφοὺς ἀπὸ τὸν Pausanία (X 32, 1). Ὁ περιγητὴς ἀναφέρει ὅτι εἶδε ἄγαλμα τοῦ Διονύσου, τὸ ὁποῖον ἀνέθεσαν οἱ Κνίδιοι, ἀλλὰ δὲν προσδιορίζει τὴ θέση του. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῆς περιγραφῆς συνάγεται ὅτι αὐτὸ θὰ βρισκόταν σὲ μία περιοχὴ ἀνάμεσα στὰ ὄρια τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ σταδίου. Σήμερα ὑποθέτουν ὅτι τὸ ἄγαλμα αὐτό, ποὺ ἀναφέρει ὁ Pausanίας, θὰ ἦταν στημένο σὲ μία βάση⁶³, ἢ ὁποία βρίσκεται στὴ δυτικὴ πάροδο τοῦ θεάτρου, καὶ ἀναφέρει ὅτι τὸ ἄγαλμα εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Ἀπόλλωνα ἀπὸ τοὺς Κνιδίους, χρονολογεῖται δὲ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἡ βάση αὐτὴ ἔφερε ἀρχικὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου καὶ ὅτι ἦταν τοποθετημένη στὴν ἴδια θέση. Ἐπίσης, δὲν ἔχομε στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ γλυπτοῦ διακόσμου σὲ ἄλλα θέατρα αὐτῆς τῆς περιόδου γενικά. Ὡστόσο, κρίνοντας ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου, πιστεύομε ὅτι κάποιος γλυπτὸς διάκοσμος θὰ ὑπῆρχε καὶ στὰ ἄλλα θέατρα. Πὰ τὰ θέατρα τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, ὅπως στὸ Monte Lato καὶ στὶς Συρακοῦσες, γνωρίζομε ὅτι ἤδη στὸν 3ο αἰ. π.Χ. αὐτὰ ἔφεραν διάκοσμο Καρυατίδων καὶ Τελαμώνων⁶⁴, στὸ προσκηνίον ἢ στὶς παρόδους. Ἐπίσης τὸ θέατρο τῆς Δήλου ἐκοσμεῖτο μὲ Σιληνοὺς⁶⁵, ἐνῶ στὴ Μικρὰ Ἀσία τὸ θέατρο τῆς Μιλήτου εἶχε Καρυάτιδες⁶⁶.

60. Αὐτόθι 32-33.

61. Αὐτόθι 32.

62. Ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου, ἢ ὁποία παρουσιάζει μία συγγένεια, βλ. σημ. 67.

63. Schwingenstein ὁ.π. (σημ. 59) 33-34.

64. Schmidt 114-116. B. S. Ridgeway, *Hellenistic Sculpture*, I. *The Styles of ca. 331-200 B.C.* (Bristol 1990) 176.

65. Αὐτόθι 177.

66. Schmidt 95-96 σημ. 552.

Τὴ χρονολόγηση τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Διονύσου στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ προτείναμε παραπάνω, ἐνισχύει ἡ εὕρεση τοῦ ἄνω τμήματος ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 35)⁶⁷, φαιοῦ μαρμάρου, πλάτ. 0.40 μ., σωζ. ὕψ. 0.285-0.165 μ., πάχ. 0.08 μ., ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὴ δεκαετία 330-320, στὴν ὁποίαν ἀναφέρεται:

[Δ]ιονύσῳ [Ὁ]λυμπιόδωρος
Διοτίμου ἀνέθηκεν

Εἰκ. 35. Ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ θέατρο ποὺ ἀναφέρει τὸν Εὐωνυμέα Ὀλυμπιόδωρο Διοτίμου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται περὶ τὸ 325 π.Χ.

Πρόκειται γιὰ γνωστὸ Εὐωνυμέα, τὸν Ὀλυμπιόδωρο II, γιὸ τοῦ Διοτίμου III, ὁ ὁποῖος πλήρωσε χρέη τοῦ πατέρα του τὸ 325/4 π.Χ. Πὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναλύονται παρακάτω, πιστεύω ὅτι τὸ ἀνάθημα αὐτὸ ἀντιπροσωπευόταν ἀπὸ τὰ δύο ἀγάλματα τοῦ Διονύσου, ποὺ βρέθηκαν στὸ προσκήνιο.

Τόσο ἡ χρονολόγηση τῶν ἀγαλμάτων ὅσο καὶ ἡ θέση τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς συμβάλουν στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἀρχικῆς θέσης τους. Πιστεύω δὲ ὅτι αὐτὰ θὰ ἦταν ἀνιδρυμένα στὰ δύο βάθρα ποὺ ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς εἰσόδους τῆς ὀρχήστρας, στὸ κάτω ἄκρο τῶν δύο νοτίων ἀναλημμάτων τοῦ κοίλου (εἰκ. 36-37), τὰ ὁποῖα χρησίμευαν ταυτοχρόνως καὶ ὡς ἀναλήμματα τῶν δύο παρόδων τοῦ θεάτρου, ἀντιστοιχῶς. Ἡ προτεινόμενη διευθέτηση προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζομε παρακάτω, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῶν πλίνθων τῶν δύο ἀγαλμάτων.

67. Ὁ. Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ, Ἀνασκαφὴ στοὺς Τράχωνες Ἀττικῆς, ΠΑΕ 1980, 64-67, πίν. 58-59. Τῆς

ἰδίας, *Proceedings of the XVth International Congress* ὁ.π. (σημ. 5) 422.

Εἰκ. 36. Δυτική πάροδος, εἴσοδος στὴν ὀρχήστρα. Τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Διονύσου ἀρ. 2.
Εἰκ. 37. Ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κοίλου, εἴσοδος στὴν ὀρχήστρα. Τὸ βάθρο γιὰ τὴν ἴδρωση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Διονύσου ἀρ. 1.

Τὸ ἄγαλμα ἀρ. 1, πὺν βρέθηκε στὴν ἀνατολικὴ γωνία τοῦ προσκηνίου, θὰ ἦταν στημένο στὸ βάθρο τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου τῆς ὀρχήστρας, ἀφοῦ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸ ἦταν διασκορπισμένα τμήματά του, ὡς ἐξῆς: Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ βάθρου βρέθηκε τμήμα τῆς δεξιᾶς παλάμης του μὲ τὸν καρπὸ (εἰκ. 38), ἐνῶ τμήμα τοῦ δεξιοῦ βραχίονα κείτονταν στὸν ἀγωγὸ τῆς ὀρχήστρας, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ βάθρο (εἰκ. 39). Ἐπίσης, τμήμα τῆς ἀριστερῆς παλάμης βρέθηκε πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ λοξοῦ τοίχου τοῦ προσκηνίου. Δύο ἀποτμήματα πτυχώσεων τοῦ ἐνδύματος τοῦ θεοῦ συνελέγησαν, τὸ ἓνα πλησίον τοῦ βάθρου καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ὀρχήστρας. Πλησίον τοῦ ἴδιου βάθρου βρέθηκαν ἀκόμη δύο θραύσματα δακτύλων. Ὁ κἀνθαρος, πὺν βρέθηκε πλησίον τοῦ ἀγάλματος, στὸν χῶρο τοῦ προσκηνίου, ἀνήκει σὲ αὐτὸν τὸν Διόνυσο.

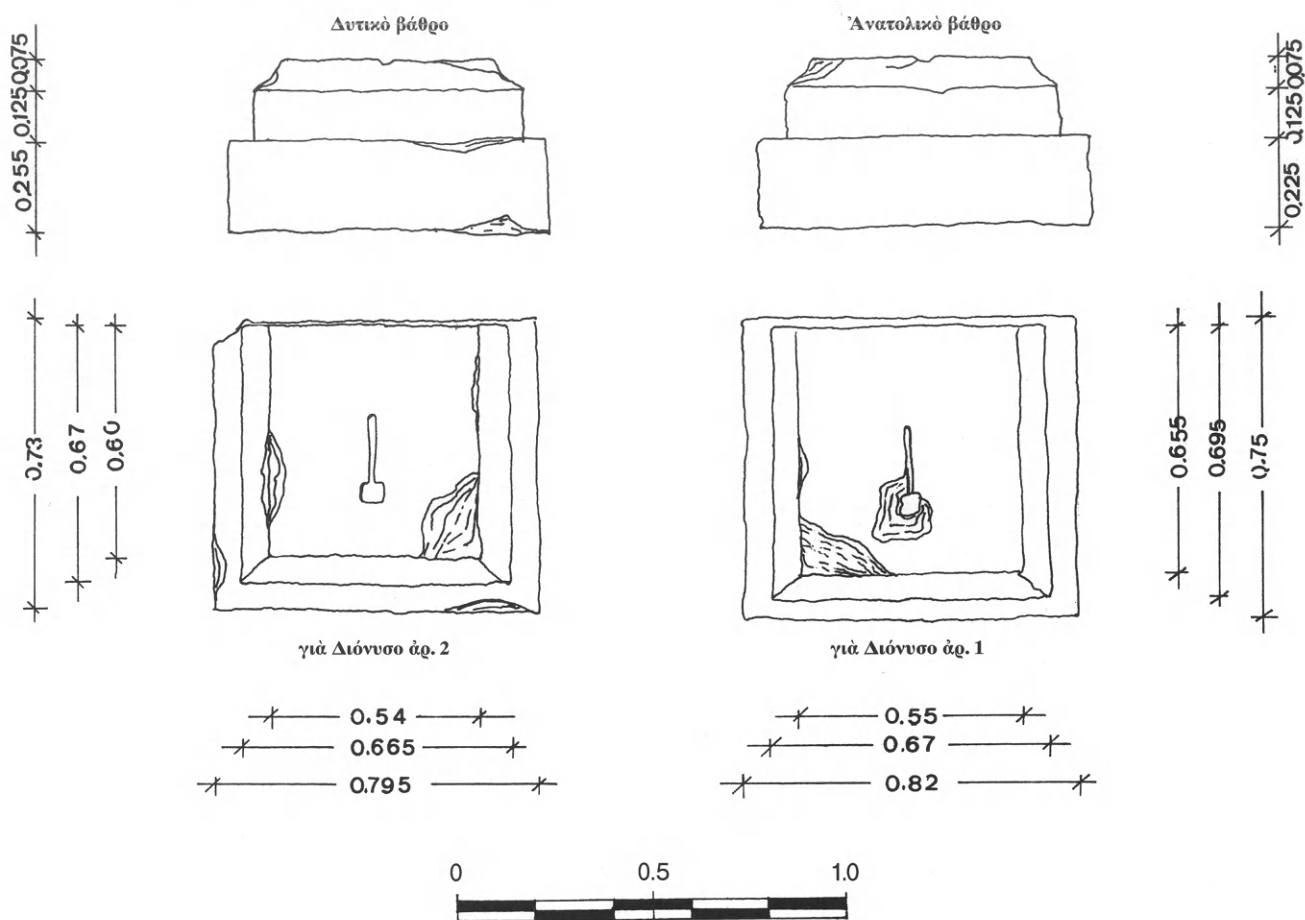
Κάθε βάθρο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐπάλληλες πλάκες πεντελικοῦ μαρμάρου, ἐπάνω σὲς ὁποῖες ἀρχικὰ θὰ ὑπῆρχε καὶ μία τρίτη, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὶς βοηθητικὲς ἐγγαράξεις πὺν διακρίνονται στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ἀνώτερης πλάκας. Σὲ αὐτὴν τὴν τρίτη πλάκα τῶν βάθρων θὰ εἶχε τοποθετηθεῖ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο ἀγάλματα, μέσα σὲ λάξευμα, ἀντίστοιχο τῶν διαστάσεων τῆς πλίνθου τοῦ καθενός. Στὴ δυτικὴ πάροδο ἢ κατῶ-

Εἰκ. 38. Τὸ ἀνατολικὸ βάθρο. Τμήμα τῆς παλάμης τοῦ ἀγάλματος ἀρ. 1.

Εἰκ. 39. Τὸ ἀνατολικὸ βάθρο, καὶ ἡ βάση γιὰ τὴν ἐνθεση στήλης. Μέσα στὸν ἀγωγὸ τῆς ὀρχήστρας τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ ἀγάλματος ἀρ. 1.

Είκ. 40. Σχέδιο των δύο βάθρων των αγαλμάτων του Διονύσου.

τερη πλάκα έχει διαστάσεις 0.92×0.72 μ. και ύψ. 0.23 μ. Η υπερκείμενη έχει πλευρές 0.675×0.67 μ. και ύψ. 0.205 μ. Σχηματίζει κοίλο κυμάτιο, και στην επιφάνειά της υπάρχει ένας ορθογώνιος τόρμος με αΐλακα μολυβδοχοήσεως, καθώς και υπόλοιπα μολυβιού για την υποδοχή μεταλλικού γόμφου σύνδεσής της με μια ακόμη πλάκα. Η δεύτερη αυτή πλάκα προεξέχει ελαφρώς πίσω, πιθανώς για καλύτερη σύνδεσή της με το ανάλημμα του κοίλου (είκ. 40). Οι διαστάσεις της τρίτης πλάκας προκύπτουν, όπως ελέγχθη παραπάνω, από τις βοηθητικές χαραξεις του τεχνίτη που υπάρχουν στην επιφάνεια της δεύτερης, είναι δε αυτές 0.47×0.36 μ. Στην ανατολική πάροδο ή κατώτερη πλάκα έχει διαστ. 0.815×0.73 μ. και η δεύτερη 0.68×0.70 μ., ύψ. 0.205 μ., ενώ η τρίτη, σύμφωνα με τις έγχαραξεις, θα είχε 0.49×0.515 μ. Τα μεγέθη των πλίνθων των αγαλμάτων του Διονύσου, τα όποια προαναφέρθηκαν, είναι συμβατά με τις διαστάσεις των ανωτέρων πλακών των βάθρων. Το ύψος του κάθε αγάλματος με το κεφάλι του θα ήταν περίπου 1.80 μ., μαζί δε με το βάθρο του θα έφτανε τα 2.25 μ. τουλάχιστον.

Παραπλεύρως του ανατολικού βάθρου σώζεται ορθογώνια επιμήκης μαρμαρίνη βάση,

Εἰκ. 41. Τμήμα τῆς ὁρχήστρας καὶ τὸ ἀνάλημμα τῆς ἀνατολικῆς παρόδου πὺν ἀπολήγει στὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος ἀρ. 1. Πλησίον του μαρμαρίνη βάση γιὰ ὑποδοχὴ στήλης.

διαστ. 0.54×0.47 μ., ὕψ. 0.145 μ., ἡ ὁποία φέρει στὴν ἐπιφάνειά της ὀρθογώνιο λάξευμα, διαστ. 0.42×0.095 μ., κατάλληλο γιὰ τὴν ὑποδοχὴ στήλης (εἰκ. 41). Πιστεύω ὅτι ἡ ἐνεπίγραφη ἀναθηματικὴ στήλη τοῦ Ὀλυμπιόδωρου, πὺν μνημονεύσαμε παραπάνω, θὰ ἦταν ἰδρυμένη σὲ αὐτὴν τὴ βάση. Ἐξάλλου, οἱ διαστάσεις τοῦ ὑπολειφθέντος τμήματος ταιριάζουν, ἐὰν προεκτεῖνουμε ἀναλόγως τὶς δύο κάθετες πλευρές του. Ἡ τοποθέτηση τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἀναθέτη παραπλευρῶς τοῦ ἀναθήματός του θὰ ἦταν μία ἐνέργεια λογικὴ καὶ συνήθης. Ἀποτελεῖ λοιπὸν καὶ αὐτὴ ἡ βάση ἓνα πρόσθετο στοιχεῖο, πὺν συνηγορεῖ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Διονύσου στὶς δύο εἰσόδους τῆς ὁρχήστρας.

Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχομε ὑπόψη μας ὅτι στὸν 4ο αἰῶνα τὸ θέατρο ἦταν καὶ ἓνας τόπος κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων. Ἡ παρουσία τοῦ Διονύσου στὸ θέατρο δὲν περιοριζόταν μόνο στὶς παραστάσεις, ἀλλὰ εἶχε σχέση καὶ μὲ τὶς κοσμικὲς, καθὼς καὶ μὲ τὶς ἄλλες λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις, πὺν ἐλάμβαναν χώρα σὲ αὐτό. Γιὰ ποικίλους δὲ λόγους οἱ πιστοὶ προσκόμιζαν στὸν θεὸ τοῦ θεάτρου προσφορές. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές ὅτι σὲ πολλὰ ἀρχαῖα θέατρα τῆς Ἀττικῆς ὑπῆρχαν σὲ διάφορες θέσεις, στὰ ὅρια τῆς ὁρχήστρας συνήθως, βωμοὶ πὺν ἐξυπηρετοῦσαν αὐτὸ τὸν σκοπὸ. Στὴν περίπτωση ὑπάρξεως ἀγάλματος τοῦ θεοῦ, οἱ δημότες θὰ μπορούσαν νὰ καταθέτουν τὸ ἀνάθημά τους καὶ ἐνώπιον τοῦ ἀγάλματος τοῦ θεοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ βωμοῦ. Ὡστόσο, οὔτε βωμὸς οὔτε θυμέλη βρέθηκαν στὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου, ὥστε νὰ μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ διεξαγόμενες λειτουργίες του καλύπτονταν ἐπαρκῶς. Ἐνῶ ἡ ὑπαρξὴ ἀγαλμάτων

Εἰκ. 42. Απότμημα ἀκροκεράμου πὸν βρέθηκε στὸν χώρο τῆς σκηνῆς.

τοῦ θεοῦ στὶς δύο εἰσόδους τοῦ θεάτρου θὰ μπορούσε νὰ ἐξυπηρετήσῃ ὅλες τὶς ἀπαιτούμενες λειτουργίες του. Ἐπιπλέον, αὐτὴ ἡ ἀντίληψη διπλῆς τοποθέτησης γλυπτῶν ὑποδηλώνει μία ἀρχιτεκτονικὴ ἔκφραση, ἡ ὁποία ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὸ ἀρχαϊστικὸ ὕφος τῶν ἔργων, ὅπως αὐτὴ ἔχει περιέλθει σὲ ἐμᾶς ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις πὸν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ, ὅπως σὲ πρόπυλα ἢ σὲ προσόψεις κτιρίων.

Ἡ τοποθέτηση ἀγαλμάτων στὶς ἄκρες τῶν ἀναλημμάτων τοῦ θεάτρου, πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ὀρχήστρας, ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἄλλα θεάτρα. Στὸ ἀρχαῖο θέατρο τῆς Πριήνης, τοῦ ὁποῖου ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση χρονολογεῖται στὴν πρῶμῃ ἑλληνιστικῇ περίοδῳ, στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου, εἶχε τοποθετηθεῖ στὶς ἄκρες τῶν ἀναλημμάτων τοῦ κοίλου ἀπὸ ἓνα βᾶθρο⁶⁸, πὸν ἔφερε χάλκινο ἄγαλμα. Προφανῶς, αὐτὴ ἦταν μία διαρρύθμιση πὸν συνηθιζόταν στὰ πρῶτα θεάτρα τουλάχιστον, τὸ δὲ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου δὲν ἀποτελεῖ ἓνα μεμονωμένο παράδειγμα.

Ἡ τοποθέτηση τῶν δύο βάθρων, στὴ θέση πὸν βρίσκονται σήμερα, καὶ ἡ σύνδεσή τους μὲ τὰ ἀναλήμματα τοῦ θεάτρου ἔγινε προφανῶς, ὅταν ἀποφασίστηκε ἡ ἀνέγερση τῶν ἀγαλμάτων. Τὸ βόρειο ἀνάλημα τῆς ἀνατολικῆς παρόδου προϋπῆρχε τοῦ βάθρου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο σύνδεσής του μὲ αὐτό. Ἀνάγεται πιθανότατα στὴν πρώτη περίοδῳ τῆς λίθινῃς κατασκευῆς τοῦ θεάτρου, μαζί μὲ τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήματος τοῦ κοίλου καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν πρώτων λίθινων βαθμίδων, τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., περίοδῳ χρονολόγησῃς τῆς μαρμάρινῃς ἐνεπίγραφῃς προ-

68. Priene (Foundation of the Hellenic World, Athens-Greece and Center for Hellenic Studies Trustees for Harvard University Washington, D.C. (2005) 140-144. A. Schumacher, J. Misiakiewicz, *Priene*.

Die Restaurierung des Theaters 1992-1998 (Mainz am Rhein 2007) εἰκ. 67 (ἀναπαράσταση 1922), εἰκ. 68, 69, 77 καὶ 96 (σχέδιο βάθρων).

εδρίας τοῦ θεάτρου, ἡ ὁποία ἐκτιμᾶται ὅτι ἀνήκει σὲ μία δεύτερη ἐπισκευαστική περίοδο. Ἀντίθετα, τὸ βόρειο ἀνάλημμα τῆς δυτικῆς παρόδου φαίνεται ὅτι εἶχε ὑποστεί ζημιές σὲ σημεία του, καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς τοποθέτησης τοῦ βάθρου ἀποφασίστηκε ἡ κατασκευὴ του ἐκ νέου. Τὸ ἐναπομείναν τμήμα του εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ κτίσμα τῆς σκηνῆς καὶ τὰ νότια ἀναλήμματα τῶν παρόδων. Τὴν ἀνέγερση δὲ τῆς σκηνῆς χρονολογοῦμε μέσα στὴν πενταετία 330-325 π.Χ. λαμβάνοντας ὑπόψη θραῦσμα ἀκροκεράμου αὐτῆς τῆς περιόδου (εἰκ. 42), ποὺ βρέθηκε στὸν χώρο της, ὅπως καὶ ἄλλα τμήματα σύγχρονων κεραμίδων, καθὼς καὶ ἓνα σύγχρονο ἀθηναϊκὸ χάλκινο νόμισμα.

Τὴν τοποθέτηση τῶν ἀγαλμάτων στὸ προσκηνίον ἀποκλείομε, λόγῳ ἐλλείψεως χώρου, τόσο στὶς δύο ἅκρες του, ὅσο καὶ ἔμπροσθέν του.

Μὲ τὴν ἵδρυση τῶν ἀγαλμάτων στὶς δύο εἰσόδους τῆς ὁρχήστρας μέσα στὴν πενταετία 325-320 π.Χ. ὁλοκληρώνεται καὶ ἡ μνημειακὴ ἐμφάνιση τοῦ θεάτρου τοῦ Εὐωνύμου, τῆς ὁποίας ὁ προγραμματισμὸς θὰ εἶχε ἀρχίσει μὲ τὴν τοποθέτηση τῆς λίθινης προεδρίας, πιθανότατα πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., ὅπως ἐλέχθη καὶ παραπάνω. Ἐνῶ τὸ θέατρο θὰ ἦταν ἤδη σὲ λειτουργία ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχῆμα του, ἀπὸ κάποια ὄστρακα αὐτῆς τῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ὑπαρξης καὶ λειτουργίας ἄλλων παρομοίων θεάτρων στὴν Ἀττική, ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτήν⁶⁹.

Τὸ θέατρο ἐγκαταλείπεται μέσα στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ., ὅπως συμπεραίνεται κυρίως ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνεγερθέντος ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἀνατολικά τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου καὶ κάθετα πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πύλη, ὁ ὁποῖος ἀχρήστευσε καὶ τὴν εἰσοδὸς τῆς (εἰκ. 43). Στὴν κατασκευὴ του βρέθηκε ἐνσωματωμένο θραῦσμα τιμητικοῦ ψηφίσματος, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται σὲ ὕψ. 0.35 μ., πλάτ. 0.26 μ., θὰ μπορούσε νὰ εἶχε στηθεῖ στὸν στυλοβάτη τοῦ προσκηνίου, στὸν ὀρθογώνιον τόρμον τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο ἅκραιες πλίνθους του. Τὴν παρουσίαση τῆς ἐπιγραφῆς ἀνέλαβε εὐχαρίστως ὁ συνάδελφος Πῶργος Σταϊνχάουερ, βλ. πρὸς κάτω στὸν ἴδιο τόμον, τὸ ἄρθρο του, σ. 43-47. Σύμφωνα μὲ τὸν Γ. Σταϊνχάουερ, ἡ χρονολόγησις τῆς ἐπιγραφῆς στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. στηρίζεται κυρίως στὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα Θεοφράστου. Ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι ἡ λειτουργία τοῦ θεάτρου ἕως τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα τουλάχιστον.

Ἡ ἀνεύρεση τῶν δύο ἀγαλμάτων, ἀκρωτηριασμένων, στὸν χώρον τοῦ προσκηνίου, ὑποδηλώνει ὅτι οἱ δημότες τοῦ Εὐωνύμου τὰ ἔκρυψαν ἐκεῖ, γιὰ νὰ τὰ προστατέψουν ἀπὸ περαιτέρω καταστροφὴν τους, θεωρώντας τα ἱερά. Τὴν τελευταία διετία, κατὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος, βρέθηκαν πῆλινα καὶ μολύβδινα βλήματα σφενδόνης (εἰκ. 44), ἐπιβεβαιώνοντας τὴ διεξαγωγὴ ἐχθροπραξιῶν στὴν περιοχὴ. Πιθανότατα λοιπὸν ὁ ἀκρωτηριασμὸς τῶν ἀγαλμάτων νὰ ὀφειλόταν σὲ ἐχθρικές ἐπιδρομές. Προφανῶς, ὁ φόβος τῶν κατοίκων γιὰ ἐπανάληψη τῶν ἐχθρο-

69. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸ θέατρο τοῦ Θορικού: T. Hackens, *Thorikos* III (1965). F. Kolb, *Agora und Theater, Volks- und Festversammlungen*, AF 9 (1981) 63 κέ. H. van Looy, *Le théâtre de Thorikos et*

les représentations dramatiques, στὸ H. Mussche (ἐπιμ.), *Studies in South Attica*, II. *Miscellanea Graeca* 9 (1994) 9-30.

Εἰκ. 43. Τὸ μεταγενέστερο ἀνατολικὸ ἀνάλημμα, στὴν κατασκευὴ τοῦ ὁποίου ἐνσωματώθηκε θραῦσμα τιμητικοῦ ψηφίσματος, ἰδρυμένον στὸν χώρο τοῦ θεάτρου (ἡ θέση τοῦ ἀποτμήματος τῆς ἐπιγραφῆς δηλώνεται μὲ σταυρό).

πραξιῶν, τοὺς ὥθησε στὴ μεταφορὰ καὶ διαφύλαξη τῶν ἀγαλμάτων τοῦ θεοῦ σὲ κλειστὸ χώρο, προστατευόμενο. Θὰ μπορούσαμε νὰ συνδέσουμε τὴν καταστροφὴ τοῦ θεάτρου καὶ τὴν παύση λειτουργίας του μὲ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο, 267/6-262/1⁷⁰, ὁ ὁποῖος εἶχε διάρ-
κεια καὶ ἐπαναλαμβανόμενες ἐπιδρομές. Ἡ ἐρήμωση καὶ ἡ μὴ ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ
θεάτρου, μετὰ τὸν καταστροφικὸ γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς πόλεμο, πιστεύω ὅτι ὀφεί-
λεται ἀρχικὰ στὴν ἔλλειψη πόρων, ἀλλὰ καὶ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ πολιτιστικὰ ζητήματα.
Ὡστόσο, τὸ χρονικὸ διάστημα τοῦ πολέμου φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρκετό, ὥστε ἡ ὀρχήστρα
τοῦ θεάτρου καὶ ἡ σκηνή του νὰ καλυφθοῦν, μερικῶς τουλάχιστον, ἀπὸ ἐπιχώσεις, λόγω
τῆς ἀκαταλληλότητος τῆς ἐπιλεγείσας θέσης, ἀλλὰ καὶ λόγω ἐλλείψεως ἀποτελεσματικοῦ
συστήματος ἀποχετεύσεως. Ἀκόμη καὶ σήμερα, ὅταν βρέχει, ἡ ὀρχήστρα πλημμυρίζει,
ἐπειδὴ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς συγκεντρώνονται ἐκεῖ καὶ δὲν βρίσκουν διέξοδο (εἰκ. 45). Ἡ
στρωματογραφία στὸν χώρο τῆς ὀρχήστρας ἔδειξε ὅτι ἡ κάλυψή της, μερικῶς τουλάχι-
στον, ἔγινε σὲ χρονικὸ διάστημα ὀλίγων δεκαετιῶν, γεγονός πού ὑποδηλώνει ὅτι καὶ οἱ
κάτοικοι τοῦ Εὐωνύμου εἶχαν συνειδητοποιήσει πλέον τὸ ἀκατάλληλο τῆς θέσης τοῦ θεά-
τρου τους, μέσα σὲ μισγάγκεια. Στοὺς προαναφερθέντες παράγοντες θὰ πρέπει νὰ προ-

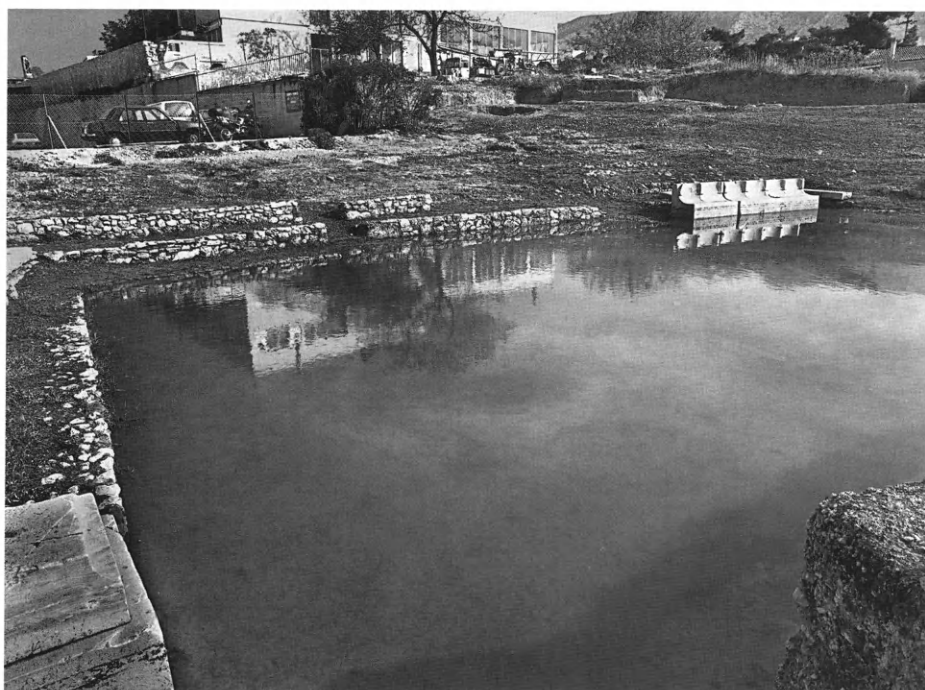
70. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν περιοχὴ αὐτὴν Ε. Χριστο-
δουλοπούλου-Βαρούχα, Συμβολὴ εἰς τὸν Χρεμωνί-

δειον Πόλεμον, 266/5-263/2 π.Χ., ΑΕ 1953-1954, Γ',
1961, 321-349.

Εἰκ. 44. Πήλινα καὶ μολύβδινα βλήματα.

στεθεῖ καὶ τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐξέλιξης τοῦ θεάτρου. Ἦδη ἀπὸ τῆς δεκαετίας τοῦ '30, στὴν περίοδο τοῦ Λυκούργου, ἡ ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου κατασκευάζεται κυκλική, μὲ πρῶτο παράδειγμα τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου τῶν Ἀθηνῶν⁷¹. Ἐνῶ ἤδη τὸ λίθινο θέατρο τῆς Ἡφαιστίας στὴ Λῆμνο, στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἢ καὶ λίγο ἀργότερα, κατασκευάζεται ἔχοντας κοῖλο σχήματος ἀχιβάδας⁷², ὑποδηλώνοντας τὸν πειραματισμὸ καὶ τὴ σταδιακὴ ἐξέλιξη τοῦ σχήματος ποὺ ἐπακολούθησε. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ τοῦ σχήματος τῆς ὀρχήστρας καὶ τοῦ κοίλου προσέφερε νέες δυνατότητες στὴν παρουσίαση τῶν

Εἰκ. 45. Ἡ ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου τοῦ Εὐωνύμου μετὰ ἀπὸ βροχή.

71. Βλ. σημ. 1.

72. Ἀ. Ἀρχοντίδου - Μ. Κοκκινοφόρου, *Ἀρχαῖο θέατρο Ἡφαιστίας* (Λῆμνος 2004) 49· ἀναφέρεται

ἐπίσης ὅτι τὸ ἀρχαιότερο θέατρο τῆς πόλης θὰ ἦταν ὀρθογώνιο, μὲ ξύλινα καθίσματα γιὰ τοὺς θεατές.

θεατρικῶν παραστάσεων⁷³, καὶ στὸ ἐξῆς δὲν κατασκευάστηκαν ἄλλα θέατρα μὲ ὀρθογώνια ὀρχήστρα. Ὅταν ἀργότερα τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς τέχνες καὶ τὰ γράμματα ἀνανεώνεται, τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου γιὰ τοὺς παραπάνω λόγους δὲν κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἀνακαινιστεῖ, ὅπως συνέβη καὶ μὲ ἄλλα θέατρα τῆς Ἀττικῆς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες περιοχές⁷⁴. Εἶναι πιθανόν, ἓνα νέο θέατρο νὰ κατασκευάστηκε σὲ ἄλλη προσφορότερη θέση⁷⁵, ἢ οἱ δημότες νὰ μετέβαιναν σὲ κάποιον ἄλλο δῆμο⁷⁶, γειτονικό, ὃ ὁποῖος θὰ διέθετε ἓνα ἐξελιγμένο θέατρο.

Τὰ δύο ἐπιβλητικὰ ἀγάλματα τοῦ Διονύσου, τοποθετημένα στὰ βάθρα τῶν δύο εἰσόδων τῆς ὀρχήστρας, ἀποτελοῦσαν ἓναν ἐξαίρετο γλυπτικὸ διάκοσμο γιὰ τὸ μικρὸ αὐτὸ θέατρο. Θὰ ξεπερνοῦσαν σὲ ὕψος τὸ ἰσόγειο τοῦ σκηνικοῦ κτίσματος, τὸ ὁποῖον ἔφτανε τὰ 2 μ. περίπου, καὶ θὰ δέσποζαν στὸν χῶρο τοῦ κοίλου, τονίζοντας τὰ δύο ὅρια τῶν ἀναλημμάτων του. Ὁ Διόνυσος, οἰκοδεσπότης, ὑποδεχόταν τοὺς εἰσερχόμενους καὶ ἐνέπνεε σεβασμό. Ὁ ἀρχαϊστικὸς χαρακτήρας τῶν ἀγαλμάτων τοὺς προσέδιδε θεϊκότητα καὶ ἐπισημότητα. Ὁ ἀναθέτης θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ ὑπερήφανος γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ προσφορά του στὸ θέατρο τοῦ δήμου ἀπὸ τὸν ὁποῖον καταγόταν, γι' αὐτὸ καὶ ἔστησε τὴν ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομά του πλησίον τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν.

ΟΛΓΑ Ε. ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

73 Βλ. σημ. 3.

74. Παράδειγμα τὸ ἀρχαῖο θέατρο τοῦ Ὠρωποῦ, τὸ ὁποῖον ἐπανειλημμένα ἀνακαινίστηκε καὶ λειτουργοῦσε ἕως καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους: Β. Χ. Πετράκος, *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ Ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου* (1968) 84-93, πίν. 10-13. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ Ἀμφιάρειον τοῦ Ὠρωποῦ* (Ἀθήνα 1992) 27 κέ.

75. Ἐξάλλου, ἔχομε παραδείγματα ἀνέγερσης νέου θεάτρου μὲ τοὺς σύγχρονους κανόνες ἀρχιτεκτονικῆς πλησίον τοῦ ἀχρηστευμένου παλαιοῦ, ὅπως στὸ Ἄργος: Πὰ τὸ πρῶτο θέατρο βλ. R. Ginouvès, *Le théâtre à gradins droits et l'odéon d'Argos, Études Peloponnesiennes* (Παρίσι 1972). Στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. οἰκοδομεῖται νέο θέατρο μὲ κυκλικὴ ὀρχήστρα, ποὺ ἀπέχει 100 μ. βορείως τοῦ θεάτρου μὲ τὰ εὐθύγραμμα ἐδῶλια, βλ. J. Ch. Moretti, *L'implantation du théâtre d'Argos*, στὸ *Ἄργος καὶ Ἀργολίδα*.

Τοπογραφία καὶ Πολεοδομία, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, Ἀθήνα-Ἄργος 28/4-15/5/1990 (ἐπιμ. Anne Pariente et Gilles Touchais, Παρίσι 1998) 233-259, εἰκ. 1-3. Ἐπίσης, στὶς Συρακοῦσες στὸν περίβολο τοῦ Ἀπόλλωνος Τεμενίτου, πλησίον τοῦ ἐλληνιστικοῦ θεάτρου τοῦ Ἱέρωνος Α', βρίσκεται ἓνα παλαιότερο μὲ εὐθύγραμμα βαθμίδες: G. V. Gentili, *Nuovo esempio di theatron con gradinata rectilinea a Siracusa*, *Dioniso* 15, 1952, 122-130. F. Kolb, *Agora und Theater, Volks- und Festversammlung*, *AF* 9 (1981) 91 κέ.

76. Ὡστόσο, τὰ λείψανα τοῦ θεάτρου ποὺ ἀνέσκαψε ἡ Ν. Καζᾶ-Παπαγεωργίου στὸν ἀρχαῖο δῆμο τῶν Ἀλμιουσίων, στὶς ὑπῳρεῖες τοῦ λόφου τῆς Ἀγίας Ἄννας, ὅπου εἶχε ἀνευρεθεῖ τὸ Θεσμοφόριο τοῦ δήμου, δὲν φαίνεται νὰ ἦταν σὲ λειτουργία τὸν 3ο αἰ. π.Χ.: *ΑΔ* 48, 1993, Β1, 67-70, πίν. 27.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Agora XI Ev. B. Harrison, *The Athenian Agora*, XI. *Archaic and Archaistic Sculpture* (Princeton 1965).
- Boardman J. Boardman, *Ἑλληνική πλαστική. Κλασική περίοδος* (Λονδίνο 1985, ἑλλ. μ. μετάφρ. 1989).
- Bol I P. C. Bol (ἐπιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst*, I. *Frühgriechische Plastik* (2002).
- Bol II P. C. Bol (ἐπιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst*, II. *Klassische Plastik* (2004).
- Br Br H. Brunn - F. Bruckmann - P. Arndt, *Denkmäler griechische und römische Skulptur* (Μόναχο 1888-97).
- Brahms T. Brahms, *Archaismus. Untersuchung zur Funktion und Bedeutung archaischer Kunst in der Klassik und im Hellenismus* (Frankfurt am Main 1994).
- Bulle, *Rundplastik* H. Bulle, *Archaisierende griechische Rundplastik* (Μόναχο 1918).
- W. Clairmont Ch. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones* (Kilchberg 1993-1995).
- CrdA* *Cronache di Archeologia*.
- EA* P. Arndt - W. Amelung, *Photographische Einzelaufnahmen antiker Skulpturen* (Μόναχο 1893 κέ.).
- Eckstein, *Hekataion* E. Eckstein, *Das Hekataion in der British School zu Athen*, *AntPl* IV (1965) 27-36.
- Floren W. Fuchs - J. Floren, *Die griechische Plastik*, I. J. Floren, *Die geometrische und archaische Plastik*, *HdArch* (Μόναχο 1987).
- Fullerton, *ADS* M. F. Fullerton, *Archaistic Draped Statuary in the Round of the Classical, Hellenistic and Roman Period* (δ.δ. Bryn Mawr College 1982).
- Fullerton, *Perirrhanteria* M. F. Fullerton, *The Archaistic Perirrhanteria of Attica*, *Hesperia* 55, 1986, 207-217.
- Fullerton, *Hekate* M. F. Fullerton, *The Location and Archaism of the Hekate Epipyrgidia*, *AA* 1986, 671 κέ.
- Fullerton, *Hellenistic* M. F. Fullerton, *Archaistic Statuary of the Hellenistic Period*, *AM* 102, 1987, 259 κέ.
- Fullerton, *Archaistic* M. F. Fullerton, *The Archaistic Style in Roman Statuary*. *Mnemosyne* Suppl. 110 (Leiden 1990).
- Fuchs, *Vorbilder* W. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs* (Βερολίνο 1959).
- Fuchs W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*⁴ (Μόναχο 1993).
- Hackländer N. Hackländer, *Der archaische Dionysos. Eine archäologische Untersuchung zur Bedeutung archaischer Kunst in hellenistischer und römischer Zeit* (Φραγκφούρτη 1996).
- Havelock M. Havelock, *Archaistic Reliefs of the Hellenistic Period*, *AJA* 68, 1964, 43-58.
- Helbig 4 W. Helbig, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom. vierter Band, Villa Albani* (ἐπιμ. H. Speier, Tübingen 1972).
- Herdejürgen, *Thronende Göttin*: H. Herdejürgen, *Untersuchungen zur thronenden Göttin aus Tarent in Berlin und zur archaischen und archaisierenden Schragmanteltracht* (Waldsassen 1968).
- Καλτσᾶς N. Καλτσᾶς, *Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ γλυπτά. Κατάλογος* (Ἀθήνα 2001).
- Kraus, *Hekate* T. Kraus, *Hekate, Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland* (Χαϊδελβέργη 1960).
- Kreikenbom D. Kreikenbom, στὸ P. C. Bol (ἐπιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst*, II. *Klassische Plastik* (Frankfurt am Main 2004).
- LIMC* *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* I-VIII (Ζυρίχη / Μόναχο / Düsseldorf 1981-1997).
- Lippold G. Lippold, *Die griechische Plastik, Handbuch der Archäologie* III (Μόναχο 1950).
- Maderna C. Maderna, *Die letzten Jahrzehnte der spätklassischen Plastik*, στὸ P. C. Bol (ἐπιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst*, II. *Klassische Plastik* (Frankfurt am Main 2004).

- Maderna-Lauter C. Maderna-Lauter, Spätarchaischen Plastik, στο P. C. Bol (έπιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, I. Frühgriechische Plastik* (2002).
- Martini W. Martini, *Die archaische Plastik der Griechen* (Darmstadt 1990).
- Μπρούσκαρη Μ. Σ. Μπρούσκαρη, *Μουσείον Ἀκροπόλεως. Περιγραφικὸς κατάλογος* (Ἀθήνα 1974).
- Niemeyer, *Promachos* A. G. Niemeyer, *Promachos, Untersuchung zur Darstellung der Bewaffneten Athena in archaischer Zeit* (Waldsassen 1960).
- RIA *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte.*
- Richter, *Korai* G. M. A. Richter, *Korai. Archaic Greek Maidens. A Study of the Development of the Kore Type in Greek Sculpture I* (Λονδίνο 1968).
- RS S. Reinach, *Repertoire de la statuaire grecque et romaine I-VI* (Παρίσι 1897-1930).
- Σβορῶνος Ι. Ν. Σβορῶνος, *Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον I-II* (Ἀθήνα 1908).
- Schmidt Ev. Schmidt, *Geschichte der Karyatide, Funktion und Bedeutung der menschlichen Träger- und Stützfigur in der Baukunst* (Würzburg 1982).
- Schmidt, *Archaistische Kunst*: E. Schmidt, *Archaistische Kunst in Griechenland und Rom* (1922).
- Stewart A. Stewart, *Greek Sculpture. An Exploration* (New Haven / London 1990).
- Willers, *Anfänge* D. Willers, *Zu den Anfängen der archaistischen Plastik in Griechenland*, 4. Beih. *AM* (Βερολίνο 1975).
- Willers, Alkamenes D. Willers, *Zum Hermes Propylaios des Alkamenes*, *JdI* 82, 1987, 37 κέ.
- Zagdoun Mary-Anne Zagdoun, *La sculpture archaisante dans l'art hellénistique et dans l'art romaine du Haut-Empire* (Παρίσι 1989).

ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΨΗΦΙΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΥ ΕΥΩΝΥΜΟΥ*

Θραῦσμα στήλης πεντελικοῦ μαρμάρου, ἀποκεκρουμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς καὶ ὡς πρὸς τὸ μεγαλύτερο μέρος, περίπου τὰ τρία τέταρτα, τῆς ἀρχικῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας (εἰκ. 1). Βρέθηκε ἐντοιχισμένο σὲ μεταγενέστερο τοῖχο, κτισμένο πάνω στὴν ἀριστερὴν πύλοδο τοῦ θεάτρου τοῦ Εὐωνύμου, σὲ σημεῖο πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ κοιλοῦ. Φυλάσσεται προσωρινὰ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἁ.ἁ.

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.35, μέγ. πλάτ. 0.26, πᾶχ. στήλης 0.13 μ. Διατηροῦνται ἀποσπασματικὰ 16 στίχοι. Ὑψος γραμμᾶτων 0.07-0.09 μ. Διάστιχο 0.06-0.07 μ. Στοιχηδὸν διάταξη, ἀπὸ τὴν ὁποία, ἐντούτοις, ἀπουσιάζει ἡ ἀκρίβεια τῆς στοίχισης – κατὰ τὸν κάθετο καὶ τὸν ὀριζόντιο ἄξονα – τῶν ἐπιγραφῶν τῆς λυκούργειας περιόδου. Ἡ χάραξη τῶν γραμμᾶτων εἶναι ἐπιπόλαιη καὶ ἡ μορφή τους ἀσταθής. Χαρακτηριστικὲς μορφὲς γραμμᾶτων: Α ἀνοιχτό, μὲ τὴν ὀριζόντια (ἐνίοτε λοξὴ κεραία) συνήθως κάτω ἀπὸ τὴ μέση. Ἡ κάθετη κεραία τοῦ Ε τείνει νὰ ξεπεράσει τὴν κάτω ὀριζόντια, οἱ ὀριζόντιες καμιά φορὰ λοξὲς καὶ ἀνισες ὡς πρὸς τὸ μήκος, ἡ μεσαία πάντα μικρότερη, καμιά φορὰ τοποθετημένη ὑψηλά. Κ: οἱ λοξὲς κεραῖες μικρότερες. Μ: ἀνοιχτό, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τεμνώμενα Λ. Ν: ἡ λοξὴ κεραία δὲν συναντᾷ πάντοτε τὴν ἄκρη τῆς δεξιᾶς ἢ ἀριστερῆς κάθετης. Σ: ἀνοιχτό. Ο, Θ καὶ Ω μικρότερα καὶ ἀκανόνιστα μὲ ὠοειδὲς ἢ γωνιῶδες περίγραμμα. Τὸ Ω ἀνοιχτό, μὲ μικρὲς κεραῖες καμπυλούμενες ἢ λοξὲς πρὸς τὰ πάνω. Ὑπάρχει κάποια ὁμοιότητα μὲ ἐπιγραφὰς τοῦ τέλους τοῦ 4ου, π.χ. ἐκείνη τοῦ Ζωΐλου, *IG II² 494*, τοῦ 303/2 π.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., π.χ. τοῦ «χαράκτη τῆς *IG II² 1187*»¹. Ὡστόσο, ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν σωζόμενων γραμμᾶτων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοση σὲ κάποιο συγκεκριμένο χαρακτή.

lacuna

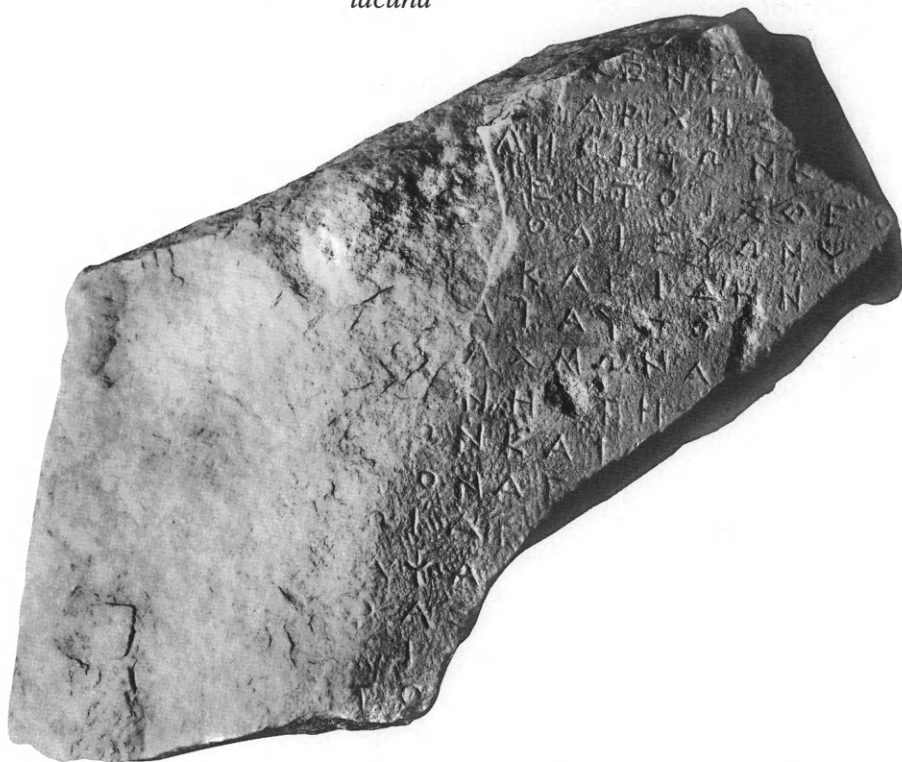
[.....!1..... εἶπ]εν, ἐπ[ειδὴ Κτησικλ]-
[εἶδης λαχῶν τῆς] ἀρχῆς [καλῶς καὶ φιλ]-
[οτίμως ἐπεμε]λήθη τῶν κ[οινῶν καὶ τὰ]-
[ς θυσίας τέθυκ]εν τοῖς θεο[ῖς καὶ τοῖ]-

* Βλ. πιδὸ πάνω σ. 1-42 τὸ ἄρθρο τῆς Ὀλγας Τζάχου Ἀλεξανδρῆ, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς δημοσίευσης.

1. S. V. Tracy, *Athenian Democracy in Transition, Attic Letter Cutters of 340 to 290 B.C.* (Berkeley 1995) 132-135.

- 5 [ς ἥρωσιν, δεδόχ]θαι Εὐωνυ[μεῦσιν ἐπα]-
 [ινέσαι ὕ Κτησι]κλείδην [τὸν δήμαρχον]
 [καὶ στεφανῶσ]αι αὐτὸ[ν] χ[ρυσῶι στεφά]-
 [νῳι ἀπὸ : Χ : δρ]αχμῶν ἀ[ρετῆς ἕνεκα ὕν]
 [καὶ δικαιοσ]ύνη[ς] τῆς [εἰς τὸν δῆμον]
 10 [τὸν Εὐωνυμέ]ων καὶ δ[ιδόναι αὐτῶι τὸ]-
 [ν δήμαρχον] τὸν ἀε[ὶ δημαρχοῦντα προ]-
 [εδρίαν ἐν τ]ῶι ἀγ[ῶνι!³.....]
 [... ἀναγρ]άψα[ι δὲ τὸ ψήφισμα τόδε τ]-
 [ὸν μετὰ Θεόφ]ρασ[τον ἄρχοντα ἐστήλη]-
 15 [ι λιθίνῃ κ]αὶ [στῆσαι εἰς τὸ θέατρον]
 [...]ΤΟ[-----]

lacuna

Εἰκ. 1. Τὸ θραῦσμα ψηφίσματος ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου.

Στὸ δημοσιευόμενο θραῦσμα διατηρεῖται ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ μῆκος τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς (16-17 στίχοι), λιγότερο, ὥστόσο, ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο (οὐσιαστικὰ τμήματα μιᾶς ἢ δύο λέξεων) τοῦ ἀρχικοῦ πλάτους τῆς, τὸ ὁποῖο βάσει τοῦ συμπληρουμένου μὲ κάποια βεβαιότητα στίχου 8 ὑπολογίζεται σὲ 29 γράμματα (στ. 6 30, στ. 8 27 καὶ στ. 9 28 γράμματα). Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ πάχους του, ὁ λίθος πρέπει νὰ περιελάμβανε, ὅπως συχνὰ παρατηρεῖται στοὺς δήμους, περισσότερα ψηφίσματα. Κάποια σχετικὴ ἔνδειξη

προσφέρουν τὰ ἀσαφὴ καὶ σὲ ἀναντιστοιχία πρὸς τὸ ὑπόλοιπο στοιχηδὸν κείμενο, ἔχνη γραμμάτων, ποὺ διακρίνονται στὸ πάνω μέρος τοῦ θραύσματος.

Παρὰ τὴν ἐλλιπὴ διατήρηση, εἶναι ἐκ τῶν σωζομένων σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ ψήφισμα πρὸς τιμὴν ἀξιωματοῦχου τοῦ δήμου καὶ συγκεκριμένα, ὅπως θὰ δειχθεῖ στὴ συνέχεια, τοῦ δημάρχου.

Ἡ συμπλήρωση τοῦ πρώτου στίχου (ὁ δεῖνα εἶπεν, ἐπ[ειδή]), ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, βασίστηκε στὴν ἀριστερὴ κάθετη καὶ ὀριζόντια κεραία τοῦ Π ποὺ διακρίνεται στὴν ἀριστερὴ ἄκρη τοῦ λίθου. Τὸ ὄνομα τοῦ Κτησικλείδου (στ. 1-2), ποὺ συμπληρώνεται μὲ βάση τὴ σωζόμενη στὸν στ. 6 κατάληξη -κλείδην, εἶναι τὸ μοναδικὸ ἀπὸ τὰ γνωστὰ τέσσερα σχετικὰ ὀνόματα Εὐωνυμῶν (Κτησικλείδης, Ἀντικλείδης, Ἐργοκλείδης καὶ Τιμοκλείδης), ποὺ ταιριάζει στὸ κενό. Μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀναφέρονται δύο Εὐωνυμοί, πατέρας καὶ γιός. Ὁ πρῶτος (PA 8860, Traill ἀρ. 586990²) ἦταν κληροῦχος στὴ Σάμο, βουλευτὴς τὸ 352-348 π.Χ. καὶ ἐπιστάτης τῶν προέδρων τὸ 346/5 π.Χ. Ὁ γιός του, ποὺ διετέλεσε ἐπίσης βουλευτὴς (AM 110, 1995, 278), θὰ μπορούσε συνεπῶς νὰ εἶναι σύγχρονος τῆς ἐπιγραφῆς. Μὲ τὴν προαναφερθεῖσα παλαιογραφικὴ χρονολόγηση τοῦ ψηφίσματος στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. θὰ συμφωνοῦσε ἐπίσης τὸ ὄνομα τοῦ Ἐργοκλείδου γιοῦ τοῦ Ἐργοκλείδου, βουλευτοῦ τὸ 304/3 π.Χ. (Agora XV³ 61.175), ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δεδομένου ὅτι ὁ δήμαρχος, ὁ ὁποῖος ἐκλέγεται μὲ κλῆρο, σπανίως συμβαίνει νὰ ταυτίζεται μὲ κάποια γνωστὴ γιὰ τὸν πλοῦτο ἢ τὸ γένος προσωπικότητα τῆς περιοχῆς⁴, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ κανένα ἀπὸ τὰ συνολικὰ 54 ὀνόματα μὲ αὐτὴ τὴν κατάληξη τῆς ἀθηναϊκῆς προσωπογραφίας⁵. Ἡ παράλειψη στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῆς ἀναφορᾶς στὸ ἀξίωμα τοῦ [Κτησι]κλείδου, βλ. στ. 2: [λαχῶν τῆς] ἀρχῆς (ἐνν. τοῦ δημάρχου) (πρβ. IG II² 1194, 3: καὶ λαχῶν δήμαρχος) ὀφείλεται προφανῶς στὴν πρόθεση ἀποφυγῆς ἐπανάληψης, καθὼς τοῦτο πρέπει νὰ συνόδευε τὸ ὄνομα τοῦ [Κτησι]κλείδου στὴν κύρια πρόταση, στ. 5-6: δεδόχθαι Εὐωνυ[μεῦσιν ἐπα]ινέσαι Κτησι[κλείδην [τὸν δήμαρχον]. Τὸ δημαρχικὸ ἀξίωμα ἀποδεικνύεται ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμηση (ἐν συνεχείᾳ, στ. 3-5) τῶν λόγων γιὰ τοὺς ὁποίους αὐτὸς τιμᾶται, ὅπως εἶναι ἡ ἐπιμέλεια τῶν κοινῶν καὶ ἡ τέλεση τῶν θυσιῶν στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες. Ξενίζει ἐν προκειμένῳ ἡ ἀπουσία τῆς συνηθισμένης στὰ γνωστὰ παράλληλα ἔμφασης ἢ ἐπεξηγήσεως, π.χ. τοῖς θεοῖς πᾶσι, τὰς θυσίας ἀπάσας, οἷς ἔδει αὐτοὺς θῦσαι κλπ.

Οἱ ἐπόμενοι στίχοι 5-13 ἀφοροῦν στὶς χορηγούμενες – κοινὲς στὰ δημοτικὰ ψηφίσματα – τιμές (ἔπαινο καὶ χρυσὸ στεφάνι, προεδρία) ποὺ ἀποφασίζεται νὰ δοθοῦν στὸν ἀπερχόμενο δήμαρχο. Ἡ προτεινόμενη συμπλήρωση τῆς ἀξίας τοῦ στεφάνου [ἀπὸ χιλίων

2. Kirchner, *Prosopographia Attica* I-II (Berlin 1901-1903). J. S. Traill, *Persons of Ancient Athens* (2001).

3. B. D. Meritt and J. S. Traill, *The Athenian Agora, XV. Inscriptions: The Athenian Councillors* (Princeton 1974).

4. D. Woodward, *The Demes of Attica 508/7-ca 350 B.C., A Political and Social Study* (1986) 19 σημ. 102, σ. 236-237 καὶ σημ. 57.

5. M. J. Osborne, S. G. Byrne, *A Lexicon of Greek Personal Names, II. Attica* (Oxford 1994) 483-510 (Reverse Index of Names).

δραχμῶν (ἀριθμητικά :X:)] (*SEG* XXII, 117) ἀντὶ τῆς ἐναλλακτικῆς τῶν πεντακοσίων δραχμῶν (:Π:) (*IG* II² 1173, *SEG* II, 7) εἶναι ἐνδεικτική. Ἀνεξήγητο εἶναι τὸ κενὸ τῶν δύο γραμμάτων ποὺ ἀφήνει στὸ τέλος τοῦ στίχου ἢ φράση ἀ[ρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσ]ύνη[ς] τῆς [εἰς τὸν δῆμον τῶν Εὐωνυμέ]ων, ἢ ὁποία, ἐντούτοις, ἐπιβάλλεται τόσο ἀπὸ τὰ γνωστά παράλληλα ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ σωζόμενα γράμματα (στ. 8 στὴν ἀριστερὴ ἄκρη: Ἀ[ρετῆς], στ. 9 πρὸ τοῦ Ν, τὸ ἔχνος τῆς κάθετης κεραίας ἐνὸς Υ)⁶. Οἱ στ. 10-12 ἀφοροῦν, εἰδικότερα, ὅπως πιστεύουμε, στὴ χορήγηση στὸν ἀπερχόμενο δήμαρχο τῆς ἰσοβίας προεδρίας στὸ θέατρο τοῦ δήμου. Ἡ συμπλήρωση τοῦ στ. 10: καὶ δι[ιδόναι ἀντὶ τοῦ συνηθέστερου καὶ εἶναι (ἢ ὑπάρχειν) αὐτῶι προεδρίαν βασιίζεται στὸ ἔχνος δύο λοξῶν κεραίων ἐνὸς Λ, Α ἢ Δ στὴ δεξιὰ ἄκρη τοῦ στίχου, μετὰ τὸ Ι. Ἡ ἐναλλακτικὴ πρόταση καὶ ἀ[νειπεῖν] θὰ ἦταν, ἐξ ἄλλου, ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἰσοβιότητα τῶν τιμῶν, ποὺ συνεπάγεται ὁ ἐπόμενος στίχος 11: τὸν δήμαρχον] τὸν αἰ[εὶ] δημαρχοῦντα (πρβ. *IG* II² 1192, 1193: καὶ καλεῖν τὸν δήμαρχον τὸν αἰ[εὶ] δημαρχοῦντα, *IG* II² 1117: ἐπιμελεῖσθαι τὸν δήμαρχον τὸν αἰ[εὶ] δημαρχοῦντα). Προβληματικὴ παραμένει ἡ συμπλήρωση τοῦ κενοῦ τῶν 17 γραμμάτων τῶν στ. 12-13, μετὰ τοῦ ἐν τ]ῶι ἀγ[ῶνι καὶ τῆς ἐντολῆς δημοσίευσης (ἀναγρ]άψαι κλπ.), ὅπου δινόταν ἡ ὀνομασία τοῦ ἀγῶνος⁷, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὅλες οἱ δυνατές, βάσει τῶν γνωστῶν παραλλήλων, συμπληρώσεις, εἶναι εἴτε πολὺ μεγαλύτερες, π.χ. *IG* II² 1210: ἐν τ]ῶι ἀγ[ῶνι ὅταν ποιῶσι τὰ Διονύσια ἢ ...ἐν τ]ῶι ἀγ[ῶνι τῶν Διονυσίων τῶν Εὐωνυμεῦσιν, πρβ. *AE* 1992, 180 Β στ. 22: Διονυσίων τῶν Ἀχαρνῆσιν (20 ἕως 26 γράμματα), εἴτε πάλι πολὺ μικρότερες, π.χ. ἐν τ]ῶι ἀγ[ῶνι τῶν Διονυσίων ἢ τραγωιδῶν (12 γράμματα).

Πὰ τὴν ἐνδιαφέρουσα – ἀλλὰ λιγότερο βέβαιη – προτεινόμενη συμπλήρωση τῶν στ. 13-14-16: ἀναγρ]άψαι [δὲ τὸ ψήφισμα τόδε τὸν μετὰ Θεόφ]ρασ[τον ἄρχοντα (ἐνν. τὸν δήμαρχον τοῦ ἐπομένου ἔτους), πρβ. *IG* II² 1199, 15-16: τὸν δήμαρχον τὸν μετὰ Νέαιχμον ἄρχοντα, *AM* 66, 1941, 218-219 [*EM* 13262], στ. 7: τοῖς μετὰ Θεόφραστον ἄρχοντα, *IG* II² 1184, 23-24: τοὺς ἐπὶ Κτησικλέους ἄρχοντος. Μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ ψηφίσματος ἐπὶ Θεοφράστου, τὸ 313/2 π.Χ., θὰ συμφωνοῦσαν τόσο ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων ὅσο καὶ ἡ γενικὰ πρόχειρη χάραξη. Οὔτε θὰ πρέπει νὰ ξενίζει ἡ χρονικὴ σύνδεση τοῦ ψηφίσματος μὲ τὸ «ἀντιδημοκρατικὸ» καθεστὼς τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου, ὅπως δείχνει μιὰ σειρὰ συγχρόνων δημοτικῶν ψηφισμάτων⁸, ἡ ζωὴ στοὺς ἀττι-

6. A. S. Henry, *Honours and Privileges in Athenian Decrees* (Hildesheim 1983). Ὁ τύπος «τε...καὶ» (ἀρετῆς τε καὶ δικαιοσύνης), ποὺ θὰ ἐκάλυπτε τὸ κενό, δὲν συναντᾶται ποτὲ στίς ἐπιγραφές. Βλ. J. Humbert, *Συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης* (ἐλλ. μετφρ. Ἀθήναι 1957) 394, πρβ. Deniston, *Greek*

particles 512.

7. M. Maas, *Prohedrie* (1971).

8. *IG* II² 1200, 1201, 1202, 2394, *AM* 66, 1941, 218-219 καὶ τελευταῖα τὰ ψηφίσματα τῶν Ἀχαρνῶν τοῦ 315/4 π.Χ. (Γ. Σταϊνχάουερ, Δύο δημοτικά ψηφίσματα τῶν Ἀχαρνῶν, *AE* 1992, 179-193).

κοὺς δήμους ὅχι μόνο δὲν παρακμάζει, ἀντίθετα μάλιστα, φαίνεται ὅτι γνωρίζει μιὰ νέα, τὴν τελευταία της, ἄνθηση. Εἶναι ἐν προκειμένῳ χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἔτος (τὸ 313/2 π.Χ., ὅχι ἐπὶ τοῦ παλαιότερου Θεοφράστου, τὸ 340/39 π.Χ.) χρονολογοῦνται καὶ τὰ τρία ἐπὶ Θεοφράστου ψηφίσματα τοῦ γειτονικοῦ δήμου τῶν Αἰξωνέων (IG II² 1202⁹, 2492 καὶ EM 13262). Ἄν ἡ σύμπτωση τῆς χρονολόγησής σ' αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο ἔτος τῶν περισσότερων ἀπὸ τὰ ἀττικά δημοτικά ψηφίσματα τῆς δεκαετίας 317-307 π.Χ. μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ κάποια συγκεκριμένη φάση ἢ κρίση τῆς ἐπιστασίας τοῦ Δημητρίου¹⁰, παραμένει, ὡστόσο, θέμα ἀνοικτὸ γιὰ συζήτηση.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ

9. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν πλειονότητα τῶν μελετητῶν, ὁ S. V. Tracy, *Athenian Democracy in Transition. Attic-Cutters of 340 to 290 B.C.* (1995) 39 καὶ 99-100 χρονολογεῖ τὴν ἐπιγραφή λόγῳ τοῦ χαρακτὸς στὸ

340/39 π.Χ.

10. Πὰ τὴν ὑπόθεση, ποὺ εἶχα διατυπώσει παλαιότερα, βλ. ΑΕ 1992, 190.

ΧΑΛΚΙΝΟ ΚΑΤΟΠΤΡΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΝΑ

Τὸ χάλκινο κάτοπτρο MA 5644 προέρχεται ἀπὸ ὑπόγειο λαξευτό, διθάλαμο τάφο (τάφος VI) ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο Ἀργ. Μοίρα, στὴν περιοχὴ Μεριστὸς τῆς Αἴγινας¹. Ὁ τάφος ἦταν συλημένος καὶ ἐπιχωματωμένος ἕως τὸ χεῖλος τῆς φρεατόσχημης εἰσόδου του. Τὰ εἰκοσιοκτὼ ἀγγεῖα ποὺ περιεῖχε ἦταν διασκορπισμένα στὸν πυθμένα τοῦ ἀνατολικοῦ του θαλάμου καὶ προήρχοντο ἀπὸ διάφορες περιοχές².

Κοντὰ στὸ νότιο μακρὸ τοίχωμα τοῦ ἴδιου θαλάμου βρέθηκαν καὶ τὰ τμήματα τοῦ κατόπτρου MA 5644. Ἀνήκει στὸ δεύτερο εἶδος τῶν ἐλληνικῶν κατόπτρων – στὸν τύπο τῆς «καρυάτιδος» – ποὺ ἦταν σὲ χρῆση κυρίως τὸν 6ο καὶ 5ο αἰ. π.Χ.³ Τὰ κάτοπτρα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸν δίσκο, τὸ ὑποστήριγμά του σὲ μορφή ὄρθιας κόρης καὶ τῇ βάσει, ἡ ὁποία παρέχει τὴ δυνατότητα στὸ κάτοπτρο νὰ σταθεῖ μόνο του⁴.

Κατὰ εὐτυχὴ συγκυρία, παρόλο ποὺ τὰ μέρη τοῦ κατόπτρου ἦταν διασκορπισμένα κοντὰ στὸ νότιο τοίχωμα τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου, βρέθηκαν ὅλα καὶ προσφέρουν ὁλοκληρωμένη τὴν εἰκόνα τοῦ τύπου. Διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάστασις⁵. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν

1. Στὸ οἰκόπεδο ἀνεσκάφησαν ἄλλοι πέντε ὑπόγειοι διθάλαμοι τάφοι καὶ ἓνας ἐπιφανειακὸς λακκοειδής. Βρίσκεται στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῆς πόλεως.

2. Ἀττικὰ ἀγγεῖα: MA 5620, 5624, 5625, 5628, 5637, 5640, 5641· κορινθιακά: MA 5621, 5622, 5623, 5643· τὸ MA 5634 «ἰωνίζει»· τὸ MA 5636 ἔχει ἀποδοθεῖ κατὰ καιροὺς ἀπὸ τοὺς μελετητὲς σὲ διάφορα ἐργαστήρια (ἰωνικὸ, λακωνικὸ, ἀργεῖακὸ καὶ τελευταῖα παριανό-θασιακὸ)· τὰ MA 5627, 5633 προέρχονται πιθανὸν ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος· τὸ MA 5626 ἄγνωστης προέλευσης. Βρέθηκαν καὶ πέντε χάλκινα σφαιρίδια (διαμ. 0.01). Δὲν μποροῦν νὰ προσαρμωθοῦν στὸν δίσκο τοῦ κατόπτρου. Εἶναι διακοσμημένα μὲ ἐγχάρακτους πεντάφυλλους ρόδακες (ἀπὸ ἓναν σὲ κάθε ὄψη) καὶ στὴν περιφέρεια μεταξὺ τους διπλὴ σειρὰ ἐμπέστων στιγμῶν. Βρέθηκαν καὶ κελύφη αὐγῶν καὶ χάλκινες ἐλλιπεῖς αἰχμές βελῶν MA 5648.

3. Βλ. G. Richter, *Greek, Etruscan and Roman*

Bronzes (New York 1915) 255. Ὁ W. Lamb, *Greek and Roman Bronzes* (London 1929) 158, ἀναφέρει ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ κάτοπτρα ἦταν σὲ ἀκμὴ κατὰ τὸ ἀ' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. J. Charbonneaux, *Les bronzes grecs* (Paris 1958) 31-32. L. O. Keene Congdon, *Caryatid mirrors of ancient Greece* (Mainz 1981) 5 καὶ εἰκ. 1b. Βλ. καὶ Ἰ. Βοκοτοπούλου, *Ἑλληνικὴ τέχνη, ἀργυρὰ καὶ χάλκινα ἔργα Τέχνης στὴν ἀρχαιότητα* (Ἀθήνα 1997) 41: «κυριαρχοῦν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου ὡς λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.» καὶ «τὰ ὁλόγλυφα κάτοπτρα εἶναι ἀπὸ τὰ θελκτικότερα δημιουργήματα τῆς ἀρχαίας χαλκουργίας».

4. Πὰ γενικὴ περιγραφή τοῦ κατόπτρου τοῦ τύπου τῆς «καρυάτιδος» καὶ τὰ μέρη του, βλ. Congdon ὁ.π. 6 καὶ εἰκ. 2 καὶ γιὰ τὴ δεξιότητα ποὺ ἀπαιτεῖτο γιὰ τὴν κατασκευὴ τους βλ. αὐτόθι 19.

5. Τὸ κάτοπτρο συντηρήθηκε στὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀπὸ τὴ συντηρήτρια κ. Αἰκ. Παναγοπούλου, τὴν ὁποία εὐχαριστοῦμε θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση. Πὰ τὴ συντήρηση ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ

δίσκο, τὸ ὑποστήριγμα σὲ μορφή ὀρθίας κόρης μαζί με τὸ ὑπόθεμα τοῦ δίσκου, τὴ βάση, τὴ λαβὴ ἀνάρτησης καὶ τὰ διάφορα διακοσμητικὰ πού προσεκολλῶντο στὴν περιφέρεια τοῦ δίσκου⁶ (εἰκ. 1-2). Ὅλα τὰ τμήματα προσαρμύζοντο μεταξύ τους με κάποιου εἴδους συγκολλητικὸ ὑλικό. Ἡ πάτινα τοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ ἐδάφους ἦταν χρώματος πρασίνου⁷. Ὑπῆρχαν περιοχὲς πράσινες ἀπὸ τὸν μαλαχίτη καὶ κόκκινες ἀπὸ τὸν κυπρίτη. Ὁ δίσκος ἦταν φθαρμένος, διαβρωμένος, ἀνοιγμένος στὴν περιφέρεια. Λείπει τμήμα τῆς περιφέρειας του. Παρουσιάζει καὶ ραγίσματα.

Οἱ διαστάσεις τοῦ κατόπτρου εἶναι: διάμ. δίσκου ± 0.20 μ., πᾶχ. δίσκου 0.01 μ., ὕψ. κόρης καὶ ὑποθέματος 0.228 μ., ὕψ. κόρης 0.17 μ., μέγ. πλάτ. ὑποθέματος 0.105 μ., μέγ. πλάτ. κόρης κάτω 0.054 μ.

Ἡ κόρη φορεῖ ἰωνικὸ, ποδῆρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο⁸. Παρίσταται κατὰ μέτωπον (εἰκ. 3). Προβάλλει τὸ ἀριστερὸ σκέλος, ἐνῶ στάσιμο εἶναι τὸ δεξιό. Εἶναι ἀνυπόδητη. Μὲ τὸ προτεταμένο δεξιὸ χέρι κρατᾷ σφίγγα. Μὲ τὸ κατεβασμένο πρὸς τὰ κάτω ἀριστερὸ ἀνασύρει τὴν ἄκρη τοῦ χιτῶνα. Τὸ σῶμα τῆς εἶναι ὑψηλὸ καὶ λεπτό. Ἔχει ὑψηλὰ πόδια. Οἱ ὄμοι ἔχουν μέτριον πλάτος καὶ ὁ κορμὸς λεπτύνεται ἔντονα στὴ μέση. Τὸ στῆθος εἶναι μικρό. Οἱ βραχίονες ἔχουν ἔντονη μυικὴ διάπλαση. Οἱ πῆχεις καταλήγουν σὲ λεπτοὺς καρπούς. Τὰ δάκτυλα εἶναι μακριὰ καὶ λεπτά. Ὁ λαμὸς εἶναι ἰσχυρός. Τὸ κεφάλι τριγωνικόν, με ἐλαφριά κλίση πρὸς τὰ κάτω καὶ δεξιὰ, καταλήγει σὲ λεπτότατο πηγούνι πού προσδίδει εὐαισθησία καὶ χάρη στὴ μορφή. Τὰ μάτια εἶναι μεγάλα ἀμυγδαλωτά, με τονισμένα λεπτὰ βλέφαρα καὶ τοξωτὰ φρύδια. Οἱ βολβοὶ τῶν ματιῶν εἶναι στρογγυλεμένοι. Ἡ μύτη ἴσια καὶ λεπτή. Τὸ στόμα μικρὸ με χυμώδη χεῖλη. Τὸ ἐπάνω χεῖλος εἶναι τοξωτό, ἐνῶ τὸ κάτω περισσότερο σαρκῶδες. Ἀπαλὲς οἱ μεταβάσεις στὰ μάγουλα. Σβησμένο τὸ ἀρχαῖκὸ μειδίαμα.

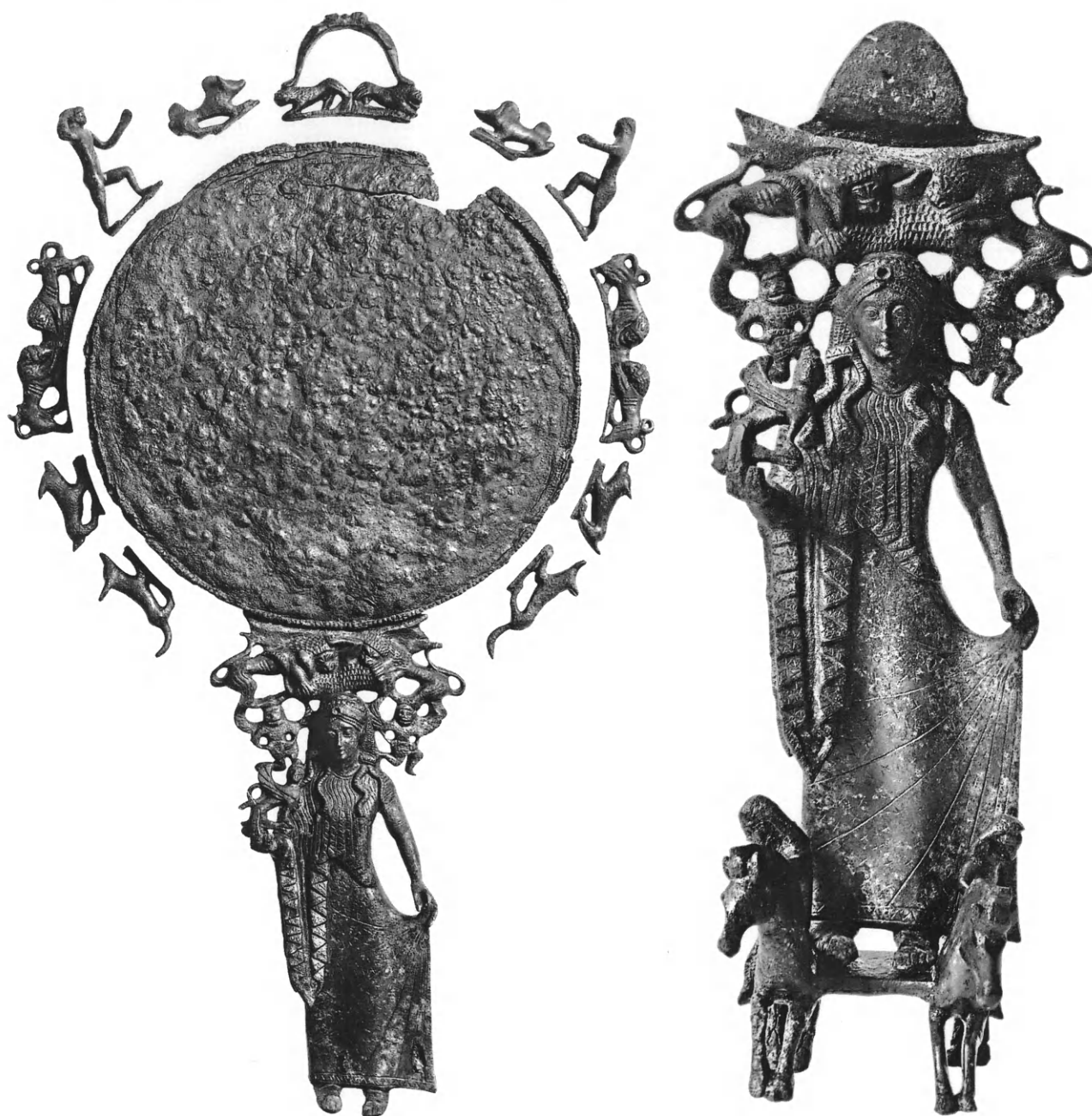
κατόπτρου ἐπιλέχθηκε ὁ μηχανικὸς καθαρισμός. Πᾶ τίς σκληρὲς ἀσβεστινικὲς κροῦστες πού ἄφησαν κατάλοιπα στίς λεπτομέρειες τῆς διακόσμησης παρασκευάστηκε διάλυμα 20/κ.β.2-νάτριου EDTA, τὸ ὁποῖο ἐφαρμόστηκε σὲ μορφή πάστας ἐπάνω τους. Ἔγιναν ἐπαναληπτικὲς ἐφαρμογὲς τῆς πάστας σὲ συνδυασμὸ με τὸν μηχανικὸ καθαρισμὸ γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τῶν λεπτομερειῶν τῆς διακόσμησης. Σὲ μερικὰ σημεῖα ἔγινε καὶ ἓνα τελευταῖο στάδιο μηχανικοῦ καθαρισμοῦ με βελόνα καὶ νυστέρι σὲ ὀπτικὸ μικροσκόπιο (μεγέθυνση ἕως 80×). Στὰ σημεῖα με ἀσθένεια τοῦ χαλκοῦ ἀπομακρύνθηκε ἡ σκόνη τοῦ προϊόντος διάβρωσης ἕως ὅτου ἀποκαλυφθεῖ σταθερότερη ἐπιφάνεια. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ ἀκολούθησε στερέωση (διάλυμα 5/κ.β. βενζοτρίαζόλης σὲ αἰθυλικὴ ἀλκοόλη) τοῦ ἀντικειμένου, ὥστε νὰ προστατευθεῖ καὶ ἡ πάτινα. Ἡ ἐφαρμογὴ ἔγινε ὑπὸ κενὸ γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐμποτισμὸς σὲ μεγαλύτερο βάθος. Ἔγινε ἔλεγχος ἐνεργοῦ διάβρωσης σὲ κλειστὸ

χώρο, ὅπου δημιουργήθηκαν ὑψηλὲς συνθῆκες σχετικῆς ὑγρασίας καὶ στὰ μέρη πού χρειάστηκε ἐπαναλήφθηκε ἡ διαδικασία ἐμποτισμοῦ. Ἀκολούθησε ξήρανση τοῦ ἀντικειμένου καὶ τέλος προστασία με διάλυμα incralac: τουλουόλη σὲ ἀναλογία 1:1 σὲ δύο ἐπαναληπτικὲς ἐφαρμογές. Τὸ κατόπτρο φυλάσσεται σὲ χώρο ὅπου ἐπικρατοῦν χαμηλὲς συνθῆκες σχετικῆς ὑγρασίας, οἱ ὁποῖες ἐλέγχονται με ἀφυγρανήρα.

6. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῶν κατόπτρων τοῦ τύπου τῆς καρνατιδος βλ. Richter ὁ.π. XVIII κέ. Congdon ὁ.π. 22 κέ. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐπικόλλησης βλ. Richter ὁ.π. XXII. Congdon ὁ.π. 34 κέ.

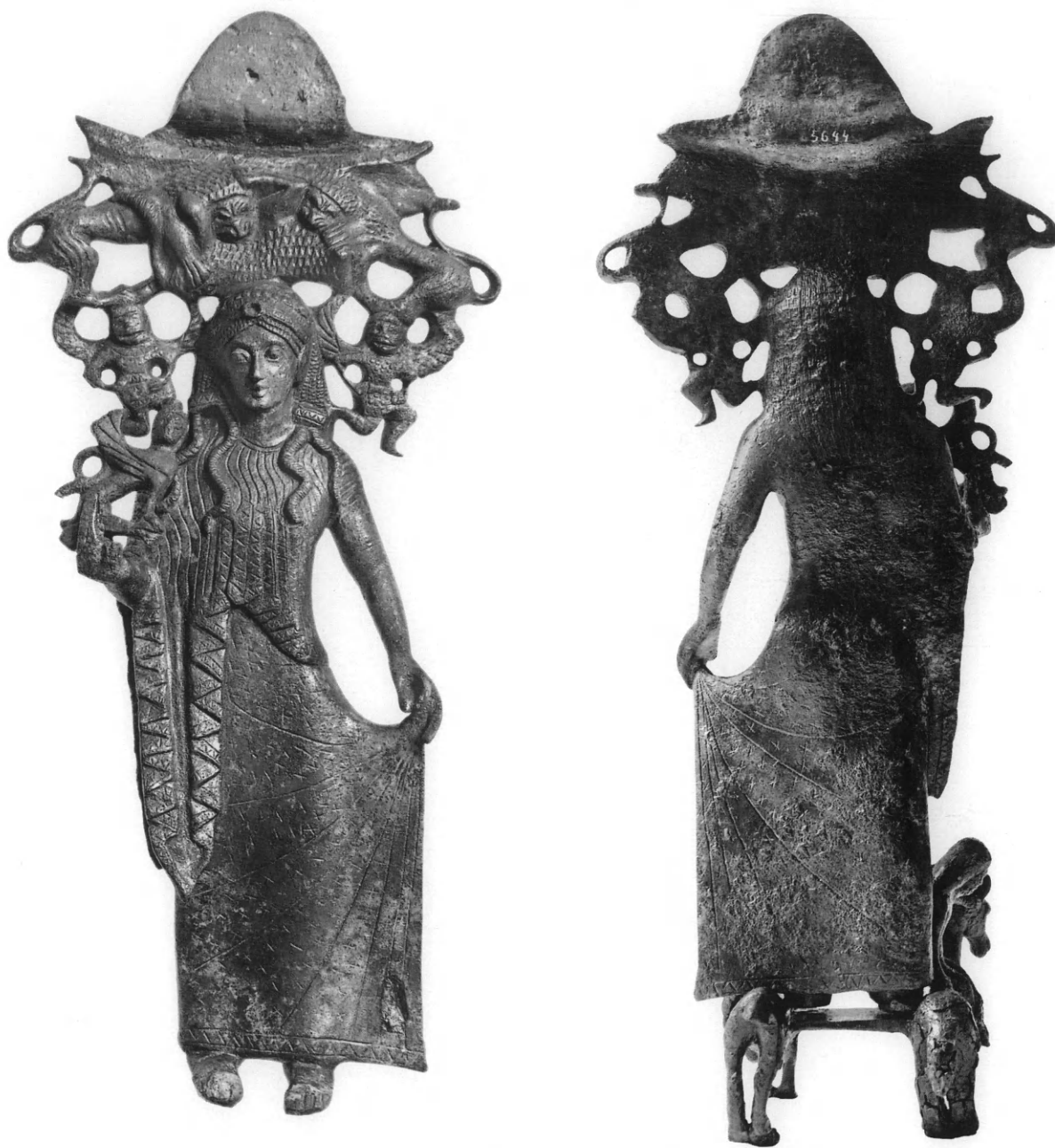
7. Γιὰ τὴν πάτινα βλ. Richter ὁ.π. XXVII κέ. Charbonneaux ὁ.π. 21-23.

8. Γιὰ τὴν προτίμηση τοῦ ὀρθίου ἐνδεδυμένου τύπου κατὰ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. βλ. G. Richter, *AJA* 46, 1942, 324. Γιὰ τὸν ὀρθιον «ἰωνικὸ τύπο» βλ. Congdon ὁ.π. 7 (χρονολογεῖται περ. 550-475 π.Χ.).

Εικ. 1-2. Τὸ κάτοπτρο τοῦ Μουσείου Αἰγίνης 5644.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλιοῦ καλύπτεται ἀπὸ πλούσια στολισμένο κάλυμμα (εἰκ. 5). Τὸ κατώτερο μέρος του, ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, κοσμεῖται ἀπὸ δύο ζῶνες μὲ ἐγγράρακτη διακόσμηση. Στὸ κέντρο, στὴν εὐθεία τῆς μύτης, ὑπάρχει μικρὴ κυκλικὴ ὑποδοχὴ γιὰ τὴν ἔνθεση πολυτίμου λίθου. Ἀκολουθεῖ ταινία ποὺ κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο ἀστραγαλωτὸ

Εἰκ. 3-4. Μπροστινὴ καὶ πίσω ὄψη τοῦ ὑποστηρίγματος τοῦ κατόπτρου τῶν εἰκ. 1-2.

κόσμημα. Ἐλλειψοειδὲς γλωσσωτὸ πτερύγιο κατεβαίνει ἀπὸ τὸ κάλυμμα καὶ καλύπτει τὰ αὐτιά⁹.

9. Ἀσυνήθιστο τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Διαφορετικὸ ἀπὸ ὅσα ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν Congdon ὁ.π. 83-84. Πὰ παρόμοιο κάλυμμα βλ. αὐτόθι 212-213, ἀρ.

117. Πὰ τὴν ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν στὴν πίσω ὄψη τοῦ κατόπτρου αὐτοῦ ἢ Congdon ὁ.π. 213 (coiffure) σχολιάζει ὅτι μοιάζει μὲ τὰ αἰγυπτιακά.

Εἰκ. 5. Λεπτομέρεια τοῦ ὑποστηρίγματος τοῦ κατόπτρου τῶν εἰκ. 1-2.

Ἡ κόμμωση εἶναι περίτεχνη. Δύο σειρὲς βοστρύχων πλαισιώνουν τοξωτὰ τὸ μέτωπο κάτω ἀπὸ τὸ κάλυμμα. Στὰ πλάγια τοῦ προσώπου, πίσω ἀπὸ κάθε πτερύγιο ὑπάρχει συμπαγὴς μάζα μαλλιών, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἑξι-ἑπτὰ ἐνωμένους βοστρύχους. Ἡ μάζα

τῶν μαλλιών συγκρατεῖται χαλαρά, χαμηλά μὲ πλατιά ταινία, διακοσμημένη μὲ ὀριζόντια ἐγγάρακτη, τεθλασμένη γραμμή. Κάτω ἀπὸ τὴν ταινία ἀπελευθερώνονται ἀπὸ δύο ἀνάγλυφοι ὀφιοειδεῖς βόστρυχοι ποὺ πέφτουν μαλακὰ στοὺς ὤμους καὶ τὸ στήθος. Οἱ λεπτομέρειες τῶν βοστρύχων ἀποδίδονται μὲ ἐπάλληλες, ὀριζόντιες ἐγχαράξεις. Στὴν πίσω ὄψη τὰ μαλλιά ἀποτελοῦν συμπαγή μάζα ποὺ φτάνει ἕως τοὺς ὤμους (εἰκ. 4). Πυκνά, ἀβαθὴ κάθετα γραμμίδια, σὲ ἐπάλληλες σειρές, ἀποδίδουν τὴν κόμμωση στὴν ὄψη αὐτῇ.

Τὸ ἔνδυμα ἀγκαλιάζει τὸ ραδινὸ σῶμα τῆς κόρης (εἰκ. 3). Οἱ πτυχές στὸ κάτω ἀπὸ τὴ μέση τμῆμα τοῦ χιτῶνα δὲν ἀποδίδονται πλαστικά. Ὅκτῳ ἀβαθεῖς ἐγχαράξεις τὶς δηλώνουν. Ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ σώματος, διαγράφουν ἡμικύκλιο καὶ μαζεύνονται στὸ σημεῖο ποὺ ὁ χιτῶνας συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Τὸ ἔνδυμα κοσμεῖται ἀπὸ διάσπαρτα ἐγγάρακτα μικρὰ Χ. Στὸ στήθος οἱ πτυχές τοῦ χιτῶνα δηλώνονται μὲ ἐλαφρές, ἀβαθεῖς κυματιστὲς ἐγχαράξεις (εἰκ. 5). Ἡ χειρίδα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ καλύπτει τὸν ὦμο καὶ τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ βραχίονα. Ἀντίθετα, τὸ δεξιὸ χέρι καλύπτεται ἐξολοκλήρου ἀπὸ τὸ βαρὺ ἱμάτιο. Τὸ ἱμάτιο ἀποδίδεται μὲ περισσότερη πλαστικότητα, ἢ ὁποία φανερώνει καὶ τὴ διαφορετικὴ ὑφὴ τῶν δύο ὑφασμάτων. Ἡ διαφοροποίηση τῶν ἐνδυμάτων – χιτῶνα καὶ ἱματίου – ἐπάνω στὸ στήθος δηλώνεται μόνο μὲ τὴν ἐγγάρακτη διακόσμηση, χωρὶς ἀναδίπλωση ἢ τὴ λοξὴ ταινία τοῦ ἱματίου. Ἀπὸ τὸ στήθος ἕως τὴ μέση, ὅπου καταλήγει τὸ ἱμάτιο, οἱ κάθετες πτυχές του προοδευτικὰ πλαταίνουν, γίνονται περισσότερο ἀνάγλυφες, δείχνουν πιὸ ἐλεύθερες, κοσμοῦνται μὲ κάθετες συνεχεῖς τεθλασμένες ἐγχαράξεις καὶ ἀποδίδουν τὸ βάρος τοῦ ἐνδύματος. Ἡ παρυφὴ τοῦ ἱματίου κοσμεῖται ἀπὸ ταινία μὲ συνεχή ἐγγάρακτη τεθλασμένη. Ὁ ὄγκος τοῦ ἱματίου πάνω στὸ δεξιὸ χέρι πέφτει μὲ ἄκαμπτη, κάθετη πτυχή στὸν μῆρὸ καὶ φτάνει ἕως τὸ γόνατο (εἰκ. 3). Στὸ ἀπόπτυγμα σχηματίζονται γωνιώδεις πτυχές ποὺ δηλώνονται μὲ ἐγγάρακτη τεθλασμένη γραμμή. Τὸ ἀνάγλυφο στίς πτυχές αὐτὲς εἶναι ἔκτυπο. Ἡ παρυφὴ τους κοσμεῖται μὲ ταινία μὲ συνεχή ἐγγάρακτη τεθλασμένη γραμμή.

Ἡ πίσω ὄψη τῆς κόρης εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς λεία (εἰκ. 4). Ὁ διαχωρισμὸς χιτῶνα καὶ ἱματίου δηλώνεται μὲ βαθιὰ καμπύλη χάραξη. Ἡ παρυφὴ τοῦ ἱματίου καὶ στὴν ὄψη αὐτὴ κοσμεῖται μὲ ταινία μὲ συνεχή ἐγγάρακτη τεθλασμένη γραμμή. Ὁ λείος χιτῶνας φέρει ἑπτὰ ἐλαφρὲς ἐγχαράξεις γιὰ τὴ δήλωση τῶν πτυχῶν, ἀντίστοιχες πρὸς αὐτὲς τῆς μπροστινῆς ὄψεως. Ἡ παρυφὴ τοῦ χιτῶνα χαμηλά, ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἄκρους πόδες καὶ στίς δύο ὀψεις, κοσμεῖται ἀπὸ ὀριζόντια ταινία μὲ συνεχή ἐγγάρακτη τεθλασμένη γραμμή.

Ἡ σφίγγα, ποὺ κρατᾷ ἢ κόρη μὲ τὰ τρία δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ της, στρέφει τὸ σῶμα πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ τὸ κεφάλι πρὸς τὸν θεατὴ (εἰκ. 5). Φέρει μικρό, κυλινδρικό πόλο. Τὰ φτερά εἶναι δρεπανοειδῆ καὶ οἱ λεπτομέρειές τους δηλώνονται μὲ ἐγχαράξεις. Πατάει σὲ συμφυὴ πλίνθο. Εἶναι καθισμένη στὰ πίσω μαζεμένα πόδια της, ἐνῶ τὰ μπροστινὰ πατοῦν κάθετα στὴ βάση¹⁰. Λεῖπει τμῆμα τῆς οὐρᾶς της.

10. Πὰ τὸν τύπο βλ. F. Winter, *Die Typen der figürlichen Terrakotten* (Berlin 1903) I 229, ἀρ. 9. Πὰ

παρόμοια σφίγγα ἀπὸ τὴν Αἴγινα βλ. M. Maass - Im. Kilian-Dirlmeier, AA 1998, 60 εἰκ. 2a καὶ b, 61, 68.

Ἡ κόρη διαπνέεται ἀπὸ ζωντάνια καὶ ἀδιόρατη κίνηση¹¹ (εἰκ. 3). Ἡ ἐλαφρὰ στροφή τοῦ ἔργου πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἡ συμμόρφωσή του πρὸς τὸν κανόνα τῆς δεξιόστροφης κίνησης, ποὺ ὀρίζει ὅλη τὴν ἀρχαϊκὴ τέχνη, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ φανερῶνεται μὲ τὴν ἐλαφρὰ κλίση του πρὸς τὰ δεξιὰ, τὸν τονισμό τοῦ ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ, τὴ δήλωση τῆς θέσης, ἂν καὶ καλυμμένου, τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ, τὴν πλατύτερη μάζα τῶν μαλλιῶν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ προσώπου, τὴ θέση τῆς ὀριζόντιας ταινίας ποὺ συγκρατεῖ τὴν ἀριστερὴ μάζα τῶν μαλλιῶν, ποὺ εἶναι πεσμένη πρὸς χαμηλὰ στὸν ἀντίστοιχο ὦμο ἀπ' ὅ,τι ἡ δεξιὰ. Τὴν αἴσθηση κίνησης τῆς μορφῆς τονίζουν καὶ οἱ ἔντονα ὀφιοειδεῖς βόστρυχοι μὲ τίς ἀπολήξεις τους, ποὺ δὲν βρίσκονται σὲ εὐθεία γραμμὴ (παίξιμο, πάνω κάτω). Ἐπίσης οἱ λεπτές κυματιστές πτυχές τοῦ ἱματίου, καὶ κυρίως ἡ κεντρικὴ πτυχὴ του, ἐπάνω ἀπὸ τὴ μέση, ποὺ δὲν εἶναι ἐντελῶς κάθετη, ἀλλὰ λοξεύει πρὸς τὰ ἐπάνω δεξιὰ, ἡ κίνηση τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ ἱματίου πρὸς τὰ ἐμπρός. Τέλος, τὴν κίνηση τῆς μορφῆς ὑπηρετεῖ καὶ ἡ προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους καὶ οἱ ἄκροι πόδες ποὺ παρέχουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ μορφὴ πρόκειται νὰ περπατήσει. Μὲ τὴν προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ ἐξισορροπεῖται τὸ δεξιὸ χέρι ποὺ προτεταμένο κρατᾷ τὴ σφίγγα.

Μεταξὺ τοῦ κεφαλιοῦ τῆς κόρης καὶ τοῦ δίσκου μεσολαβεῖ ἓνα πρόσθετο μέλος (ὑπόθεμα)¹² (εἰκ. 5), τὸ ὁποῖο γεφυρώνει τὴ μετάβαση ἀπὸ τό (στενὸ) κεφάλι τῆς κόρης στὸν πλατὺ δίσκο τοῦ κατόπτρου καὶ συγχρόνως παίρνει τὸ βάρος τοῦ δίσκου¹³. Τὸ μέλος αὐτὸ στὸ κάτοπτρο τῆς Αἰγίνας ἀποτελεῖ σύμπλεγμα: δύο λέοντες κατασπαράσσουν ταῦρο¹⁴. Ὁ ταῦρος εἶναι πεσμένος στὴ ράχη. Ἡ ράχη του στηρίζεται στὸ κεφάλι τῆς κόρης. Οἱ λέοντες συγκρατοῦν τὸ θήραμα μὲ τὰ μπροστινά τους πόδια καὶ τὸ κατασπαράσσουν. Τὸ τρίχωμα τοῦ ταύρου καὶ ἡ χაίτη τῶν λεόντων ἀποδίδονται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, μὲ σειρές ἀπὸ τριγωνικὰ χαράγματα (χτυπήματα) (φλογωτὲς σειρές). Ἐξαιτίας τῆς ἀποδόσεως τοῦ τριχώματος κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ θήραμα εἶναι

11. Πὰ τὴν «λανθάνουσα» κίνηση βλ. Κ. Ρωμαῖο, *Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος* (Ἀθῆναι 1951), κυρίως σ. 101, 108, 119 κέ.

12. Πὰ τὸν τύπο τοῦ ὑποθέματος γενικὰ βλ. Congdon ὁ.π. 112, εἰκ. 20, γενικὸ σχῆμα πλησιέστερα στὸ «Heavy Y». Βλ. καὶ τὸ σχόλιό της στὸ *AJA* 70, 1966, 162, σημ. 15 γιὰ ὑπόθεμα μὲ ζῶα «Greek stand mirrors as a whole do not usually have animals serving as a frame, but certain provincial or Greek influenced mirrors do use creatures such as a lion and bull...».

13. Βλ. F. Chapouthier, *BCH* 53, 1929, 51: «Le problème dans un miroir c'est de ménager une transition entre la verticalité massive du soutien et la plate étendue du disque».

14. Θέμα ἀγαπητὸ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο βλ. G. Richter, *Animals in Greek Sculpture* (Oxford 1930) 5, βλ. καὶ εἰκ. 13 καὶ σ. 20. J. Boardman, *The Greeks Overseas* (London 1980) 80: «The symbolic eastern

group of a lion fighting another animal is later in its impact on Greece, but it becomes very important and also apparently symbolic in significance from the second quarter of the 6th century on...». Πὰ τὴ σύνθεση λεόντων ποὺ κατασπαράσσουν ταῦρο βλ. R. Heberdey, *Altattische Porosskulptur* (Wien 1919) 87 κέ. στὰ ἀετώματα τῆς Ἀκρόπολης. Ἐπίσης βλ. π.χ. E. Langlotz, *Die Kunst der Westgriechen* (München 1963) 65, πίν. 32. Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Συλλογὴ γλυπτῶν* (Ἀθῆναι 1967) 15, ἀρ. 1673 καὶ πίν. 15. Β. Καραγεώργης, *Μουσεῖα καὶ Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος. Κύπρος* (Ἀθῆναι 1974) 180, ἀρ. 97. D. Williams, *AA* 97, 1982, 62 καὶ σημ. 57. Haspels, *ABL* 35, σημ. 2. M. Moore and M. Philippides, *Attic Black-Figured Pottery, Athenian Agora XXIII* (N. Jersey 1986) ἀρ. 1107, πίν. 85. Ἰδιο θέμα, τρόπο ἀπόδοσης καὶ ἐποχὴ βλ. E. Homann-Wedeking, *Archaic Greece* (London 1968) 195-196 καὶ App. πίν. 19.

πρόβατο και όχι ταῦρος. Τὸ πλατὺ ὅμως μέτωπο τοῦ ζώου, τὸ ἰσχυρὸ σῶμα, ἡ ἀπόδοση τῆς οὐρᾶς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πρόβατο δὲν ἦταν ἀγαπητὸ καὶ συνηθισμένο θέμα στὴν ἑλληνικὴ τέχνη¹⁵ συνηγοροῦν στὴν ἄποψη ὅτι τὸ ζῶο εἶναι ταῦρος. Τὰ πίσω πόδια τῶν λεόντων πατοῦν στὸ κεφάλι δύο γοργόνων ποὺ πλαισιώνουν τὸ κεφάλι τῆς κόρης καὶ ἀποτελοῦν τὰ συμπληρωματικὰ στηρίγματα.

Οἱ γοργόνες ἀπεικονίζονται σὲ «ἐν γούνασι δρόμον» πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὰ χέρια τους ἀκουμποῦν στοὺς γοφούς. Τὸ δεξιὸ πόδι καὶ τὸ ἀντίστοιχο φτερὸ τῆς γοργόνας ποὺ βρῖσκεται στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς κόρης ἀκουμποῦν στὰ μαλλιά της. Ἡ γοργόνα αὐτὴ ἔχει ἔνδυμα ποὺ κοσμεῖται μὲ ἐγχάρακτες φολίδες. Τὸ ἀριστερὸ πόδι τῆς γοργόνας, ποὺ εἶναι στὰ δεξιὰ τῆς κόρης, ἀκουμπάει στὸν ὦμο τῆς κόρης καὶ τὸ ἀριστερὸ φτερὸ στὸ κεφάλι της. Ὁ χιτωνίσκος τῆς γοργόνας κοσμεῖται ἀπὸ μικρὲς φολίδες. Τὸ ἔνδυμα στὸν λαιμό, τὴ μέση καὶ τὴν ἀπόληξη κοσμεῖται ἐπὶ πλέον μὲ ταινία μὲ ἐγχάρακτη, συνεχὴ τεθλασμένη γραμμὴ. Οἱ γοργόνες δὲν ἔχουν πιά τὸ φοβερό, ἀποτρόπαιο πρόσωπο. Τὸ κεφάλι τους εἶναι ἀκόμη κάπως μεγάλο σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα. Τὰ μάτια δηλώνονται μὲ μικρὸ κύκλο. Πιο ἔντονα ἀπὸ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δηλώνεται τὸ στόμα μὲ βαθιὰ καὶ πλατιά, ὀριζόντια χάραξη. Τὰ ἄκρα τους καὶ τὰ φτερά εἶναι λεπτὰ. Παρέχουν τὴν ἐντύπωση ἀνάλαφρων ὄντων ποὺ πετοῦν, παρὰ φοβερῶν, δαμονικῶν ὄντων.

Οἱ μορφές ποὺ βρίσκονται γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς κόρης καὶ ἡ σφίγγα στὸ δεξιὸ χέρι, μὲ τὰ καμπύλα περιγράμματά τους, τὰ ἄκρα, τὶς οὐρὲς καὶ τὰ φτερά τους δημιουργοῦν πολλὰ κενὰ γύρω ἀπὸ τὸν κύριο ὄγκο τῶν σωμάτων καὶ παρέχουν ἓνα περίτεχνο δαντελωτὸ «μοτίβο» ποὺ βοηθᾷ στὴν ἐξαύλωση τῆς μάζας, παρασύρει τὸ βλέμμα σὲ συνεχὴ κίνηση καὶ προσφέρει πιὸ ἀνάλαφρη ὄψη. Ἡ σύνθεση αὐτὴ σχηματίζει συγχρόνως τὴν ἀρμονικὴ μετάβαση ποὺ δένει σὲ σύνολο τὴ λεπτὴ μορφὴ τοῦ στηρίγματος-κόρης μὲ τὸν βαρὺ δίσκο τοῦ κατόπτρου.

Στὰ κεφάλια καὶ τὴ ράχη τῶν λεόντων στηρίζεται ἡ ὑποδοχὴ τοῦ κατόπτρου. Φέρει αὐλακα ποὺ δέχεται τὸν δίσκο. Στὴν μπροστινὴ ὄψη καταλήγει σὲ ταινία, διακοσμημένη μὲ ἐγχάρακτη συνεχὴ τεθλασμένη γραμμὴ, ἐνῶ στὴν πίσω ὑπάρχει ἡμικυκλικὸ στήριγμα γιὰ τὴ στερέωση τοῦ δίσκου¹⁶.

Ὁ δίσκος¹⁷ ἔχει ἐγχάρακτο πλοχμὸ στὴν ὄψη τοῦ ἀντικατοπτρισμοῦ, κοντὰ στὴν περιφέρεια, στὴν ἀκμὴ τῆς ἴδιας ὀψης ἀνάγλυφο ἀστράγαλο (εἰκ. 6)¹⁸. Στὴν πίσω πλευρὰ ὁ δίσκος ἔχει χαμηλὸ περιχίλωμα. Δυσδιάκριτη, ἐγχάρακτη διακόσμηση ὑπάρχει στὴν περιφέρεια τοῦ δίσκου, ὅπου προσεκολλῶντο οἱ μικρὲς διακοσμητικὲς μορφές, οἱ ὁποῖες καὶ διατηρήθηκαν¹⁹. Ὅλες πατοῦν σὲ μικρὰ συμφυὴ ἐλάσματα-βάσεις. Ἐπειδὴ βρέθηκαν διασκορπισμένες κοντὰ στὰ ἄλλα τμήματα τοῦ κατόπτρου, ἡ προτεινόμενη θέση τους εἶναι ὑποθετικὴ (εἰκ. 1).

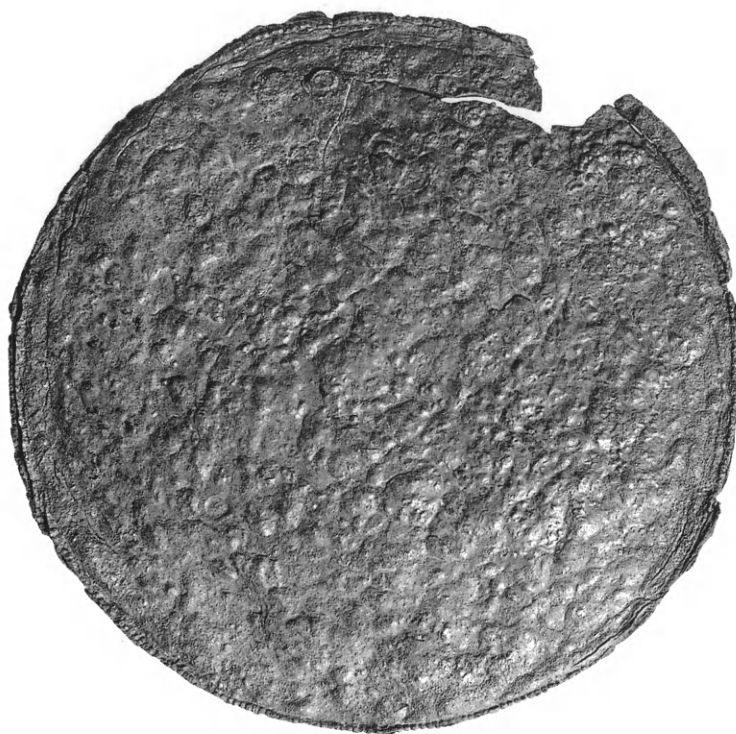
15. Βλ. Richter, *Animals* 27.

16. Πὰ τὸν τύπο τοῦ στηρίγματος βλ. Congdon ὁ.π. 113, εἰκ. 21, App. I-E, «Arch» or «low tongue» καὶ σ. 91.

17. Βλ. αὐτόθι 94 «Disks».

18. Πὰ τὴ διακόσμηση τοῦ δίσκου βλ. αὐτόθι 94, 115, εἰκ. 23, App. I-G.

19. Βλ. αὐτόθι 16 καὶ σημ. 63 καὶ σ. 94 «Figurines».

Εἰκ. 6. Ὁ δίσκος τοῦ κατόπτρου τῶν εἰκ. 1-2.

Στὴν κορυφὴ τοῦ δίσκου θὰ ὑπῆρχε ἡ τοξωτὴ θηλιά (μέγ. ὕψ. 0.042 μ., πλάτ. 0.062 μ.) γιὰ τὴν ἀνάρτηση τοῦ κατόπτρου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο λέοντες ποὺ προχωροῦν πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση (εἰκ. 9). Ἐνώνονται μόνο στὸ ἓνα πίσω τους πόδι. Στὸ κεφάλι τῶν λεόντων πατάει ἀπὸ ἓνας ὄρθιος, γυμνὸς ἄνδρας σὲ μορφὴ κούρου. Τὰ σώματά τους γέρνουν πρὸς τὰ πίσω καὶ ἐφάπτονται στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ, σχηματίζοντας τὸ τόξο τῆς θηλιᾶς²⁰. Παρόλο ποὺ τὰ πρόσωπά τους εἶναι φθαρμένα, φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀγένειες, νεανικὲς μορφές. Ὅλες οἱ λεπτομέρειες ἀποδίδονται μὲ ἐγχαράξεις.

Τὰ δύο συμπλέγματα (μῆκ. 0.083 μ., μέγ. ὕψ. 0.022 μ.) μὲ δύο λέοντες ποὺ κατασπαράσσουν τὸ θήραμά τους πρέπει νὰ βρίσκονταν στὰ ἄκρα τοῦ ὀριζόντιου ἄξονα τοῦ δίσκου, τὸ ἓνα ἀπέναντι στὸ ἄλλο. Λεῖπει τμῆμα τῆς οὐρᾶς τοῦ ἑνὸς ἀριστεροῦ λέοντος. Ἐπαναλαμβάνεται ἐδῶ σὲ μικρότερη κλίμακα τὸ σύμπλεγμα ποὺ ἐπιστέφει τὸ κεφάλι τῆς κόρης. Τὸ θήραμα ὅμως σ' αὐτὰ ἀποδίδεται πιὸ συνοπτικά. Οἱ λεπτομέρειες δηλώνονται

20. Πὰ παρόμοιες μορφές γυμνῶν νέων σὲ λαβὲς ἀγγείων βλ. A. de Ridder, *Catalogue des bronzes trouvés sur l'Acropole d'Athènes* (Paris 1896) 56-57, ἀρ. 168, εἰκ. 31-32. D. Hill, *AJA* 62, 1958, 193 κέ.

Charbonneaux ὁ.π. (σημ. 3) 44. S. Haynes, *Etruscan Bronzes* (London 1985) 160, ἀρ. 62, σ. 268. Βοκοτοπούλου ὁ.π. (σημ. 3) 42.

μέ λεπτὲς ἐγχαράξεις. Δύο ἐγχαράξεις στοὺς γλουτοὺς καὶ ἀπὸ τρεῖς στὰ πλευρὰ τῶν λεόντων. Μὲ μικρὲς ἐγχαράξεις ἀποδίδεται ἡ χαίτη τους καὶ τὸ τρίχωμα τοῦ θηράματος. Δηλώνονται ἀκόμη καὶ τὰ νύχια τῶν λεόντων. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη, χωρὶς ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν. Μόνο ἡ χαίτη δηλώνεται ἐλαφρά.

Στὴν περιφέρεια τοῦ δίσκου ὑπῆρχαν καὶ δύο ζεύγη σκύλων²¹ (εἰκ. 10). Οἱ δύο (ὑψ. 0.022 μ., μέγ. μῆκ. 0.056 μ.) πρέπει νὰ εἶναι κυνηγετικοί. Ἡ μορφή τους πλησιάζει τὸν λύκο. Τὰ σώματά τους εἶναι εὐλύγιστα καὶ λεπτά. Ἡ οὐρὰ εἶναι ἀνορθωμένη, τὰ αὐτιά ἐπίσης. Τὸ ρύγχος μακρύ. Τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὰ πίσω πόδια εἶναι περισσότερο ἀνορθωμένα ἀπὸ τὰ μπροστινά. Δὲν τρέχουν, ἡ στάση τους δηλώνει ἀναμονή, εἶναι ἑτοιμοὶ γιὰ ἐπίθεση. Τὸ τρίχωμα ἀποδίδεται κι ἐδῶ μέ λεπτὰ ἐγχαράκτα γραμμίδια. Οἱ ἄλλοι δύο σκύλοι μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς κυνάρια (μέγ. ὑψ. 0.021 μ., μέγ. μῆκ. 0.041 μ.). Λεῖπει τμῆμα τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ τοῦ ἑνὸς κυναρίου. Ἔχουν τὴν ἴδια στάση καὶ μικρὴ ἀνορθωμένη οὐρά²².

Ὑπάρχει καὶ ζεῦγος κάπρων²³ (μέγ. ὑψ. 0.023 μ., μέγ. μῆκ. 0.036 μ.) μέ παρόμοια στάση. Ἐπίσης δύο γυμνοὶ νέοι (ὑψ. 0.046, μῆκ. βάσ. 0.032 καὶ ὑψ. 0.048 μ., μῆκ. βάσ. 0.03 μ.), σὲ ὀρμητικὴ κίνηση πρὸς τὰ ἔμπρός, μέ μεγάλο διασκελισμό²⁴ (εἰκ. 11). Ὁ ἓνας προβάλλει λυγισμένο τὸ δεξιὸ πόδι πρὸς τὰ ἔμπρός καὶ ὁ ἄλλος ἀντίστοιχα τὸ ἀριστερό. Καὶ οἱ δύο φέρουν τὸ δεξιὸ χεῖρ λυγισμένο στὸ κεφάλι, ἐνῶ προβάλλουν τὸ ἀριστερό, λυγισμένο πρὸς τὰ ἔμπρός. Παρόλο πὺ οἱ μορφὲς εἶναι μικρὲς καὶ ἀπλουστευμένες, πολλὰ λεπτομερεῖς τους ἀποδίδονται μέ λεπτὲς, ἀπαλὲς ἐγχαράξεις (βλ. π.χ. ἀπόδοση κοιλιακῆς χώρας καὶ στέρνου ἀνδρῶν, ἀπόδοση τριχώματος ζώων κλπ.).

Ἡ κίνηση τῶν ζώων στὸ κάτοπτρο τῆς Αἰγίνας διαφέρει ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν ζώων σὲ ἄλλα παρόμοια κάτοπτρα. Στὰ περισσότερα παραδείγματα πὺ ἔχουν διασωθεῖ τὰ ζῶα τρέχουν ὀρμητικὰ πρὸς τὰ ἔμπρός, μέ τὰ πόδια νὰ ἐκτείνονται ἔμπρός καὶ πίσω σὲ μεγάλη διάσταση²⁵. Στὸ κάτοπτρο τῆς Αἰγίνας εἶναι σὰν νὰ τηροῦν στάση ἀναμονῆς, νὰ ἐτοιμάζονται νὰ ἐπιτεθοῦν. Τὰ μπροστινά πόδια εἶναι μαζεμένα, ἐνῶ τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος ἀνορθωμένο, σχηματίζει ἔντονη καμπύλη.

Ἡ κόρη πατάει σὲ μικρὴ ὀρθογώνια ἐπίπεδη καὶ λεπτὴ πλίνθο, πὺ φέρεται ἀπὸ δύο ἵππους (μέγ. ὑψ. 0.068, μέγ. πλάτ. 0.068 μ.) μέ γυμνὸ ἀναβάτη, πὺ ἱππεύει μέ τὰ πόδια στὴ μία πλευρὰ τοῦ ἀλόγου (εἰκ. 2, 7, 8). Αὐτὸ τὸ μέλος ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ κατόπτρου²⁶.

21. Πὰ τὸν σκύλο ὡς φύλακα καὶ ὡς βοηθὸ στὸ κυνήγι βλ. Richter, *Animals* 31-33.

22. Παρόμοιο κυνάριο ἔχει βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλον ὑπόγειο τάφο τῆς Αἰγίνας (οἰκ. Σ. Πανταξῆ, τάφος V, MA 3787β). Σὲ ἄλλον τάφο ἔχει βρεθεῖ μικρὸ λιοντάρι (οἰκ. Ἀρ. Λαμπαδάριου, τάφος I, MA 5083).

23. Richter, *Animals* 23-25.

24. Πὰ παρόμοιες μικρὲς, γυμνὲς ἀνδρικές μορφὲς σὲ καπάκι τεφροδόχου ἀγγείου βλ. H. Walters,

Catalogue of the Bronzes (Greek, Etruscan, Roman) in the British Museum (London 1899) 28 ἀρ. 257. *Monumenti Antiqui* 22, 1913, πίν. LXXVII (ἀθλητὲς) καὶ σ. 561. Πὰ κυνήγι χοίρου ἢ ἀγριόχοιρου βλ. Richter, *Animals* 23.

25. Congdon ὁ.π., π.χ. ἀρ. 46, 48, 50, 51, 62, 64, 68, 69, 74, 83, 85, 87-90.

26. Βλ. Charbonneaux ὁ.π. (σημ. 3) 31, πίν. IV, 1. Πὰ τίς βάσεις τῶν κατόπτρων τοῦ τύπου τῆς «καρυά-

Εἰκ. 7-8. Πλάγιες ὄψεις τοῦ ὑποστηρίγματος τοῦ κατόπτρου τῶν εἰκ. 1-2.

τιδος» βλ. Congdon ὅ.π. 92-93, 114, εἰκ. 22, App. I-F, κυρίως Animal-supported platform. Εἰδικότερα γιὰ κάτοπτρα με βάση ἵππους ἢ ἱππεῖς βλ. αὐτόθι 92. Πά

τὸ ἄλογο βλ. Richter, *Animals* 14-18. Βοκοτοπούλου ὅ.π. 43.

Εἰκ. 9. Τὰ δύο συμπλέγματα με λέοντες πού κατασπαράσσουν τὸ θήραμά τους καὶ ἡ τοξωτὴ θηλειὰ γιὰ τὴν ἀνάρτηση τοῦ κατόπτρου, τὰ ὁποῖα ἦταν προσηλωμένα στὴν περιφέρεια τοῦ δίσκου.

Λείπει τμήμα τῆς οὐρᾶς τοῦ ἀριστεροῦ ἀλόγου. Ἡ οὐρὰ καὶ τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος τοῦ δεξιῦ ἀλόγου εἶναι πολὺ φθαρμένα.

Στὴ ράχη τοῦ ἀριστεροῦ ἀλόγου ὑπάρχει ἐγκοπή (εἰκ. 4) γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς παρυφῆς τοῦ χιτῶνος τῆς κόρης. Ἀντίστοιχη ἐγκοπή ὑπάρχει ψηλότερα στὸ ἔνδυμα τῆς κόρης (εἰκ. 3). Ἐκεῖ ἀκουμπάει ὁ ἀριστερὸς ὦμος τοῦ ἀναβάτη. Οἱ ἐγκοπὲς αὐτὲς ἐξυπηρετοῦν τὴ στήριξη τῆς κόρης. Τὰ ἄλογα στρέφουν τὸ κεφάλι τους πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ ἀριστερὸ ἄλογο κλίνει τὸ κεφάλι καὶ πρὸς τὰ κάτω. Ὁ ἀριστερὸς ἀναβάτης ἀκουμπάει τὸ δεξιὸ χερί στὸν λαιμὸ τοῦ ἀλόγου καὶ φέρει τὸ ἀριστερὸ λυγισμένο μπροστὰ στὸ στήθος. Κλίνει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω. Τὰ πόδια του φέρονται πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐνωμένα. Ὁ δεξιὸς ἀναβάτης εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀριστερό. Ἐχει παρόμοια στάση. Τὸ δεξιὸ χερί φέρεται πρὸς τὰ κάτω καὶ ἀκουμπάει στὸ σῶμα τοῦ ἀλόγου²⁷. Τὰ λεπτὰ πόδια τῶν ἀλόγων σὲ καλπασμό, ἐκτείνονται ἐμπρὸς καὶ πίσω σὲ μεγάλη διάσταση. Ἡ χαίτη ἀποδίδεται μὲ μικρὲς, λεπτὲς ἐγχαράξεις. Τὰ αὐτιά τους εἶναι ἀνορθωμένα. Τὸ στόμα μισάνοιχτο. Πολὺ καλὴ ἢ ἐργασία στὸ μπροστινὸ μέρος τῶν ἀλόγων.

27. Πὰ ἵππεῖς πού κάθονται στὸ πλάι βλ. F. Chapoutier, *BCH* 53, 1929, 65, σημ. 8 καὶ σ. 69 σημ. 1. Πὰ παρόμοιους ἵππεῖς σὲ καπάκι τεφροδόχου ἀγγείου βλ. Lamb ὁ.π. (σημ. 3) 107, 137, πίν. 48. C. Rolley, *Greek Bronzes* (Gr. Britain 1986) 148, εἰκ. 131, 132, ἀ' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἵππεῖς στὸ καπάκι ἀγγείου ἀπὸ τὴν Καπύη, πλαισιώνουν θεὰ μὲ καπέλλο. Ὁ S. Haynes, *Etruscan Bronzes* (London 1985) 268-269, ἀρ.

63 μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρει: «The woman's elaborate dress, which adds the semicircular Etruscan mantle, boots and head-dress to the Ionic chiton and himation is characteristic of mixture of motifs and styles» καὶ «The naked young horsemen express Greek agonistic ideals and probably allude to horseraces held during funerary games».

Εἰκ. 10. Τὰ ζεύγη τῶν σκύλων καὶ τῶν κάπρων, πού ἦταν προσηλωμένα στὴν περιφέρεια τοῦ δίσκου.

Εἰκ. 11. Οἱ δύο γυμνοὶ νέοι, πού ἦταν προσηλωμένοι στὴν περιφέρεια τοῦ δίσκου.

Ἡ ὅλη σύνθεση τοῦ κατόπτρου δείχνει μεγάλη ἐπιδεξιότητα²⁸. Ὑπάρχει ἀρμονικὸ δέσιμο ὅλων τῶν μερῶν. Μεγαλύτερη προσοχὴ ἔχει δοθεῖ στὸ κεφάλι τῆς κόρης ἀπ' ὅ,τι

28. Congdon ὁ.π. 41.

Εἰκ. 12-13. Τὸ ὑποστήριγμα τοῦ κατόπτρου Μουσείου Αἰγίνης 3751. (Βλ. σημ. 62.)

στὸ σῶμα της. Ἡ μορφή διαπνέεται ἀπὸ κομψότητα, χάρη, εὐγένεια καὶ ἔντονη διακοσμητικὴ διάθεση, ἡ ὁποία ἀποδίδεται μὲ δεινότητα. Τὰ λεπτὰ χαρακτηριστικὰ δηλώνουν ἰωνικὴ ἐπίδραση. Τὸ ἔνδυμα δὲν ἀποδίδεται πολὺ ἀνάγλυφα. Ἡ μορφή διέπεται ἀπὸ ἐπιπεδικότητα. Ἡ ἐντύπωση εἶναι περισσότερο ζωγραφικὴ παρὰ πλαστικὴ. Μεγάλῃ ἐπιμέλειᾳ στὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν.

Συγγενικὸ μὲ τὸ κατόπτρο τῆς Αἰγίνας εἶναι τὸ ἀρ. 493 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου²⁹. Ἡ στάση τῆς μορφῆς εἶναι ἴδια. Ἐχουν τὴν ἴδια διακοσμητικὴ διάθεση στὴν ἐκτέλεση καὶ

29. Congdon ὁ.π. 214-215, ἀρ. 119, πίν. 97, ἀρ. 119a-b.

πολλές ομοιότητες στις ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες. Παρόμοια εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Παρόμοια ἢ διάπλαση τοῦ σώματος, ὑψηλὸ σῶμα, λεπτὸ κατώτερο σῶμα καὶ πόδια, μικρὸ στῆθος, μακριὰ τὰ δάκτυλα τῶν χειρῶν. Τὰ ἐνδύματα καὶ τῶν δύο εἶναι πλούσια διακοσμημένα μὲ ἐγχάραξη. Ἡ ἀριστερὴ χειρὶς ἀγκαλιάζει σφιχτὰ τὸν βραχίονα καὶ ὁ χιτώνας τὸ σῶμα. Οἱ πτυχές στοῦ κάτω ἀπὸ τὴ μέση τμήμα τοῦ χιτῶνα ἀποδίδονται καὶ στὰ δύο κάτοπτρα μὲ ἡμικύκλια ποὺ καταλαμβάνουν ὁλόκληρο τὸ πλάτος τοῦ ἐνδύματος. Στὸ κάτοπτρο ἀρ. 493 αὐτὲς οἱ πτυχές δὲν δηλώνονται μὲ ἀπλὴ ἐγχάραξη, εἶναι περισσότερο ἀνάγλυφες – ἐλαφρὰ πλασμένες. Πολλές λεπτομέρειες στὰ ἐνδύματά τους εἶναι παρόμοιες. Ἡ παρυφὴ τοῦ ἐνδύματος ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἄκρους πόδες καὶ στὰ δύο κάτοπτρα κοσμεῖται μὲ ταινία, μὲ ἐγχάρακτη συνεχὴ τεθλασμένη γραμμὴ. Ἡ κατακόρυφη μάζα τοῦ ἱματίου τους, ποὺ ἐλευθερώνεται καὶ πέφτει ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο ἕως τὸ γόνατο, εἶναι ἄκαμπτη καὶ πλαισιώνεται μὲ δύο σειρὲς κάθετες τεθλασμένες, ἀνοιχτὲς πτυχές. Ἡ κεντρικὴ πτυχὴ τοῦ ἱματίου στὴ μέση τοῦ σώματος καὶ τῶν δύο κορῶν κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω. Καὶ οἱ δύο εἶναι ἀνυπόδητες μὲ ἔντονη τὴ δήλωση τῶν δακτύλων. Τὰ μαλλιά τους χωρίζονται στὴ μέση. Φέρουν παρόμοια ταινία μὲ ἀνάγλυφο ἀστραγαλωτὸ κόσμημα στοῦ κεφάλι καὶ στρογγυλὸ κόσμημα στὴν κορυφὴ τοῦ μετώπου. Ἐπίσης φέρουν ταινίες ποὺ συγκρατοῦν τὴ μάζα τῶν μαλλιῶν στὰ πλάγια τοῦ προσώπου. Γενικὰ τὸ κάτοπτρο ἀρ. 493 διαπνέεται ἀπὸ μεγαλύτερη πλαστικότητα ἀπ’ ὅ,τι τὸ κάτοπτρο τῆς Αἷγινας.

Τὸ κάτοπτρο ἀρ. 4190 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας³⁰ ἔχει παρόμοια σύνθεση στοῦ ὑπόθεμα καὶ διαπνέεται ἀπὸ παρόμοια λεπτότητα καὶ χάρη. Τὸ σῶμα τῆς κόρης εἶναι ὑψηλὸ, λεπτὸ, μὲ λεπτὰ πόδια, καὶ μικρὸ στῆθος. Παρόμοιο τὸ σχῆμα τοῦ κεφαλιοῦ μὲ τὸ λεπτὸ πηγούνι. Παρόμοιοι οἱ διπλοὶ πλόκαμοι στὰ πλάγια τοῦ κεφαλιοῦ. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐνδύματος διαφέρει κάπως, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὁ χιτώνας ἀγκαλιάζει σφιχτὰ τὸ σῶμα.

Τὸ ἀρ. 2/8, 11-13, 19 τοῦ Μουσείου τοῦ Ἑρμιτάζ³¹ ἔχει ἴδια διάταξη τῆς σύνθεσης. Ἰδια ἢ στάση τῆς κόρης. Ἀρκετὲς οἱ ὁμοιότητες τῶν δύο κατόπτρων καὶ σὲ λεπτομέρειες. Παρόμοια τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Παρόμοια ἢ ἀπόδοση τῆς πίσως ὀψέως. Ὑψηλὰ τὰ πόδια. Μακριὰ τὰ δάκτυλα τῶν χειρῶν. Ὁ χιτώνας ἀγκαλιάζει σφιχτὰ τὸ σῶμα καὶ εἶναι ἀπτύχωτος. Κατὰ παρόμοιο, ἄκαμπτο, τρόπο ἀποδίδεται ἡ μάζα τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο πρὸς τὸ γόνατο καὶ ἴδια εἶναι ἢ ἀπόδοση τῶν πτυχῶν. Μικρὸ τὸ στῆθος. Παρόμοια ἢ κόμμωση, τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ κόσμημα στοῦ μέσο τοῦ μετώπου.

Ἄλλο ἓνα συγγενικὸ κάτοπτρο εἶναι τὸ ἀρ. 548 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ποὺ βρέθηκε στὴ Ρώμη³². Ἐχουν μεγάλη ὁμοιότητα στοῦ ἐνδυμα. Τὸ ἱμάτιο καὶ ἐδῶ δὲν ἔχει διαγώνια ταινία. Τὸ αἰγινήτικὸ κάτοπτρο ὅμως διαπνέεται ἀπὸ περισσότερη χάρη καὶ λεπτότητα. Ὁμοιότητα ὑπάρχει καὶ στὴ σφίγγα ποὺ κρατάει ἡ κόρη στοῦ δεξιῆς χερί. Παρόμοιο τὸ ἀστραγαλωτὸ κόσμημα στοῦ κεφάλι καὶ οἱ δύο πλόκαμοι στὰ πλάγια τοῦ κεφα-

30. Βλ. Congdon ὁ.π. 213-214, ἀρ. 118, πίν. 97, ἀρ. 118a.

31. Αὐτόθι 212-213, ἀρ. 117, πίν. 96, ἀρ. 117a-d.

32. Αὐτόθι 229, ἀρ. 5.

λιού. Παρά τις ομοιότητες τῶν δύο κατόπτρων, ἡ κόρη ἀρ. 548 εἶναι πιό «σκληρή», ἀκαμπτη (βλ. π.χ. ἀριστερὸ χέρι), πιό χονδροκομμένη.

Συγγενὲς θὰ ἦταν καὶ τό, χαμένο σήμερα, κάτοπτρο πὺν βρέθηκε στὴν Τρωάδα³³. Ὑπάρχουν μόνον οἱ περιγραφές του, ἀπὸ τίς ὁποῖες προκύπτουν οἱ ομοιότητες τῶν δύο κατόπτρων. Ἡ κόρη κρατοῦσε μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι τὴν ἄκρη τοῦ χιτῶνα. Δὲν διασώθηκε τὸ δεξιὸ τοῦ χέρι μὲ ὅ,τι κρατοῦσε. Πλαισιωνόταν ἀπὸ σφίγγες καὶ λέοντες³⁴. Ἡ βάση φερόταν ἀπὸ ἱππεῖς³⁵.

Ἡ ταύτιση τῆς μορφῆς τῶν κατόπτρων τοῦ τύπου τῆς «καρυάτιδος» παρουσιάζει δυσκολίες, διότι δὲν ὑπάρχουν ἐπιγραφές ἢ γραπτὰ κείμενα πὺν νὰ ἀναφέρουν κάτι σχετικό. Δύο παράγοντες μόνον μποροῦν νὰ συμβάλουν στὴν ταύτισή τους. Ὁ πρῶτος εἶναι οἱ συνθήκες εὐρέσεώς τους καὶ ὁ δεύτερος τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς (π.χ. ἐνδυμασία, ἐξαρτήματα, στάση, μορφὲς πὺν τὴ συνοδεύουν κλπ.)³⁶. Ἡ L. Congdon³⁷ στὴ μελέτη της καταλήγει ὅτι οἱ ντυμένες «καρυάτιδες» ἀπεικονίζουν πιθανὸν τὴν Ἀφροδίτη, τὴν Ἑλένη ἢ ἱέρειες, καὶ ἀργότερα κοινὲς θνητὲς πὺν μὲ τὰ σύμβολά τους δείχνουν τὴ σχέση τους πρὸς ἓναν ἀνώτερο κόσμον.

Τὰ συγγενικά κάτοπτρα πὺν διασώθηκαν ἕως σήμερα δὲν προσφέρονται γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς τοῦ κατόπτρου MA 5644 τῆς Αἰγίνας³⁸. Ἡ ταύτιση τῶν μορφῶν τους συχνὰ δὲν εἶναι ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητές. Σὲ μερικὰ δὲν ἀναφέρεται ὁ τόπος καὶ οἱ συνθήκες εὐρέσεώς τους, ἐνῶ σὲ ἄλλα δὲν διασώζονται οἱ μορφὲς πὺν πλαισιώνουν τὴν κόρη. Μερικοὶ μελετητές³⁹ ταύτισαν τὴν κόρη τοῦ κατόπτρου ἀρ. 493 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου μὲ τὴν Κυβέλη, ἐπειδὴ συνοδεύεται ἀπὸ λέοντες. Πὰ τὴν κόρη τοῦ κατόπτρου 4190 τοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας δὲν ἀναφέρεται τίποτα στὴ βιβλιογραφία. Πὰ τὸ κάτοπτρο ἀρ. 2/8, 11-13, 19 τοῦ Ἑρμιτᾶς παλιὰ ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ κόρη παριστάνει τὴν Κυβέλη⁴⁰.

Ὁ Schebelew⁴¹, ἀφοῦ ἰσχυρίσθηκε ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποκαλοῦνται Ἀφροδίτες ὅλες οἱ γυναικεῖες μορφὲς στὰ κάτοπτρα τοῦ τύπου τῆς κόρης, ἀνέφερε γιὰ τὸ κάτοπτρο τοῦ Ἑρμιτᾶς ὅτι ἡ σειρήνα πὺν κρατᾷ ἡ κόρη στὸ δεξιὸ χέρι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς ἓνα ἀντικείμενο προσφορᾶς ἢ ἀπλῶς ὡς διακοσμητικό.

33. Βλ. Congdon ὁ.π. 204-205, ἀρ. 100.

34. Βλ. F. Chapouthier, *BCH* 53, 1929, 46.

35. Βλ. αὐτόθι 47 καὶ 65, σημ. 8 καὶ σ. 69, σημ. 1.

36. Πὰ συζήτηση τοῦ θέματος βλ. Congdon ὁ.π. 13 κέ. καὶ κυρίως 16-18.

37. Αὐτόθι 18.

38. Βλ. τί ἀναφέρει ὁ F. Chapouthier, *BCH* 53, 1929, 58 γιὰ τίς διαφορὲς θεότητες πὺν μπορεῖ νὰ φέρονται ἀπὸ ἱππεῖς. Μεταξὺ τῶν θεαινῶν ἀναφέρει τὴν Ἑκάτη καὶ τὴν Ἀρτεμη. Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Les*

Dioscures au service d'une déesse (Paris 1935) 228.

39. Π.χ. Sol. Reinach, *Répertoires* 3, 83, ἀρ. 2, Cybèle? S. Papaspyridi-Karouzou, *Attic Bronze Mirrors*, στὸ G. Mylonas (ἐπιμ.), *Studies Presented to David Moore Robinson on his 70th Birthday* (Washington 1951) 580.

40. Βλ. *Mat. Arch. Ros.* 1907, 1. Ὁ Sol. Reinach, *Répertoires* 3, 256, ἀρ. 10 τὸ συμπεριέλαβε στὶς Ἀφροδίτες.

41. *Mat. Arch. Ros.* 1907, 17.

Τὸ κάτοπτρο ἀρ. 548 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἔχει χαρακτηρισθεῖ ἀπὸ τὸν Walters⁴² ὡς «γυναικεία θεότης» καὶ ἀπὸ ἄλλους μελετητὲς⁴³ ὡς Ἀφροδίτη. Τέλος ἡ κόρη τοῦ κατόπτρου τῆς Τρωάδος ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὴν Ἑλένη⁴⁴.

Τὸ κάτοπτρο τῆς Αἴγινας εἶναι ἀπὸ τὰ λιγοστὰ τοῦ εἴδους ποὺ διασώθηκαν ὁλόκληρα. Ἡ κόρη εἶναι μία ἐπιβλητική, «ἐπιφαινόμενη» μορφή⁴⁵, τὴν ὁποία φέρουν δύο ἵππεις. Ἡ κίνηση τῶν ἀλόγων τῆς βάσης, καθὼς καὶ ἡ κίνηση τῶν γοργόνων ποὺ πλαισιώνουν τὴν κόρη, ἡ στάση τοῦ σώματός της, ποὺ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπροσ, ὑποδηλώνουν ἐρχομό, ἄφιξη. Τὸ κατώτερο μέρος τοῦ σώματός της πατάει στέρεα στὴ γῆ (βάση), ἐνῶ τὸ ἀνώτερο, πιὸ ἀνάλαφρο, σὰν νὰ βρίσκεται στὸν αἰθέρα. Ἡ κόρη πλαισιώνεται, ἐξουσιάζει, «χειραγωγεί» δαιμονικὰ ὄντα⁴⁶. Τὰ δαιμονικὰ ὄντα, ἡ σφίγγα⁴⁷ καὶ οἱ γοργόνες⁴⁸ ποὺ τώρα βρίσκονται στὴν «ὑπηρεσία» της εἶναι συνάμα πιὸ ἐξανθρωπισμένα, πιὸ προσιτά. Μορφή μὲ τέτοια χαρακτηριστικά δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μία θεότης καὶ σὲ καμία περίπτωση μία κοινὴ θνητή⁴⁹. Ποιὰ ὅμως θεότης; Ὁ F. Chapouthier⁵⁰ ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ μία θεότητα τῆς ὁποίας ἡ ἐπιρροή ἀπλώνεται σ' ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς φύσεως καὶ σὰν τέτοια μπορεῖ νὰ ὀνομάζεται Μεγάλῃ Μητέρα, Κυβέλη, Μητέρα τῶν θεῶν, Ἑκάτη ἢ Ἀρτεμις⁵¹. Ἐπειδὴ ἡ Ἑκάτη μπορεῖ νὰ ἐξουσιάζει τὰ πάντα καὶ τὸ κράτος της ἀπλώ-

42. Walters ὁ.π. (σημ. 24) 77, ἀρ. 548.

43. Βλ. π.χ. Reinach ὁ.π. 2, 328, ἀρ. 4. Langlotz ὁ.π. (σημ. 14) 63, ἀρ. 27.

44. Βλ. βιβλιογραφία στὴ Congdon ὁ.π. ἀρ. 100, σ. 204-205 καὶ γιὰ συζήτηση τῆς ταύτισης τῆς μορφῆς σ. 17-18 καὶ σημ. 70 καὶ 71.

45. Βλ. τί ἀναφέρει ἡ Καρούζου, *Mirrors* ὁ.π. (σημ. 39) 580 γιὰ τὸ παρόμοιο κάτοπτρο ἀρ. 493 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, «we have the epiphany of a goddess». Βλ. καὶ τὰ σχόλια τῆς Congdon ὁ.π. 213 γιὰ τὸ παρόμοιο κάτοπτρο ἀρ. 117 (=Hermitage 2/8, 11-13, 19): «She is a tall austere woman with an air of command and 'presence'».

46. Βλ. F. Chapouthier, *BCH* 53, 1929, 58 (les génies malfaisants obéissent à ses ordres...). Βλ. Θ. Καράγιωργα, *Γοργεῖη κεφαλὴ* (Ἀθήναι 1970) 69 γιὰ τὰ «πέλωρα». Ἀκόμη καὶ τὸ λιοντάρι ποὺ ἐπιτίθεται σὲ ἄλλο ζῷο – βλ. D. Woysch-Méautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs* (Lausanne 1982) 73 (B), 74 – θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς μελετητὲς ὡς σύμβολο-δαίμονας τοῦ θανάτου. Βλ. καὶ F. Hölscher, *Die Bedeutung archaischer Tierkampfbilder* (Würzburg 1972) 63 καὶ σημ. 350.

47. Βλ. G. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica* (London 1961) 6: «The meaning of the sphinx on Attic Gravestones». Woysch-Méautis ὁ.π. 84. Ch.

Sourvinou-Inwood, *Reading Greek Death* (Oxford 1995) γιὰ τὴ σφίγγα ὡς προστάτη τοῦ νεκροῦ, ὡς χθόνια ὑπαρξη, 271 καὶ σημ. 665 (...the function of guarantor of cosmic order), σ. 272, 275. *LIMC* VIII 1.2, Suppl. λ. *Sphinx* 1149 κέ., 1165, ἀρ. 5. «The sphinx as death demon and in funerary and votive use», 1165, ἀρ. 7 *Sphinx and gods*, μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ μὲ τὴν Ἀρτεμη.

48. Βλ. Woysch-Méautis ὁ.π. (σημ. 46) 81 κέ. – ἔχει ἀποδοθεῖ στὴ γοργόνα χαρακτῆρας δαιμονικός, χθόνιος καὶ ἀποτροπαϊκός. Βλ. καὶ Sourvinou-Inwood ὁ.π. 273. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὸ μοτίβο τῆς γοργόνας ἀντίθετα ἀπὸ τῆς σφίγγας ἐξηφανίσθη ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιτάφια τέχνη μετὰ τὴν Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, βλ. Woysch-Méautis ὁ.π. 83. *LIMC* IV 1, λ. *Gorgo*, 285 κέ. *Gorgones*. Πὰ παρόμοια γοργόνα, ἀλλὰ μὲ πιὸ δαιμονικὴ ὄψη βλ. M. Comstock, C. Vermule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts* (Boston 1971) ἀρ. 409.

49. Βλ. F. Chapouthier, *BCH* 53, 1929, 57 καὶ Καράγιωργα ὁ.π. 126: «Ἐν τῇ ἐξειληγμένη λατρείᾳ τῶν προσωπικῶν θεῶν ἐξ ἄλλου οἱ δαίμονες δὲν εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι εἰ μὴ πρόπολοι τῶν θεῶν καθιστῶντες ἐνεργὸν ἐπὶ τῆς γῆς τὴν θέλησιν ἐκείνων».

50. F. Chapouthier, *BCH* 53, 1929, 58.

51. Πὰ τὸ ὅτι ἡ θεότης πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἵππεις βλ. αὐτόθι 60, 63.

νεται «ἐν γαίῃ τε καὶ οὐρανῷ ἡδὲ θαλάσσῃ»⁵² καὶ δεδομένου ὅτι ἡ λατρεία τῆς ἦταν πολὺ διαδεδομένη στὴν Αἴγινα⁵³ – ἀλλὰ καὶ ἡ Ἄρτεμις λατρευόταν στὴν Αἴγινα – μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κόρη τοῦ κατόπτρου συνδέεται μὲ αὐτὲς τὶς θεότητες⁵⁴.

Εἶναι γνωστὸ καὶ εὐλογο ὅτι τὰ ἔργα τῆς μικροτεχνίας ἔχουν ὡς πρότυπα καὶ ἀπηχοῦν τὰ ἔργα τῆς μεγάλης πλαστικῆς⁵⁵. Τὸ κάτοπτρο MA 5644 βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὰ γλυπτὰ τῆς Ἀφαίας. Τὸ κεφάλι τῆς κόρης τοῦ κατόπτρου ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ αἰετώματος⁵⁶. Μάτια ἀμυγδαλωτὰ ποὺ πλαισιώνονται ἀπὸ ἔντονα (βαριὰ) βλέφαρα, προεξέχοντα τοξωτὰ φρύδια, ἴσια, λεπτὴ μύτη, πρόσωπο λεπτὸ ποὺ καταλήγει σὲ λεπτὸ πηγούνι, ἔκφραση σοβαρή.

Ἐπίσης ἡ στάση καὶ τὸ ἔνδυμά της μοιάζουν πολὺ μὲ τὶς κόρες τοῦ μεσαίου ἀκρωτηρίου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας⁵⁷. Οἱ κόρες τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. φοροῦν ἀκόμα τὸ ἰωνικὸ ἔνδυμα, ἀλλὰ ὑπάρχει μία τάση ἀπλοποίησης στὴν ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων, μία ὕφεση στὰ παιχνιδίσματα μὲ τὶς πτυχώσεις, τὴν ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου καὶ τὴ δημιουργία τῶν διαγωνίων πτυχῶν στὸ στήθος. Εἶναι ἡρεμισμένη πιά ἡ φανταστικὴ ἔνδυμασία⁵⁸.

Ἡ μεγάλη ὁμοιότης τῆς «καρυάτιδος» μὲ τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀφαίας συνηγορεῖ στὴν ἄποψη ὅτι τὸ κάτοπτρο MA 5644 προέρχεται ἀπὸ αἰγινητικὸ ἐργαστήριον.

Πὰ τὸ συγγενὲς κάτοπτρο ἀρ. 493 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἢ L. Congdon ἀναφέρει ὅτι ἔχει στενὴ σχέση μὲ τὴν ομάδα IV (Eastern Greek) καὶ ὅτι ἡ ομάδα αὐτὴ συγγενεῖς τόσο μὲ τὴν ομάδα II (Aeginetan) ὅσο καὶ τὴν III (Greek Island), τῆς ὁποίας ἡ προέλευση εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορισθεῖ⁵⁹. Διακρίνει ὁμοιότητες τοῦ κατόπτρου ἀρ. 493 μὲ τὸ κάτοπτρο ἀρ. 7703 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, ποὺ ἀνήκει στὴν ομάδα III, καθὼς καὶ μὲ τὰ ἀρ. 2/8, 11-13, 19 τοῦ Ἑρμιτάζ καὶ ἀρ. 4190 τοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας, γιὰ τὰ ὁποῖα ἰσχυρίζεται ὅτι παρόλο ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σ' αὐτὴν τὴν ομάδα, ἐντούτοις σχετίζονται μὲ αὐτήν. Συγχρόνως ἔχουν ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ κάτοπτρο ἀρ. 7703 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου καὶ πιθανὸν ὁ δημιουργὸς του νὰ ἄσκησε ἐπίδραση σ' αὐτὰ⁶⁰. Καταλήγει δὲ ὅτι οἱ ὁμοιότητες ποὺ διαπιστώθηκαν μεταξὺ τοῦ κατόπτρου ἀρ. 493 τοῦ Βρε-

52. Βλ. Ἡσ. *Θεογ.* 441-452. J. March, *Dictionary of Classical Mythology* (Cassel 1998) λ. *Hécate* 179.

53. Βλ. Πανσ. II 30, 2-3. Ν. Παπαχατζῆς, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις* II-III, *Κορινθιακὰ καὶ Λακωνικά* (Ἀθῆναι 1976) 237, σημ. 3-5. J. Jennings, *Aeginetan Trade 650-457 B.C.* (Chicago 1988) 49-50. Ν. Παπαχατζῆς, *ΑΕ* 1990, 33.

54. Βλ. ἐξῆλλου *LIMC* II 1, 2, 618: «Artémis présente un aspect chthonien. Elle est associée à Hécate, 686 Artémis-Hécate. Les attributs comme les fonctions d'Artémis et d'Hécate se confondent. Βλ. καὶ *LIMC* VI, 1 Add., λ. *Hécate* 985 κέ.

55. Ἐξῆλλου γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῆς μικροτε-

χνίας καὶ ὅτι εἶναι τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς τέχνης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὅσο οἱ ναοὶ καὶ τὰ ἀγάλματα βλ. Homann-Wedeking ὁ.π. (σημ. 14) 137.

56. G. Richter, *Korai, Archaic Greek Maidens* (G. Britain 1968) 98, εἰκ. XX-a (about 480 B.C.). D. Ohly, *Die Aegineten*, I. *Die Ostgiebelgruppe* (München 1976) πίν. 1-3.

57. D. Ohly, *Die Aegineten* III (München 2001) πίν. 199-203.

58. Richter ὁ.π. (σημ. 56) 98, 99.

59. Πὰ τὴ συζήτηση τοῦ θέματος βλ. Congdon ὁ.π. 53, 55, 56, 57.

60. Αὐτόθι 54.

τανικού Μουσείου και των παραπάνω κατόπτρων της ομάδος III τονίζουν με ενάργεια το πρόβλημα της απόδοσης των κατόπτρων σε διάφορα έργαστήρια⁶¹.

Οί καταφανείς ομοιότητες του κατόπτρου MA 5644 της Αΐγινας με τὰ κάτοπτρα αρ. 493 του Βρετανικού Μουσείου, 2/8, 11-13 του Έρμιτάζ και 4190 του Μουσείου της Σόφιας περιγράφηκαν ήδη πιο πάνω.

Όμως το κάτοπτρο MA 5644 έχει σημαντικές ομοιότητες και με τὸ αρ. 7703 του Ἐθνικοῦ Μουσείου, πού κι αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τάφο τῆς Αΐγινας⁶². Οἱ ομοιότητες ἔγκεινται στὴ δομὴ τοῦ σώματος τῶν κορῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐμφανεῖς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μία εἶναι ντυμένη καὶ ἡ ἄλλη γυμνή. Καὶ οἱ δύο κόρες ἔχουν ὑψηλὰ πόδια, μικρό, στήτο στῆθος, ἰσχυροὺς ὤμους καὶ βραχίονες πού καταλήγουν σὲ λεπτοὺς καρπούς. Χέρια μὲ μεγάλα, μακριὰ δάκτυλα. Λεπτὸ πρόσωπο μὲ μεγάλα, ἀμυγδαλωτὰ μάτια πού πλαισιώνονται ἀπὸ ἀνάγλυφα βλέφαρα. Προεξέχοντα φρύδια, μικρὴ ἴσια μύτη, ἰσχυρὸ λαϊμό.

Εἶναι φανερό πλέον ὅτι τὰ δύο κάτοπτρα πού βρέθηκαν στὴν Αΐγινα, τὸ MA 5644 καὶ τὸ 7703 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου προέρχονται ἀπὸ αἰγινήτικο ἐργαστήριον⁶³. Θεωρεῖται πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ τὸ αρ. 493 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου προέρχεται ἀπὸ αἰγινήτικο ἐργαστήριον.

Τὸ κάτοπτρο MA 5644 ὑποδηλώνει ἐπίσης ὅτι ἡ δημιουργία τῶν κατόπτρων αρ. 2/8, 11-13, 19 τοῦ Έρμιτάζ, αρ. 4190 τοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας, καὶ αρ. 548 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου⁶⁴ ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση τοῦ αἰγινήτικοῦ ἐργαστηρίου στὶς περιοχὲς προέλευσής τους⁶⁵. Ἐξάλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Αἰγινῆτες ἐκινούνοτο στὶς περιοχὲς ἀπ' ὅπου προέρχονται τὰ κάτοπτρα⁶⁶ καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ ἐνασχόλησή τους μὲ τὴ μεταλλουργία. Τὰ κεί-

61. Congdon ὁ.π. 57.

62. Βλ. αὐτόθι 53-54: ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων ὅτι τὸ πρόσωπο τῆς καρυάτιδος 7703 μοιάζει μὲ τὶς γυναῖκες τῆς Αΐγινας. Ἀκόμη τὸ συγκρίνει μὲ τὸ πρόσωπο τῆς σφίγγας τῆς Ἀφαιάς καὶ διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι ὑπάρχει πιθανότης νὰ φτιάχτηκε στὴν Αΐγινα. Τελικὰ ὅμως τὸ ἐντάσσει στὴν ομάδα III (Greek Island). Βλ. Walter-Karydi, *Alt Ägina*, II.2. *Die äginetische Bildhauerschule* (Mainz/Rhein 1987) 67 καὶ πίν. 17/17 καὶ σ. 69, σημ. 215 ἀναφέρεται στὸ παρόμοιο κάτοπτρο MA 3751 (εἰκ. 12-13). Ἔχει «knob» ὅπως τὸ 7703 καὶ περίαπτο, ὅπως τὸ 7703 ἀλλὰ καὶ τὸ 493 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Ἐφόσον ἡ κόρη τοῦ κατόπτρου 7703 ἀπεικονίζει μὲ βεβαιότητα τὴν Ἀφροδίτη, δὲν εἶναι πιθανὸ καὶ ἡ κόρη τοῦ σύγχρονου κατόπτρου 5644 νὰ παριστάνει τὴν Ἀφροδίτη.

63. Διάφοροι μελετητὲς ἔχουν ἀναφέρει ὅτι τὸ κάτοπτρο 7703 εἶναι αἰγινήτικο. Βλ. π.χ. Congdon ὁ.π. 136-137, αρ. 10 καὶ κυρίως σ. 137 (School)· βλ. καὶ σ. 54, σημ. 186.

64. G. Richter, *Korai* 107, αρ. 202, εἰκ. 642-643: «'Etruskan'... with the same costume and conventions as their Greek prototypes».

65. Βλ. καὶ Congdon ὁ.π. 54 γιὰ ἐπίδραση τοῦ κατόπτρου 7703 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου στὰ κάτοπτρα αρ. 2/8, 11-13, 19 τοῦ Έρμιτάζ, αρ. 4190 τοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας, καθὼς καὶ στὸ αρ. 493 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (αὐτόθι 57). Βλ. καὶ τὸ σχόλιο αὐτόθι 54 γιὰ τὸ κάτοπτρο αρ. 4/1 τοῦ Έρμιτάζ πού βρέθηκε στὸν Πόντο.

66. Βλ. Ἡρόδ. II 178 γιὰ τοὺς Αἰγινῆτες στὴ Ναύκρατη. L. H. Jeffery, *Archaic Greece, The City States c. 700-500 BC*. (London 1976) 53-54. J. Boardman, *The Greeks Overseas* (London 1980) 120-121, 123, 125, 129, 131. T. Figueira, *Aegina, Society and Politics* (N. York 1981) 230 κέ., 251 κέ. (Aeginetan trade in Egypt). S. Morris, *The Black and White Style* (Yale 1984) 100-101. Ἡρόδ. VII 147 γιὰ τοὺς Αἰγινῆτες στὸν Πόντο. Πὰ τις ἀνάγκες τῆς Αΐγινας σὲ σιτηρὰ βλ. T. Figueira, *Aegina* 22 κέ. Boardman ὁ.π. 129-130, 226. Jennings ὁ.π. (σημ. 53) 137, 163, 213. Οἱ Αἰγινῆτες ἀναζητοῦσαν καὶ ἄλλες πρῶτες ὕλες σὲ μακρινοὺς τόπους βλ. Morris ὁ.π. 98. Jennings ὁ.π. 144-145 καὶ 212 κέ. Στὴν Αΐγινα ἀποδίδεται καὶ τὸ ἐμπόριο τῶν μικρῶν ἀντικειμένων, τῶν ἀρωμάτων. Πανσ. VIII 58 καὶ VIII 3, 2. Βλ. καὶ J. Hasebroek, *Trade and Politics*

μενα μαρτυρούν ότι η Αΐγινα υπήρξε σημαντικό κέντρο έπεξεργασίας μετάλλου και αναφέρεται ως πατρίδα επώνυμων χαλκοπλαστών⁶⁷. Ήξάλλου και οι φημισμένοι γλύπτες και χαλκοπλάστες της Αΐγινας ταξίδεψαν και δούλεψαν σε διάφορα μέρη, έπηρεάζοντας και έπηρεαζόμενοι από τους ντόπιους πληθυσμούς⁶⁸.

Στο κάτοπτρο MA 5644 προβάλλεται η ανθρώπινη μορφή «ως κυρίαρχος των δυνάμεων του κόσμου». Είναι η εποχή που προοδευτικά επικρατεί η ανθρωποκεντρική αντίληψη και ο ανθρωπομορφισμός. Στο έργο αυτό της μικροτεχνίας αντικατοπτρίζεται το τέλος της αρχαϊκής τέχνης. Οι μορφές που κατείχαν εξέχουσα θέση όλη την αρχαϊκή εποχή γίνονται τώρα δευτερεύουσες και υποτάσσονται στην ανθρώπινη μορφή που κυριαρχεί. Το κάτοπτρο αποτελεί σταθμό στην ιστορία του πνεύματος και της τέχνης. Απεικονίζει θεματικά τη μετάβαση από την αρχαϊκή στην κλασική εποχή. Πολλά από τα αγαπητά θέματα της αρχαϊκής εποχής είναι συγκεντρωμένα σ' αυτό, αλλά συνάμα επικρατεί η ανθρώπινη μορφή – ο Άνθρωπος. Βρίσκεται στο μεταίχμιο αρχαϊκής και κλασικής εποχής.

Το παλαιότερο κτέρισμα που βρέθηκε στον τάφο χρονολογείται στο γ' τέταρτο του αιώνα π.Χ., ενώ η πλειονότητα των κτερισμάτων του ανάγεται στο α' τέταρτο του 5ου αιώνα.

in *Ancient Greece* (London 1933) 51-52. T. Figueira, *Aegina* 230-236. Morris ό.π. 95. Boardman ό.π. 128. Jennings ό.π. 149-150. Πά έκτεταμένο έμπόριο δούλων Άριστ. ό.π. 472 (Rose, *Lipsiae* 1886). Άθήν. 6.272d. T. Figueira, *Aegina* 52, 211-214. Jennings ό.π. 188. Os. Murray, *Early Greece*² (Cambridge 1993) 241-42. Πά τους Αϊγινήτες στην Κυδωνία και τους Όμβρικούς Στράβ. VIII 376. Έφορος, *FGH* 70 F.176 για Αϊγινήτες έμπόρους. Άριστ. *Πολιτικά* 1291β, 24. Έρρόδ. IV 152 για τον μεγάλο πλοΐτο του Αϊγινήτη Σώστρατου. Διόδ. XI 70, 2 για τον πλοΐτο των Αϊγινητών. Πά την παρουσία των Αϊγινητών στο βόρειο Αϊγαίο βλ. Μ. Τιβέριο, *Μακεδονικά* 25, 1985, 82, 84. J. Boardman, *The Greeks Overseas* 198 κέ. αναφέρεται στους Έλληνες και τους Έτρούσκους, βλ. και σ. 206 και είκ. 245. D. Williams - Al. Johnston, *AA* 108, 1993, 597-598 για το λακωνικό όστρακο της Άφαιάς με έτρουσική έπιγραφή. Βλ. και Μ. Cristophani, *St.Etr.* 59, 1993, 159 κέ. για έναν Έτροΐσκο στην Αΐγινα. Έχει διατυπωθεί ή άποψη ότι ή έμπορία των έλληνικών αγαθών προς την Καρχηδόνα διεξήγето με μεσάζοντες τους Έτρούσκους. T. J. Dunbabin, *The Western Greeks* (Oxford 1948) 412 και σημ. 3. M. Torelli, *PP* 26, 1971, 55 κέ. (για Gravisca). Al. Johnston, *PP* 27, 1972, 416 κέ. P. Al. Gianfrotta, *PP* 30, 1975, 311 κέ. F. D. Harvey, *PP* 31,

1976, 206 κέ. Al. Johnston, *Horos* 7, 1989, 131-135. T. Figueira, *Aegina* 241-248. Boardman ό.π. 206. Jennings ό.π. 125 και σημ. 60 και σ. 174-177 και σημ. 251 για πιθανότητα και άλλων αϊγινητικών έπιγραφών. Βλ. αυτόθι 178-179 για αϊγινητική δραστηριότητα στην Όλβία. Πά αϊγινητική έπιγραφή στην Όλβία Ποντική βλ. Al. Johnston, *Horos* 7, 1989, 131 και σημ. 1.

67. Th. Figueira, *Aegina* 235-236 και σημ. 12-14. Jennings ό.π. 79-82. Walter-Karydi ό.π. 12-47, όπου έχουν συγκεντρωθεί οι γραπτές πηγές, που αναφέρονται στα έργα των Αϊγινητών γλυπτών και χαλκοπλαστών. R. Ross Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily* (London 1991) 98: Πά τους καλλιτέχνες των χαλκίνων «...almost exclusively members of the famous school of Aegina in the Greek homeland, who executed these monuments and others for athletic victories».

68. Βλ. Walter-Karydi ό.π. An. Snodgrass, *Archaic Greece* (London 1980) 142: «We have a body of written testimony to the fact that sculptors often travelled far from home. Hasebroek ό.π. 52-53 και σημ. 1 (για candelabra). Ό F. Chapoutier *BCH* 53, 1929, 45 περιλαμβάνει περιγραφή του Lechevalier για το παρόμοιο κάτοπτρο της Τρωάδας, όπου αναφέρει ότι «c'est une statue égyptienne drapée à la grecque».

Τὸ κάτοπτρο MA 5644 εἶναι ἓνα ἀξιόλογο ἔργο τῆς μικροτεχνίας ποὺ διασώθηκε ὁλόκληρο καὶ ἀντικατοπτρίζει τὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τὴν ἀνάδυση τῆς κλασικῆς τέχνης.

Ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου, τὸ κάτοπτρο πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βεβαιότητα στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰῶνα⁶⁹.

ΕΛΕΝΗ Γ. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

69. Richter, *Korai* 99. Ἡ Congdon ὁ.π. 100-102, θετοῦνται στὰ χρόνια 520-480 π.Χ. διερωτᾶται ἂν τὰ παρόμοια κάτοπτρα 117, 118 τοπο-

ΔΥΟ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ

1. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 5299 (εἰκ. 1). Στήλη ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια, μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη ἀνάγλυφῃ στὴν τριγωνικὴ κορύφωση. Ἡ μετάβασις στὸν κορμὸ σχηματίζεται μὲ κυρτὸ κυμάτιο. Ὑψ. 0.78 μ., πλάτ. 0.34-0.32 μ., πάχ. 0.07 μ. Βρέθηκε τὸ 1986 κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ γιὰ τὴν τοποθέτησις ἀγωγοῦ ὀμβρίων ὑδάτων στὰ Μανιάτικα τοῦ Πειραιᾶ, στὴν ὁδὸ Θηβῶν 3, ἔξω ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιον Δηλαβέρη, μέσα σὲ πολὺ διαταραγμένη ἐπίχωση καὶ μαζὶ μὲ ἄλλα ἐπιτύμβια μνημεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν κατὰ χώραν¹. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη στὸν κορμὸ τῆς στήλης, εὐθὺς κάτω ἀπὸ τὸ κυμάτιο, μὲ ὕψος γραμμάτων 0.015 μ.

Σάτυρος Ἐπικράτους ἰσοτελής.

Ἄδραστος. Ἑρήνη.

Πολυτιμήδης.

<Θ>ύννης. Φιλωτίς.

5 Ἀντιλέ<ω>ν.

Ἀπὸ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Στὸν στίχο 4 ἀντὶ τοῦ Θ εἶναι χαραγμένο στὸν λίθο Ο, ἐλαφρότατα μεγαλύτερου μεγέθους ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα Ο τῆς ἐπιγραφῆς.

Στὸν στίχο 5 ὁ χαρακτήρ ἀντὶ τοῦ Ω χάραξε Φ, μᾶλλον παρασυρμένος ἀπὸ τὸ Φ τοῦ Φιλωτίς, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴν ἴδια θέσις στὸν ἀμέσως προηγούμενον στίχο. Μὲ τὴ διόρθωσις τοῦ Φ σὲ Ω ἔχουμε ἓνα μαρτυρημένο ἀνδρικὸ ὄνομα, ἐνῶ ἡ διόρθωσις σὲ Ο θὰ ἀπέδιδε ὄνομα ἀμάρτυρο ἀπὸ ἄλλες πηγὰς ὡς γυναικεῖο.

Στὸν στίχο 1 ὑπάρχει πύκνωσις τῶν γραμμάτων, ὥστε νὰ χωρέσουν ὅλα τὰ στοιχεῖα (ὄνομα, πατρώνυμο, ἰσοτελής) τοῦ ἐπικεφαλῆς τῆς οἰκογένειας· στοὺς ἐπόμενους στίχους, στοὺς ὁποίους ἀναγράφονται μόνον κύρια ὀνόματα χωρὶς πατρώνυμο, ὁ ἐπαρκὴς χώρος ὁδήγησε σὲ ἀραιώσις τῶν γραμμάτων. Τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι ὅλα τὰ ὀνόματα ἔχουν χαραχθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιον χαρακτή.

Πὰ τὴν ἄδεια μελέτης καὶ δημοσίευσιν τῶν ἐπιγραφῶν εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Βασίλειον Χ. Πετράκο, ἑφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς ἐ.τ., καὶ τὴ συνά-

δελφο Ἑλένη Παπασταύρου.

1. Ἑλ. Παπασταύρου, ΑΔ 42, 1987, Β, 58.

Εἰκ. 1. Ἐπιτύμβια στήλη. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 5299.

Στὸν στίχο 2 ἡ γραφή ε ἀντὶ τῆς διφθόγγου ει, ἡ ὁποία διαπιστώνεται στὸ ὄνομα Ἑρήνη, συνηθίζεται στὴ μεγαρική διάλεκτο². Ἑρήνη : Βυζαντία ἀναγράφεται στὸ ἐπιστύλιο μιᾶς μικρῆς ναῖσκόμορφης ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ τὸν Πειραιά, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μὲ δίγλωσση ἐπιγραφή στὰ ἑλληνικά καὶ στὰ φοινικικά³ (εἰκ. 2-3). Τὸ Βυζάντιον ἦταν ἀποικία τῶν Μεγαρέων, ἰδρυμένη πιθανῶς στὴ θέση προγενέστερης φοινικικῆς ἐμπορικῆς ἐγκατάστασης⁴.

Ὅλα τὰ ὀνόματα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Θύννις στὸν στίχο 4 εἶναι λίγο ἢ πολὺ διαδεδομένα. Θυννὶς ἢ θύννα, θηλυκὸ τοῦ θύννος, εἶναι ἡ ὀνομασία μεγάλου ἰχθύος (τόννου), προερ-

2. L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* (revised edition, 1990) 133, 137, 138 ἀρ. 15.

3. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 3582 (ἄλλοτε EAM 989). IG II² 8440. Chr. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones* (1993) ἀρ. 2.849, μὲ βιβλιογραφία. J. Bergemann, *Demos und Thanatos. Unter-*

suchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten (1997) 162 ἀρ. 160. B. Bäbler, *Fleissige Thrakerinnen und wehrhafte Skythen. Nichtgriechen im klassischen Athen und ihre archäologische Hinterlassenschaft* (1998) 143 κέ. μὲ σχεδιογράφημα, 241 ἀρ. 52.

4. Bäbler ὁ.π. 143 κέ.

Εἰκ. 2-3. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 3582 καὶ λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς.

χόμενη ἀπὸ τὸ θύνω (= σπεύδω, ὀρμῶ) γιὰ τὴν ὀρμητικὴ του κίνηση⁵. Κατὰ τὸν Ἀθήναιον ἡ διαφορά μεταξὺ τοῦ θύννου καὶ τῆς θυννίδος ἐντοπίζεται ὅχι στὸ γένος τοῦ ἰχθύος, ἀλλὰ στὸ μέγεθός του⁶. Τὸ ὄνομα Θύννις μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ. Θύννων, ὅμως, ἀπαντᾶται σὲ βοιωτικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Κωπῶν⁷. Δὲν ἀποκλείεται τὸ Θύννις ὡς ὄνομα προσώπου νὰ ὑποδεικνύει καταγωγὴ ἀπὸ τὴ Βοιωτία ἢ τὴ Μεγαρίδα, καθὼς ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἦταν ὀνομαστοὶ οἱ μεγαρικοὶ θύννοι⁸. Πιθανὴ εἶναι καὶ ἡ καταγωγὴ ἀπὸ τὸ μεγαρικὸ Βυζάντιον μὲ τὴν πλούσια ἀλιεία τῶν θύννων στὸν Εὐξείνιον Πόντον, μαρτυρημένη τόσο ἀπὸ φιλολογικὴ πηγὴ ὅσο καὶ ἀπὸ ἀπεικονίσεις σὲ νομίσματα τῆς πόλης τοῦ Ποσειδῶνα, ὁ ὁποῖος κρατεῖ τρίαίνα καὶ θύννον⁹.

Σὲ μία ἀκόμη ἐπιτύμβια στήλῃ ἀπὸ τὸν Πειραιά ἀναγράφεται Φιλωτὶς | Κερκυραία¹⁰, ἀλλὰ ἡ χρονολόγησή της μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀποκλείει τὴν ταύτισή της μὲ τὴν ὁμώνυμη ξένῃ γυναῖκα στὴ δημοσιευόμενη ἐπιγραφή.

Σὲ σύγκριση μὲ τὶς στήλες δημοτῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ μετοίκων μὲ βάση τὸ ἀναγραφόμενο ἔθνικὸ οἱ γνωστὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές γιὰ ἰσοτελεῖς εἶναι σχετικὰ ὀλιγάριθμες¹¹ καὶ μεταξὺ αὐτῶν μόνο μία ἀκόμη προέρχεται μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὸν Πειραιά¹². Πὰ πρώτη

5. Liddell-Scott λ. θύννα, θυννίς, θύννος, θύνω. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* (1968) λ. θύννος. Βλ. καὶ τὸν κατάλογο μὲ ὀνόματα ἰχθύων σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Ἀκράϊφιον: M. Feyel, *BCH* 40, 1936, 28 κέ., ἰδιαίτερα 29 στίχ. 4 (θύννος), 30 στίχ. 7 (θυννίς).

6. Ἀθην. *Δειπν.* 40, 7, 303 b: Σώστρατος δ' ἐν δευτέρῳ περὶ ζώων τὴν πηλαμύδα θυννίδα καλεῖσθαι λέγει, μείζω δὲ γινομένην θύννον, ἔτι δὲ μείζονα ὄρκυνον, ὑπερβαλλόντως δ' αὐξανόμενον γίνεσθαι κήτος.

7. *IG* VII 2786.

8. Ἀντιφάνους, *κωμικοῦ, Fragmenta* ἀπ. 193, στίχ.

2. Περβ. Ἀθην. *Δειπν.* 7, 45, 13.

9. Αἰλ. *Περὶ ζώων* ΙΕ, 6, Ἰ. Ν. Σβορώνος, *ΑΕ* 1889, 78 ἀρ. 26. Ἰ. Θρεψιάδης, *ΑΕ* 1937, Γ', 843 μὲ σημ. 4.

10. *IG* II² 9015.

11. Αὐτόθι 7862-7881. Β. Ν. Μπαρδάνη - Γ. Κ. Παπαδόπουλος, μὲ τὴ συμβολὴ Β. Χ. Πετράκου, *Συμπλήρωμα τῶν Ἐπιτυμβίων Μνημείων τῆς Ἀττικῆς* (2006) 935-939. Στὸ ἐξῆς *ΣΕΜΑ*.

12. *IG* II² 7865 (Δρόμων ἰσοτελής).

φορὰ στή δημοσιευόμενη στήλη ἀναγράφονται τόσο πολλά ὀνόματα μετὰ τὰ πλήρη στοιχεῖα τοῦ ἰσοτελοῦς Σατύρου. Μολονότι ἡ ἀπουσία πατρωνύμου ἢ ἄλλου προσδιοριστικοῦ στοὺς στίχους 2-5 ἐμποδίζει τὸν προσδιορισμὸ τῶν συγγενικῶν σχέσεων, ἡ στήλη αὐτὴ πιθανότατα θὰ ἦταν στημένη σὲ οἰκογενειακὸ ταφικὸ περίβολο, ὅπως οἱ στήλες ποὺ περιλαμβάνουν τὰ ὀνόματα ὅσων ἐνταφιάστηκαν στὸν περίβολο, συγγενῶν καὶ ἀπογόνων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἐπιστήματα¹³. Μὲ βάση τὰ χαραγμένα ὀνόματα ἡ σύνδεση τῆς στήλης αὐτῆς μὲ κάποιον ἄλλο μνημεῖο ἀπὸ ὅσα βρέθηκαν στὴν ἴδια διαταραγμένη ἐπίχωση¹⁴ δὲν εἶναι ἐφικτή¹⁵. Ὡστόσο, ἡ στήλη τῆς Ἑρήνης Βυζαντίας (εἰκ. 2-3) ποὺ προαναφέρθηκε προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ¹⁶ μὲ τὴ δημοσιευόμενη ἐδῶ στήλη καὶ δὲν

13. Π.χ. Ε. 'Ι. Μαστροκώστας, 'Επιστήματα ἐκ Μυρρινοῦντος, στὸ *Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον* Γ (1966) 281 κέ. ἀρ. 1 πίν. LXXX, LXXXI. *ΣΕΜΑ* 453. Β. Χ. Πετράκος, *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος*, Π. *Οἱ ἐπιγραφές* (1999) 178 ἀρ. 259. *ΣΕΜΑ* 820.

14. Τὰ ὑπόλοιπα ἐνεπίγραφα μνημεῖα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Πειραιῶς ποὺ βρέθηκαν στὴν ὁδὸ Θηβῶν 3 εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Ἀρ. εὐρ. 5293. Ἑλλιπὴς ἐπιτύμβια στήλη μὲ πιθανῶς ἄλλοτε γραπτὴ κόσμησις στὴν ἡμικυκλικὴ ἐπίστεψη καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ στὸν κορμό: Οἰνάνθη, 4ος αἰ. π.Χ. 2) Ἀρ. εὐρ. 5294. Ἐπιτύμβια στήλη μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη καὶ πιθανῶς ἄλλοτε γραπτὴ παράστασις στὸν κορμό, ὅπου χαραγμένα τὰ ὀνόματα: Εὐκολίνη. Παντακλῆς, 4ος αἰ. π.Χ. Τὸ δεύτερο ὄνομα, χαραγμένο ἀμελέστερα καὶ χαμηλότερα στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ, προστέθηκε ὑστερότερα. 3) Ἀρ. εὐρ. 5297. Δεξιὸ ἄνω τμήμα ἀπὸ ναῖσκόμορφη ἐπιτύμβια στήλη μὲ ἀνάγλυφη παράστασις στὸν κορμό καὶ στὸ ἐπιστύλιο τὴν ἐπιγραφὴ: Δημητρία, 4ος αἰ. π.Χ. Μ. 'Ι. Πωλογιώργη, *ΑΔ* 54, 1999, Α, 184 κέ. πίν. 49α-β. *SEG* 51, 288. 4) Ἀρ. εὐρ. 5298. Ἐπιτύμβιος κιονίσκος μὲ τὴν ἐπιγραφὴ: Θεοδωρίς | Θεοδώρου | θυγάτηρ. 5) Ἀρ. εὐρ. 5300. Δημοσιεύεται παρακάτω ὑπὸ τὸν ἀρ. 2.

15. Δυσκολίες παρουσιάζει καὶ ἡ σύνδεση μὲ ἄλλη ομάδα ἐπιτύμβιων μνημείων, τὰ ὁποῖα ἦλθαν στὸ φῶς τὸ ἴδιο ἔτος καὶ κατὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἴδιου ἔργου λίγο βορειότερα, στὴν ὁδὸ Δηλαβέρη 18 ('Ελ. Παπασταύρου, *ΑΔ* 42, 1987, Β, 55 κέ.). Τὰ ἐνεπίγραφα ἐπιτύμβια μνημεῖα τῆς ομάδας αὐτῆς στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Ἀρ. εὐρ. 5282+5289α. Λουτροφόρος-ἀμφορέας μὲ ἀνάγλυφη ἀπεικόνιση σκηνῆς δεξιόσεως ὄρθιου νέου, συνοδευόμενου ἀπὸ δοῦλο καὶ δύο κυνηγόσκυλα, καὶ καθισμένου σὲ κλισμὸ γέροντα μὲ χαραγμένα τὰ ὀνόματά τους: Μενεκράτης. Ἀπολλοδώρῳ, β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Clairmont ὁ.π. (σημ. 3) ἀρ. 2.793 (λανθασμένα ἀναφέ-

ρει ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ). *ΣΕΜΑ* 2170. 2) Ἀρ. εὐρ. 5283. Λήκυθος μὲ ἀνάγλυφη ἀπεικόνιση τριῶν μορφῶν καὶ χαραγμένα τὰ ὀνόματά τους: Φαναγόρα. Σάτυρος. Πάτρυλλα, α' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Clairmont ὁ.π. (σημ. 3) ἀρ. 3.258. *ΣΕΜΑ* 2481. 3) Ἀρ. εὐρ. 5284. Ἄνω τμήμα στήλης μὲ ἀνάγλυφη παράστασις σὲ ἔγκοιλο ὀρθογώνιο καθισμένου σὲ κλισμὸ γενειοφόρου ἀνδρα καὶ τὴν ἐπιγραφὴ στὸ ἄνωτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ Μενεκλῆς | Μεγαρεὺς, α' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Clairmont ὁ.π. (σημ. 3) ἀρ. 1.272. *ΣΕΜΑ* 1224. 4) Ἀρ. εὐρ. 5285. Στήλη, ἐλλιπὴς κάτω, μὲ ἡμικυκλικὴ ἐπίστεψη καὶ ἐπιγραφὴ ψηλὰ στὸν κορμό: Ἰσαρχος, πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. 5) Ἀρ. εὐρ. 5286. Ἄνω δεξιὸ τμήμα ναῖσκόμορφης στήλης μὲ ἀνάγλυφη παράστασις πιθανότατα δύο μορφῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνον ἡ κεφαλὴ ὄρθιου γενειοφόρου ἀνδρα, σὲ κατατομὴ πρὸς ἀριστερά. Στὸ ἐπιστύλιο ἡ ἐπιγραφὴ: -----ικίδου. Πιθανὴ συμπλήρωσις: Γυναικεῖο ὄνομα, πατρωνύμο ἢ ὄνομα συζύγου σὲ γενικὴ πτώση μὲ τὸ δημοτικὸ [Ἐπιε]ικίδου, β' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. 6) Ἀρ. εὐρ. 5287. Στήλη μὲ ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη καὶ ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ στὸν κορμό: Δημήτριος Δημητρίου | Σιδώνιος, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Παλαιότερη ἐπιγραφὴ στὰ φοινικικά ἔχει ἀποξεσθεῖ. Πωλογιώργη ὁ.π. (σημ. 14) 174 κέ., πίν. 41α. *SEG* 51, 284. 7) Ἀρ. εὐρ. 5290. Ναῖσκόμορφη στήλη μὲ ἀνάγλυφη παράστασις καὶ ἐπιγραφὴ στὸ ἐπιστύλιο Φιλῶ, περὶ τὸ 370 π.Χ. Clairmont ὁ.π. (σημ. 3) ἀρ. 2.335. Πωλογιώργη ὁ.π. 181-183 πίν. 45-47. *ΣΕΜΑ* 2529.

16. Ἡ στήλη βρέθηκε τὸ 1833 ἢ τὸ 1836 «εἰς τὰς πρὸς τὸ βόρειον τοῦ Πειραιῶς ἀνασκαφὰς ἐνθα τὸ πολυάνδριον τῶν κατοικούντων τὴν Πειραικὴν χερσόνησον»: Κ. Σ. Πιττάκης, *ΑΕ* 1839, 274 ἀρ. 308 (ἀναφέρεται ὡς ἔτος εὕρεσος τὸ 1836). Ὁ ἴδιος, *ΑΕ* 1856, 1368 ἀρ. 2734. Conze I ἀρ. 274, πίν. 63, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὸν L. Ross βρέθηκε τὸ 1833.

Εἰκ. 4. Ἐπιτύμβια στήλη. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὗρ. 5300.

ἀποκλείεται νὰ ἦταν στημένη στὸν ἴδιο ταφικὸ περίβολο¹⁷.

2. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὗρ. 5300 (εἰκ. 4). Στήλη ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ἐλλειπῆς ὡς πρὸς τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς πιθανότατα ψηλῆς ἡμικυκλικῆς ἐπίστεψης καὶ μὲ φθαρμένη τὴν ἐπιφάνεια. Πλατιά προεξέχουσα ταινία σχηματίζει τὴ μετάβαση στὸν κορμό, στὸν ὁποῖο ἀποδίδεται σὲ ἔγκοιλο ὀρθογώνιο «σκηνὴ εὐωχίας» («νεκροδεῖπνου»)¹⁸ μὲ δύο μορφές. Σωζ. ὕψ. 0.84 μ., πλάτ. 0.32 μ., πάχ. 0.07 μ. Ἡ στήλη ἔχει τὴν ἴδια προέλευση μὲ τὴν προηγούμενη. Στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ εἶναι χαραγμένη ἐπι-

17. Ἐφόσον ἡ ταύτιση αὐτὴ εὐσταθεῖ, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι καὶ στίς δύο ομάδες μνημείων πού προαναφέρθηκαν περιλαμβάνονται μεταξύ ἄλλων Φοίνικες, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν σημαντικὴ κοινότητα στὸν Πειραιᾶ (Bäbler ὁ.π. (σημ. 3) 125 κέ.), καὶ Μεγαρεῖς ἢ ἐκ μεγαρικοῦ ἔθνους. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Μεγαρέων ὡς μετοίκων στὸν Πειραιᾶ βλ. M. Salta, *Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topo-*

graphie und Prosopographie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis vom Peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v. Chr. (1991) 188.

18. Πρόσφατη συζήτηση τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας βλ. στὸν S. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen* (17. Beih. AM 1996) 149-159, ὅπου καὶ γιὰ τὴν πρό-

γραφή, με ὕψος γραμμάτων 0.012-0.014 μ., ἔτσι ὥστε τὰ ὀνόματα νὰ ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς στίς ἀπεικονισμένες μορφές.

Ὁ λιβανωτοπώλης
Λύδη. Σωσίας.

Σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο ἀπεικονίζεται ἀνακεκλιμένος σὲ στρωμένη κλίνη καὶ κατὰ μέτωπον ὁ Σωσίας, ἄνδρας προχωρημένης ἡλικίας με πλούσια βοστρυχωτὴ κόμη καὶ γενειάδα. Εἶναι ντυμένος με μακρὸ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο καλύπτει τὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ τὸν βραχίονα καὶ περιβάλλει τὸν κάτω κορμὸ καὶ τὰ σκέλη. Ὁ Σωσίας στηρίζεται με τὸν ἀριστερὸ ἀγκώνα σὲ μαξιλάρι καὶ κρατεῖ δυσδιάγνωστο ἀγγεῖο πόσεως, ἐνῶ τὸ λυγισμένο δεξιὸ χέρι ἀποθέτει σὲ τρίποδο κυκλικὸ τραπεζάκι με ἐδέσματα. Ἡ Λύδη, μιὰ ἐνήλικη γυναίκα, ἡ ὁποία ἀποδίδεται σὲ ἄποψη τριῶν τετάρτων ὡς πρὸς τὸν κορμὸ καὶ σὲ κατατομὴ ὡς πρὸς τὴν κεφαλὴ, ἀπεικονίζεται ὄρθια στὸ ἀριστερὸ ἄκρο καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴν κλίνη. Εἶναι ντυμένη με ποδῆρη χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ με ἱμάτιο, τὸ ἀναδιπλωμένο τμήμα τοῦ ὁποίου κάτω ἀπὸ τὴ μέση της σχηματίζει τριγωνικὴ ἀπόληξη πρὸς τὸν δεξιὸ μηρό. Ἡ Λύδη ἔλκει με τὸ ἀριστερὸ χέρι μιὰ παρυφὴ τοῦ ἱματίου στὸ ὕψος τοῦ ὤμου, στὴ συνηθέστατη παραλλαγὴ τῆς χειρονομίας τοῦ ἀνακαλύπτεσθαι, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ὑπανδρὴ γυναίκα, ὑπογραμμίζοντας τὴν αἰδημοσύνη της¹⁹. Τὰ μαλλιά τῆς Λύδης εἶναι κτενισμένα πρὸς τὰ πίσω καὶ ἀναδεμένα ψηλὰ στὸν αὐχένα.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, σύμφωνα με τὸν ὁποῖο ἀποδίδεται ἡ Λύδη, δὲν εἶναι ἄγνωστος στὴν ἐπιτάφια τέχνη²⁰. Ἐντούτοις, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ ἀπεικόνιση τῆς Λύδης σὲ ὄρθια στάση ἀποτελεῖ ἐξαίρεση, καθὼς στίς «σκηνὲς εὐωχίας» ἡ γυναίκα ποὺ συντροφεύει τὸν ἀνακεκλιμένο ἄνδρα κατὰ κανόνα κάθεται στὸ ἄκρο τῆς κλίνης καὶ σὲ μιὰ περίπτωση σὲ κλισμό²¹. Ὅρθια, κρατώντας κανοῦν καὶ καδίσκο, ἀπεικονίζεται ἡ γυναικεία (ὑπηρετικὴ;) μορφή σὲ μαρμάρινη οἰνοχόη (χοῦν) με «σκηνὴ εὐωχίας» σὲ ἑγκοιλὸ ὀρθογώνιο στὸ σῶμα, γιὰ τὸν ἀναθηματικὸ ἢ ἐπιτάφιο χαρακτήρα τῆς ὁποίας οἱ γνῶμες διῶστανται²².

κριση τοῦ ὄρου «σκηνὴ συμποσίου» («εὐωχίας»), καθὼς ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ νεκρὸς ἀπεικονίζεται σὲ σκηνὴ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ἀντιθέτως, ὁ N. Himmelmann, *Attische Grabreliefs, Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Vorträge G 357* (1999) 83 κέ. θεωρεῖ ὅτι στίς σκηνὲς αὐτὲς ὑπόκειται ὁ ὑπαινικτικὸς ἀφηρωισμὸς τοῦ νεκροῦ.

19. Πὰ τὴ χειρονομία βλ. Scholl ὁ.π. 169 κέ., με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

20. Πρβ. π.χ. τὴν Καλλιππὴ στὴ λήκυθο στὸ Βερολίνο, Pergamonmuseum ἀρ. εὔρ. 1466. C. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen*

zu Berlin (1966) ἀρ. 57 (K 67) εἰκ. 77-79.

21. Scholl ὁ.π. 150 σημ. 1035. Ἡ μικρὴ οἰνοχόος στὴ στήλῃ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὔρ. 16 (αὐτόθι 150 ἀρ. κατ. 267 πίν. 41,1) εἶναι ὑπηρετικὴ μορφή.

22. Μουσεῖο τοῦ Λούβρου ἀρ. εὔρ. Ma 3229. M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Les sculptures grecques, I. Des origines à la fin du IVe siècle avant. J.-C.*² (2001) 228 ἀρ. κατ. 241, ὅπου συγκεντρωμένες οἱ διάφορες ἀπόψεις. Πρόσθεσε J. Bergemann, *AM* 111, 1996, 156 με σημ. 35 καὶ Scholl ὁ.π. 149 σημ. 1029, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἀγγεῖο εἶναι ἐπιτύμβιο.

Εἰκ. 5. Ἐπιτύμβια στήλη. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 261.

Ἡ ἐπιγραφή στὴ στήλῃ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., χρονολόγησις ποὺ συμφωνεῖ καὶ μὲ αὐτὴν τοῦ ἀναγλύφου περὶ τὸ 320 π.Χ. μὲ βάση τὴν τεχνοτροπικὴ συγγένεια μὲ τὴν ὁμοίως ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ἴδιου τύπου στήλῃ τοῦ Κηφισίου Κηφισοδώρου Κορυδαλλέως μὲ «σκηνὴ εὐωχίας», ἀλλὰ μὲ τὸν ἀνακεκλιμένο σὲ κλίνη ἄνδρα ἀσυντρόφευτο²³ (εἰκ. 5). Ἡ ἀπόδοσις τῆς Λύδης μπορεῖ νὰ παραλληλισθεῖ μὲ αὐτὴν τῆς Βουλῆς σὲ ἐπίτιτλο ἀνάγλυφο περὶ τὸ 320 π.Χ.²⁴

Ἡ ἐπαγγελματικὴ ιδιότητα τοῦ Σωσία, γιὰ τὸν ὁποῖο στήθηκε ἡ στήλῃ, ὑποδεικνύει τὸ χαμηλὸ κοινωνικὸ στρῶμα τοῦ νεκροῦ. Τὸ ὄνομα Λύδῃ τῆς γυναίκας, πιθανῶς συζύγου τοῦ Σωσία, προερχόμενο ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ Λυδὴ, ἐπιβεβαιώνει τὴν ξενικὴ καταγωγὴ καὶ τῶν δύο προσώπων.

Σὲ καταλόγους *paterarum argentearum* περὶ τὸ 330 π.Χ. μαρτυροῦνται ἀπελεύθερος μὲ τὸ ὄνομα Σωσίας [---Ἀλωπεκῆς] οἰκῶν²⁵ καὶ ἀπελεύθερη Λυδὴ Ἀλωπεκῆ [οἰκοῦ] ταλασιο(υργός)²⁶. Πιθανότατα ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ προέρχεται καὶ ἐπιτύμβια στήλῃ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., χωρὶς ἀνάγλυφον παράστασις, μὲ τὴν ἐπιγραφή Λύδῃ χρηστή²⁷.

23. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς ἀρ. εὐρ. 261. IG II² 6543. Scholl ὁ.π. ἀρ. κατ. 282 πίν. 41,2, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

24. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1473. M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs* (13. Beih. AM, 1989) 303 κέ. ἀρ. κατ. A 136 πίν. 41,1.

25. IG II² 1553 στίχ. 4-5. SEG 18, 37 (Σωσίας). Ch. Fragiadakis, *Die attischen Sklavennamen von der spätarchaischen Epoche bis in die römische Kaiserzeit. Eine historische und soziologische Untersuchung* (δ.δ. Mannheim 1986, Athen 1988) 373 ἀρ. 768. M. J. Osborne - S. G. Byrne, *The Foreign Residents of Athens. An Annex to the Lexicon of Greek Personal Names: Attica* (1996) ἀρ. 8044.

26. IG II² 1554 στίχ. 53-54. SEG 18, 36, A III στίχ. 328-329. Fragiadakis ὁ.π. 357 ἀρ. 446. Osborne-Byrne ὁ.π. ἀρ. 7808.

27. IG II² 11977. Ἡ στήλῃ ἀναφέρεται δύο φορές ἀπὸ τὸν Πιττάκη μὲ διαφορετικὴ ἀνάγνωσις τῆς ἐπι-

γραφῆς. Κ. Σ. Πιττάκης, AE 1841, 441 ἀρ. 636: «εὐρέθη τὸ 1838 εἰς τὰς κατὰ τὸ βόρειον τοῦ Πειραιῶς ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφάς». Ἀναφέρεται τὸ ἀμάρτυρο ὄνομα Αὐδῇ, πιθανότατα λόγω λανθασμένης ἀνάγνωσις τῆς ἐπιγραφῆς. Κ. Σ. Πιττάκης, AE 1853, 1023, ἀρ. 1889: *Λύδῃ χρηστή*. «*Ἦνρον αὐτὴν τὸ 1831 Δεκεμβρίου 18 εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, καλουμένην «Ἀσώματος Χειλᾶ»*. Σ. Α. Κουμανούδης, *Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι* (1871) ἀρ. 3100: «*Πειραιεὺς ἢ Ἀθῆναι ἐν ἐκκλησίᾳ Ἀσωμάτων Χειλᾶ. Νῦν Ἀθῆναι ὁδὸς Πρυτανείου 8*». Πρβ. καὶ Bäßler ὁ.π. (σημ. 3) 223-225 ἀρ. κατ. 24 εἰκ. στή σ. 224 καὶ ἀρ. κατ. 25. Ἡ στήλῃ πιθανότατα μετὰ τὴν εὑρεσί της στὸν Πειραιᾶ μεταφέρθηκε στὴν ἐκκλησίᾳ, ὅπου τὴν εἶδε καὶ πάλι μετὰ ἀπὸ χρόνια ὁ Πιττάκης. Πὰ τὴ θέσιν ὅπου βρισκόταν ἄλλοτε στὴν Ἀθήνα ἢ ἐκκλησίᾳ Ἅγιος Ἀσώματος τοῦ Χειλᾶ βλ. Ἱ. Ν. Τραυλοῦ, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος*² (1993) 260 πίν. XII ἀρ. 41.

Τόσο ἡ δήλωση τοῦ ἐπαγγέλματος πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ ὅσο καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἄρθρου πρὶν ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα στὴ δημοσιευόμενη στήλη εἶναι ἐντελῶς ἀσυνήθιστα σὲ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή. Μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἔμφαση ποὺ προσδίδεται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο φαίνεται ὡσὰν ὁ λιβανωτοπώλης Σωσίας, μέτοικος ἢ ἀπελεύθερος, νὰ ἦταν ἓνα γνωστὸ πρόσωπο ποὺ δήλωνε ὑπερήφανα τὸ ἐπάγγελμά του.

Τὸ σπανιότατα ἀναφερόμενο λιβανωτοπώλης²⁸ ἀπαντᾶται στὸ ψήφισμα IG II² 10+Addendum σ. 665. SEG 12, 84, A στίχ. 22²⁹, πιθανῶς τοῦ 401/0 π.Χ. Μὲ τὸ ψήφισμα αὐτὸ ἀπονεμήθηκαν ἰδιαίτερες τιμές – σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἐὰν ὄχι σὲ ὅλες, χορηγήθηκε καὶ πολιτεία – σὲ πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ μετοίκων, οἱ ὅποιοι ἔλαβαν μέρος στὸν ὑπὸ τὸν Θρασύβουλο ἀγώνα γιὰ τὴν κατάλυση τῆς ἀρχῆς τῶν Τριάκοντα τυράννων στὴν Ἀθήνα καὶ τῶν δέκα ἀρχόντων στὸν Πειραιά, ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ δημοκρατία³⁰. Μὲ τὴν ἐδραίωση τοῦ ὁμαλοῦ δημοκρατικοῦ κλίματος ἐπιβαλλόταν καὶ ἡ λήψη μέτρων γιὰ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν μετοίκων νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ πάλι στὸν Πειραιά, ἡ μεγάλη ἀνθησις τοῦ ὁποίου εἶχε ὑποστῇ σοβαρὰ πλήγματα ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο καὶ τὰ δεινὰ ποὺ ἐπακολούθησαν³¹.

Πὰ τὴν ταύτιση τοῦ λιβανωτοπώλου Σωσίου τῆς ἐπιτύμβιας στήλης μὲ τὸν λιβανωτοπώλην τοῦ ψηφίσματος ὑπάρχουν δυσκολίες, ἐξαιτίας τῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάζει τὸ ψήφισμα καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν σώζεται σὲ αὐτὸ ὁλόκληρο τὸ κύριο ὄνομα. Στὴν περίπτωσι, κατὰ τὴν ὁποία τὰ δύο πρόσωπα ταυτίζονται, ὁ Σωσίας θὰ πέθανε σὲ βαθύτατο γῆρας. Στὴν ἐπιτύμβια στήλη ὁ Σωσίας ἀπεικονίζεται ὡς ἡλικιωμένος ἄνδρας καὶ ἀνάμεσα στὰ ἀττικά ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα δὲν λείπουν οἱ ἐπιγραφικὰ βεβαιωμένες περιπτώσεις ὑπερηλίκων³².

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

28. Ἀθῆν. 14, 661, E (G. Kaibel): ἐκσεμνύνει δὲ τὴν τέχνην καὶ ὁ νεώτερος Κρατῖνος ἐν τοῖς Γίγασσι λέγων· ἐνθυμῆ δὲ τῆς γῆς ὡς γλυκὺ ὄζει καπνὸς τ' ἐξέρχεται· εὐδδέστατος; οἰκεῖ τις ὡς ἔοικεν ἐν τῷ χάσματι λιβανωτοπώλης ἢ μάγειρος Σικελικός.

29. D. Hereward, *BSA* 47, 1952, 108: [---]ίας λιβαν(ωτοπώλης). M. J. Osborne, *Naturalization in Athens* (1981) I ἀρ. D6: [....]ίας λιβαν.

30. Πὰ τὸ ψήφισμα βλ. R. Garland, *The Piraeus from the fifth to the first century B.C.* (1987) 37 μὲ σημ.

στὴ σ. 185, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία καὶ τὶς συζητήσεις ποὺ ἔχει προκαλέσει σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς χορήγησης πολιτείας σὲ ὅλους, ὅσοι τιμήθηκαν.

31. Αὐτόθι 37.

32. Π.χ. 1) Ἡ. Τσιριβάκος, *ΑΔ* 24, 1969, Α, 23-27 πίν. 26. SEG 24, 256. ΣΕΜΑ 2105. 2) Πετράκος ὁ.π. (σημ. 13) 178 κέ. ἀρ. 260. SEG 43, 88. ΣΕΜΑ 821. Βλ. καὶ S. C. Humphreys, *JHS* 100, 1980, 114, μὲ ἀρκετὰ παραδείγματα.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΜΥΡΡΙΝΟΥΝΤΟΣ¹

Τὸ ὑλικὸ ποὺ ἐξετάζεται στὴν παροῦσα ἐργασία προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές ποὺ διεξήχθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1948, 1950-53, 1960-68 στὴ Μερέντα Ἀττικῆς, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴ θέση ποὺ κατεῖχε στὴν ἀρχαιότητα ὁ δῆμος τοῦ Μυρρινοῦντος² (εἰκ. 1).

Οἱ πρῶτες πληροφορίες γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τῆς περιοχῆς δίδονται μόλις τὸ 1948 ἀπὸ τὸν ἔφορο Ν. Κοτζία. Ἀργότερα, τὸ 1950, 1960, 1967-68 καὶ 1972, ἔγιναν περιορισμένες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες ἀπὸ τοὺς Ἰ. Παπαδημητρίου, Δ. Λαζαρίδη, Ἀ. Βαβρίτσα καὶ Ε. Μαστροκώστα³, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη τμήματος τοῦ νεκροταφείου, τὸ ὁποῖο ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τοὺς πρῶτους γεωμετρικοὺς⁴ ἕως καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (εἰκ. 2). Ἀπὸ ἐδῶ προέρχονται καὶ τὰ πρῶτα δείγματα ταφικῆς πλαστικῆς (ἀρχαῖκος κοῦρος, Φρασίκλεια, κεφαλὴ ἀρχαῖκῆς κόρης, μαρμάρινα ἐπιτύμβια μνημεῖα), ποὺ ἀποτελοῦν σημαντικὰ ἐκθέματα τοῦ Μουσείου τῆς Βραυρῶνος καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας⁵.

Τὰ κεραμικὰ εὐρήματα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ προέρχονται ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν ἀρχαῖκων, κλασικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων τοῦ νεκροταφείου τοῦ δήμου, τὰ ὁποῖα παρέ-

1. Βλ. Βιβλιοδέτη, *Μυρρινοῦς*. Ἡ κεραμικὴ τοῦ νεκροταφείου τοῦ Μυρρινοῦντος δὲν περιελήφθη στὴ μονογραφία αὐτὴ καὶ δημοσιεύεται ἐδῶ αὐτοτελῶς. Πὰ τὴν ἄδεια τῆς μελέτης καὶ δημοσίευσης τοῦ ὑλικοῦ ἐκφράζονται εὐχαριστίες στὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀκαδημαϊκὸ Βασίλειο Χ. Πετράκο. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὴν καθηγήτρια Λ. Παλαιοκρασσᾶ-Κόπιτσα καὶ τοὺς συναδέλφους Β. Μαχαίρα, Β. Σαμπετά, Ἀ. Βλαχόπουλο καὶ Σ. Ἀσημακοπούλου γιὰ τὶς οὐσιαστικὲς παρατηρήσεις τους. Τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων, ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν γράφοντα, φιλοτέχνησε ἡ ἀρχιτέκτων Ε. Λαμπρινοῦ.

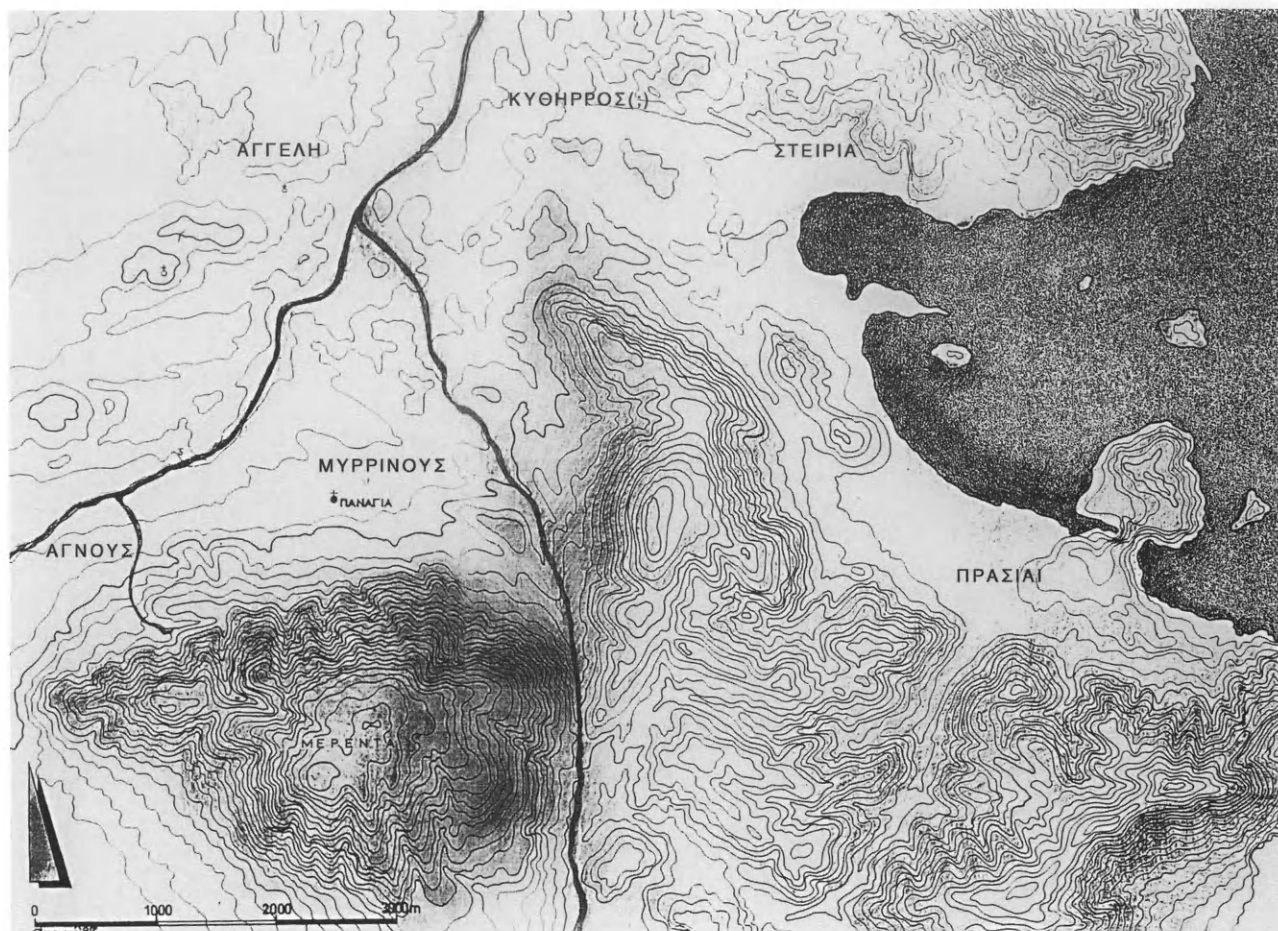
2. Πὰ τὸν δῆμο βλ. Βιβλιοδέτη, *Μυρρινοῦς* 23-31, 94-105 καὶ γιὰ τὶς ἀνασκαφές τῶν ἐτῶν 1999-2003 στὴν περιοχὴ Ὁ. Κακαβογιάννη (ἐπιμ.), *Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴν Μερέντα Μαρκοπούλου. Στὸν χῶρο κατασκευῆς τοῦ νέου Ἱπποδρόμου καὶ τοῦ Ὀλυμπιακοῦ Ἱππικοῦ Κέντρου* (Ἀθήνα 2003) 1-50.

3. Πὰ τὶς ἀνασκαφές στὴν περιοχὴ τῆς Μερέντας

βλ. Παπαδημητρίου 1960, 30-37 καὶ 1961, 37-38. Λαζαρίδης 31-33· Βαβρίτσα 1968, 110-111· 1970, 127-129. Ε. Μαστροκώστα, Δύο ἀρχαῖκα ἀγάλματα ἐκ Μυρρινοῦντος. Ἡ κόρη Φρασίκλεια Ἀριστίωνος τοῦ Παρίου καὶ κοῦρος μαρμάρινος ἀνεκαλύφθησαν ἐν Μυρρινοῦντι, *ΑΑΑ* 5, 1972, 298-314. Τὸ ὑλικὸ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ε. Μαστροκώστα παραμένει ἀδημοσίευτο καὶ συνεπῶς δὲν περιλαμβάνεται σὲ αὐτὴ τὴ μελέτη.

4. Πὰ τὰ ἀγγεῖα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴ Μερέντα βλ. Xagorari-Gleissner 1-89, πίν. 1-30.

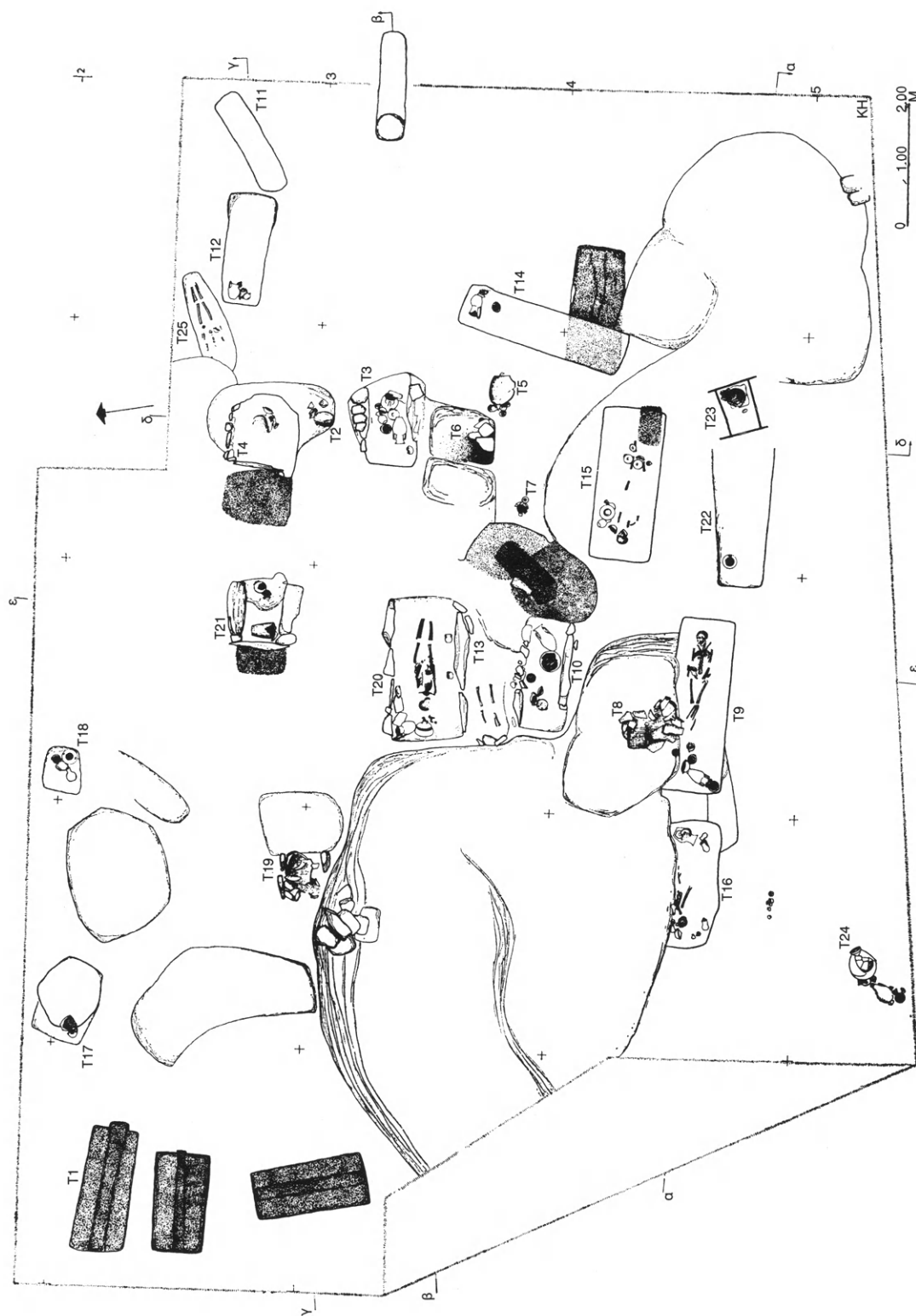
5. Πὰ τὶς πρῶτες δημοσιεύσεις τῶν ἀγαλμάτων καὶ τῶν ἐπιτύμβιων μνημείων βλ. Ε. Μαστροκώστα *ΑΑΑ* 5, 1972, 298-314 καὶ τοῦ ἰδίου, Ἐπιστήματα ἐκ Μυρρινοῦντος, σὺν *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον Γ'* (1966) 281-299. Πὰ τὴ συνολικὴ τους παρουσίαση βλ. Βιβλιοδέτη, *Μυρρινοῦς* 41-93, 186-192 καὶ γιὰ τὴν πλήρη δημοσίευσή τους Ν. Kaltsas, *Die Kore und der Kuros aus Myrrhinous*, *AntP* 28, 2002, 7-37, πίν. 1-12.

Εἰκ. 1. Ἡ θέση τοῦ δήμου καὶ οἱ γειτονικοὶ δήμοι.

μεναν ἕως σήμερα στοῦ σύνολό τους ἀδημοσίευτα⁶. Βασικὸ κριτήριό γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ ὑλικοῦ εἶναι ἡ προέλευσή του ἀπὸ τοὺς τάφους ἢ τὴν περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου (βλ. στὸν κατάλογο περιοχὴ τάφων 6, 11, 15). Ἡ ἀπουσία ἡμερολογίων τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἡ ἀσάφεια, ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς τῶν περισσοτέρων ἐνδείξεων ποὺ συνόδευαν τὰ εὐρήματα στοῦ Μουσείου Βραυρῶνος (MB), δυσχεραίνουν τὴν ἀνασυγκρότηση τῶν ταφικῶν συνόλων καὶ τὸν ἀκριβῆ ἐντοπισμὸ τῶν τάφων. Στὸ εὐρετήριο τοῦ MB τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἔτους 1960 ἔχουν καταγραφεῖ μὲ τὸν ἀριθμὸ τοῦ τάφου ἀπὸ ὅπου προέρχονται, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων 1950, 1953, 1963-68, δὲν φέρουν σχεδὸν καμία ἐνδειξη. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς, ὁ κατάλογος τῶν εὐρημάτων κρίθηκε σκόπιμο νὰ διαρθρωθεῖ κατὰ σχήματα καὶ ὄχι κατὰ ταφικὰ σύνολα.

6. Γιὰ μιὰ πρώτη παρουσίαση αὐτῶν τῶν εὐρημάτων βλ. Βιβλιοδέτη, *Μυρρινούς* 181-185.

Εἰκ. 2. Τμήμα τοῦ νεκροταφείου κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδο 1968 (Βαβυίτας 1970, 128 σχ. 1).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΑΜΦΟΡΕΙΣ

1. Τμήμα από σῶμα, λαμὸ καὶ χεῖλος ἀμφορέα, MB ἄ.ἄ.

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 17.

Ύψ. 10 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 15 ἐκ. Πηλὸς καστανός, κατὰ τόπους γκριζωπὸς ἀπὸ καύση. Συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Γάνωμα μελανό. Διατηρεῖται τὸ χαρακτηριστὸ σχέδιο τῆς μελανόμορφης παρὰστασης, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται ἡ χαίτη ἀλόγων πρὸς τὰ δεξιά. Σὲ ἓνα θραῦσμα διακρίνεται ἡ προτομή ἀλόγου σὲ μετόπη, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ κάθετη καὶ ὀριζόντια λεπτὴ μελανὴ ταινία.

570-560 π.Χ. (τύπος Β).

Πὰ τοὺς ἀμφορεῖς μὲ προτομή ἀλόγου σὲ μετόπη βλ. *ABV* 15-17. *Para* 9-10. *Add*² 4-6 καὶ *Agora* XXIII ἀρ. 13-23, πίν. 3. Πὰ τὴ χρήση τους βλ. M. G. Picozzi, *Anfore attiche a protome equina*, *St. Misc.* 18, 1971, 60 κέ. Πὰ τὴν παρουσία τοῦ ἀλόγου βλ. I. Scheibler, *Bild und Gefäß. Zur ikonographischen und funktionalen Bedeutung der attischen Bildfeldamphoren*, *JdI* 102, 1987, 76, σημ. 63-66, 82. Πὰ τὸν τύπο τοῦ ἀμφορέα βλ. J. Beazley, *Citharoedus*, *JHS* 42, 1922, 70-71 καὶ *Agora* XXIII 4-7.

2. Ἀμφορεὺς μὲ ἐνιαῖο περίγραμμα, MB 1647 (εἰκ. 3).

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 17.

Ύψ. 32 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 12 ἐκ., διάμ. βάσης 11 ἐκ. Πηλὸς καστανός μὲ καστανέρυθρο ἐπίχρσιμα.

Σώζεται ὁλόκληρος σὲ θραύσματα. Συμπληρωμένος στὸ χεῖλος, στὸ σῶμα, στὶς λαβὲς καὶ σὲ μικρὸ τμήμα τῆς βάσης. Μελανὸ γάνωμα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀπολεπισμένου.

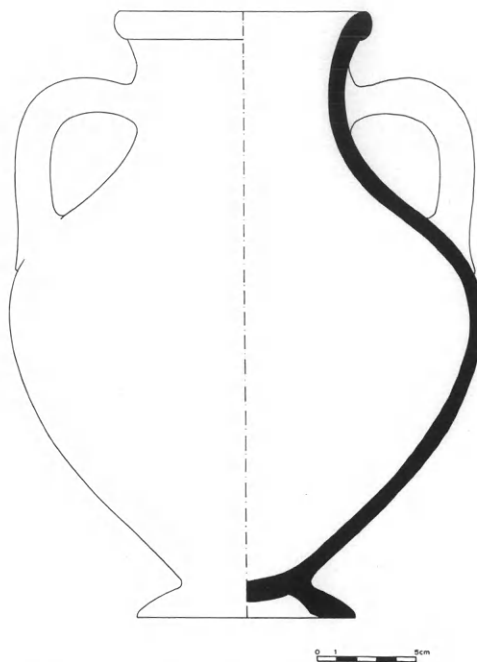
Πύρω στὸ 560-530 π.Χ. (τύπος C).

Πὰ τὴ χρονολόγηση βλ. συνεννήματα τάφου 17, ἀρ. 1-3, 22-23 καὶ *Agora* XII 47-48, πίν. 1.6-7. Πὰ τὸν τύπο μὲ τὸ ἐνιαῖο περίγραμμα, τὸ κυρτὸ ἀνακαμπτόμενο χεῖλος καὶ τὴν ἐχινόσχημη βάση βλ. J. Beazley, *Citharoedus*, *JHS* 42, 1922, 70-71 καὶ *Agora* XXIII 4-7.

3. Τρεῖς ἀμφορεῖς μὲ λαμὸ, MB 1433, 1441, 1650 (εἰκ. 4).

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 17.

Ύψ. 36 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 14-15 ἐκ., διάμ. βάσης 12

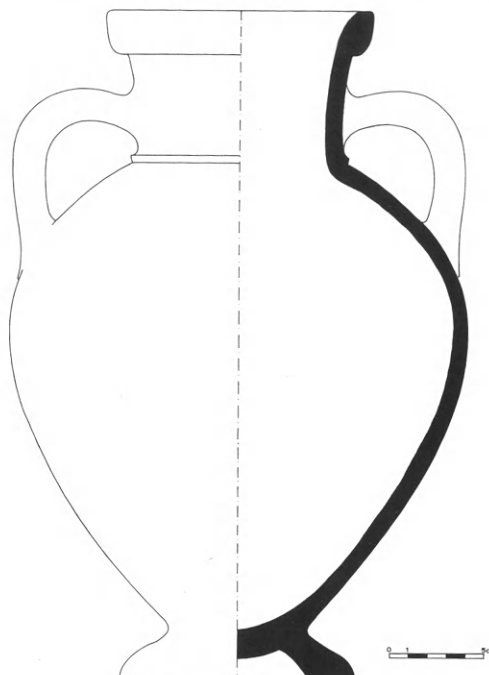
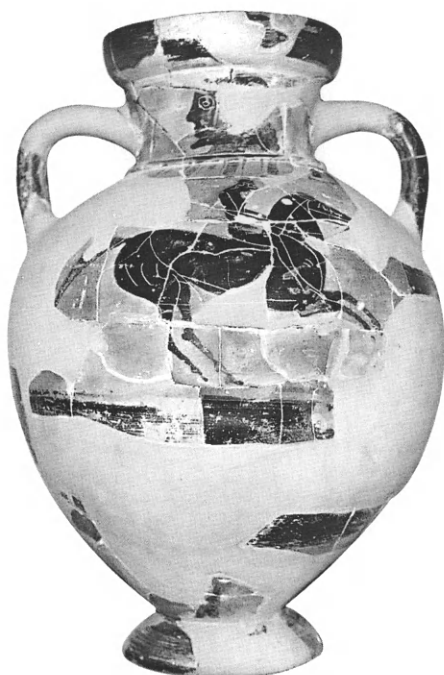

Εἰκ. 3. Ὁ ἀμφορέας μὲ ἐνιαῖο περίγραμμα ἀρ. 2.

ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος μὲ ὁμοιόχρωμο ἐπίχρσιμα.

Οἱ 1433, 1441 σώζονται σχεδὸν ὁλόκληροι, ἐνῶ ὁ 1650 ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος ἕως τὸ χεῖλος. Συγκολλημένοι καὶ συμπληρωμένοι. Τὸ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ποὺ καλύπτει τὶς λαβὲς, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους, ἔχει κατὰ τόπους ἀπολεπιστεῖ. Στὴ συμβολὴ τοῦ λαμοῦ μὲ τὸ σῶμα ὑπάρχει λεπτὸς πλαστικὸς δακτύλιος καὶ ἀπὸ κάτω γλωσσωτὸ κόσμημα. Στὶς δύο ὀψεις τοῦ λαμοῦ σὲ πλάγια ὄψη, εἰκονίζεται ἡ κεφαλὴ γενειοφόρου ἀνδρὸς μὲ μακριὰ κόμη πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὶς δύο πλευρὲς τοῦ σώματος, μέσα σὲ μετόπες, παριστάνεται γυμνὸς ἱππίας πρὸς τὰ δεξιά. Πὰ τὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τῶν μορφῶν καὶ τῶν ζώων ἔχει χρησιμοποιηθεῖ χάραξη. Μελανόχρωμο ἀκτινωτὸ κόσμημα στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος.

560-550 π.Χ. (κοντὰ στὸν ζ. τῆς Ἀκροπόλεως 606). Βιβλιοδέτης, *Μυρρινοῦς* 184 εἰκ. 70. Πὰ πλησιέστερα παρὰλληλα ποὺ ἀποδίδονται στὸν ἴδιο ζωγράφου, βλ. *CVA* Genève 2, πίν. 52.1-4. *CVA*

Εἰκ. 4. Μελανόμορφος ἀμφορέας με λαιμὸ ἀρ. 3.

J. P. Getty Museum 1, πίν. 17. Γιὰ τὸν ζωγράφο καὶ τὸν κύκλο του βλ. *ABV* 81-82, 682· *Para* 30· *Add*² 22 καὶ O. von Vacano, *Zur Entstehung und Deutung gemalter seitensichtiger Kopfbilder auf schwarzfigurigen Vasen des griechischen Festlandes* (Bonn 1973) 37 κέ. Γιὰ τὴ χρήση τῶν ἀγγείων καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ θέματος βλ. ἀρ. κατ. 1 καὶ Π. Καπετανάκη-Λεονάρδου, *Μελανόμορφος ἀμφορεὺς ἐξ Ἀθηνῶν*, *ΑΔ* 28, 1973, Α, 215 κέ. Γιὰ τὸ σχῆμα βλ. *Agora XXIII* 124 ἀρ. 179 καὶ 180, πίν. 21 καὶ Μ. Τιβέριο, *Προβλήματα τῆς μελανόμορφης ἀττικῆς κεραμικῆς* (Θεσσαλονίκη 1988) 106 κέ.

γάνωμα, τὸ ὁποῖο εἶναι κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι ἀφημένος ὁ λαιμός, ἡ κάθετη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσης καὶ μία ζώνη στὸν ὦμο, ποὺ διακοσμείται με μελανὴ γραμμὴ.

560 π.Χ.

ΑΜΦΟΡΙΣΚΟΙ

4. Δύο ὀξυπύθμενοι ἀμφορίσκοι, MB 1692, 1780 (εἰκ. 5).
Ἀνασκαφὴ 1965 (1692), ἀνασκαφὴ 1968 (τάφος 22, 1780).
ῴψ. α) 9 ἐκ., β) 7 ἐκ., διάμ. στομ. 2 ἐκ., διάμ. βάσης 2 ἐκ. Πηλὸς κιτρινοκάστανος.
Ὁ ἓνας σώζεται ἀκέραιος, ἐνῶ ἀπὸ τὸν δεῦτερο λείπουν ὁ λαιμός καὶ τμῆμα τῶν λαβῶν. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀγγείου καλύπτεται με μελανὸ

Εἰκ. 5. Ὀξυπύθμενος ἀμφορίσκος ἀρ. 4.

Οἱ δύο ἀμφορίσκοι ἐντάσσονται στήν πρώτη κατηγορία τοῦ J. Hayes: J. Boardman - J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963-65, The Archaic Deposits I* (Oxford 1966) 105-7 ἀρ. 1117-18, πίν. 84, πού χρονολογεῖται στό ἀ' μισό τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Γιὰ ἀγγεῖα ἀπό τήν ἴδια περίοδο βλ. *Agora XII* 155, πίν. 39 ἀρ. 1147-1148· *Σίνδος* 263 ἀρ. 428 καί Y. Tuna-Nörling, *Die Ausgrabungen von Alt-Smyrna und Pitane. Die attisch-schwarzfigurige Keramik* (Tübingen 1995) πίν. 44 ἀρ. 155, 159.

5. Δύο ἀτρακτόσχημοι ἀμφορίσκοι, MB 1614, 1615 (εἰκ. 6).

Ἀνασκαφή 1950, τάφος; (οἰκ. Νάσιου).

Ύψ. 19 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 2 ἐκ., διάμ. βάσης 2-3 ἐκ. Πηλός κιτρινωπός, ἀκάθαρτος, μέ μίκα. Στήν ἐπιφάνεια ἄλλατα.

Σώζονται ὁλόκληροι, ἀλλά εἶναι συγκολλημένοι ἀπό πέντε περίπου θραύσματα καί συμπληρωμένοι σέ σημεῖα τοῦ ὧμου. Λεῖπει μικρὸ τμήμα τῆς βάσης. Στόν ὧμο καί στό σῶμα τρεῖς παράλληλες καστανοκόκκινες λεπτές γραμμές.

Τέλος 6ου-ἀρχές 5ου αἰ. π.Χ. (ἐργαστήριο Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος).

Γιὰ παράλληλα βλ. G. Jacopi, Scavi nelle necropoli camiresi 1929-1930, *Clara Rhodos* 4, 1931, 232 εἰκ. 250, 254 εἰκ. 277, 385 εἰκ. 439· *CVA Rennes* 1, πίν. 6.1. Μεμονωμένα παραδείγματα ἀπό τήν Ἀττική θεωροῦνται εισηγμένα ἀπό τήν ἀνατολική Ἑλλάδα βλ. *Agora XII* 192, 340, πίν. 63 ἀρ. 1493 (ροδιακός) καί Ἱ. Θρεψιάδη, *ΑΔ* 16, 1960, Β, 28, πίν. 27. Πρβ. E. Walter-Karydi, *Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr.*, *Samos VI.1* (Bonn 1973) 52.

ΛΟΥΤΡΟΦΟΡΟΙ

6. Δύο τμήματα ἀπό λαμό λουτροφόρου, MB ἄ.ἄ. Ἀνασκαφή 1965. Τάφος;

Ύψ. 19 ἐκ. Πηλός καστανοκίτρινος.

Στή μελανόμορφη παράσταση εἰκονίζονται δύο γυναικεῖες μορφές πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία κρατᾷ ἄνθος. Ἀπὸ τῆς μίας μορφῆς λείπει τὸ κεφάλι καί ἀπὸ τῆς δεύτερης τὸ πᾶν τμήμα τοῦ σώματος. Φοροῦν χιτῶνες καί ἱμάτια, πού ποικίλλονται μέ χαρακτηριστοὺς ἀστερίσκους. Ἀνάμεσα στίς μορφές στιγμωτοὶ ρόδακες. Ἰώδες ἐπίθετο χρῶμα χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ ἐνδύματα καί χάραξη γιὰ τίς λεπτομέρειες τῶν μορφῶν.

β' μισό τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

Γιὰ παράλληλα βλ. E. Karydi, *Schwarzfigurige Lutrophoren im Kerameikos*, *AM* 78, 1963, 90-

Εἰκ. 6. Ἀτρακτόσχημος ἀμφορίσκος ἀρ. 5.

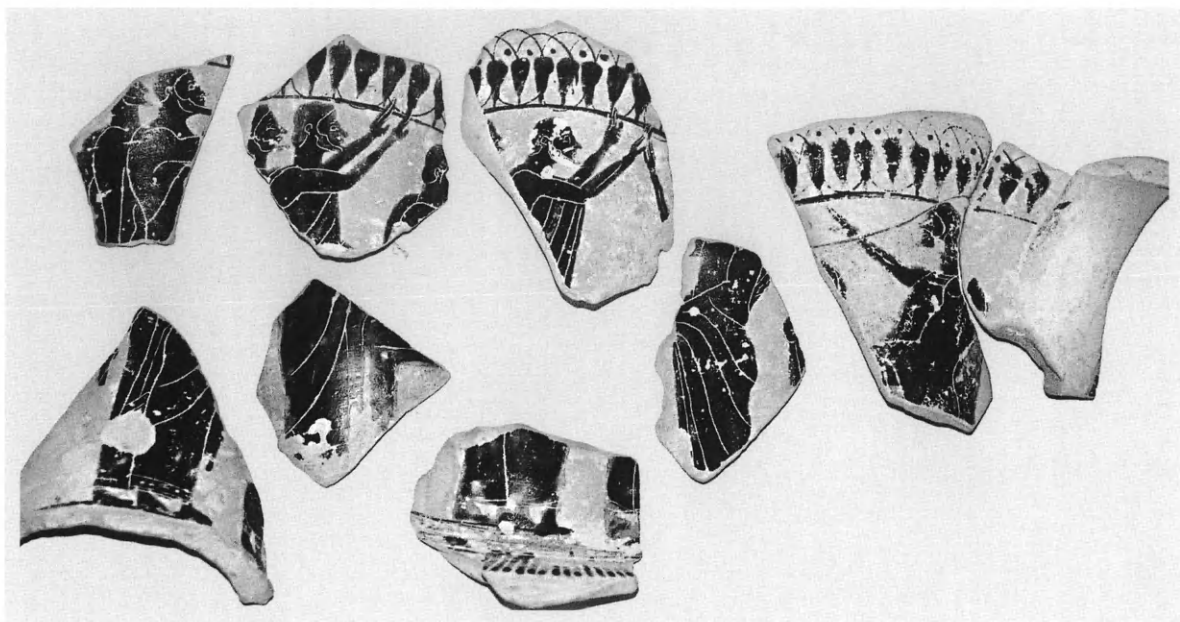
103, πίν. 39.1-3 καί πίν. 53 καί X. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, *Τερό τῆς Νύμφης, Μελανόμορφες λουτροφόροι* (Ἀθήνα 1997) 20-22, ἀρ. 85-86, πίν. 15. Πρβ. *Agora XXIII* πίν. 36 ἀρ. 373 καί Βαλαβάνης εἰκ. 2, πίν. 5.

7. Θραύσματα ἀπὸ λαμό καί σῶμα λουτροφόρου, MB 1707-8, MB ἄ.ἄ. (εἰκ. 7).

Ἀνασκαφή 1968. Ἀπὸ λάκκο-ἀποθήκη ἐντὸς τοῦ νεκροταφείου.

Ύψ. 3-10 ἐκ. Πηλός καστανός ἀνοικτός μέ ὁμοίochρωμο ἐπίχρσιμα.

Τὴν παράσταση τοῦ λαμοῦ ἐπιστέφει ζώνη μέ ἄνθη λωτοῦ καί τὴν παράσταση τοῦ σώματος σχηματοποιημένο μελανὸ γλωσσωτὸ κόσμημα. Ἀπὸ τῆς μελανόμορφης παράστασης τοῦ λαμοῦ διακρίνεται τὸ ἄνω καί κάτω τμήμα τοῦ σώματος γενειοφόρων ἀνδρικών μορφῶν σὲ ὁμάδες, οἱ ὁποῖοι εἶναι στραμμένοι πρὸς τὰ δεξιὰ καί τὰ ἀριστερά. Ὅλες οἱ μορφές εἶναι ντυμένες μέ ἱμάτιο πού ἀφήνει τὸν δεξιὸ ὦμο ἀκάλυπτο καί προχωροῦν μέ ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι. Σὲ ἓνα θραῦσμα σώζεται καί τὸ πόδι νεκρικῆς κλίνης. Στὸ σῶμα παριστάνεται σκηνὴ πρόθεσης. Πῦρ ἀπὸ τὴν κλίνη τῆς νεκρῆς, εἰκονίζονται γυναικεῖες μορφές μέ χιτῶνες καί ἱμάτια, οἱ ὁποῖες τραβοῦν τὰ μαλλιά τους μέ τὸ ἓνα ἢ καί μέ τὰ δύο τους χέρια. Στὸ βάθος μελανὲς κηλίδες. Γιὰ τίς λεπτομέρειες τῶν ἐνδυμάτων χρησιμοποιεῖται χάραξη καί λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα γιὰ τὰ γυμνά μέρη τῶν γυναικείων μορφῶν, τὴν κόμη καί τὸ γένι τῶν

Εἰκ. 7. Θραύσματα τῆς μελανόμορφης λουτροφόρου ἀρ. 7.

ἡλικιωμένων ἀνδρῶν. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου διακοσμείται με μελανὸ ἀκτινωτὸ κόσμημα καὶ ζώνη με ὁμοιόχρωμα ἄνθη λωτοῦ.

520-510 π.Χ.

Πὰ τὴν πρόθεση τοῦ νεκροῦ καὶ τῆς νεκρῆς στὰ ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας βλ. Karydi ὁ.π. 90-103, πίν. 45, 50-51 καὶ J. H. Oakley (ἐπιμ.), *Athenian Potters and Painters, Catalogue of the Exhibit, Dec. 1, 1994 - March 1, 1995* (Athens 1994) 31 ἀρ. 20 [V. Sabetai]. E. Μανακίδου, Συγγενεῖς ἐξ αἵματος καὶ ἐξ ἀγχιστείας στὶς ἀπτικές μελανόμορφες σκηνές πρόθεσης, *Ἀρχαιογνωσία* 13, 2005 (2006), 90 κέ. καὶ Στ. Φριτζίλας, *Ὁ Ζωγράφος τοῦ Θησέα* (Ἀθήναι 2006) 173-175. Πὰ παράλληλα πρβ. CVA Tübingen 3, πίν. 14.4 καὶ CVA Cleveland Mus. of Art 1, πίν. 15-16. Πὰ τοὺς τύπους τῆς λουτροφόρου ποὺ σχετίζονται με τὸ φύλο τοῦ νεκροῦ βλ. J. Boardman, Sex differentiation in Grave Vases, *AnnAStorAnt* 10, 1988, 171-177.

8. Θραύσματα ἀπὸ σῶμα, χεῖλος καὶ λαβὴ λουτροφόρου, MB ἄ.ἄ. (εἰκ. 8).

Ἀνασκαφὴ 1968. Ἀπὸ λάκκο-ἀποθέτη ἐντὸς τοῦ νεκροταφείου.

Ύψ. 5.5-10 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος με ὁμοιόχρωμο ἐπίχρῖσμα.

Τὸ κοῖλο χεῖλος καὶ ἡ λαβὴ καλύπτονται με μελανὸ γάνωμα καὶ διακοσμούνται με ὀφιοειδὴ λευκὴ ταινία. Ἀπὸ τῆ μελανόμορφη παράσταση σώζεται τὸ κάτω μέρος ἄρματος με τὶς κεφαλές δύο ἀλόγων ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὰ δεξιὰ. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄρμα καὶ σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση με αὐτό, εἰκονίζεται καθιστὴ ἀνδρική μορφή με ἱμάτιο καὶ δόρυ ἢ σκῆπτρο στὸ χέρι. Σὲ ἄλλο θραῦσμα διακρίνονται τὰ ὑπολείμματα δύο ἀκόμα μορφῶν. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση, μεταξὺ μελανῶν ταινιῶν, ὑπάρχει ὁμοιόχρωμο σχηματοποιημένο φυτικὸ κόσμημα. Ἀκολουθεῖ μελανόχρωμο ἀκτινωτό. Πὰ τὶς λεπτομέρειες χρησιμοποιεῖται χάραξη καὶ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὰ πόδια τῶν ἀλόγων καὶ στὸ φυτικὸ κόσμημα. 520-510 π.Χ.

Πὰ παρόμοια θέματα σὲ ἄλλους τύπους ἀγγείων τοῦ ὕστερου βου αἰ. π.Χ. βλ. CVA Madrid 1, πίν. 5-6· CVA Athènes 1, πίν. 8-9 καὶ M. R. Wojcik, *Museo Claudio Faina di Orvieto, Ceramica attica a figure nere* (Perugia 1989) 174. Πὰ τὸ θέμα ποὺ ἐρμηνεύεται συνήθως ὡς ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ βλ. J. Boardman, *Painted Funerary Plaques*, BSA 50, 1955, 57 σημ. 50 καὶ H. A. Shapiro, *The*

Εἰκ. 8. Θραύσματα τῆς μελανόμορφης λουτροφόρου ἀρ. 8.

Iconography of Mourning in Athenian Art, *AJA* 95, 1991, 639 κέ.

9. Τμήμα ἀπὸ σώμα λουτροφόρου, MB 1468 (εἰκ. 9).

Ἀνασκαφή 1960. ΝΑ. τοῦ τάφου 15.

Ὑψ. 12 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτὸς μὲ καστανὸ σκοῦρο ἐπίχρσιμα. Εἶναι συμπληρωμένη καὶ συγκολλημένη. Τὸ μελανὸ γάνωμα διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος σώζεται μικρὸ τμήμα τῆς διακοσμητικῆς ζώνης μὲ ὠά. Εἰκονίζεται ἐρυθρόμορφη σκηνὴ πρόθεσης. Ὁ νεκρὸς παριστάνεται ἀγένειος μὲ κοντὰ μαλλιά, ξαπλωμένος σὲ κλίνη μὲ τὸ κεφάλι δεξιὰ. Τὸ σῶμα του, πού σώζεται ἀπὸ τὸ στήθος καὶ πάνω, στηρίζεται σὲ προσκεφάλαιο περίτεχνα διακοσμημένο. Ἀπὸ τὴν κλίνη διακρίνεται τὸ πάνω τμήμα τοῦ ποδιοῦ, τὸ ὁποῖο ἐπιστέφεται μὲ δύο ἰωνικὲς ἔλικες καὶ ταινίες μὲ ὠά. Πίσω ἀπὸ τὴν κλίνη στέκεται ἡλικιωμένος ἄνδρας μὲ ἱμάτιο, πού κρατᾷ βακτηρίαν στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ κεφάλι του μὲ τὸ δεξιόν. Δεξιότερα διακρίνεται τμήμα ραβδωτοῦ κίονα καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος δύο ἀκόμα μορφῶν. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς κλίνης, σώζονται ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ ἔνδυμα καὶ τὸ χέρι ὄρθιας

μορφῆς. Στὰ ἀριστερὰ τῆς κλίνης στέκεται γυναικεία μορφή μὲ μακριὰ κόμη, ἡ ὁποία φροντίζει τὸ ἐπίβλημα τοῦ νεκροῦ. Τὸ σχέδιο τῆς παραστάσεως εἶναι πολὺ προσεγμένο. Ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ γεροντικὴ μορφή καὶ ἰῶδες γιὰ τὶς ταινίες πού κοσμοῦν τὴν κλίνη, τὸ ἐπίβλημα καὶ τὴν ὀθόνη τοῦ νεκροῦ.

430-420 π.Χ. (κοντὰ στὴν τεχνοτροπία τοῦ ζ. τοῦ Κλεοφῶντος).

Πὰ λουτροφόρους τοῦ ζωγράφου βλ. *ARV*² 1146, *Para* 457, *Add*² 334-335· F. Felten, *Thanatos- und Kleophonmaler, weissgrundige und rotfigurige Vasenmalerei der Parthenonzeit* (München 1971) πίν. 110.5, 111.3, 5, 112.1. Πὰ τὶς ταινίες τοῦ νεκροῦ M. Blech, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (Berlin 1982) 84 καὶ σημ. 11. Πὰ τὴ χειρονομία τῆς γεροντικῆς μορφῆς, πού ταυτίζεται συνήθως μὲ τὸν πατέρα τοῦ νεκροῦ ἢ τὸν παπποῦ, βλ. D. Kurtz, *Vases for the Dead, An Attic Selection 750-400 B.C.*, στὸ H. A. G. Brijder (ἐπιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery, Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam, 12-15 April 1984* (Amsterdam 1984) 325 καὶ J. Oakley, *Picturing Death in Classical Athens. The Evidence of the White Lekythoi* (Cambridge 2004) 76 κέ., 84 εἰκ. 54.

Εἰκ. 9. Θραύσμα τῆς ἐρυθρόμορφης λουτροφόρου ἀρ. 9.

ΚΡΑΤΗΡΕΣ

10. Τρία θραύσματα ἀπὸ σῶμα, λαϊμό, λαβὲς καὶ χεῖλος κιονωτοῦ κρατήρα, MB ἄ.ἁ.
Ἀνασκαφή 1968, ἀπὸ λάκκο-ἀποθέτη ἐντὸς τοῦ νεκροταφείου.

Ὑψ. 15 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός. Τὰ θραύσματα καλύπτονται μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, τὸ ὁποῖο κατὰ τόπους εἶναι ἀπολεπισμένο. Στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι ἀφημένη ἢ κάτω πλευρὰ τῶν πλακιδίων τῶν λαβῶν. Πάνω στὸ χεῖλος μὲ χάραξη τὰ γράμματα: ΟΙΣ.

450-440 π.Χ.

Πρβ. *Agora* XII 54-55 σημ. 4 καὶ πίν. 3.58. S. R. Roberts, *The Stoa Gutter Well, A Late Archaic Deposit in the Athenian Agora*, *Hesperia* 55, 1986, 32 πίν. 9 ἀρ. 71 καὶ *Σίνδος* 29 ἀρ. 33.

ΓΑΜΙΚΟΙ ΛΕΒΗΤΕΣ

11. Θραύσματα ἀπὸ σῶμα καὶ λαβὴ γαμικοῦ λέβητα, MB 1468-1469.

Ἀνασκαφή 1960, ΝΑ. τοῦ τάφου 15.

Ὑψ. 7 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος μὲ ὁμοιόχρωμο ἐπίχρσιμα.

Τὸ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ποὺ καλύπτει τὴ διπλὴ λαβὴ τοῦ ἀγγείου, στὸ μεγαλύτερο μέρος

τοῦ ἔχει ἀπολεπιστεῖ. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση διακρίνεται τμήμα ζώνης μὲ ὠὰ καὶ ἀκτινωτὸ κόσμημα στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐρυθρόμορφη παράσταση σώζεται ἡ κεφαλὴ δύο γυναικείων μορφῶν πρὸς τὰ ἀριστερά.

450-440 π.Χ.

Πὰ τοὺς γαμικοὺς λέβητες βλ. M. Sgourou, *Attic Lebetes Gamikoi* (δ.δ. Cincinnati 1994) 83 κέ. Πρβ. τίς γυναικεῖες μορφές τοῦ γαμικοῦ λέβητα τῆς Δήλου τοῦ ζ. τῆς Μυκόνου, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. C. Dugas, *Les vases attiques à figures rouges*, *Délos* 21 (1952) πίν. 33-34.

12. Θραύσματα ἀπὸ σῶμα γαμικοῦ λέβητα, MB 484.
Ἀνασκαφή 1960, ΝΑ. τοῦ τάφου 15.

Ὑψ. 7 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 11.

Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση σώζονται ὑπολείμματα μαιάνδρου. Ἀπὸ τὴν ἐρυθρόμορφη παράσταση διακρίνεται γυναικεῖα μορφή, ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω, πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ τὸ κεφάλι μῖς ἄλλης πρὸς τὰ δεξιὰ. Φοροῦν σάκκο στὰ μαλλιά. Μεταξὺ τῶν μορφῶν στεφάνι ἢ ταινία (:) μὲ μελανὲς στιγμές.

450-440 π.Χ.

Πὰ παρόμοιες μορφές σὲ γαμικοὺς λέβητες πρβ. *CVA Bonn* 1, πίν. 14.4.

ΥΔΡΙΕΣ

13. Θραύσμα από ὦμο ὑδρίας, MB ἄ.ἄ.

Ἀνασκαφή 1961, τάφος 1 (:).

ῴψ. 5 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς σκοῦρος.

Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ θραύσματος σώζονται ὑπολείμματα ζώνης με γλωσσωτὸ κόσμημα. Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση διακρίνονται τρεῖς πολεμιστές, ἀπὸ τὶς κνήμες καὶ πάνω, οἱ ὅποιοι κινούνται πρὸς τὰ δεξιὰ, με περικεφαλαία, ἀσπίδα, ξίφος καὶ δόρυ. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ θραύσματος ξεχωρίζει τμήμα περικεφαλαίας ἄλλου πολεμιστῆ. Πὰ τὸν ὅπλισμό τῶν μορφῶν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ χάραξη.

520-510 π.Χ.

Παρόμοια θέματα χρησιμοποιοῦν στὸν ὦμο τῶν ὑδριῶν τους ὁ ζ. τοῦ Ἀντιμένη, J. Burow, *Der Antimenesmaler* (Mainz am Rhein 1989) πίν. 72 καὶ οἱ καλλιτέχνες κοντὰ στὸν ζ. τοῦ Λυσιππίδη (B. Schlörb-Vierneisel, *Eridanos-Nekropole, AM* 81, 1966, 21 ἀρ. 37, πίν. 22). Πὰ παράλληλα βλ. Langlotz πίν. 96 ἀρ. 318 καὶ *CVA Reading 1*, πίν. 14.5b.

14. Θραύσμα ἀπὸ σῶμα ὑδρίας, MB 1114.

Ἀνασκαφή 1961, τάφος 6.

ῴψ. 5 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτὸς με καστανὸ σκοῦρο ἐπίχρῖσμα.

Στὸ ἄνω μέρος τοῦ θραύσματος διακρίνονται ὑπολείμματα ἀπὸ ἄνθη λωτοῦ καὶ τμήμα κάθετης ζώνης με στιγμωτὸ κόσμημα. Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση σώζεται τὸ κεφάλι καὶ μέρος τοῦ σώματος ἀνδρικῆς γενειοφόρου μορφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ. Φορᾷ χλαμύδα καὶ ταινία στὰ μαλλιά καὶ κρατᾷ δόρυ καὶ ἀσπίδα με ἐπίσημα τὴν ἀνάγλυφη κεφαλὴ Σίληνου σὲ πλάγια ὄψη. Πὰ τὶς λεπτομέρειες χρησιμοποιεῖται χάραξη καὶ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὸ ἔνδυμα καὶ στὴν ταινία τῆς κεφαλῆς τῆς μορφῆς.

510-500 π.Χ.

Ὁμοίος πολεμιστῆς εἰκονίζεται στὴν ὑδρία τῆς Γενεύης 15007 *CVA Genève 2*, πίν. 63.1-2. Πρβ. καὶ *CVA Leiden 1*, πίν. 12.3 (ὁμάδα τοῦ Λεάγρου). Πὰ τοὺς Σιληνοὺς, βλ. G. M. Hedreen, *Silens in Attic Black-figure Vase-painting. Myth and Performance* (Ann Arbor 1992) 3-10, 125 κέ.

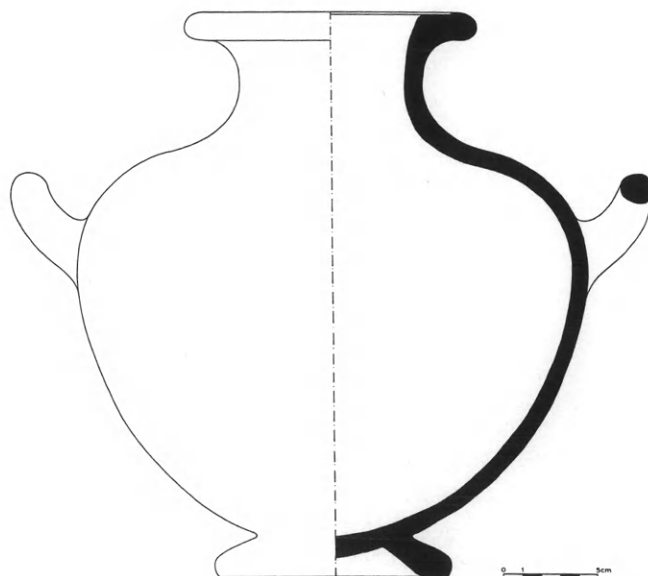
15. ῴδρία, MB 1489 (εἰκ. 10).

Ἀνασκαφή 1968, ἀπὸ λάκκο-ἀποθήκη ἐντὸς τοῦ νεκροταφείου.

ῴψ. 31 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 14.9 ἐκ., διάμ. βάσης 12 ἐκ.

Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σώζεται ὁλόκληρη, ἀλλὰ συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη με γύψο σὲ ὁρισμένα σημεῖα τοῦ σώματος. Τὸ μελανὸ γάνωμα, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο, καλύπτει ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια

Εἰκ. 10. Ἡ μελανόμορφη ὑδρία ἀρ. 15.

τοῦ ἀγγείου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάθετο τοίχωμα τοῦ χείλους καὶ τῆς βάσης. Τὸ ἄνω μέρος τῆς μετόπης διακοσμείται μὲ δεξιόστροφο μαίανδρο. Στὴ μελανόμορφη παράσταση εἰκονίζεται ὁ Ἡρακλῆς μὲ τὸν Ἑρμάνθιο κάπρο: Ὁ γενειοφόρος Ἡρακλῆς παριστάνεται γυμνός, μὲ ρόπαλο στὸ δεξιὸ χέρι, νὰ συλλαμβάνει τὸν κάπρο μὲ τὸ ἀριστερό. Φέρει ξίφος στὴ μέση καὶ ἱμάτιο ριγμένο στὸν ἀριστερὸ ὄμο. Σὲ ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο διακρίνεται δένδρο μὲ καρπούς, πάνω στὸ ὁποῖο ὑπάρχει τόξο καὶ φαρέτρα. Τρεῖς καστανέρυθρες λεπτὲς ταινίες διασποῦν τὸ μελανὸ γάνωμα ποὺ καλύπτει τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Πὰ τίς λεπτομέρειες χρησιμοποιεῖται χάραξη, λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὸ ἱμάτιο, στοὺς ἱμάντες τοῦ ξίφους καὶ στοὺς καρπούς τοῦ δένδρου καὶ ἰῶδες στὸ γένι τοῦ ἥρωα.

510 π.Χ. (Felten), τύπος Π-κάλπις. Ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ ζ. τοῦ Ἀντιμένη - ὁμάδα τοῦ Würzburg 199).

Βαβρίτσας 1970, πίν. 98β. J. P. Michaud, *BCH* 96, 1972, 619, εἰκ. 77. *LIMC* V λ. *Herakles*, ἀρ. 2099 [W. Felten]. Πὰ ὁμοιότητες στὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν πρβ. τὸν ἀμφορέα τοῦ Μονάχου 1407 (ὁμάδα τοῦ Würzburg 199), *ABV* 290. *Para* 126. *Add*² 75-76. *LIMC* V λ. *Herakles*, ἀρ. 2329 [L. Todisco]. Πὰ τὸ θέμα, βλ. F. Brommer, *Vasenlisten zur griechischen Heldensage*³ (Marburg 1973) 52.11 καὶ *LIMC* V λ. *Herakles* 43 [W. Felten].

16. Ὑδρία, MB 1681.

Ἀνασκαφὴ 1961, τομεὺς III, χῶρος προσφορῶν. Ὑψ. 31 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 13 ἐκ., διάμ. βάσης 13 ἐκ. Πηλὸς κιτρινοκάστανος μὲ καστανὸ σκούρο ἐπίχρυσμα.

Ἀκόσμητη. Σῶζεται ὁλόκληρη. Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη.

420-400 π.Χ.

Πὰ παρόμοιου τύπου ὑδρίες βλ. *Agora* XII 200-201, πίν. 71 ἀρ. 1596· *Kerameikos* IX πίν. 60 ἀρ. 245.

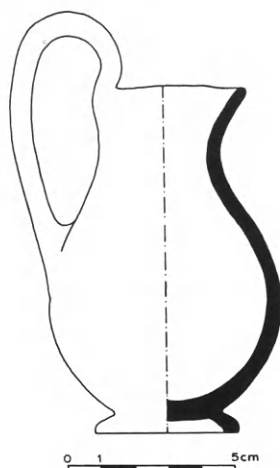
ΟΙΝΟΧΟΕΣ - ΟΛΠΕΣ

17. Οἰνοχόη, MB 17 (εἰκ. 11).

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 11.

Ὑψ. 13 ἐκ., διάμ. βάσης 4.3 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σῶζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη. Τὸ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένον,

Εἰκ. 11. Ἡ τριφυλλόσχημη οἰνοχόη ἀρ. 17.

καλύπτει τὸ τριφυλλόσχημο στόμιο, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Τὰ λοιπὰ μέρη καὶ ἡ λαβὴ εἶναι ἀφημένα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Τὸ σῶμα διακοσμείται, μεταξὺ καστανόμαυρων ταινιῶν, μὲ μελανὸ ἀνθέμιο, τὸ ὁποῖο ἐνώνεται μὲ ἀνεστραμμένο κάλυκα λωτοῦ. Τῖς πλευρὲς τοῦ ἀγγείου καταλαμβάνουν μελανόχρωμα ἀνθέμια. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση ὑπάρχει ἐδαφόχρωμη λεπτὴ ταινία. Πὰ τὴ διάκριση τῶν πετάλων χρησιμοποιεῖται χάραξη καὶ ἰῶδες ἐπίθετο χρῶμα.

570-550 π.Χ. (κοντὰ στὸν ζ. KY).

Πὰ τὰ φυτικὰ κοσμήματα τοῦ ζωγράφου βλ. *ABV* 14.5 · *Para* 16· *Add*² 8-9 καὶ H. A. G. Brijder, *Siana Cups I and Komast Cups* (Amsterdam 1983)

73-74 σημ. 82, εἰκ. 17c. Πὰ τὸ σχῆμα βλ. *Agora XII* 76 καὶ XXIII 39, πίν. 64-73· C. Fournier-Christol, *Catalogue des olpés attiques du Louvre de 550 à 480 environ* (Paris 1990) 14-16.

18. Δύο ὄλπες, MB 1661, 1669 (εἰκ. 12).

Ἀνασκαφή 1961, τάφος 28.

ῥΥψ. 10-12 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 3.5 ἐκ., διάμ. βάσης 3.5 ἐκ. Πηλὸς καστανοκίτρινος.

Ἀκέραιες. Μικρὲς ἀποκρούσεις στὴ βάση. Στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι ἀφημένος ὁ στενὸς λαιμὸς τῆς 1669, μαζὶ μετὰ τὸ κυρτὸ χεῖλος καὶ τὴ χαμηλὴ λαβή. Τὸ ὑπόλοιπο σῶμα καλύπτεται μετὰ μελανὸ γάνωμα, ποὺ διασπᾶται ἀπὸ ἐδαφόχρωμη ζώνη μετὰ καστανέρυθρη ταινία. Ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τῆς 1661 καλύπτεται μετὰ μελανὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἐδαφόχρωμες λεπτὲς ταινίες στὸ σῶμα.

575-550 π.Χ.

Πὰ ὅμοια ἀγγεῖα πρβ. *Agora XII* 77-79, πίν. 12-13 ἀρ. 248-249, 262. Βλ. ἐπίσης Boardman - Hayes ὁ.π. 106-107 σημ. 2, πίν. 85 ἀρ. 1129-1131.

19. Δύο οἰνοχοῖσκες, MB 1663, 1670 (εἰκ. 13).

Ἀνασκαφή 1961, τάφος 1.

ῥΥψ. 8 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 3-4 ἐκ., διάμ. βάσης 2.5-5 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτός.

Ἀκέραιες. Τὸ σῶμα εἶναι σφαιρικὸ καὶ ἡ βάση χαμηλὴ ἐπίπεδη. Ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μετὰ μελανὸ γάνωμα, στὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπολεπισμένο. Κατὰ ψήσιμο μετὰ διαφορετικὲς ἀποχρώσεις τῆς ἐπιφάνειας.

500-480 π.Χ.

Πὰ ἀνάλογα παραδείγματα βλ. B. Schlörb-Vierneisel, *Eridanos-Nekropole*, *AM* 81, 1966, 26-27, ἀρ. 41.8, πίν. 23.4· *Kerameikos IX* πίν. 50, 51, 78 καὶ *Agora XII* πίν. 12 ἀρ. 256, πίν. 77 ἀρ. 1670-1672.

ΟΙΝΟΧΟΗ - ΚΥΠΕΛΛΟ

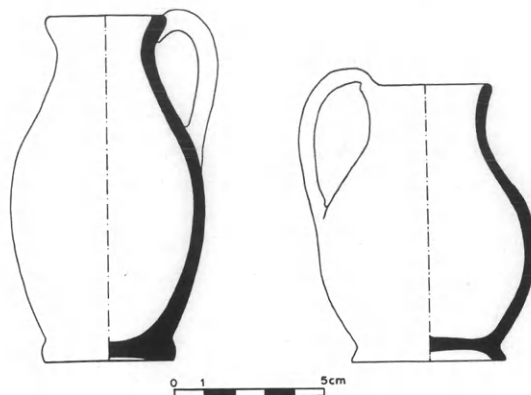
20. Οἰνοχόη-κύπελλο, MB 1645 (εἰκ. 14).

Ἀνασκαφή 1960. Τάφος;

ῥΥψ. 9 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 8 ἐκ., διάμ. βάσης 6 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σῶζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μετὰ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, τὸ ὁποῖο κατὰ τόπους ἔχει ἀπολεπιστεῖ. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν λαιμὸ στὸ σῶμα τονίζεται μετὰ ἀνάγλυφο λεπτὸ δακτύλιο. Στὸ σῶμα ὑπάρχουν κάθετες πυκνὲς ραβδώσεις.

450-425 π.Χ. (τύπος 8.B).

Εἰκ. 12. Ὀλπη ἀρ. 18.

Εἰκ. 13. Οἰνοχοῖσκη ἀρ. 19.

Εἰκ. 14. Ἡ μελαμβαφὴς οἰνοχόη ἀρ. 20.

Πὰ τὸν τύπο τῆς οἰνοχόης, γνωστὸ καὶ ὡς κύπελλο τοῦ Φειδία, βλ. *ARV²* I, shape 8. J. R. Green, *Oinochoe*, *BICS* 19, 1972, 1-16 καὶ I. Scheibler, *Kothon-Exaleiptron*, *AA* 83, 1968, 389-397. Πὰ ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο βλ. *Agora XII* 72-74, πίν. 11 ἀρ. 201-203. Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη 356 ἀρ. 390.

ΟΙΝΟΧΟΗ - ΧΟΥΣ

21. Οἰνοχόη (χούς), MB 1594.

Ἀνασκαφή 1961, λάκκος-ἀποθέτης, χώρος προσφορῶν.

ῥΥψ. 22 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 14 ἐκ., διάμ. βάσης 12 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σῶζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Τὸ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα εἶναι κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Στὴν κοιλία παριστάνεται

ἐρυθρόμορφη σκηνή κυνηγιοῦ. Στὰ ἀριστερὰ εἰκονίζεται νεανική μορφή μεῖματιο στοὺς ὤμους, ἢ ὁποῖα παρακολουθεῖ, μεῖ έντονες κινήσεις, σκύλο πού κυνηγᾷ λαγὸ ἀνάμεσα σὲ δένδρῦλλα. Μετὸ ἀριστερὸ πόδι πατᾷ σὲ βράχο, πού δηλώνεται μεῖ καστανὸ ἀραιωμένο χρώμα. Στὰ δεξιὰ στέκεται νέος ἄνδρας, μεῖ ἱμάτιο καὶ ταινία στὰ μαλλιά. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ λαγῶβόλο καὶ προτείνει τὸ δεξιὸ πρὸς τὸν νέο τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Πίσω ἀπὸ τὴ μορφή ὑπάρχει δένδρῦλλο, δηλωτικὸ τοῦ ἀνοικτοῦ χώρου. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση μαίανδρος καὶ τετραγωνίδια μεῖ ζατριοειδὲς κόσμημα.

420-400 π.Χ. (τύπος 3, ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ ζ. τοῦ Μειδία).

Βιβλιοδότης, *Μυρρινοῦς* 180 εἰκ. 63. Πὰ τὸν τύπο τῆς οἰνοχόης βλ. Green, *Oinochoe*, *BICS* 19, 1972, 1-16. Πὰ τοὺς χόες γενικά βλ. R. Hamilton, *Choes and Anthesteria, Athenian iconography and ritual* (Ann Arbor 1992) 63 κέ. καὶ 149 κέ. Πὰ τὸν ζωγράφο καὶ τὸν κύκλο τοῦ βλ. *ARV*² 1315-32· *Para* 477· *Add*² 363· L. Burn, *The Meidias Painter* (Oxford 1987) 1-51, 86-93. Πρβ. καὶ τὴ σκηνή μετὸν λαγὸ τῆς ληκῦθου τοῦ Τάραντα 4531, M. Robertson, *The Art of Vase-Painting in Classical Athens* (Cambridge 1992) 234, 242 κέ. Πὰ τὸ θέμα βλ. J. K. Anderson, *Hunting in the Ancient World* (Berkeley 1985) 17 κέ.

ΛΗΚΥΘΟΙ

22. Τμήμα ἀπὸ ὦμο, στόμιο καὶ λαβὴ δύο ληκῦθων, MB ᾠ.ᾠ.

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 17.

Διάμ. στομίου 3.5-3.8 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός, κατὰ τόπους γκριζωπός.

Τὸ μελανὸ γάνωμα, πού καλύπτει τὴ λαβὴ καὶ τὸ χεῖλος, στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ εἶναι ἀπολεπισμένο. Στὸ κάτω μέρος τοῦ κυρτοῦ στομίου ὑπάρχει χονδρὸς πλαστικὸς δακτύλιος.

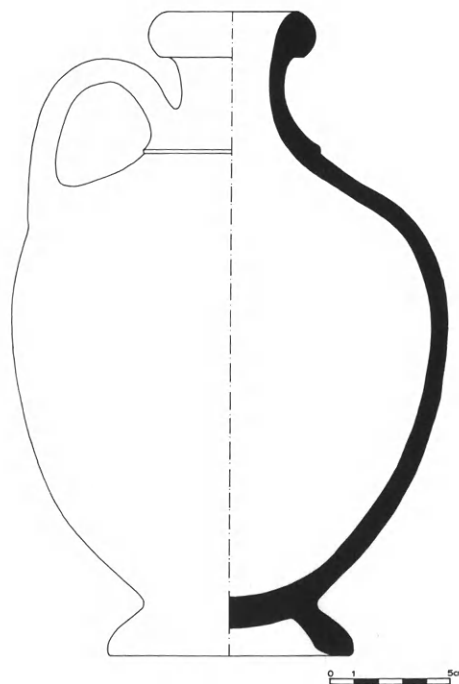
560-550 π.Χ. (τύπου Δηϊάνειρας).

Πὰ τίς ληκῦθους αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. *ABV* 11-12, 46. Haspels, *ABL* 1 κέ., πίν. 1. G. Bakir, *Der Maler von Istanbul* 7314, *AA* 93, 1978, 26 κέ. καὶ 42. Πρβ. *Agora* XII 151-152, πίν. 38 ἀρ. 1099.

23. Δύο λήκυθοι μεῖ σφαιρικὸ σῶμα, MB 1648-1649 (εἰκ. 15α-γ).

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 17.

Ὑψ. 25-6 ἐκ., διάμ. στομ. 7-8 ἐκ., διάμ. βάσης 10 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός.

Εἰκ. 15α-β. Λήκυθος μεῖ σφαιρικὸ σῶμα ἀρ. 23.

Σώζονται ολόκληρες, συγκολλημένες και συμπληρωμένες. Ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἀπολεπισμένο στὸ χεῖλος καὶ στὸν λαμῖο. Μεταξὺ τοῦ χαμηλοῦ λαμοῦ καὶ τοῦ σώματος παρεμβάλλεται πλαστικὸς δακτύλιος. Τὸ χεῖλος τῆς 1648 εἶναι ἀποστρογγυλεμένο, ἡ λαβὴ ταινιόσχημη καὶ ἡ βάση σὲ σχῆμα ἐχίνου. Τὸ χεῖλος τῆς 1649 προεξέχει ἀπὸ τὸν λαμῖο σχηματίζοντας περιχεῖλωμα ὀρθογώνιας διατομῆς. 560-550 π.Χ.

Γιὰ τὸ σχῆμα βλ. Haspels, *ABL* 4-5. Γιὰ χεῖλος ὅμοιο μὲ αὐτὸ τῆς 1648 πρβ. αὐτόθι πίν. 6.2, ἐνῶ γιὰ τὸ χεῖλος τῆς 1649 βλ. αὐτόθι πίν. 7.1 καὶ *Corinth* XIII 115, πίν. 37-39 ἀρ. 247, 267, 272.

24. Λήκυθος, MB 35.

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 13.

Ύψ. 24 ἐκ., διάμ. στομ. 5.5 ἐκ., διάμ. βάσης 8 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

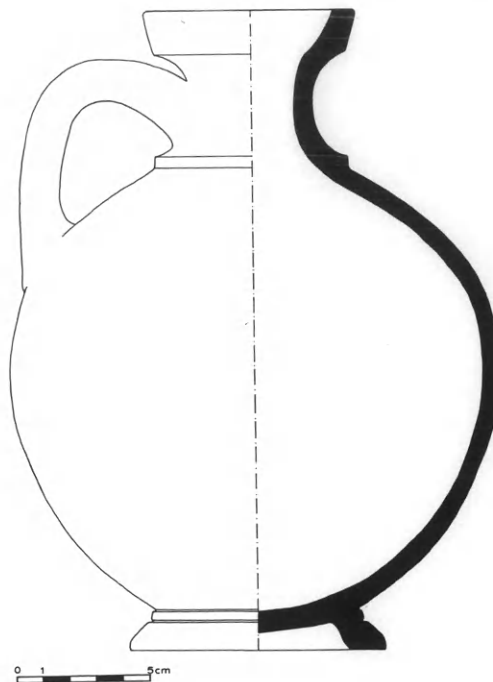
Σώζεται ολόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Τὸ στόμιο, ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς λαβῆς, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὸ ἐπίπεδο τμήμα τῆς δισκοειδοῦς βάσης καλύπτονται μὲ μελανὸ γάνωμα. Μεταξὺ τοῦ λαμοῦ καὶ τοῦ ὅμου καστανὴ ταινία. Στὸν ὅμο καὶ στὸ σῶμα μελανόμορφη παράσταση. Στὸν ὅμο: Δύο γυμνοὶ παχύσαρκοι πυγμάχοι ἔχουν ἐμπλακεῖ στὸν ἀγῶνα, παρουσιάζει ἱματιοφόρων ἀνδρικῶν μορφῶν. Τὸ κέντρο τοῦ σώματος καταλαμβάνει ἡ μορφή γενειοφόρου ἀνδρός, ὁ ὁποῖος κάθεται σὲ δίφρο πρὸς τὰ δεξιὰ. Φοράει χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ χεῖρ δόρυ. Πρὸς τὴ μορφή αὕτη εἶναι στραμμένη πεπλοφόρος γυναίκα, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει τμήμα τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματος. Δεξιότερα, γυμνὴ νεανικὴ μορφή πρὸς τὰ δεξιὰ, ποὺ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω, ἐνῶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν καθιστὴ μορφή, παριστάνεται γυμνὸς νέος μὲ ἀνασηκωμένο τὸ ἀριστερὸ χεῖρ καὶ δόρυ στὸ δεξιόν. Τὴ σύνθεση κλείνει στὰ ἀριστερὰ ἡ μορφή ἱματιοφόρου ἀνδρός μὲ δόρυ. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση μελανόχρωμη ταινία. 530-520 π.Χ. (κοντὰ στὸν ζ. τοῦ Ταλεΐδη).

Ε. Βιβλιοδέτης, Μελανόμορφη λήκυθος ἀπὸ τὴ Μερέντα Ἀττικῆς, *Ἀρχαιογνωσία* 10, 1999-2000, 115-131, πίν. 22-25. Γιὰ παράλληλο, βλ. *CVA Rhodes* 1 (Greece 10) πίν. 74.

25. Λήκυθος, MB 33.

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 13.

Ύψ. 17 ἐκ., διάμ. στομ. 4 ἐκ., διάμ. βάσης 5.5 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 24.

Εἰκ. 15γ. Λήκυθος μὲ σφαιρικὸ σῶμα ἀρ. 23.

Ἀκέραιη. Τὸ μελανὸ γάνωμα εἶναι ἀπολεπισμένο στὸ χεῖλος καὶ στὴ λαβή. Μεταξὺ λαμοῦ καὶ σώματος ὑπάρχει λεπτὸς δακτύλιος καὶ ἰώδης ταινία. Στὸν ὅμο καὶ στὸ σῶμα μελανόμορφη παράσταση. Στὸν ὅμο παριστάνονται δύο ἱματιοφόροι ἄνδρες καὶ τέσσερις ἀνδρικές νεανικές μορφές, οἱ ὁποῖες βαδίζουν πρὸς τὰ δεξιὰ. Φοροῦν ἱματίδιο στοὺς ὅμους καὶ κρατοῦν δόρυ. Στὸ σῶμα δύο ἀνδρικές γυμνές νεανικές μορφές, οἱ ὁποῖες κρατοῦν δόρυ στὸ δεξιόν χεῖρ καὶ εἶναι ντυμένες μὲ ἱματίδιο ποὺ κρέμεται ἀπὸ τὸ ἀριστερό. Μεταξὺ τῶν μορφῶν αὐτῶν, εἰκονίζονται δύο γενειοφόροι ἄνδρες, μὲ μακρὸν ἱμάτιο. Μεταξὺ τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν, γυναικεῖα πεπλοφόρος φτερωτὴ μορφή ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ, στὸν τύπο τοῦ «ἐν γούνασι δρόμου», ἐνῶ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω. Οἱ μορφές πατοῦν σὲ καστανέρυθρη ταινία. Γιὰ τὶς λεπτομέρειες χρησιμοποιεῖται χάραξη καὶ ἰώδες χρῶμα (πάνω στὸ μελανὸ ὑπόστρωμα) γιὰ τὰ ἐνδύματα καὶ γιὰ τὴν κόμη τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν.

540 π.Χ. (ὁμάδα τοῦ Δελφινιοῦ).

Βιβλιοδέτης, *Μυρρινοῦς* 182 εἰκ. 66. Γιὰ τὴν ὁμάδα βλ. *ABV* 457-458· *Para* 199· *Add*² 115· Haspels, *ABL* 14-16, πίν. 7.5. Πρβ. *CVA World Heritage*

Museum I, πίν. 11,1-2 καὶ γιὰ ὅμοιο θέμα σὲ λήκυθο τῆς ἴδιας ομάδας Βαλαβάνης πίν. 9 ἀρ. 1-3. Γιὰ τὴ φτερωτὴ μορφή σὲ ἀνάλογες παραστάσεις βλ. *LIMC* V λ. *Iris*, 741-760 [A. Kossatz-Deissmann]. *LIMC* III λ. *Eris*, 846-850 [H. Gioux]. Πιθανῶς ἐδῶ νὰ πρόκειται γιὰ τὴ Νίκη, ποὺ συνδέεται μὲ τοὺς πολεμικοὺς ἢ τοὺς ἀθλητικούς ἀγῶνες, βλ. *LIMC* VI λ. *Nike* 858, ἀρ. 72-79 [A. Mustaka] καὶ Μανακίδου 72 κέ.

26. Λήκυθος, MB 460α.

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 1α.

Ύψ. 14,5 ἐκ., διάμ. στομ. 4 ἐκ., διάμ. βάσης 4,6 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 24.

Σῶζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Τὸ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα εἶναι κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Στὴν ἔνωση τοῦ ὤμου καὶ τοῦ σώματος μελανὴ στιλπνὴ ταινία. Ὁ ὦμος διακοσμεῖται, μεταξὺ μελανόχρωμων κισσόφυλλων, μὲ ὁμοιόχρωμο ἀνθέμιο. Στὸ σῶμα, μεταξὺ δύο ἱματιοφόρων ἀνδρικών μορφῶν, γυμνὴ ἀνδρική μορφή (λείπουν οἱ βραχίονες καὶ μέρος τοῦ σώματος), ἡ ὁποία κινεῖται πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση ὑπολείμματα μελανῆς ταινίας.

520 π.Χ. (ὁμάδα τοῦ Βατικανοῦ G. 52).

Γιὰ τὴν ομάδα βλ. *ABV* 460-461· *Para* 202· *Add*² 115-16· J. Beazley - F. Magi, *La raccolta Benedetto Guglielmi nel Museo Gregoriano Etrusco I* (Vaticano 1939) 48-49. Γιὰ παράλληλα βλ. *CVA* Agrigento 1, πίν. 38,4· Langlotz πίν. 107, ἀρ. 363 καὶ K. S. Gorbunova, *Cernofigurmye atticheskie vazy v Ermitaze* (Leningrad 1983) 133 ἀρ. 99-100.

27. Δύο λήκυθοι, MB 1351, 1662 (εἰκ. 16).

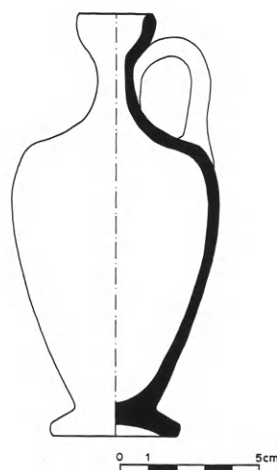
Ἀνασκαφές 1960-1961, τάφοι 1, 8.

Ύψ. 13 ἐκ., διάμ. στομ. 2,5 καὶ 3 ἐκ., διάμ. βάσης 4 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 24.

Σῶζονται ὁλόκληρες, συγκολλημένες καὶ συμπληρωμένες. Τὸ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα εἶναι κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Στὸν ὦμο ὑπολείμματα ἀπὸ μελανόχρωμα ροπαλοειδῆ κοσμήματα. Μεταξὺ τοῦ ὤμου καὶ τοῦ σώματος μελανὴ ταινία. Στὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος, μεταξὺ ἱματιοφόρων ἀνδρικών μορφῶν, γυμνὸς δρομέας πρὸς τὰ δεξιὰ (1351) καὶ πρὸς τὰ ἀριστερά (1662).

530-510 π.Χ. (ὁμάδα εὐτραφοῦς δρομέα).

Γιὰ τὴν ομάδα βλ. *ABV* 459-460· *Para* 201-202· *Add*² 115· Haspels, *ABL* 16. Γιὰ παράλληλα βλ. *CVA* Leipzig 2, πίν. 35,8-9 καὶ *Agora* XXIII πίν. 75 ἀρ. 800-802.

Εἰκ. 16. Δύο λήκυθοι τῆς ομάδας τοῦ εὐτραφοῦς δρομέα, ἀρ. 27.

28. Πέντε λήκυθοι, MB 2, 9, 32, 459, 1639 (εἰκ. 17).

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 1α (MB 2, 459), τάφος 8 (MB 9), τάφος 13 (MB 32, 1639).

Ύψ. 18 ἐκ., διάμ. στομ. 4 ἐκ., διάμ. βάσης 5 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 24.

Σῶζονται ὁλόκληρες, συγκολλημένες καὶ συμπληρωμένες. Τὸ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα κατὰ τό-

Εἰκ. 17. Λήκυθοι τῆς ομάδας τῆς Φανυλλίδος ἀρ. 28.

πους ἀπολεπισμένο. Στὸν ὦμο παριστάνονται, δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀνθεμίον, δύο ἱματιοφόρες ἀνδρικές μορφές. Ὁ ὦμος τῆς 9 διακοσμείται με μελανόχρωμους κάλυκες λωτοῦ, πού συνδέονται ἀκτινωτὰ ἀνὰ δύο. Στὸ σῶμα πολεμιστὲς με περικεφαλαία, ἀσπίδα, δόρυ καὶ κνημίδες, οἱ ὅποιοι κινοῦνται πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἐκατέρωθεν τῶν πολεμιστῶν παριστάνονται ἱματιοφόρες ἀνδρικές μορφές με δόρατα στὰ χέρια. Πὰ τις λεπτομέρειες χρησιμοποιεῖται χάραξη καὶ ἰώδες χρώμα γιὰ τὰ φύλλα τοῦ ἀνθεμίου.

530-520 π.Χ. (ομάδα Φανυλλίδος).

Βιβλιοδέτης, *Μυρρινούς* 182 εἰκ. 66. Πὰ τὴν ομάδα βλ. *ABV* 463-466, 699· *Para* 206· *Add*² 116-117· *Haspels*, *ABL* 63-66· F. Giudice, *I pittori della classe di Phanyllis* (Catania 1983) 88-118. Πὰ τυπολογικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ παράλληλα βλ. *CVA* Palermo, Coll. Mormino 1, πίν. 9.6-7. *Agora* XXIII πίν. 77 ἀρ. 824-836 καὶ *Gorbunova* ὅ.π. 136 ἀρ. 103-104.

29. Λήκυθος, MB 1580 (εἰκ. 18).
Ἀνασκαφή 1960, τάφος 13.

´ψ. 22.5 ἐκ., διάμ. στομ. 5 ἐκ., διάμ. βάσης 6.3 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 24.

Σώζεται ὁλόκληρη, σὲ θραύσματα, συμπληρωμένη στὸ χεῖλος καὶ στὸ σῶμα. Τὸ μελανὸ γάνωμα κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Ἡ διακόσμηση τοῦ ὦμου εἶναι ὅμοια με τὴν προηγούμενη. Στὸ σῶμα παριστάνεται πύκτης, πού κινεῖται πρὸς τὰ δεξιά, ἐνῶ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω. Ἐκατέρωθεν τῆς μορφῆς αὐτῆς εἰκονίζονται ζεύγη ἀνδρικῶν ἱματιοφόρων μορφῶν με ραβδὶ στὸ χέρι.

530-520 π.Χ. (ομάδα Φανυλλίδος).

Ἡ λήκυθος ἀρ. 29 ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ παράδειγμα τοῦ καταλόγου, στὸ ὁποῖο δὲν παριστάνεται τὸ καθιερωμένο θέμα τῆς ἀναχώρησης τοῦ πολεμιστῆ στὸ σῶμα. Πὰ ληκύθους με τὸ ἴδιο θέμα βλ. *CVA* Gela 3, πίν. 8.2, 9.1, 10.1-2 καὶ *CVA* Agrigento 1, πίν. 41.1-2.

30. Λήκυθος, MB 1581 (εἰκ. 19).
Ἀνασκαφή 1960, τάφος 13.
´ψ. 19 ἐκ., διάμ. στομ. 5.1 ἐκ., διάμ. βάσης 7.3 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Εἰκ. 18. Ἡ μελανόμορφη λήκυθος ἀρ. 29.

Σώζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Τὸ στυλνὸ γάνωμα εἶναι κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο, ἐνῶ οἱ μεγαλύτερες φθορὲς παρατηροῦνται στὸν χώρo τῆς παράστασης. Στὸν ὅμο διακρίνονται ὑπολείμματα μελανόχρωμων λωτῶν καὶ στιγμῶν. Στὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος εἰκονίζονται δύο ἱππεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους λείπει τὸ κεφάλι καὶ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ σώματός τους. Ἀπὸ τὰ ἄλογα λείπουν τὰ κάτω ἄκρα καὶ τὸ πρόσθιο τμήμα τῆς κεφαλῆς. Μπροστὰ ἀπὸ τοὺς ἱππεῖς παριστάνεται γυμνὴ ἀνδρική μορφή, ἡ ὁποία κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ, στρέφοντας τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ δόρυ, ἐνῶ τὸ δεξιὸ εἶναι λυγισμένο στὴ μέση. Τὰ μαλλιά, ποὺ εἶναι μαζεμένα ἐπάνω μὲ ταινία, ἀφήνουν πλαϊνοὺς βοστρύχους. Προσεγμένη χάραξη καὶ μελετημένο σχέδιο. 530-520 π.Χ.

Πὰ τυπολογικὰ παράλληλα πρβ. Haspels, *ABL* 39, πίν. 7.1, 13.2. Πὰ ὅμοια θέματα μὲ ἀμελέστερο σχέδιο πρβ. *CVA* Hamburg 1, πίν. 17-18 καὶ *CVA* Altenburg 1, πίν. 40. Τὸ προσεγμένο σχέδιο καὶ οἱ ραδινὲς ἀναλογίες τῶν μορφῶν θυμίζουν τίς μορφές τοῦ ζ. τῆς Ἐπιτήδευσης καὶ τοῦ ζ. BMN, H. Mommsen, *Der Affecter* (Mainz 1975) πίν. 108.A, 140. Πὰ τοὺς ἱππεῖς, βλ. F. Lissarrague, *L'autre guerrier, archers, peltastes, cavaliers, dans l'imagerie attique* (Paris-Rome 1990) 191 κέ.

Εἰκ. 19. Ἡ μελανόμορφη λήκυθος ἀρ. 30.

31. Λήκυθος, MB 1579 (εἰκ. 20).

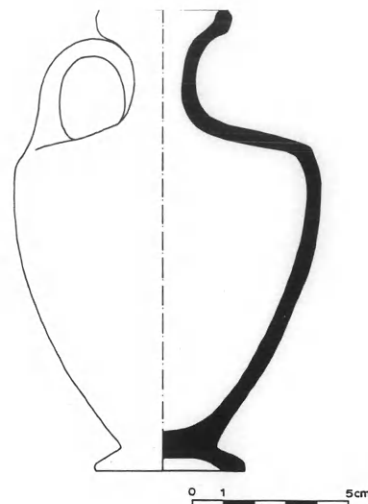
Ἀνασκαφή 1960, τάφος 13.

Ύψ. 15 ἐκ., διάμ. στομ. 4.1 ἐκ., διάμ. βάσης 5.2 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σώζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Ἡ παράσταση τοῦ σώματος ἔχει καταστραφεῖ. Στὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ ὁμοῦ παριστάνεται καθιστὴ ἀνδρική μορφή

Εἰκ. 20. Ἡ λήκνυθος ἀρ. 31. Λεπτομέρεια τῆς παράστασης τοῦ ὤμου.

πρὸς τὰ δεξιὰ, ἡ ὁποία παίζει διπλὸ αὐλό. Ἐκατέρωθεν τῆς μορφῆς τρεῖς γυμνοὶ χορευτές. Πίσω ἀπὸ τὴν καθιστὴ μορφή γραπτὴ ἐπιγραφή: Ἡερμοκρέον κ[αλός].

530-520 π.Χ.

Πὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τὸ σχῆμα βλ. ἀρ. 30. Πὰ τὸ θέμα βλ. G. Franzius, *Tänzer und Tänze in der archaischen Vasenmalerei* (Göttingen 1973) 24 καὶ 27-28. Πὰ τὸν διπλὸ αὐλό καὶ τοὺς αὐλητές, ποὺ παριστάνονται σὲ κώμους, συμπόσια ἢ σὲ σκηνὲς ἀθλητικοῦ περιεχομένου, βλ. M. F. Vos, *Aulodic and auletic contests*, στὸ H. A. G. Brijder (ἐπιμ.), *Enthousiasmos, Essays on Greek and Related Pottery presented to J. M. Hemelrijk* (Amsterdam 1986) 121 κέ. καὶ E. Ἀνδρῖκου κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Μουσῶν Δῶρα, Μουσικοὶ καὶ χορευτικοὶ ἀπόηχοι ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* (Κατάλογος Ἐκθεσης, Ἀθήνα 2003) 73 κέ. Πὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. M. J. Osborne - S. G. Byrne, *A Lexicon of Greek Personal Names*, II. *Attica* (Oxford 1994) 159.

32. Λήκνυθος, MB 119.

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 21.

Ύψ. 22 ἐκ., διάμ. στομ. 5.2 ἐκ., διάμ. βάσης 5.6 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, κατὰ τόπους κιτρινωπός.

Σῶζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Τὸ μελανὸ χρῶμα εἶναι ἀπολεπισμένο ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ὤμου καὶ τοῦ σώματος. Ὁ ὦμος διακοσμεῖται μὲ μελανόχρωμο σχηματοποιημένο γλωσσωτὸ κόσμημα καὶ ὁμοιόχρωμους κάλυκες λωτοῦ. Στὴ μελανόμορφη παράσταση

τοῦ σώματος παριστάνεται ἡ πάλῃ τοῦ Ἡρακλῆ με τὸν Τρίτωνα, παρουσίᾳ δύο Νηρηίδων, ποὺ φεύγουν τρομαγμένες πρὸς διαφορετικὰ κατευθύνσεις. Πὰ τὶς λεπτομέρειες χρησιμοποιεῖται χάρᾳ καὶ λευκὲς στιγμὲς στὴν ψαρούρα τοῦ Τρίτωνα.

500-490 π.Χ. (κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581.Ι).

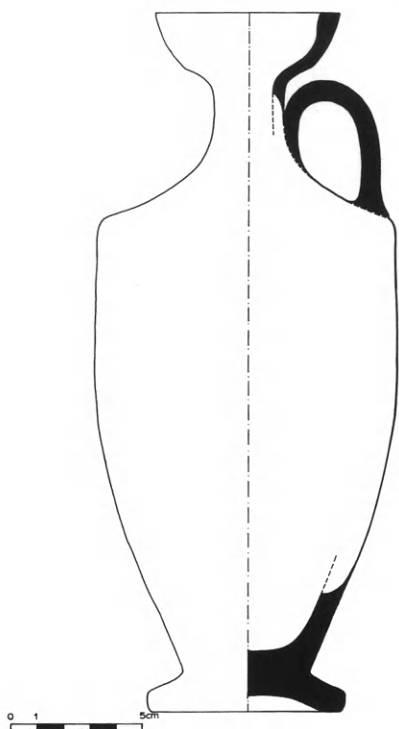
Πὰ τὴν κατηγορίαν βλ. *ABV* 487-506, 700-702, 705, 716. *Para* 222-246, 519. *Add*² 122-126. Haspels, *ABL* 89-94, πίν. 30-31. Πὰ τυπολογικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ παράλληλα πρβ. *Agora XXIII* πίν. 84 ἀρ. 1038. G. Ahlberg-Cornell, *Herakles and the Sea-Monster in Attic Black-Figure Vase-Painting* (Stockholm 1984) πίν. 112, 149. X.18-20, 154. XI. 11. Πὰ τὸ θέμα *LIMC* V λ. *Herakles*, 121 [J. Boardman], *LIMC* VI λ. *Nereus*, ἀρ. 106-123 [M. Pipili] καὶ Στ. Φριτζίλας, *Ὁ Ζωγράφος τοῦ Θησέα* (Ἀθήναι 2006) 19-20, 64 ἀρ. 34.

33. Λήκνυθος, MB 1584 (εἰκ. 21).

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 21.

Ύψ. 27 ἐκ., διάμ. στομ. 6.9 ἐκ., διάμ. βάσης 7.4 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 32.

Σῶζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Στὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος εἰκονίζεται ὁ Διόνυσος μὲ Μαινάδες. Ὁ θεός, γενειοφόρος, παριστάνεται καθιστὸς σὲ δίφρο πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω. Φοράει ἱμάτιο, στεφάνι κισσοῦ στὰ μαλλιά καὶ κρατᾷ κέρας στὸ χέρι. Οἱ Μαινάδες φοροῦν χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Στὸ βάθος, σὲ δεύτερο επίπεδο, κληματίδες μὲ τσαμπιὰ σταφύλια. Πὰ τὰ

Εἰκ. 21. Ἡ λήκυθος ἀρ. 33.

Εἰκ. 22. Ἡ λήκυθος ἀρ. 34.

γυμνά μέρη τῶν γυναικείων μορφῶν χρησιμοποιεῖται λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα καὶ χάραξη γιὰ τὶς λεπτομέρειες.

500-490 π.Χ. (κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581.I).

Γιὰ τὴν κατηγορία βλ. ἀρ. 32 καὶ Ε. Σερμπέτη, Δεκαπέντε ἀπτικές λήκυθοι ἀπὸ τὴν Ἡλῖδα, στὸ *Καλλίστευμα* 170-2. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ε. Christopulu-Mortoja, *Darstellungen des Dionysos in der schwarzfigurigen Vasenmalerei* (Freiburg 1964) 10 κέ. καὶ *LIMC* III λ. *Dionysos*, ἀρ. 325-31, 417-21 [C. Gasparri]. Γιὰ παράλληλα, βλ. *CVA* Toledo Museum of Art 1 (USA 17) πίν. 29 καὶ *CVA* Norway 1, πίν. 23.1-2.

34. Λήκυθος, MB 118 (εἰκ. 22).

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 21.

Ύψ. 27.5 ἐκ., διάμ. στομ. 7.2 ἐκ., διάμ. βάσης 7.7 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σώζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Ἡ διακόσμηση τοῦ ὤμου, ὅπως ἀρ. 32. Στὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος εἰκονίζεται ἡ ἀρπαγὴ τῆς Θέτιδος ἀπὸ τὸν Πηλέα. Τὸ κεντρικὸ σύμπλεγμα πλαισιώνεται ἀπὸ δύο Νηρηίδες μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, οἱ ὁποῖες φεύ-

γουν τρομαγμένες στρέφοντας τὸ κεφάλι τους πρὸς τὶς μορφές τοῦ μέσου. Γιὰ τὶς λεπτομέρειες χρησιμοποιεῖται χάραξη, λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα (πάνω σὲ μελανὸ ὑπόστρωμα) γιὰ τὰ γυμνά μέρη τῶν γυναικείων μορφῶν καὶ ἰῶδες γιὰ τὰ ἐνδύματα.

500-490 π.Χ. (κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581.I).

Παπαδημητρίου 1960, 36, εἰκ. 50.1. *Para* 225. Γιὰ τὴν κατηγορία βλ. ἀρ. 32-3. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Χ. Krieger, *Der Kampf zwischen Peleus und Thetis in der griechischen Vasenmalerei* (Münster 1975) 25 κέ., κυρίως 43· *LIMC* VII λ. *Peleus*, ἀρ. 109-150 [R. Vollkommer]· VI λ. *Nereides*, ἀρ. 279-282 [N. Gianolio - A. Szabados]. Τὸ πλησιέστερο παράλληλο ἀποτελεῖ ἡ λήκυθος τοῦ EAM 490 (*CVA* Athènes 1, πίν. 7.6).

35. Λήκυθος, MB 117 (εἰκ. 23).

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 21.

Ύψ. 26 ἐκ., διάμ. στομ. 7.2 ἐκ., διάμ. βάσης 6.6 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σώζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Ἡ διακόσμηση τοῦ ὤμου, ὅπως ἀρ. 34. Τὴν παράσταση τοῦ σώματος ἐπιστρεφεί ζώνη

Εἰκ. 23. Λεπτομέρεια τῆς παράστασης τῆς ληκύθου ἀρ. 35.

μέ συνεχή δεξιόστροφο μαϊάνδρο. Στὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος γενειοφόρος Ἡρακλῆς μέ λεοντὴ κυτπᾷ μέ τὸ ξίφος του Ἀμαζόνα, ἡ ὁποία εἶναι πεσμένη στοῦ ἔδαφος. Ἐκτέρωθεν τῶν κεντρικῶν μορφῶν δύο Ἀμαζόνες μέ πλήρη ὅπλισμό πρὸς τὰ ἀριστερά. Λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ γυνὰ μέρη τῶν Ἀμαζόνων καὶ στὰ ἐπισήματα τῶν ἀσπίδων, ἐνῶ ἰῶδες στοῦ λοφίου τῆς περικεφαλαίας καὶ στίς ἀσπίδες. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος περιτρέχουν ἑδαφόχρωμες ζῶνες.

500-490 π.Χ. (κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581.I).

Παπαδημητρίου 1960 εἰκ. 50.2. *Para* 225. Γιὰ τὴν κατηγορία βλ. ἀρ. 32. Γιὰ τὸ θέμα βλ. D. von Bothmer, *Amazons in Greek Art* (Oxford 1957) 53 κέ., πίν. XLIII.2-4, XLIV.2, XLV.4, XLVIII.1,4 καὶ LIMC I λ. *Amazones*, ἀρ. 1-59 καὶ 69-82 [P. Devambez - A. Kauffmann-Samaras].

36. Λήκυθος, MB 1583 (εἰκ. 24).

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 21.

Ὕψ. 21 ἐκ., διάμ. στομ. 5, διάμ. βάσης 5.5 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 35.

Σῶζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Φθορὲς στὸν χῶρο τῆς παράστασης. Ἡ διακόσμηση τοῦ ὤμου, ὅπως ἀρ. 34. Στὸ σῶμα εἰκονίζεται τὸ ἐπεισόδιο τῆς Κρίσης τοῦ Πάρη. Οἱ τρεῖς γυναικεῖες θεϊκὲς μορφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες λείπουν τμήματα τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώμα-

τος, βαδίζουν ἢ μία πίσω ἀπὸ τὴν ἄλλη πρὸς τὰ δεξιὰ. Φοροῦν πέπλο καὶ ἱμάτιο. Ὁ Ἑρμῆς, πού ὁδηγεῖ τίς θεές, φοράει πέτασο, χιτωνίσκο, φτερωτὲς ἐνδρομίδες καὶ κρατᾷ κηρύκειο. Στὸ βάθος τῆς παράστασης εἶναι διασκορπισμένοι σχηματοποιημένοι μελανόχρωμοι κλάδοι. Λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ γυνὰ μέρη τῶν γυναικείων μορφῶν.

500-490 π.Χ. (κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581.I).

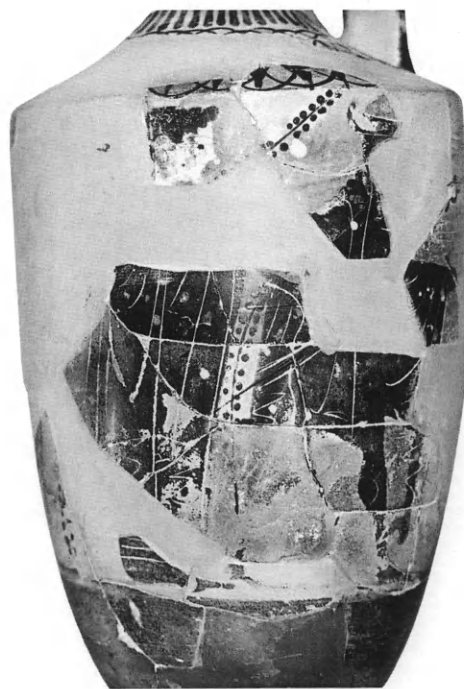
Γιὰ τὴν κατηγορία βλ. ἀρ. 32. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος μέ ἢ χωρὶς τὸν Πάρη βλ. Μ. Τιβέριο, *Προβλήματα τῆς μελανόμορφης ἀττικῆς κεραμικῆς* (Θεσσαλονίκη 1988) 19 κέ. καὶ Ἀ. Ἀλεξανδρῆ, Νέα παράσταση τῆς κρίσης τοῦ Πάρη σὲ μελανόμορφο γαμικὸ λέβητα, στοῦ *Καλλιστεύμα* 97, 111-116. Πρβ. ἐπίσης CVA Villa Giulia 3, πίν. 17.4 καὶ LIMC V λ. *Hermes*, ἀρ. 453-464 [G. Siebert].

37. Λήκυθος, MB 120 (εἰκ. 25).

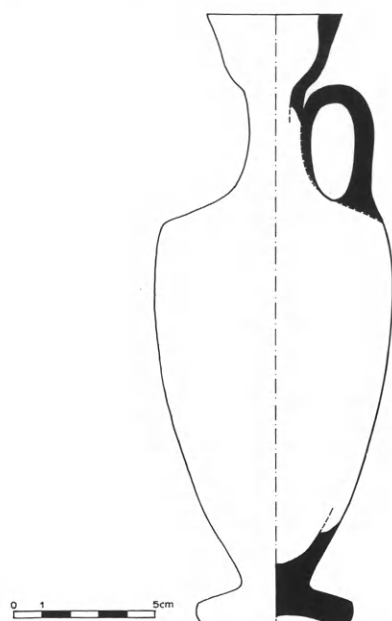
Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 21.

Ὕψ. 21 ἐκ., διάμ. στομ. 5 ἐκ., διάμ. βάσης 5.5 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 35.

Σῶζεται ὁλόκληρη, συμπληρωμένη καὶ συγκολ-

Εἰκ. 24. Ἡ λήκυθος ἀρ. 36.

Εἰκ. 25. Ἡ λήκυθος ἀρ. 37.

λημένη. Ἡ διακόσμηση τοῦ ὅμου ὅπως ἀρ. 34. Στὸ σῶμα μελανόμορφη παράσταση, μὲ τὴν ἀπεικόνιση δύο γενειοφόρων ἀνδρικῶν μορφῶν, οἱ ὁποῖες κινοῦνται πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ πρώτη μορφή φορεῖ ἱμάτιο καὶ κρατᾷ λύρα καὶ ἡ δευτέρα φέρει στεφάνι στὰ μαλλιά καὶ κρατᾷ βακτηρία. Ἀνάμεσα στίς ἀνδρικές μορφές παρεμβάλλονται δύο γυναικείες μὲ χιτῶνες καὶ σάκκο στὰ μαλλιά, οἱ ὁποῖες κινοῦνται πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση μὲ ἔντονες χορευτικές κινήσεις. Ἡ μία μορφή κρατᾷ κρόταλα στὸ ἀριστερὸ χέρι. Στὸ βάθος τῆς παράστασης μελανόχρωμοι σχηματοποιημένοι κλάδοι.

Ἀπόλλων, Διόνυσος καὶ Μαινάδες (·).

500-490 π.Χ. (κατηγορία Ἀθηνῶν 581.I).

Πὰ τὴν κατηγορία βλ. ἀρ. 32. Πὰ τὸ θέμα βλ. Christopulu-Mortoja ὁ.π. 109 ἀρ. 585-597. *LIMC* II λ. *Apollon*, ἀρ. 755-757, 760, 769 [W. Lambrianudakis - G. Kokkorou-Alewaras]. *LIMC* III λ. *Dionysos*, ἀρ. 509-513 καὶ 517-519 [C. Gasparri]. Πρβ. καὶ τὸν ἀμφορέα τῶν Βρυξελλῶν A200, ὅπου οἱ δύο θεοὶ παριστάνονται μαζί μὲ Μαινάδες, *CVA Bruxelles* 3, πίν. 23.1.

38. Λήκυθος, MB 121.

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 21.

ῴψ. 20 ἐκ., διάμ. στομ. 5 ἐκ., διάμ. βάσης 5 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 34.

Σῴζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη. Τὸ μελανὸ γάνωμα στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὸ χρῶμα τῆς παράστασης εἶναι ἀπολεπισμένα. Ὁ ὅμος διακοσμείται μὲ σχηματοποιημένο ροπαλοειδὲς κόσμημα. Στὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος δύο γυναικείες μορφές μὲ ἱμάτια· ἡ μία ὀδηγεῖ τέθριππο πρὸς τὰ ἀριστερά, ἡ ἄλλη στέκεται δίπλα, κάτω ἀπὸ τὸ ἄρμα. Στὸ μέσο παριστάνεται γενειοφόρος Σάτυρος, ὁ ὁποῖος κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ, στρέφοντας τὸ κεφάλι καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος πρὸς τὰ πίσω. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέθριππο καὶ σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση μὲ αὐτό, διακρίνεται δεύτερος ὀρχούμενος Σάτυρος, μὲ μακριὰ μαλλιά, ὁ ὁποῖος λυγίζει πρὸς τὰ πάνω τὸ δεξιὸ του πόδι. Στὸ βάθος τῆς παράστασης ὑπάρχουν σχηματοποιημένοι κλάδοι.

Διονυσιακὸς θίασος μὲ ἄρμα.

500-490 π.Χ. (κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581.II).

Πὰ τὴν κατηγορία βλ. Haspels, *ABL* 89-94, 221-225· *ABV* 498 κέ., 503· *Para* 222 καὶ Βαλαβάνης 32, πίν. 13. Πὰ τὴν παράσταση βλ. Μανακίδου 178-193. Πὰ τυπολογικὰ παράλληλα βλ. Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη ἀρ. 282-288.

39. Λήκυθος, MB 1683 (εἰκ. 26).

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 21.

ῴψ. 22 ἐκ., διάμ. στομ. 5 ἐκ., διάμ. βάσης 6 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 34.

Σῴζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Στὸν χῶρο τῆς παράστασης φθορές. Στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ ὑπάρχει σχηματοποιημένο γλωσσωτὸ κόσμημα. Ὁ ὅμος διακοσμείται μὲ πέντε μελανὰ ἐξάφυλλα ἀνθέμια, τὰ ὁποῖα πατοῦν σὲ ἔλικες καὶ ἐνώνονται μὲ βλαστούς. Ἡ σειρὰ τῶν ἀνθεμίων, στὸ πίσω μέρος τοῦ ὅμου, ἀπολήγει σὲ κλειστοὺς κάλυκες λωτοῦ. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος, πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση, μεταξὺ ταινιῶν, διπλὴ σειρὰ κουκκίδων. Στὸ μέσο παριστάνεται κίονας μὲ κληματίδες καὶ τμήματα γενειάδας δύο προσωπείων. Ἐκατέρωθεν τοῦ κίονος σώζονται ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ σῶμα γυναικείων μορφῶν. Κάτω ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση καστανόμαυρη ταινία.

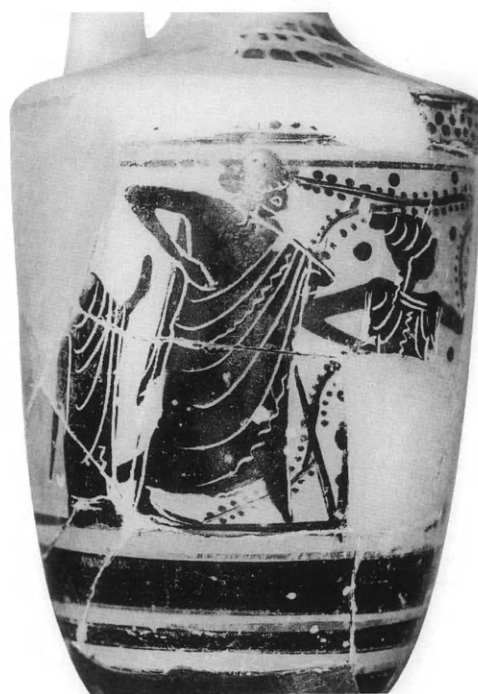
Διόνυσος περικιόνιος.

500-490 π.Χ. (ζ. τῆς Γέλας).

Πὰ τὴν κατηγορία τοῦ ἀγγείου καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς παράστασης ποὺ συνδέεται μὲ τὰ Λήνια ἢ τὰ Ἀνθεστήρια βλ. Ε. Μανακίδου, “Ἴδιον δ’ εἶναι Διονύσου”, Χορὸς καὶ μουσικὴ σ’ ἓναν ἀτ-

Εἰκ. 26. Ἡ λήκυθος ἀρ. 39.

Εἰκ. 27. Λεπτομέρεια τῆς παράστασης τῆς ληκύθου ἀρ. 40.

τικό μελανόμορφο σκύφο στο Μουσείο ἑκμαγείων τοῦ Α.Π.Θ., *Ἑγνατία* 9, 2005, 24 σημ. 32, 32-33 (με παλαιότερη βιβλιογραφία). Πά τὸν ζωγράφο βλ. Haspels, *ABL* 78-86, 205-215, πίν. 24.1-2. *ABV* 473-475, 699-700. *Para* 214-216. *Add*² 118-120 καὶ Kurtz, *AWL* 17-18, 148-149. Πά ὅμοια ἀνθέμια σὲ ἀγγεῖα τοῦ ζωγράφου πρβ. Σεργμπέτη, *Καλλιόστευμα* 166-167, εἰκ. 7.

40. Λήκυθος, MB 1682 (εἰκ. 27).

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 21.

Ύψ. 20 ἐκ., διάμ. στομ. 5 ἐκ., διάμ. βάσης 6 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 34.

Σώζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Ὁ ὦμος διακοσμεῖται με μελανόχρωμο ἀκτινωτὸ κόσμημα. Στὸ σῶμα μελανόμορφη παράσταση, με ἀπεικόνιση καθιστῆς γυναικείας μορφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, ἡ ὁποία φοράει χιτῶνα καὶ σάκκο στὰ μαλλιά. Πίσω της μία ἀνδρική μορφή με ἱμάτιο, στηρίζεται με τὸ ἀριστερὸ χέρι σὲ βακτηρία. Στὰ ἀριστερὰ παριστάνεται μικρότερη σὲ μέγεθος γυναικεία μορφή με ἱμάτιο. Στὸ βάθος τῆς παράστασης σχηματοποιημένοι κλά-

δοι με καρποὺς καὶ δύο ἐδαφόχρωμες ταινίες στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος.

500-490 π.Χ.

Πά τὸν τύπο πρβ. Haspels, *ABL* πίν. 24.2· *CVA* Gela 4, πίν. 26.4· καὶ Μ. Οἰκονομάκου, Οἱ ἀνασκαφές στὸ Μεγάλο Ἑλὸς τοῦ Μαραθῶνος, *ΑΕ* 2004, 125 εἰκ. 48. Πά ἀνάλογες μορφές σὲ σκηνές συμποσίου βλ. *CVA* Braunschweig 1, πίν. 11.10 καὶ A. Jacquemin, *Céramique des époques archaïque, classique et hellénistique*, *BCH* Suppl. 9, 1984, 121 ἀρ. 546α-c.

41. Δύο λήκυθοι, MB 1582, 1693 (εἰκ. 28).

Ἀνασκαφή 1960, τάφος 21, ἀνασκαφή 1965. Τάφος;

Ύψ. 20-5 ἐκ., διάμ. στομ. 3-5.7 ἐκ., διάμ. βάσης 4-6.2 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, κατὰ τόπους γκριζωπὸς ἀπὸ καύση.

Ἡ 1582 σώζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη, ἐνῶ ἀπὸ τὴν 1693 λείπει ἡ λαβὴ καὶ τμῆμα τοῦ σώματος. Ἡ διακόσμηση τοῦ ὦμου καὶ τὸ σχῆμα τῶν ληκύθων εἶναι ὅπως τῆς ἀρ. 38. Στὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος καὶ

Εἰκ. 28. Ἡ λήκυθος ἀρ. 41.

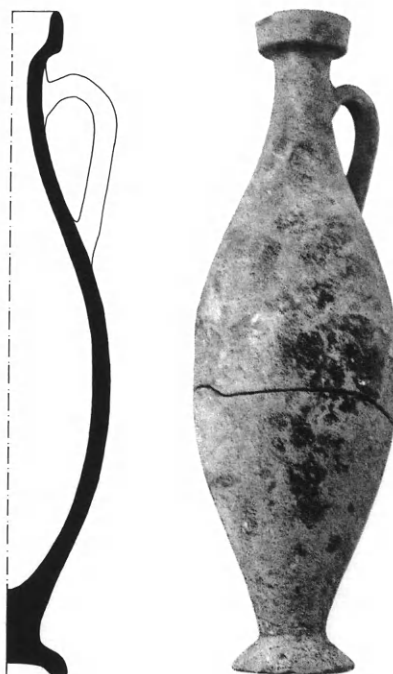
42. Ληκύθιο με σφαιρικό σῶμα, MB 1353.
 Ἀνασκαφή 1960, τάφος 8.
 Ὑψ. 9 ἐκ., διάμ. βάσης 3.8 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτὸς καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα γκριζωπός.
 Λεῖπει ὁ λαμὸς μετὰ τὸ στόμιο. Συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Ὁ ὥμος καὶ ἡ βάση εἶναι ἀφημένα στὸ χρώμα τοῦ πηλοῦ, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἀγγεῖο καλύπτεται μετὰ μελανὸ γάνωμα, κατὰ τοποὺς ἀπολεπισμένο. Στὴ μετάβαση λαμοῦ- ὥμου ὑπάρχει λεπτὴ ταινία.
 Γύρω στὸ 530 π.Χ.
 Πὰ τὸν τύπο βλ. Haspels, *ABL* 33-39· *Agora* XII 152, πίν. 38 ἀρ. 1113.

43. Ἀτρακτόσχημη λήκυθος, MB 1616 (εἰκ. 29).
 Ἀνασκαφή 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου).
 Ὑψ. 23 ἐκ., διάμ. στομ. 3 ἐκ., διάμ. βάσης 4 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 5.
 Σῶζεται ὁλόκληρη, σὲ δύο θραύσματα. Τὸ σχῆμα ὁμοιο μετὰ ἀρ. 5.
 Τέλος 6ου-ἀρχὲς 5ου αἰ. π.Χ. (ἐργαστήριον Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος).
 Πὰ τὴν κατηγορίαν βλ. ἀρ. 5. Πὰ παράλληλα πρβ.

τῶν δύο ἀγγείων εἰκονίζεται Διονυσιακὸς θίασος σὲ ἄρμα: Στὴν 1582 παριστάνεται ἀναβάτης σὲ τέθριππο πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ δίπλα στὸ ἄρμα μία γυναικεία μορφή (Μαινάς). Μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄρμα καὶ στὴν ἴδια κατεύθυνση μετὰ αὐτό, ὄρχούμενος Σάτυρος. Στὴν 1693, πάνω στὸ ἄρμα ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ, παριστάνονται μία γυναικεία (Σεμέλη ἢ Ἀριάδνη) καὶ μία ἀνδρική μορφή (Διόνυσος;). Κάτω ἀπὸ τὸ ἄρμα τὰ ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ σῶμα ἄλλης μορφῆς, ἐνῶ μπροστὰ ἀπὸ αὐτὸ ἓνας Σάτυρος.

490-480 π.Χ. (ὁμάδα τοῦ Αἴμονος).

Πὰ τὸ θέμα βλ. ἀρ. 38 καὶ A. Schöne, *Der Thiasos. Eine ikonographische Untersuchung über das Gefolge des Dionysos in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jhs v. Chr.* (Göteborg 1987) 56 κέ. καὶ Μανακίδου 181 κέ. Πὰ τυπολογικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ παράλληλα βλ. *CVA* Stuttgart 1, πίν. 24. 1-2· Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη ἀρ. 315-318 καὶ R. Panvini, *Ceramiche attiche figurate del Museo Archeologico di Gela, Selectio Vasorum* (Venezia 2003) 38 ἀρ. I. 20. Πὰ τὴν ὁμάδα *ABV* 538-571, 705-708. *Para* 269-287. *Add*² 133-137. Haspels, *ABL* 130 κέ.

Εἰκ. 29. Ἡ ἀτρακτόσχημη λήκυθος ἀρ. 43.

G. Jacopi, Scavi nelle necropoli camiresi 1929-1930, *Clara Rhodos* 4, 1931, 134-135, εἰκ. 128, 149, εἰκ. 147, 332, εἰκ. 368 καὶ *Agora* XII 206 σημ. 13, πίν. 77, ἀρ. 1663.

44. Μελαμβαφῆς λήκυθος, MB 1618.

Ἀνασκαφή 1950, τάφος;

Ύψ. 11 ἐκ., διάμ. στομ. 2.5 ἐκ., διάμ. βάσης 3 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, κατὰ τόπους γκριζωπός.

Σώζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Ὁ ὕψηλός λαϊμός, ὁ ὦμος καὶ τὸ κάθετο τμήμα τῆς βάσης ἀφημένα στὸ χρώμα τοῦ πηλοῦ. 500-470 π.Χ. (κατηγορία τῶν μικρῶν λιονταριῶν).

Πὰ τὴν κατηγορία βλ. *ABV* 515-516· *Para* 251-252· *Add*² 128· *Haspels*, *ABL* 98, πίν. 35.3. Πὰ παράλληλα ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο βλ. *Agora* XII 153, πίν. 38, ἀρ. 1115-1119 καὶ *Μυλωνάς* 133, πίν. 255 ἀρ. 214.

45. Τρεῖς λήκυθοι, MB 1617, 1657, 1772.

Ἀνασκαφή 1950, τάφος; (οἰκ. Νάσιου).

Ύψ. 8-14 ἐκ., διάμ. στομ. 3 ἐκ., διάμ. βάσης 4 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Ἡ λήκυθος 1617 σώζεται ὁλόκληρη, ἐνῶ οἱ 1772 καὶ 1657 σώζουν τμήμα ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ τὸ σῶμα. Ὁ ὦμος διακοσμείται μὲ σχηματοποιημένο γλωσσωτὸ καὶ ροπαλοειδὲς κόσμημα. Στὸ σῶμα τῆς 1772 ὑπάρχει παράσταση ἀρματοδρομίας, ἐνῶ στὸ σῶμα τῶν 1617 καὶ 1657 σώζονται ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ σῶμα δύο πολεμιστῶν καὶ ἐνὸς ἵππῆα μὲ περικεφαλαία.

480-470 π.Χ. (ὁμάδα τοῦ Αἵμονος).

Πὰ τὸ θέμα τῆς 1772 βλ. *Haspels*, *ABL* 130-141· *Μανακίδου* 41, 64 σημ. 156. Πὰ εἰκονογραφικὰ καὶ τυπολογικὰ παράλληλα βλ. *CVA* Hannover 1, πίν. 23.3-6· *CVA* Palermo Coll. Mormino 1, πίν. 14.14-15 καὶ *CVA* Chiusi 1, πίν. 23.1-4. Πὰ τὸ θέμα τῆς 1617 βλ. *Panvini* ὁ.π. 36 ἀρ. I.13.

46. Τέσσερις λήκυθοι μὲ ὄρθια ἀνθέμια, MB 1658, 1659, 1691, 1697 (εἰκ. 30).

Ἀνασκαφή 1961, τάφος 1 (1658, 1659), ἀνασκαφή 1968 (1691-1697).

Ύψ. 8.5-13 ἐκ., διάμ. στομ. 3.5 ἐκ., διάμ. βάσης 3.5 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σώζονται ἀκέραιες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν 1697, ποὺ εἶναι ἐλλιπὴς στὸ ἄνω μέρος τοῦ λαμποῦ μὲ τὸ στόμιο. Τὸ μελανὸ γάνωμα, ποὺ καλύπτει τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, διασπᾶ μία ἐδαφόχρωμη

Εἰκ. 30. Ἀνθεμωτὴ λήκυθος ἀρ. 46.

ταινία. Ὁ ὦμος διακοσμείται μὲ μελανόχρωμο γλωσσωτὸ καὶ ροπαλοειδὲς κόσμημα, ἐνῶ τὸ σῶμα, μὲ τρία μελανόχρωμα ἀνθέμια στὴ σειρὰ, τὰ ὁποῖα ἐναλλάσσονται μὲ κάλυκες λωτοῦ πάνω σὲ ἀλυσιδωτὸ πλοχμὸ μὲ στιγμὴ σὲ κάθε κρῖκο. Τὰ κλειστὰ φύλλα χωρίζονται μὲ χάραξη. 500-480 π.Χ. (ὁμάδα τοῦ Αἵμονος).

Πὰ τὸν τύπο καὶ τὴν ἐξέλιξή του βλ. *Haspels*, *ABL* 185-188· *Kurtz*, *AWL* 149-150, πίν. 69 καὶ *Corinth* XIII 163-164, πίν. 37-40, 43, 52, 54-55. Πὰ παράλληλα, βλ. *CVA* Copenhagen 3, πίν. 111.21· *E. Simon* (ἐπιμ.), *Die Sammlung Kiseleff im Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg* II (Mainz am Rhein 1989) 70 ἀρ. 129, πίν. 52. *R. Panvini*, *Le ceramiche attiche figurate del Museo Archeologico di Caltanissetta* (Bari 2005) 35 ἀρ. 23, 24 καὶ *CVA* Rhodes 1 (Greece 10) πίν. 92.5-6, 93.

47. Μελαμβαφῆς λήκυθος, MB 1624.

Ἀνασκαφή 1950, τάφος; (οἰκ. Νάσιου).

Ύψ. 16 ἐκ., διάμ. στομ. 3.5 ἐκ., διάμ. βάσης 5 ἐκ. Πηλὸς καστανοκόκκινος.

Ὁ λαϊμός εἶναι συγκολλημένος, ἐνῶ λείπουν τμήματα τοῦ ὦμου καὶ τοῦ σώματος. Στὸ χρώμα τοῦ πηλοῦ εἶναι ἀφημένο τὸ ἐπίπεδο τμήμα τοῦ χείλους, ὁ λαϊμός καὶ τὸ κάθετο τμήμα τῆς βαθμιδωτῆς βάσης. Τὸ σῶμα καλύπτεται μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἐδαφόχρωμες

ζῶνες, διακοσμημένες με μαϊάνδρο καὶ με σιγμοειδὲς κόσμημα.

Γύρω στὸ 450 π.Χ.

Γιὰ τὸν τύπο βλ. Haspels, *ABL* 170 κέ. Γιὰ ἀνάλογα παραδείγματα πρβ. *Corinth* XIII 251, πίν. 57· *CVA Bruxelles* 2, πίν. 21.6. *CVA Norway* 1, πίν. 48.6 καὶ Μ. Οἰκονομάκου, Οἱ ἀνασκαφές στὸ Μεγάλο Ἑλὸς τοῦ Μαραθῶνος, *ΑΕ* 2004, 141-142, εἰκ. 62.

48. Λήκυθος λευκοῦ ἐδάφους, MB 1679 (εἰκ. 31).
Ἀνασκαφή 1961. Τάφος;
Ύψ. 16.5 ἐκ., διάμ. βάσης 3.6 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος με ὑπόλευκο ἐπίχρσιμα.
Τμήμα τοῦ λαμποῦ καὶ τοῦ χεῖλους εἶναι συμπληρωμένο. Τὸ ὑπόλευκο ἐπίχρσιμα στὸ σῶμα ἐξίτηλο. Στὸν ὦμο ὑπολείμματα μελανόχρωμων κοσμημάτων, ἐνῶ στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος ἔχνη ζώνης με κουκκίδες. Τὸ σῶμα διακοσμείται με δικτυωτὸ κόσμημα σὲ μετόπη, ποὺ ὀρίζουν κάθετες καὶ ὀριζόντιες γραμμές. Στὸ κάθετο τμήμα τῆς βάσης καστανόμαυρη ταινία.
470-450 π.Χ.
Γιὰ τὴν ἐξέλιξη, τὶς ὁμάδες καὶ τὴ χρονολόγηση βλ. ἀρ. 46. Γιὰ ἀνάλογα παραδείγματα πρβ. *CVA Altenburg* 1, πίν. 42.22 καὶ *CVA Cambridge* 1, πίν. 22.23.

49. Ἀνθεωτὴ λήκυθος λευκοῦ ἐδάφους, MB 1620.
Ἀνασκαφή 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου).
Ύψ. 18 ἐκ., διάμ. στομ. 4 ἐκ., διάμ. βάσης 5 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος με λευκὸ ἐπίχρσιμα. Συγκολλημένη ἀπὸ δύο θραύσματα, λείπουν τμήματα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Τὸ λευκὸ ἐπίχρσιμα ἐξίτηλο. Τὸν ὦμο κοσμοῦν μελανόχρωμο γλωσσωτὸ καὶ ροπαλοειδὲς κόσμημα. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος ζώνη ἀπλοῦ δεξιόστροφου μαϊάνδρου καὶ ἀκολουθεῖ ἀβακωτὸ καὶ τρία μελανὰ ἀνθέμια, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐνωμένα με βλαστοὺς ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἔλικες. Τὸ μεσαῖο εἶναι ὄρθιο καὶ τὰ δύο πλαῖνὰ ἀνεστραμμένα. Κάτω ἀπὸ τὰ ἀνθέμια ἀβακωτὸ κόσμημα. Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ὑπολείμματα παράλληλων λευκῶν ταινιῶν.
460-450 π.Χ. (ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό τοῦ ζ. τῆς Μέγαιρας).
Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἀγγείου βλ. Kurtz, *AWL* 84, 153. Γιὰ παράλληλα πρβ. Langlotz 73, πίν. 108, ἀρ. 389.b καὶ *CVA Bucarest* 1, πίν. 30. Γιὰ τὸ ἐργαστήριό βλ. *ABV* 586· *ARV*² 750· *Para* 292· *Add*²

Εἰκ. 31. Ἡ λήκυθος λευκοῦ ἐδάφους ἀρ. 48.

139, 285· Haspels, *ABL* 170 καὶ Σερμπέτη, *Καλλιόστευμα* 196-198.

50. Δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα ληκύθου, MB ἄ.ἄ. (εἰκ. 32).
Ἀνασκαφή 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου).
Ύψ. 4 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος.
Στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος ὑπολείμματα ζώνης με δεξιόστροφο μαϊάνδρο. Ἀπὸ τὴν ἐρυθρόμορφη παράσταση σώζεται τὸ κεφάλι καὶ τὸ χεῖρ γυναικείας μορφῆς, ποὺ βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω. Φοράει

Εἰκ. 32. Θραῦσμα τῆς ἐρυθρόμορφης ληκύθου ἀρ. 50.

χιτώνα, ενώτιο στο αὐτὶ καὶ σάκκο στὰ μαλλιά.
470-450 π.Χ. (κύκλος τοῦ ζ. τοῦ Αἰσχίνη).

Πὰ τὸν ζωγράφο καὶ τὸν κύκλο του βλ. *ARV*²
709, 720-722, 1667-1668· *Para* 408-410, 515· *Add*²
281· *Haspels*, *ABL* 178 καὶ X. Ἀβρονιδάκη, *Ὁ*
Ζωγράφος τοῦ Ἄργου (Ἀθήνα 2007) 86-89. Πὰ
ἀνάλογα παραδείγματα πρβ. *CVA* Copenhagen
4, πίν. 165.2· *CVA* Braunschweig 1, πίν. 28.11 καὶ
Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη ἀρ. 231.

51. Λευκὴ λήκυθος, MB 632.

Ἀνασκαφὴ 1960. Τάφος;

Ὑψ. 27 ἐκ., διάμ. στομ. 4.5 ἐκ., διάμ. βάσης 5.5
ἐκ. Πηλὸς ὠχρὸς καστανὸς μὲ κιτρινωπὸ ἐπίχρι-
σμα.

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Τὸ λευκὸ ἐπί-
χρισμα στὸ μεγαλύτερό του μέρος εἶναι ἐξίτηλο.
Ἡ παράσταση τοῦ ὄμου εἶναι ἀρκετὰ κατε-
στραμμένη. Στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν λαϊμὸ στὸν
ὄμο ἔχει καστανέρυθρη ταινία καὶ στὴν ἔνωση
ὄμου-σώματος, καστανόμαυρη ταινία. Ἀκολου-
θεῖ ζώνη μὲ μαίανδρο. Τὸ κέντρο τῆς παράστα-
σης καταλαμβάνει ψηλὴ ἐπιτύμβια βαθμιδωτὴ
στήλη μὲ καστανὴ ταινία, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει
ἢ ἐπίστεψη. Ἀριστερὰ τῆς στήλης στέκεται γυ-
ναικεία μορφή (λείπει ὁ λαϊμὸς μὲ τὸ κεφάλι) μὲ
χιτῶνα, ἱμάτιο καὶ ταινία στὸ χέρι. Δεξιὰ σώζε-
ται τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος ἀνδρικοῦς μορφῆς
μὲ κοντὸ χιτῶνα καὶ βακτηρία στὸ χέρι. Πὰ τὰ
περιγράμματα τῶν μορφῶν καὶ τῆς στήλης χρη-
σιμοποιεῖται ἐρυθρωπὴ γραμμὴ, ἐνῶ γιὰ τὰ ἐνδύ-
ματα καὶ τὰ μαλλιά ὄγκος ἐρυθροῦ χρώματος.
440 π.Χ.

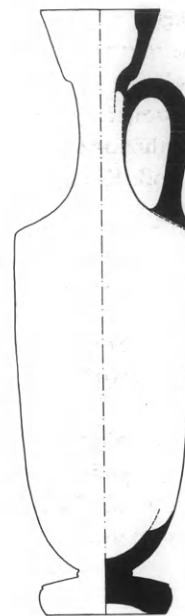
Πὰ τὸν τύπο τῆς ληκύθου βλ. Kurtz, *AWL* 52-55,
πίν. 39.3-4, 41.3· J. Beazley, *Attic White Lekythoi*,
Greek Vases. Lectures by J. D. Beazley (ἐκδ. D. C.
Kurtz, Oxford 1989) 26-38. Πὰ παρόμοιες μορφές
πρβ. Χαριτωνίδη πίν. 15β, γ καὶ *Ἡ πόλη κάτω*
ἀπὸ τὴν πόλη ἀρ. 235-237, 382, 384. Πὰ τὴ σημα-
σία καὶ τὴ χρῆση τῶν λευκῶν ληκύθων βλ. A.
Shapiro, *The Iconography of Mourning in Athe-
nian Art*, *AJA* 95, 1991, 629-656 καὶ J. Oakley,
Picturing Death in Classical Athens, The Evidence
of the White Lekythoi (Cambridge 2004) 145 κέ.

52. Λευκὴ λήκυθος, MB 1686 (εἰκ. 33).

Ἀνασκαφὴ 1968. Τάφος;

Ὑψ. 25 ἐκ., διάμ. στομ. 5 ἐκ., διάμ. βάσης 5.2 ἐκ.
Πηλὸς ὅπως ἀρ. 51.

Συγκολλημένη, λείπουν τμήματα τοῦ ὄμου καὶ
τοῦ σώματος. Τὸ λευκὸ ἐπίχρισμα εἶναι ἐξίτηλο

Εἰκ. 33. Ἡ λευκὴ λήκυθος ἀρ. 52.

καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παράστασης κατε-
στραμμένο. Στὸν ὄμο σώζονται ἴχνη ἐρυθροῦ
χρώματος καὶ ὑπολείμματα ταινιῶν. Στὸ σῶμα
παριστάνεται γυναικεία μορφή μὲ χιτῶνα, ἢ
ὁποία κρατᾷ πυξίδα μὲ πῶμα στὸ ἀριστερὸ χέ-
ρι. Στὰ δεξιὰ ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ χέρι, τὸ κεφάλι
καὶ τὸ σῶμα γυναικείας μορφῆς (:). Ἀνάμεσα
στὶς μορφές τμήμα τύμβου καὶ στήλης μὲ ἀνθε-
μωτὴ ἐπίστεψη.

430-420 π.Χ.

Πὰ τὸ σχῆμα βλ. ἀρ. 51. Πὰ ὁμοιότητες ὡς πρὸς
τὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν βλ. Μυλωνά πίν. 373
ἀρ. 754· A. Fairbanks, *Athenian White Lekythoi VII*
(New York 1914) πίν. 9, κατηγορία X 2.17· *CVA*
Tübingen 5, 69, εἰκ. 31, πίν. 31.2-4 καὶ *Ἡ πόλη*
κάτω ἀπὸ τὴν πόλη ἀρ. 386 (κύκλος τοῦ ζ. τοῦ
Μονάχου 2335). Πὰ τὸ θέμα βλ. Γ. Καββαδία, *Ὁ*
Ζωγράφος τοῦ Sabouroff (Ἀθήνα 2000) 135-144.

53. Τμήμα ἀπὸ σῶμα λευκῆς ληκύθου, MB 633.

Ἀνασκαφὴ 1960, ΝΑ. τάφου 15.

Ὑψ. 22 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς σκοῦρος.

Συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Ἀπὸ τὴν πα-
ράσταση σώζεται τὸ κάτω μέρος ἐπιτύμβιας στή-
λης μὲ βαθμιδωτὴ βάση καὶ ταινίες. Ἐκατέρωθεν
τῆς στήλης ὑπολείμματα καθιστῆς πιθανῶς μορ-

φῆς καὶ στὰ δεξιά, τμήμα τοῦ σώματος γυναι-
κειάς μορφῆς μὲ κίστη (:).

Γύρω στὸ 430 π.Χ.

Πὰ τὴν παράσταση πρβ. E. Buschor, *Attische Lekythen der Parthenonzeit*, *MüJb* II, 1925, εἰκ. 9, *ARV*² 847.201. Πρβ. Καββαδία ὁ.π. ἀρ. 214-215, πίν. 143-144.

54. Θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα λευκῆς ληκύθου, MB ἁ.ἁ.

Ἀνασκαφὴ 1968. Τάφος;

ῴψ. 7.5 ἐκ. Πηλὸς ὠχρὸς καστανός. Λευκὸ ἐπί-
χρσιμα ἐξίτηλο.

Στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος ζώνη, πὺν ὀρίζουν
καστανέρυθρες γραμμές, ἐνῶ ἀπὸ τὴν παρά-
σταση διακρίνεται τὸ ἄνω τμήμα ἐπιτύμβιας
ἀετωματικῆς στήλης πὺν ἀπολήγει σὲ κυμάτιο.
430-420 π.Χ.

Πὰ παρόμοιες στήλες τοῦ ζ. τῶν Καλάμων βλ. Σ.
Καρούζου, Ὁ τεχνίτης τῶν Καλάμων τῶν λευ-
κῶν ληκύθων, *ΑΔ* 8, 1923-24, 117-146, εἰκ. 2α.
Kurtz, *AWL* πίν. 46.2, 47.1 καὶ Ὁ. Ἀλεξανδρῆ,
Νεκρὸς ἔφηβος λευκῆς ληκύθου, *ΑΑΑ* 3, 1970,
372, εἰκ. 1.

55. Θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα λευκῆς ληκύθου, MB 1638.

Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου).

ῴψ. 11 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός. Λευκὸ
ἐπίχρσιμα ἐξίτηλο.

Στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος, μεταξὺ ταινιῶν,
διακοπτόμενος μαίανδρος πὺν ἐναλλάσσεται μὲ
τετραγωνίδια. Ἀπὸ τὴν παράσταση σῶζεται ὁ
ἀριστερὸς ὤμος καὶ τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος
ἀνδρική μορφῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ τμήμα
ἀπὸ τὸ σῶμα ἄλλης μορφῆς.

430-420 π.Χ.

Πὰ τὸ κόσμημα βλ. Kurtz, *AWL* εἰκ. 4-5 καὶ *CVA*
Schloss Fasanerie 1, πίν. 36.1-3.

ΑΡΥΒΑΛΛΟΕΙΔΗ ΛΗΚΥΘΙΑ

56. Τέσσερα ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια, MB 1685. ἁ.ἁ.

Ἀνασκαφὴ 1965, ἐντὸς σαρκοφάγου (1685), ἀνα-
σκαφὴ 1967, πυρὰ 1, πυρὰ 2.

ῴψ. 3.5-8 ἐκ., διάμ. χεῖλους 2.5 ἐκ., διάμ. βάσης
3 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός.

Τὰ τρία ἀγγεῖα καλύπτονται μὲ μελανὸ γάνωμα,
ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 1685, πὺν φέρει στὴν ἐπιφάνεια
κρούστα λάσπης καὶ ἄλατα. Τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ τέσ-
σερα ληκύθια διακοσμεῖται στὸ πρόσθιο τμήμα

τοῦ σώματος μὲ δεκάφυλλο ἀνθέμιο.

Τέλος 5ου-ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.

Πὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος βλ. *Agora* XII 154,
πίν. 38 ἀρ. 1140-41 καὶ γιὰ ἀνάλογα παραδείγ-
ματα βλ. *Olynthus* XIII πίν. 106, ἀρ. 117-118.
Χαριτωνίδης εἰκ. 31 καὶ Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν
πόλη ἀρ. 412-414.

57. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο, MB 1675.

Ἀνασκαφὴ 1963. Τάφος;

ῴψ. 7 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 2.2 ἐκ., διάμ. βάσης 4.5 ἐκ.
Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός μὲ ὁμοιόχρωμο ἐπί-
χρσιμα.

Λεῖπει τὸ ἄνω μέρος τοῦ λαιμοῦ μὲ τὸ χεῖλος.
Ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ μελανὸ στιλ-
πνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάτω ἐξωτερικὴ ἐπι-
φάνεια τῆς βάσης, πὺν εἶναι στὸ χρῶμα τοῦ
πηλοῦ. Στὸ σῶμα ἀβαθεῖς κάθετες ραβδώσεις.
420-400 π.Χ.

Πὰ παρόμοια ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο βλ.
Agora XII 154, πίν. 38, ἀρ. 1129-1130. Μυλωνάς
πίν. 362, ἀρ. 724-725.

58. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο MB ἁ.ἁ.

Ἀνασκαφὴ 1967, πυρὰ 3.

ῴψ. 6.3 ἐκ., διάμ. βάσης 4 ἐκ. Πηλὸς καστανο-
κόκκινος, κατὰ τὸν τύπον γκριζωπός.

Λεῖπει τὸ ἄνω μέρος τοῦ λαιμοῦ μὲ τὸ στόμιο.
Ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ μελανὸ στιλ-
πνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ μία ἐδαφόχρωμη ζώνη
στὸ ἄνω μέρος.

Γύρω στὸ 400 π.Χ.

Πὰ ἀνάλογα παραδείγματα βλ. Χαριτωνίδη 26,
103, εἰκ. 174, πίν. 19. B. Schlörb-Vierneisel, Eri-
danos-Nekropole, *AM* 81, 1966, 37, ἀρ. 69 καὶ
CVA Rennes 1, πίν. 43.3.

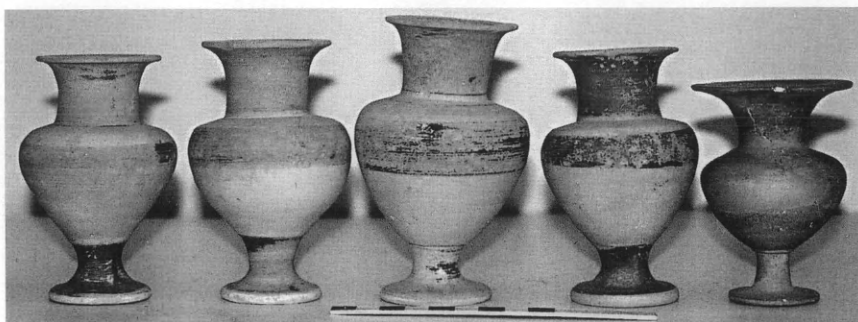
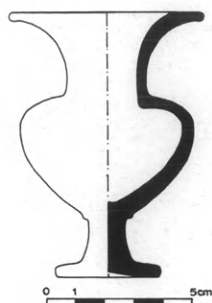
ΛΥΔΙΑ

59. Ἐξί λύδια «ἐλληνικοῦ τύπου», MB 27-30, 1641,
1652 (εἰκ. 34).

Ἀνασκαφὴ 1960, περιοχὴ τάφου 6 (1641), τάφος
13 (27-30), τάφος 17 (1652).

ῴψ. 8-12 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 6 ἐκ., διάμ. βάσης 3.5 ἐκ.
Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός (1652) καὶ γκριζωπός
ἀπὸ καύση (1641).

Σῶζονται ὁλόκληρα. Ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια
καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ
χεῖλος, τμήμα τοῦ σώματος καὶ τὸ κάθετο τμήμα
τῆς βάσης, πὺν εἶναι ἀφημένα στὸ χρῶμα τοῦ
πηλοῦ. Στὸ μέσο τοῦ σώματος μελανὴ ταινία. Τὸ

Εικ. 34. Λύδια ελληνικού τύπου.

Εικ. 35. Λύδια λυδικού τύπου.

1641 φέρει ανάγλυφο δακτύλιο μεταξύ σώματος και στελέχους.

Γύρω στο 550-530 π.Χ.

Πιά λύδια με σφαιρικό ή ωοειδές σώμα και δυσκοιδή βάση βλ. B. von Freytag, *Archaische und klassische Grabfunde auf dem Hangnördlich der Eckterasse im Kerameikos*, AM 91, 1976, 40, αρ. 7, πίν. 72. R. Young, *Sepulturae Intra Urbem*, *Hesperia* 20, 1951, 101, πίν. 46 αρ. 6. C. Albizzati, *Vasi antichi dipinti del Vaticano* (Roma 1924) 39, πίν. 25. CVA Oxford 2, πίν. 1.25 και P. Pelagatti, *Lakonika II*, BdA Suppl. 64 (1991) 149, εικ. 125-127.

60. Τέσσερα λύδια «λυδικού τύπου», MB 281, 461, 1640, 1651 (εικ. 35).

Άνασκαφή 1960, τάφος 1α (461), τάφος 13 (1640), τάφος 17 (1651).

Ύψ. 9-11 εκ., διάμ. χείλ. 6-7 εκ., διάμ. βάσης 3 εκ.

Πηλός καστανός σκούρος, κατά τόπους γκριζωπός με μίκα.

Το 1640 σώζεται άκέραιο, ενώ τα υπόλοιπα είναι συγκολλημένα από θραύσματα και συμπληρωμένα στο χείλος, στο σώμα και στη βάση. Στόν λαμό ίχνη από το μελανό έπίχρσιμα.

Γύρω στο 550-530 π.Χ.

Πιά τόν τύπο με τό σφαιρικό πεπιεσμένο σώμα και τήν κωνική βάση βλ. E. Pierro, *Ceramica ionica non figurata e coppe attiche a figure nere. Materiali del Museo Archeologico Nazionale di Tarquinia VI* (Roma 1984) 74-75. Πρβ. επίσης Agora XII 157, πίν. 39, αρ. 1162-1163 και J. W. Hayes, *Greek and Greek style painted and plain pottery in the Royal Ontario Museum excluding black-figure and red-figure vases* (Toronto 1992) αρ. 136. Πιά λύδια και τών δύο τύπων βλ. *Η πόλη κάτω από τήν πόλη* αρ. 278-281.

Εἰκ. 36. Δύο πυξίδες κορινθιακοῦ τύπου ἀρ. 61.

Εἰκ. 37. Ἡ κορινθιακὴ πυξίδα με σφαιρικό σῶμα ἀρ. 62.

ΠΥΞΙΔΕΣ

61. Τρεῖς κορινθιακὲς πυξίδες με κοῖλες πλευρὲς, ὀριζόντιες λαβὲς καὶ κάλυμμα, MB 1671, 1695 (εἰκ. 36).

Ἀνασκαφὴ 1961, τάφος 28 (1671), ἀνασκαφὴ 1965 (1695), ἀνασκαφὴ 1968, ἀπὸ λάκκο (ἄ.ἄ.). Ὑψ. 10 ἐκ. (1671, με τὸ κάλυμμα), διάμ. χεῖλ. 8.6 ἐκ., διάμ. βάσης 9 ἐκ. Πηλὸς ὠχρὸς.

Ἡ 1671 σώζεται ἀκέραιη, ἡ 1695 σώζει τὸ σῶμα, ἐνῶ ἡ τρίτη (ἄ.ἄ.) σώζεται σὲ θραύσματα. Στὴν 1671 διακρίνονται ὑπολείμματα καστανέρυθρων ταινιῶν στὸν δίσκο καὶ στὸν κῶνο τῆς λαβῆς τοῦ καλύμματος καὶ τμήμα ζώνης με διπλὴ σειρὰ κουκκίδων καὶ καστανοκόκκινες ταινίες στὸ σῶμα. Οἱ ἄλλες δύο διακοσμῶνται με ἀνθέμια στὸ σῶμα ἢ γλωσσωτὸ κόσμημα με μελανὸ καὶ ἰώδες χρῶμα.

Γύρω στὸ 575 π.Χ.

Γιὰ τὸν τύπο καὶ τὴ χρονολόγηση βλ. Amyx 446-447, πίν. 52, 54.1-2. Γιὰ ἀττικὲς παραλλαγὲς τοῦ τύπου βλ. S. R. Roberts, *The Attic Pyxis* (Chicago 1978) 9-19· CVA Gela 1, 16, πίν. 22.2-3 καὶ Βαλαβάνης 37, πίν. 16.2-6.

62. Κορινθιακὴ πυξὶς με σφαιρικό σῶμα καὶ κάθετες λαβὲς, MB 34 (εἰκ. 37).

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 13.

Ὑψ. 11 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 5.5 ἐκ., διάμ. βάσης 8 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 61.

Σώζεται ἀκέραιη, ἀλλὰ χωρὶς τὸ κάλυμμα. Ἡ μία λαβὴ εἶναι συγκολλημένη. Τὸ χεῖλος, οἱ λαβὲς καὶ τὸ κάθετο τμήμα τῆς βάσης καλύπτονται με μελανὸ γάνωμα, τὸ ὁποῖο εἶναι κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ ὅμου, μεταξὺ ται-

νιῶν, ζώνη με διπλὴ σειρὰ μελανόχρωμων κουκκίδων. Στὸ μέσο μελανοὶ καὶ ἰώδεις κάλυκες λωτοῦ, συνδέονται με καμπυλόγραμμους μίσχους. Ἀκολουθοῦν καστανὲς καὶ μελανὲς ταινίες. 540-520 π.Χ.

Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἀγγείου βλ. Amyx 449-450. Γιὰ παράλληλα πρβ. CVA Gela 2, πίν. 21.1· C. Dugas, *Les vases de l'Héraion, Délos 10* (Paris 1928) 80, 147, ἀρ. 506, πίν. 32.

63. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ πόδι τριποδικῆς πυξίδας, MB 247 (εἰκ. 38).

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 5.

Ὑψ. 6.5 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτὸς με καστανὸ σκοῦρο ἐπίχρσιμα. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ θραύσματος καλύπτεται με καστανὸ γάνωμα, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ με μελανό.

Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση σώζεται γυ-

Εἰκ. 38. Τὸ θραῦσμα πυξίδας ἀρ. 63.

ναικεία μορφή πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ πέπλο καὶ ἱμάτιο, στὴ στάση τοῦ “ἀνακαλύπτεσθαι” καὶ ἀνδρική μορφή πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Φέρει ἱμάτιο, ταινία στὰ μαλλιά καὶ δόρυ(ς). Μεταξὺ τῶν μορφῶν κρέμεται μελανὴ ταινία. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ θραύσματος σώζονται τὰ ἴχνη δύο κάθετων γραμμῶν.

Γύρω στὸ 540 π.Χ.

Πὰ τὸν τύπο τῆς πυξίδας βλ. Amyx 454-455 καὶ *Agora XXIII* 50. Πὰ παράλληλα πρβ. S. Burke - J. Pollitt, *Greek Vases at Yale* (New Haven 1975) 24, ἀρ. 30.

64. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ πόδι τριποδικῆς πυξίδας, MB 482.

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 5.

Ὑψ. 4 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος μὲ καστανὸ ἐπίχρσιμα.

Ἡ βάση καλύπτεται μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα. Φθορὲς στὸν χώρο τῆς μελανόμορφης παράστασης. Στὸ σῶμα γενειοφόρος ἄνδρας κάθεται σὲ δίφρο πρὸς τὰ δεξιὰ. Φοράει ἱμάτιο καὶ κρατᾷ δόρυ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Ἐκατέρωθεν τῆς μορφῆς αὐτῆς, εἰκονίζονται δύο ἀκόμα ἄνδρες μὲ δόρυτα στὰ χέρια. Οἱ τρεῖς φοροῦν ἱμάτιο, ἐκτὸς ἀπὸ μία ποὺ εἰκονίζεται γυμνή.

Γύρω στὸ 540 π.Χ.

Βιβλιοδέτης, *Μυρρινοῦς* 183, εἰκ. 67.

Πὰ τὸν τύπο τῆς πυξίδας βλ. ἀρ. 63. Πὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα πρβ. *CVA Fiesole* 1, πίν. 231.2 (ὁμάδα τοῦ Λεάγρου) Πὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς παράστασης μὲ συνέλευση ἢ ἀναχώρηση πολεμιστῆ βλ. *CVA Athens* 4, 40, πίν. 27.2 καὶ Ε. Βιβλιοδέτη, *Μελανόμορφη λήκυθος ἀπὸ τῆς Μερέντας Ἀττικῆς*, *Ἀρχαιολογικὴ* 10, 1999-2000, 128-130.

65. Πυξίς μὲ κάλυμμα, MB 1591 (εἰκ. 39).

Ἀνασκαφὴ 1961. Τάφος;

Ὑψ. 6.9 ἐκ. (μαζὶ μὲ τὸ κάλυμμα), διάμ. χεῖλ. 10 ἐκ., διάμ. βάσης 9.5 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σώζεται ἀκέραιη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λαβὴ τοῦ καλύμματος. Τὸ ἐσωτερικὸ καλύπτεται μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα. Τὸ κάλυμμα κοσμοῦν μελανόχρωμες ἀκτίνες καὶ ὁμοιόχρωμοι κάλυκες λωτοῦ ποὺ ἐνώνονται ἀκτινωτὰ ἀνὰ δύο. Στὴν περιφέρεια τοῦ καλύμματος ὑπάρχει ἐδαφόχρωμη κυματοειδὴς ταινία. Στὸ σῶμα πομπὴ μὲ νικηφόρο ἄρμα. Πάνω ἀπὸ τὴ νεανική μορφή μὲ τὸ κλαδί ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή ΣΤΕΣΑΓΟΡΑ. Τὸ πρόσωπο ταυτίζεται μὲ τὸν Στησαγόρα ΙΙ, γιὸ τοῦ Κί-

Εἰκ. 39. Ἡ μελανόμορφη πυξίς μὲ κάλυμμα ἀρ. 65.

μωνα Ι καὶ ἀνεψιὸ τοῦ τυράννου τῆς Χερσονήσου Μιλτιάδη ΙΙΙ.

540-530 π.Χ. Ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν Ἐξηκία (Beazley) ἢ στὸν ἀγγειογράφου τοῦ Ἐπιτίμου (Mommmsen).

Παπαδημητρίου 1961, 38 εἰκ. 43. *ARV²* 1699· *Para* 61. Μανακίδου 58-62 πίν. 11. Ε. Κεφαλίδου, *Νικητῆς, Εἰκονογραφικὴ μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἀθλητισμοῦ* (Θεσσαλονίκη 1996) 230, ἀρ. 115, πίν. 65. Η. Mommsen, *Siegreiche Gespannpferde*, *AntK* 45, 2002, 32-33, σημ. 35, 36 σημ. 61, πίν. 8. Βιβλιοδέτης, *Μυρρινοῦς* 184 εἰκ. 68.

66. Λευκὴ πυξίς μὲ κάλυμμα, MB 122.

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 22.

Ὑψ. 11.5 ἐκ. (μὲ τὸ κάλυμμα), διάμ. χεῖλ. 8 ἐκ., διάμ. βάσης 7 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρσιμα.

Σώζεται ὁλόκληρη, ἀλλὰ ἡ βάση συγκολλημένη. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μὲ στιλπνὸ μελανὸ γάνωμα. Μικρὲς ἀποκρούσεις στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Τὸ κάλυμμα κοσμεῖ κλαδί δάφνης, μεταξὺ δύο ζωνῶν μὲ μελανόχρωμο μαίανδρο. Στὸ κάθετο τοίχωμα τοῦ καλύμματος ὑπάρχει γλωσσωτὸ κόσμημα. Στὸ σῶμα τέσσερις φτερωτὲς μορφές (Νίκες) μὲ στεφάνια καὶ ταινίες στὰ χέρια. Ἡ μία εἰκονίζεται κατενώπιον, ἀνάμεσα σὲ ἰωνικοὺς κίονες καὶ ἄλλες δύο σὲ πλάγια ὄψη, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ κιβώτιο, τὸ ὁποῖο διακοσμείται μὲ στιγμωτοὺς ρόδακες. Πρὸς τὶς μορφές τοῦ κέντρου κα-

τευθύνεται ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ καὶ ἡ τέταρτη μορφή. Φοροῦν χιτῶνα μὲ ἱμάτιο, σάκκο ἢ ταινία στὰ μαλλιά καὶ ἐνώτιο στὸ αὐτί. Στὸ κάτω μέρος τῆς παράστασης ζώνη μὲ ἀπλὸ δεξιόστροφο μαϊάνδρο. Ἀνάμεσα στὶς μορφές οἱ ἐπιγραφές: ΚΑΛΗ (δύο φορές) καὶ τὰ γράμματα Ε καὶ Λ (:). Λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ γυμνὰ μέρη τῶν μορφῶν καὶ γιὰ τὸ ἱμάτιο τῆς μᾶς μορφῆς.

460 π.Χ. (τύπος Α - κοντὰ στὴν τεχντροπία τοῦ ζ. τῆς Καρλοσούης) [I. Wehgartner].

Παπαδημητρίου 1960, 36 εἰκ. 51. G. Daux, *BCH* 85, 1961, 630-31 εἰκ. 10. P. Thémélis, *Brauron. Guide du site et du Musée* 94. J. R. Mertens, *Attic White-Ground, Its Development on Shapes other than Lekythoi* (New York 1977) 138 ἀρ. 19, 141. I. Wehgartner, *Attisch weissgrundige Keramik* (Mainz am Rhein 1983) 140 ἀρ. 11, 147. E. Brümmer, *Griechische Truhenbehälter, JdI* 100, 1985, 31 εἰκ. 4β, σημ. 169 καὶ Βιβλιοδότης, *Μυρρινοῦς* 184 εἰκ. 69.

Πρβ. τὴ μορφή τῆς Νίκης στὴν κύλικα τῆς συλλογῆς Castellani στὴ Ρώμη τοῦ ζ. τῆς Καρλοσούης (*ARV*² 738. 140). Γιὰ τὸ θέμα καὶ τὸν συσχετισμὸ του μὲ γυναικωνίτη ἢ τὸν γάμο βλ. S. R. Robert, *The Attic Pyxis* (Chicago 1978) 183 καὶ J. Oakley - R. H. Sinos, *The Wedding in Ancient Athens* (Madison 1993) 20-21.

67. Πυξὶς μὲ κάλυμμα, MB 123.

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 22.

Ύψ. 3.6 ἐκ., διάμ. βάσης 7 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σῶζεται ἀκέραιη. Τὰ τοιχώματα τοῦ σώματος εἶναι στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Τὸ κάλυμμα καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιφέρεια τῆς ἄνω ἐπιφάνειας, ποὺ ἀπολήγει σὲ αὐλάκωση ἀφημένη στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ καλύμματος ὑπάρχει ἐδαφόχρωμος κύκλος μὲ στιγμὴ στὸ κέντρο.

450-440 π.Χ.

Γιὰ τὸν τύπο μὲ τὸ ὄνομα «powder pyxis» βλ. *Agora* XII 175, 327 ἀρ. 1294, πίν. 43. Χαριτωνίδης πίν. 21β. Μυλωνὰς 356 ἀρ. 594, πίν. 341. *CVA* Stuttgart 1, πίν. 37.4 καὶ Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη ἀρ. 378.

68. Μελαμβαφῆς πυξὶς μὲ κοῖλες πλευρὲς καὶ κάλυμμα, MB 18 (εἰκ. 40).

Ἀνασκαφὴ 1960, περιοχὴ τάφου 11.

Ύψ. 9 ἐκ. (μὲ κάλυμμα), διάμ. χεῖλ. 10 ἐκ., διάμ.

Εἰκ. 40. Ἡ μελαμβαφῆς πυξὶς ἀρ. 68.

βάσης 10.5 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός.

Σῶζεται ἀκέραιη. Τὸ μελανὸ γάνωμα εἶναι κατὰ τόπους κόκκινο, ἀπὸ τὸ κακὸ ψήσιμο. Τὸ κάθετο τοίχωμα τοῦ καλύμματος εἶναι ἀφημένο στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ μὲ λεπτὲς γραμμὲς. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης ὁμόκεντροι κύκλοι.

450-425 π.Χ.

Τὸ παράδειγμα ἐντάσσεται ἀνάμεσα στὸν τύπο Α καὶ τὸν μεταγενέστερο τύπο C, βλ. Roberts ὁ.π. 143 κέ. καὶ *Agora* XII 174-176, εἰκ. 11, πίν. 43.

ΛΕΚΑΝΕΣ

69. Λεκάνη, MB 1631 (εἰκ. 41).

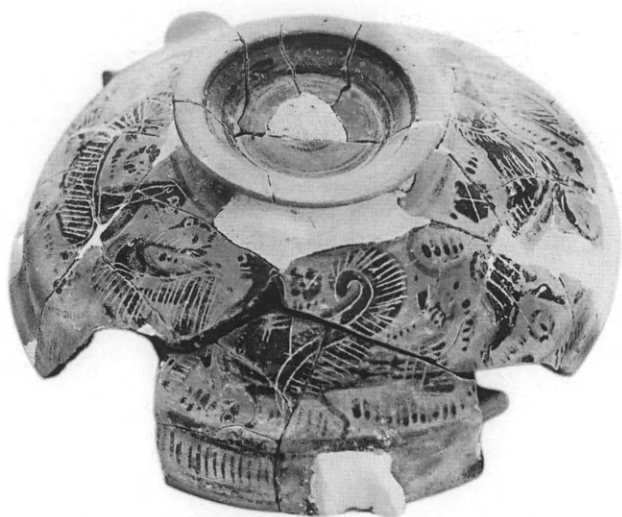
Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος (οἶκ. Νάσιου).

Ύψ. 10 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 26 ἐκ. (χωρὶς τὶς λαβές), διάμ. βάσης 12 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός μὲ καστανὸ σκούρο ἐπίχρυσμα.

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Λείπουν τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα. Ἐσωτερικὰ καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος κοσμοῦν, μεταξὺ καστανέρυθρων ταινιῶν, κάθετα γραμμίδια. Στὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος εἰκονίζεται, στὴν Α πλευρὰ ὕδρόβιο πτηνὸ ἀνάμεσα σὲ λιοντάρια καὶ στὴ Β πλευρὰ, ὕδρόβιο πτηνὸ ἀνάμεσα σὲ Σειρήνες. Τὸ βάθος τῆς παράστασης γεμίζει μὲ παραπληρωματικὰ κοσμήματα. Τὸ σχέδιο εἶναι βιαστικὸ καὶ πρόχειρο καὶ ἡ χάραξη γιὰ τὶς λεπτομέρειες ἄφθονη. Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, γύρω ἀπὸ τὴ βάση, καστανὴ ταινία.

580-570 π.Χ. (ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τοῦ ζ. τοῦ Πόλου).

Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἀγγείου βλ. *Agora* XII 164-165 καὶ Lioutas 13, 69, πίν. 16-17. Γιὰ τὸ ἐργαστήριον βλ. *ABV* 43-49. *Para* 19-21. *Add*² 12-13. Πρβ. καὶ

Εἰκ. 41. Ἡ μελανόμορφη λεκάνη ἀρ. 69.

ζεῦγη ζώων. Λιοντάρι καὶ κάπρος, αἰγαγροὶ ποὺ βόσκουν καὶ ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ σῶμα λιονταριοῦ καὶ πτηνοῦ. Τὸ βάθος τῆς παράστασης γεμίζουν παραπληρωματικὰ κοσμήματα. Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος μελανόχρωμο ἀκτινωτὸ κόσμημα.

Γύρω στὸ 570 π.Χ. (ὁμάδα Ragusa).

Γιὰ τὸν τύπο βλ. ἀρ. 69. Γιὰ τὴν ὁμάδα A. di Vita, *Due vasi attici della prima metà del VI sec. a.C. da Ragusa*, *BdA* 44, 1959, 293-310, εἰκ. 4-5 καὶ Βαλαβάνης 21.

71. Λεκάνη, MB 1585 (εἰκ. 43).

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 19.

Ύψ. 11 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 37.5 ἐκ., διάμ. βάσης 15.3 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σῶζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπλη-

τὸν ἀρύβαλλο τῆς Δήλου B6200, ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο τοῦ ἴδιου ζωγράφου, D. Callipolitis-Feytmans, *Des aryballes à pied en Attique*, *BCH* 100, 1976, 146, ἀρ. 12.

70. Λεκάνη, MB 1633 (εἰκ. 42).

Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου).

Ύψ. 10 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 32 ἐκ., διάμ. βάσης 11 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 69.

Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Ἡ παράσταση στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἔχει καταστραφεῖ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα, τὸ ὁποῖο εἶναι κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος εἰκονίζονται πτηνὰ στὴ σειρὰ ἀνάμεσα σὲ μελανὲς στιγμές. Στὸ σῶμα μελανόμορφη παράσταση μὲ τρία

Εἰκ. 42. Θραύσματα τῆς μελανόμορφης λεκάνης ἀρ. 70.

Εἰκ. 43. Ἡ λεκάνη ἀρ. 71.

ρωμένη. Τὸ ἐσωτερικὸ κοσμεῖ ρόδακας μεῖ ἰῶδες καὶ μελανὸ χροῦμα καὶ τὸ ἐπίπεδο τμήμα τοῦ χεῖλους, μελανόχρωμα ἀνθέμια. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος, μεταξὺ τῶν λαβῶν, ὑπάρχουν ζῶνες με ζῶα. Στὴν Α πλευρά, Σειρήνα, μεταξὺ πετεινῶν καὶ λιονταριῶν καὶ στὴ Β ὑδροβόιο πτηνὸν με ἀνοικτὰ φτερά, μεταξὺ λιονταριῶν καὶ πετεινῶν. Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος μελανόχρωμο ἀκτινωτὸ κόσμημα. Πὰ τίς λεπτομέρειες χρησιμοποιεῖται χάραξη, λευκὸ ἐπίθετο χροῦμα στὸ πρόσωπο τῆς Σειρήνας καὶ στοὺς πετεινοὺς, καὶ ἰῶδες στὰ φτερά τῶν πτηνῶν καὶ στὸν λαμπὸ τῶν λιονταριῶν.

Γύρω στὸ 560-540 π.Χ.

Πὰ τὸν τύπο τῆς λεκάνης βλ. Lioutas 9 εἰκ. Β, 69 κέ. (τύπος 1) καὶ γὰ μίαν λεκάνην με ὅμοια διακόσμηση στὸ ἐσωτερικὸ, πίν. 26.1. Πρβ. τὸ κάλυμμα τῆς λεκανίδας τῶν Βρυξελλῶν Α 70 (CVA 1, πίν. 2a-b καὶ ABV 118).

72. Δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα λεκάνης, MB 716-718.

Ἀνασκαφὴ 1960, ΝΑ. τοῦ τάφου 15.

Μήκ. 12 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός.

Στὸ ἄνω μέρος τοῦ χείλους ὑπάρχει μελανόχρωμο ζητοειδὲς κόσμημα. Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος σώζεται τὸ κεφάλι καὶ τμήματα τοῦ σώματος πάνθηρα πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὸ βάθος παραπληρωματικὰ κοσμήματα.

α' μισὸ βου αἰ. π.Χ.

Πὰ ὅμοιους πάνθηρες βλ. *Agora* XXIII 263, πίν. 93 ἀρ. 1350. Lioutas πίν. 20.2, 21.2. Πὰ τὸ κόσμημα βλ. αὐτόθι πίν. 12.2, 13.1-2.

73. Λεκάνη με ταινίες, MB 1634.

Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἰκ. Νάσιου).

Ύψ. 9, διάμ. χεῖλ. 33 (με λαβές), διάμ. βάσης 10 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σώζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη σὲ τμήμα τοῦ σώματος καὶ στὴ μίαν λαβή. Τὸ ἐσωτερικὸ κοσμοῦν τρεῖς μελανὲς ταινίες καὶ τὸ χεῖλος ὁμοιόχρωμες κηλίδες. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀγγείου, γύρω ἀπὸ τὴ βάση, μελανὲς ταινίες.

525-500 π.Χ.

Πὰ τὸ σχῆμα βλ. ἀρ. 69. Πὰ παράλληλα βλ. *Agora* XII 164-165, πίν. 40 ἀρ. 1206-1212 καὶ ἀρ. 1216 καὶ *Kerameikos* IX 106, ἀρ. 75, πίν. 15.3-4.

74. Λεκάνη με βαθὺ σῶμα καὶ κυλινδρικές λαβές, MB 1632 (εἰκ. 44).

Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἰκ. Νάσιου).

Διάμ. χεῖλ. 24 ἐκ., διάμ. βάσης 8 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός.

Σώζεται ὁλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Οἱ λαβές καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου καλύπτονται με θάμπὸ μελανὸ γάνωμα, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Στὸ ἐσωτερικὸ ἐδαφόχρωμος κύκλος, ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι ἀφημένη στὸ χροῦμα τοῦ πηλοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ χείλους.

Γύρω στὸ 450 π.Χ.

Πὰ ὅμοιο σχῆμα με διαφορετικὲς λαβές βλ. *Agora* XII πίν. 4 ἀρ. 68 καὶ E. Vanderpool, *The rectangular rock-cut shaft, the upper fill, Hesperia* 15, 1946, 308 ἀρ. 184, πίν. LIV.

ΛΕΚΑΝΙΔΕΣ

75. Μικροσκοπικὴ λεκανίδα με κάλυμμα, MB 1776. Ἀνασκαφὴ 1968. Τάφος;

Εἰκ. 44. Ἡ λεκάνη με βαθὺ σῶμα ἀρ. 74.

Ύψ. 6 ἐκ. (με τὸ κάλυμμα), διάμ. χεῖλ. 5.1 ἐκ., διάμ. βάσης 2.6 ἐκ. Πηλὸς γκριζωπὸς ἀπὸ καύση. Λεῖπει μικρὸ τμήμα τοῦ καλύμματος. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου, οἱ λαβές, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ ἡ βάση καλύπτονται με μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα. Ὁ δίσκος τῆς λαβῆς τοῦ καλύμματος διακοσμεῖται με μελανὴ ταινία καὶ τὸ κάλυμμα με ὑπολείμματα κύκνων ἀνάμεσα σὲ μελανόχρωμες κηλίδες. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος, μεταξὺ τῶν λαβῶν, ὑπάρχει ζώνη με κάθετες γραμμές.

560-550 π.Χ. (ὁμάδα τῶν Κύκνων).

Βλ. *ABV* 655-658, 713-714· *Para* 315. *Add*² 146 καὶ *Lioutas* 85, πίν. 28.2. Πὰ ἀνάλογα παραδείγματα πρβ. *CVA Leiden* 2, πίν. 83.3-4. Μυλωνάς πίν. 253 ἀρ. 203.

76. Λεκανίδες με κάλυμμα, MB 142-3, 1653-1655. (εἰκ. 45).

Ἀνασκαφὴ 1960, λάκκος-ἀποθέτης, χῶρος προσφορῶν (142-3), τάφος; (1655), περιοχὴ τάφου 19 (1653-4).

Ύψ. 8-11 ἐκ. (με κάλυμμα), διάμ. χεῖλ. 12-13 ἐκ. (χωρὶς τὶς λαβές), διάμ. βάσης 5-6 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Σῶζονται ὁλόκληρες, σὲ θραύσματα. Τὸ κάλυμμα τῆς 142-3 εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Κακὸ ψήσιμο με διαφορετικὲς αποχρώσεις τῆς ἐπιφάνειας. Ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνειά της καλύπτεται με μελανὸ γάνωμα. Στὸ ἄνω μέρος τῆς δισκοειδοῦς λαβῆς τοῦ καλύμματος δύο καστανοὶ κύκλοι, ἐνῶ στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ ἔχει ἀφαιρεθῇ τὸ κέντρο τῆς ἐσωτερικῆς κοιλότητος τῆς βάσης καὶ τὸ ἐπίπεδο τμήμα της. Τὸ κάλυμμα τῆς

Εἰκ. 45. Λεκανίδες με κάλυμμα ἀρ. 76.

1655 διακοσμεῖται, γύρω ἀπὸ τὴ λαβή, με σχηματοποιημένο γλωσσωτὸ κόσμημα καὶ ζώνη με ζητοειδὲς στὴν περιφέρεια, ἐνῶ στὸ ἴδιο σημεῖο ἢ 1653-4 φέρει ἐδαφόχρωμους κύκλους καὶ ὠά. Τὸ σῶμα τῶν 1655 καὶ 1653-4 διακοσμεῖται με κάθετες κυματοειδεῖς γραμμές.

480-450 π.Χ.

Πὰ τὸ σχῆμα τῆς 142-3 βλ. *Agora XII* πίν. 40 ἀρ. 1216, 1232· *Kerameikos IX* πίν. 86, E 13.4. Πὰ λεκανίδες με κυματοειδεῖς γραμμές στὸ σῶμα βλ. *Langlotz* 83, πίν. 121 ἀρ. 443· *Χαριτωνίδης* 111 εἰκ. 186· *Agora XII* πίν. 40 ἀρ. 1221 καὶ γιὰ τὸ κομβίο 167 κέ., πίν. 41.

ΠΙΝΑΚΙΑ

77. Δύο πινάκια, MB 1586, 1587 (εἰκ. 46).

Ἀνασκαφὴ 1960. Τάφος;

Διάμ. χεῖλ. 15-15.2 ἐκ., διάμ. βάσης 11.5 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, κατὰ τόπους γκριζωπὸς ἀπὸ καύση.

Σῶζονται ὁλόκληρα, συγκολλημένα καὶ συμπληρωμένα. Τὸ μελανὸ γάνωμα εἶναι ἀπολεπισμένο στὴν κάτω ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους. Τὸ κάτω μέρος τῆς βάσης κοσμοῦν μελανόχρωμοι κύκλοι με στιγμὴ στὸ κέντρο καὶ τὸ χεῖλος μελανόχρωμο φυτικὸ κόσμημα (κλαδὶ δάφνης). Στὸ ἐσωτερικὸ γοργόνειο, μεταξὺ ὁμόκεντρων κύ-

Εἰκ. 46. Δύο μελανόμορφα πινάκια ἀρ. 77.

κλων καὶ ζώνης μὲ κάθετα λοξὰ γραμμίδια. Πλούσια χάραξη χρησιμοποιεῖται γιὰ τὶς λεπτομέρειες τῶν γοργονείων καὶ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὰ αὐτιά.

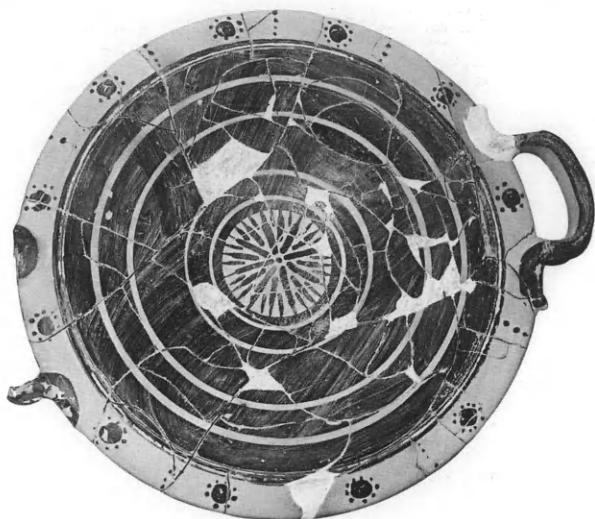
560-530 π.Χ. (τύπος Α - ζ. τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Μερέντας) [Callipolitis-Feytmans].

D. Callipolitis-Feytmans, *Les plats attiques à figures noires* (Paris 1974) 178-179, εἰκ. 48, πίν. 61.2-3. Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐξέλιξή του βλ. *Agora XXIII* 53. Πὰ τὸ θέμα βλ. M. Halm-Tisserant, *Sur l'évolution du gorgoneion à Corinthe et à Athènes dans la peinture de vases du haut archaïsme*, στὸ J. Christiansen - T. Melander (ἐπιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery, Proceedings of the 3rd Symposium, Copenhagen 1987* (1988) 211-221. *LIMC IV* λ. *Gorgo-Gorgones* 291-292, ἀρ. 35-47 [I. Krauskopf]. Πὰ τὴ μορφὴ τοῦ γοργονείου σὲ διάφορα σχήματα ἀγγείων βλ. Βαλαβάνη 52.

78. Τμῆμα ἀπὸ πυθμένα πινακίου, MB ἄ.ἄ. Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἰκ. Νάσιου). Μέγ. διάστ. 11 ἐκ. Πηλὸς καστανοκίτρινος. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα. Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση σώζονται, στὴ μία πλευρὰ, μελανόχρωμοι ὁμόκεντροι κύκλοι καὶ στὴν ἄλλη, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος Σειρήνας μὲ ἀνοικτὰ φτερά, ἡ ὁποία στέκεται πρὸς τὰ δεξιὰ. Πὰ τὶς λεπτομέρειες χρησιμοποιεῖται χάραξη. 540-520 π.Χ.
Πὰ ὅμοια Σειρήνα βλ. *Agora XXIII* πίν. 70 ἀρ. 734

καὶ Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, Ἀνασκαφὴ Ν. Ἀκροπόλεως, Μελανόμορφη κεραμική, *ΑΔ* 27, 1972, Α, 233, πίν. 96 ἀρ. 112. Πὰ τὶς Σειρήνες βλ. E. Hofstetter, *Sirenen im archaischen und klassischen Griechenland* (Würzburg 1990).

79. Τμῆμα ἀπὸ τὸν πυθμένα πινακίου, MB ἄ.ἄ. Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἰκ. Νάσιου). Ὑψ. 10 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς σκοῦρος. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα. Στὴ μία πλευρὰ τοῦ πυθμένα ὑπολείμματα ὁμόκεντρων κύκλων. Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση διακρίνεται τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τριῶν ἱματιοφόρων μορφῶν. Οἱ δύο στέκονται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἡ τρίτη, μικρότερου μεγέθους, πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση καστανὴ γραμμὴ ὀρίζει χῶρο μὲ φυτικὸ κόσμημα. Τὴν παράσταση πλαισιώνουν μελανὲς κουνκίδες. Γύρω στὸ 520 π.Χ.
Πὰ παρόμοιες μορφές σὲ πινάκιο βλ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου ὅ.π. 235, πίν. 99 ἀρ. 118, 121. Πὰ τὶς κουνκίδες βλ. Callipolitis - Feytmans ὅ.π. 266, 395, πίν. 42.59, 89.14, 90, 91. Πὰ τὸ φυτικὸ κόσμημα πρβ. Μ. Τιβέριο, *Ὁ Ἀνδὸς καὶ τὸ ἔργο του* (Ἀθήνα 1976) πίν. 41.
80. Πινάκια μὲ ταινιωτὲς λαβές, MB 1637, 1677 (εἰκ. 47).
Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (1637). Ἀνασκαφὴ 1961. Τομεὺς III, χῶρος προσφορῶν (1677).

Εἰκ. 47. Τὸ πινάκιο με ταινιωτὲς λαβὲς ἀρ. 80.

Διάμ. χεῖλ. 34-40 ἐκ. (με λαβές), διάμ. βάσης 11-12 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτὸς με καστανὸ σκοῦρο ἐπίχρσιμα.

Σώζονται ὁλόκληρα, συγκολλημένα καὶ συμπληρωμένα. Τὸ μελανὸ γάνωμα, ποὺ καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ εἶναι στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ δύο καστανέρυθρους κύκλους. Τὸ ἐσωτερικὸ κοσμοῦν ἓνα μελανόχρωμο ἀκτινωτὸ ἀστέρι καὶ τρεῖς ἐδαφόχρωμοι κύκλοι, καὶ τὴν περιφέρεια τοῦ χεῖλους μελανόχρωμοι στικτοὶ κύκλοι καὶ κάθετες ὁμοιόχρωμες κουνκίδες.

Γύρω στὸ 450-440 π.Χ.

Πὰ τὸν τύπο «πυρᾶς» καὶ τὴν ταφικὴ του χρῆση βλ. *Agora* XII 149, πίν. 37 ἀρ. 1081· *Kerameikos* IX πίν. 87. Ε 78· καὶ Βαλαβάνης 50, πίν. 28.1-2. Πὰ ὑστερότερες παραλλαγές τοῦ τύπου, χωρὶς διακόσμηση πρβ. *Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη* ἀρ. 142. Πὰ τὸ ἀκτινωτὸ ἀστέρι βλ. P. N. Ure, *Droop Cups*, *JHS* 52, 1932, 69, εἰκ. 11.

81. Πινάκιο, MB 1673.

Ἀνασκαφὴ 1961. Τάφος;

Διάμ. χεῖλ. 14.5 ἐκ., διάμ. βάσης 9.5 ἐκ. Πηλὸς καστανοκίτρινος. Ἀβαφές.

Συγκολλημένο. Στὸ κάτω μέρος τῆς δακτυλιόσχημης βάσης χαρακτὸς κύκλος.

Τέλος 5ου αἰ. π.Χ.

Βλ. *Agora* XII 145 εἰκ. 9, πίν. 36 ἀρ. 1012. Πὰ

παράλληλα πρβ. S. Rotroff - J. Oakley, *Debris from a public dining place in the Athenian Agora*, *Hesperia* Suppl. 25 (1992) 112, ἀρ. 254-255, πίν. 51.

ΠΙΝΑΚΙΑ ΜΕ ΠΟΔΙ

82. Τρία πινάκια με πόδι, MB 1642, 1643, 1644 (εἰκ. 48).

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 1α (1643-44), τάφος 13 (1642).

Ύψ. 5.5-7 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 13 ἐκ., διάμ. βάσης 7-9 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτὸς με καστανὸ σκοῦρο ἐπίχρσιμα.

Σώζονται ὁλόκληρα, συγκολλημένα καὶ συμπληρωμένα. Ὀλόκληρα καλύπτονται με μελανὸ στυλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ τὸ κάθετο τοίχωμα τῆς βάσης. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ὑπάρχουν χαρακτὲς ἐδαφόχρωμες γραμμὲς καὶ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ σῶμα στὸ πόδι πλαστικὸς δακτύλιος. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σώματος κοσμεῖ μελανόχρωμος ἀκτινωτὸς ῥόδακας.

530-510 π.Χ.

Πὰ τὸν τύπο ποὺ ἀνήκει στὴν κατηγορία «convex and small» βλ. *Agora* XII 140-141, πίν. 35 ἀρ. 966, 974· *Kerameikos* IX 55-56, πίν. 82.7 καὶ *Σίνδος* 112, ἀρ. 168.

83. Πέντε μικροσκοπικὰ πινάκια με πόδι, MB 1600, 1665-1668.

Ἀνασκαφὴ 1961. Τομεῦς III, χώρος προσφορῶν. Ύψ. 4-4.5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 8 ἐκ., διάμ. βάσης 4.5 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 82.

Σώζονται ὁλόκληρα, συγκολλημένα καὶ συμπληρωμένα. Κακὸ ψήσιμο. Ὀλόκληρα καλύπτονται με μελανὸ στυλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάθετη ἐπιφάνεια τῆς δισκοειδοῦς βάσεως. Τὸ σῶμα εἶναι ῥηχὸ καὶ τὸ στέλεχος λεπτὸ καὶ ψηλὸ. 460-440 π.Χ.

Βιβλιοδέτης, *Μυρρινοῦς* 180 εἰκ. 63. Πὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος στὸν 5ο αἰ. π.Χ. βλ. *Agora* XII 140-141, πίν. 35 ἀρ. 982· *Kerameikos* IX πίν. 54. 153.1· Μυλωνὰς πίν. 195, ἀρ. 36-8 καὶ G. Fabrini, *Numana, Vasi attici da Collezioni* (Roma 1984) 127-8, ἀρ. 201-204, πίν. XCI.

ΣΚΥΦΟΙ

84. Τρεῖς σκύφοι, MB 144, 1589, 1590 (εἰκ. 49).

Ἀνασκαφὴ 1960, τάφος 1 (1589-1590), λάκκος-ἀποθέτης (144).

Ύψ. 4-5.3 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 6.7-7.1 ἐκ., διάμ. βάσης

Εἰκ. 48. Πινάκια με πόδι ἀρ. 82.

3.6 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος με πορτοκαλέρυθρο ἐπίχρῖσμα.

Σώζονται ὁλόκληροι, σὲ θραύσματα. Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ οἱ λαβὲς καλύπτονται με μελανὸ γάνωμα, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Στὸ σῶμα τοῦ 1590 ἡ μελανόμορφη παράσταση εἰκονίζει στὴν Α πλευρὰ ἀνθρώπινη μορφή με ἱμάτιο πρὸς τὰ δεξιὰ, ἡ ὁποία πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ὑδρόβια πτηνὰ καὶ στὴ Β πλευρὰ Σειρήνα καὶ ὑδρόβιο πτηνόν. Στὸν σκύφο 1589, παριστάνονται δύο ἀντωπὲς Σειρήνες στὴ μία πλευρὰ καὶ Σειρήνα με ὑδρόβιο πτηνόν στὴν ἄλλη, ἐνῶ στὸν σκύφο 144 σώζεται στὴ μία πλευρὰ τοῦ σώματος, τὸ κάτω τμήμα δύο ἀντωπῶν πτηνῶν καὶ στὴν ἄλλη, τμήμα ζώου καὶ πτηνοῦ. Ἀνάμεσα στὶς μορφὲς ὑπάρχουν διάσπαρτες μελανόχρωμες κουκκίδες. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν ἀγγείων διακρίνονται καστανόμαυρες ταινίες, ὑπολείμματα ζώνης με πορτοκαλέρυθρη ἐξίτηλη βαφή (1590) καὶ μελανόχρωμα γραμμίδια (144).

γ' τέταρτο βου αἰ. π.Χ. (Κορινθιακὸς τύπος).

Γὰ τὸν τύπο βλ. *Agora* XII 81-82 καὶ XXIII 58-59. Γὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα *Agora* XXIII πίν. 99 ἀρ. 1460· *CVA* Athens 4, πίν. 7.1-2· Παπα-

δοπούλου-Κανελλοπούλου ὁ.π. 204, ἀρ. 34, πίν. 76 καὶ Λ. Μαραγκοῦ, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τέχνη, Συλλογὴ Ν. Π. Γουλανδρῆ* (Ἀθήνα 1985) 72-73, ἀρ. 101-102.

85. Σκύφος, MB 539 (εἰκ. 50).

Ἀνασκαφὴ 1960, περιοχὴ τάφου 11.

Ύψ. 7.5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 10 ἐκ., διάμ. βάσης 6 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με ὁμοιόχρωμο ἐπίχρῖσμα.

Σώζεται ὁλόκληρος, συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος. Τὸ χεῖλος κοσμοῦν, μεταξὺ διπλῶν μελανῶν ταινιῶν, ὁμοιόχρωμα κάθετα γραμμίδια. Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, πάνω ἀπὸ τὴ βάση, μελανόχρωμες ἀκτίνες. Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος σώζεται τὸ κεφάλι καὶ μέρος τοῦ λαμποῦ πάνθηρα πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος δύο ἀκόμα ζώων (αἰγαγροί). Τὸ βάθος τῆς παράστασης γεμίζουν μελανόχρωμες κηλίδες καὶ ἀνθέμια. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσης διακρίνονται ὁμόκεντροι κύκλοι με στιγμὴ στὸ κέντρο.

Εἰκ. 49. Σκύφος κορινθιακοῦ τύπου ἀρ. 84.

Εἰκ. 50. Ὁ μελανόμορφος σκύφος κορινθιακοῦ τύπου ἀρ. 85.

- Χρησιμοποιείται πλούσια χάραξη και ιώδες επίθετο χρώμα για τὰ ζῶα καὶ τὰ ἀνθήματα. 560-550 π.Χ. Κορινθιακὸς τύπος, ομάδα τοῦ καλύμματος τῆς Ὁξφόρδης. Πρβ. *CVA Athens* 4, πίν. 8 ἀρ. 4. καὶ Βαλαβάνη 41, πίν. 19. Πὰ παράλληλα ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο βλ. *Agora XXIII* πίν. 99, ἀρ. 1464. Πὰ τὴν ομάδα βλ. *ABV* 616-17, *Para* 306, *Add*² 143.
86. Δύο ὀλόβαφοι σκύφοι, MB 16, 142. Ἀνασκαφὴ 1960, λάκκος-ἀποθέτης, χῶρος προσφορῶν. Ὑψ. 5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 6.5 ἐκ., διάμ. βάσης 3.7 ἐκ. Πηλὸς καστανοκίτρινος. Σῶζονται ἀκέραιοι. Τὸ μελανὸ στυλπνὸ γάνωμα, ποὺ καλύπτει ὀλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου, διασπᾶται στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ἀπὸ ἐδαφόχρωμη ζώνη μὲ καστανέρυθρες ἀκτίνες. Κάτω ἀπὸ τὴν λαβὴς ἰώδης λεπτὴ γραμμὴ καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσης, δύο ὁμόκεντροι κύκλοι μὲ στιγμὴ στὸ κέντρο. Μέσα βου αἰ. π.Χ. (Κορινθιακὸς τύπος). Πὰ τὸ σχῆμα βλ. ἀρ. 85. Πρβ. *Agora XII* 81-83, πίν. 14 ἀρ. 305, 309. Χαριτωνίδης πίν. 22γ καὶ *Corinth XIII* 127.
87. Τμῆμα ἀπὸ σῶμα καὶ βάση σκύφου, MB ἄ.ἄ. Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου). Ὑψ. 5 ἐκ., διάμ. βάσης 3 ἐκ. Πηλὸς ὅπως ἀρ. 86. Τὸ σῶμα συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα. Τὸ μελανὸ στυλπνὸ γάνωμα, ποὺ καλύπτει ὀλόκληρο τὸ ἀγγεῖο, διασπᾶται στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ἀπὸ ἐδαφόχρωμη ζώνη μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα. Ἡ ἐσωτερικὴ κοιλότητα τῆς βάσης εἶναι ἀφημένη στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. 450-425 π.Χ. (Κορινθιακὸς τύπος). Πὰ τὸν τύπο τοῦ ἀγγείου καὶ τὴ χρονολόγησιν βλ. *Agora XII* 81-3, πίν. 15 ἀρ. 318, 321. Πὰ παράλληλα πρβ. F. Laurens, *Catalogue des Collections*, II. *Céramique attique et apparentée* (Paris 1984) πίν. 51 ἀρ. 72-73 καὶ *Kerameikos IX* πίν. 61 ἀρ. 244.2.
88. Ἐξὶ βάσεις σκύφων, MB ἄ.ἄ. Ἀνασκαφὴ 1968. Τάφος; Οἱ δακτυλιόσχημες βάσεις καλύπτονται μὲ μελανὸ στυλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάτω ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια, ποὺ φέρει μελανόχρωμους ὁμόκεντρος κύκλους μὲ στιγμὴ στὸ κέντρο. Τέλος βου αἰ. π.Χ. (τύπος Α). Πὰ τὸν τύπο βλ. *Agora XII* 84-85, πίν. 16 ἀρ. 336-339.
89. Τμῆμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τῆς βάσης δύο σκύφων, MB ἄ.ἄ. Ἀνασκαφὴ 1965. Τάφος; Ὑψ. 4-6.2 ἐκ., διάμ. βάσης 5.2 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος. Ὀλόκληρο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ στυλπνὸ μελανὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάτω ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ποὺ φέρει μελανόχρωμους ὁμόκεντρος κύκλους. Ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ. (τύπος Α). Πὰ τὸν τύπο καὶ τὴν ἐξέλιξίν του στὸν 4ο αἰ. π.Χ. βλ. *Agora XII* 84-85, πίν. 16, ἀρ. 349-350. *Olynthus XIII* 308, πίν. 200-202 καὶ *Froning* 296-297, ἀρ. 134.
- ΚΥΛΙΚΕΣ
90. Δύο θραύσματα ἀπὸ σῶμα καὶ μετάλλιο κυλίκων, MB ἄ.ἄ. Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου). Ὑψ. 3-4.6 ἐκ. Πηλὸς γκριζωπὸς ἀπὸ καύση. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σώματος τὸ μελανὸ γάνωμα διασπᾶται ἀπὸ ζώνη μὲ μελανόχρωμες κουκκίδες. Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς σῶζονται δύο πόδια κλίνης καὶ τετράγωνο τραπεζάκι. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση διακρίνονται ὑπολείμματα μελανῆς γραμμῆς καὶ στὴ συνέχεια μελανὸ στυλπνὸ γάνωμα καὶ τέσσερις παράλληλες γραμμές. Παράσταση συμποσίου (:). Ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ μεταλλίου σώζεται τμῆμα ζώνης μὲ κουκκίδες καὶ τὸ πρόσωπο ἀνθρώπινης μορφῆς πρὸς τὰ ἀριστερά. Μπροστὰ ἀπὸ τὴ μορφὴ ὑπάρχει ἀδιάγνωστο ἀντικείμενο. 560-550 π.Χ. (τύπου Σιάνων). Πὰ τὸν τύπο βλ. Villard 157 κέ. καὶ γὰ τὴ χρονολόγησιν 180· H. A. G. Brijder, *Siana Cups I and Komast Cups* (Amsterdam 1983) 109 κέ. Πὰ τὴν παράσταση αὐτόθι πίν. 9.8, 14.47, 16.54, 17.59, 23.114, 31.160 καὶ E. Rohde, *Drei Sianaschen der Berliner Antiken Sammlung*, στὸ A. Cambitoglou (ἐκδ.), *Studies in Honour of A. D. Trendall* (Sydney 1979) 136, πίν. 36-37.
91. Θραῦσμα ἀπὸ χεῖλος κύλικας, MB ἄ.ἄ. Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου). Ὑψ. 3 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος. Στὸ ἐσωτερικὸ καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ μία ἐδαφόχρωμη ταινία ποὺ διακοσμεῖ τὸ ἄνω μέρος. Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ σώματος σώζεται: τὸ ἄνω μέρος τοῦ

σώματος καὶ ἡ κεφαλὴ μορφῆς (γυναίκα;) πρὸς τὰ δεξιὰ, ἡ ὁποία κρατᾷ ἄνθος στὸ ἀριστερὸ χέρι. Δεξιὰ τῆς διακρίνονται ὑπολείμματα κλίνης μὲ συμποσιαστή.

550 π.Χ. (τύπου Σιάννων, κοντὰ στὸν ζ. τοῦ Τάραντα).

Πὰ ὅμοιες μορφές πρβ. Brijder ὁ.π. πίν. 30 ἀρ. 154-156 καὶ γιὰ τὸν ζωγράφου 151 κέ., σμ. 414 καὶ τοῦ ἰδίου, Simply decorated black Siana Cups by the Taras Painter and Cassel cups, *BABesch* 68, 1993, 129-145 εἰκ. 1, 7.α-β, 12-13 καὶ P. Heesen, *The J. L. Theodor Collection of Attic Black-figure Vases* (Amsterdam 1996) 104-106, ἀρ. 21, 113, ἀρ. 24. Πὰ τὸ θέμα βλ. ἐνδεικτικὰ J. Boardman, *Symposion Furniture*, στὸ O. Murray (ἐπιμ.), *Symptotica, A Symposium on the Symposion* (Oxford 1990) 122-131.

92. Τρία θραύσματα ἀπὸ σῶμα καὶ χεῖλος κυλίκων, MB ἄ.ἄ.

Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου).

Ὑψ. 3-4 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, κατὰ τόπους γκριζωπὸς ἀπὸ καύση.

Τὸ ἐσωτερικὸ καλύπτεται μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ χεῖλους, ποὺ εἶναι στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἀπὸ τῆς μελανόμορφης παράστασης τοῦ θραύσματος α σώζεται τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὸ κεφάλι ἀνδρικής μορφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ. Φορᾷ ἱμάτιο μὲ χάραξη στὶς παρυφές, ποὺ ἀφήνει γυμνὸ τὸν δεξιὸ ὦμο. Ἀπὸ τὸ θραῦσμα β σώζεται τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος μορφῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ ποδιοῦ μιᾶς ἄλλης. Ἡ μορφὴ φορᾷ ἱμάτιο μὲ χάραξη στὶς παρυφές. Στὸ θραῦσμα γ διακρίνονται δύο γενειοφόρες ἀνδρικές μορφές, ἀπὸ τῆς μέσης καὶ πάνω, οἱ ὁποῖες κινεῖται, ἡ μία πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἡ ἄλλη πρὸς τὰ ἀριστερά.

550-540 π.Χ. (τύπου Σιάννων, κοντὰ στὸν ζ. τῆς Χαϊδελέβεργης).

Πὰ ὁμοιότητες στὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν πρβ. H. A. G. Brijder, *Siana Cups*, II. *The Heidelberg Painter* (Amsterdam 1991) ἀρ. 331, 361, 369, 407, πίν. 107, 117, 122, 133. *ABV* 63-66. *Para* 27. *Add* 17-18.

93. Τρία θραύσματα ἀπὸ τὸ χεῖλος χειλεωτῆς κύλικας, MB ἄ.ἄ.

Ἀνασκαφὴ 1968, τάφος 2 (:).

Ὑψ. 5 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος.

Ἀπὸ τῆς μελανόμορφης παράστασης σώζονται: δύο

λαγοὶ ἀντωποὶ σὲ πλάγια ὄψη καὶ στὸ θραῦσμα β ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ σῶμα δύο ζώων, τὰ ὁποῖα τρέχουν πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὰ ζῶα πατοῦν σὲ καστανὴ γραμμὴ. Στὸ κάτω μέρος τῶν θραυσμάτων γραπτὴ ἐπιγραφή, χωρὶς νόημα: NHET.TA.

540 π.Χ. (κατηγορία "LO" τοῦ Beazley).

Πὰ τὴν κατηγορία βλ. J. Beazley, *Little-Master Cups*, *JHS* 52, 1932, 168 κέ. Villard 153 κέ. Πὰ τοὺς λαγοὺς βλ. L. Hannestad, *The Castellani Fragments in the Villa Giulia. Athenian black figure I* (Aarhus Univ. 1989) ἀρ. 30, 36. Πὰ τὶς ὑπογραφές πρβ. H. Immerwahr, *The Signatures of Pamphaios*, *AJA* 88, 1984, 343 κέ. καὶ M. Τιβέριο, *Προβλήματα τῆς μελανόμορφης ἀττικῆς κεραμικῆς* (Θεσσαλονίκη 1988) 41 κέ.

94. Δύο θραύσματα ἀπὸ σῶμα ταινιωτῶν κυλίκων, MB ἄ.ἄ.

Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου).

Ὑψ. 5 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Ὑπολείμματα μελανοῦ γάνωματος διατηροῦνται στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ θραύσματος α σώζονται τὰ φτερά δύο πτηνῶν καὶ ἀπὸ τὸ θραῦσμα β τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος δύο ζώων. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση μελανὸ γάνωμα καὶ ἐδαφόχρωμη γραμμὴ.

530-520 π.Χ. (κατηγορία "BO" τοῦ Beazley).

Πὰ τὴν κατηγορία βλ. Beazley ὁ.π. 187-191. Villard 166-172. Πὰ τὰ πτηνὰ βλ. G. Andreassi, *Ceramica greca della Collezione Chini nel Museo Civico di Bassano del Grappa* (Roma 1990) 92 ἀρ. 19 καὶ γιὰ τὰ ζῶα μεταξὺ τῶν λαβῶν πρβ. Hannestad ὁ.π. ἀρ. 7 καὶ *CVA München* 11, πίν. 1.1, 17.6, 18.1, 34.1.

95. Τμῆμα ἀπὸ σῶμα, λαβὲς καὶ βάση κύλικας, MB 1709.

Ἀνασκαφὴ 1968. Τάφος;

Διάμ. χεῖλ. 18 ἐκ., διάμ. βάσης 4 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος.

Τὸ σῶμα συγκολλημένο. Ἐσωτερικὰ καλύπτεται μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα κυκλικὸ τμῆμα, ποὺ εἶναι στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Μὲ μελανὸ γάνωμα καλύπτονται ἐπίσης ἡ βάση καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν λαβῶν. Τὸ ἄνω μέρος τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας κοσμοῦν μελανόχρωμα ἄνθη λωτοῦ, ποὺ συνδέονται ἀνὰ δύο ἀκτινωτά. Ἀκολουθοῦν ζῶνες μὲ ξητοειδὲς κόσμημα καὶ διπλὴ σειρὰ κουκκίδων. Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, στὴ μεταβάση πρὸς τὸ στέλεχος τῆς βάσης, μελανόχρωμο ἀκτινωτὸ κόσμημα.

540-530 π.Χ. (τύπου Droop).

Για τὸν τύπο βλ. J. P. Droop, *The Dates of the Vases Called Cyrenaic*, *JHS* 30, 1910, 21-27. Villard 169 κέ. B. Rafn, *Two Laconian Black-Glazed Droop Cups from Halieis*, στὸ M. Gnade (ἐπιμ.), *Stips Votiva, Papers Presented to C. M. Stibbe* (Amsterdam 1991) 163-169. Γὰ ἀνάλογα παραδείγματα πρβ. *CVA München* 10, πίν. 40.1-3 καὶ *Corinth XIII* 209, πίν. 32 ἀρ. 244.1.

96. Κύλικα, MB 1588.

Ἀνασκαφή: Τάφος;

Ύψ. 9 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 14.2 ἐκ. (χωρὶς λαβές), διάμ. βάσης 6.2 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτός.

Ὀλόκληρη, συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Τὸ ἐσωτερικὸ, οἱ λαβές, τὸ στέλεχος καὶ τὸ ἐπίπεδο τμήμα τῆς βάσης καλύπτονται μὲ μελανὸ στυλνὸ γάνωμα, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο. Τὸ ἐσωτερικὸ κοσμεῖ κυκλικὸ ἑδαφόχρωμο κέντρο μὲ μελανόχρωμο κύκλο καὶ στιγμή. Στὸ χεῖλος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει μελανόχρωμο καὶ ἰώδες γλωσσωτὸ κόσμημα καὶ ἀκολουθοῦν, στὸ ὕψος τῶν λαβῶν, μελανόχρωμα φύλλα μυρτιάς καὶ ζώνη μὲ λοξές γραμμές. Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, στήν ἔνωση μὲ τὸ στέλεχος τῆς βάσης, μελανόχρωμο ἀκτινωτὸ κόσμημα. Ὅλες οἱ ζώνες τοῦ φνιτικού διακόσμου χωρίζονται μὲ τριπλές μελανές γραμμές.

530-520 π.Χ. (τύπου Kassel).

Βιβλιοδέτης, *Μυρρινοῦς* 183 εἰκ. 67. Γὰ τὸν τύπο βλ. Beazley, *Little-Master Cups*, *JHS* 52, 1932, 191-192. Villard 171, πίν. I 5.a καὶ H.A.G. Brijder, *BABesch* 68, 1993, 129, 140-5, εἰκ. 21-23, 25-27. Γὰ παράλληλα πρβ. *CVA München* 10, πίν. 37.6. J. Boardman, *Old Smyrna: The Attic Pottery*, *BSA* 53-4, 1958-9, 167, πίν. 36 ἀρ. 62 καὶ Y. Tuna-Nörling, *Die Ausgrabungen von Alt-Smyrna und Pitane. Die attisch-schwarzfigurige Keramik* (Tübingen 1995) πίν. 30-31 ἀρ. 45-47.

97. Δεκατρία θραύσματα ἀπὸ σῶμα καὶ λαβές ὀφθαλμοτῶν κυλίκων, MB 1703, 1715 (εἰκ. 51).

Ἀνασκαφή 1968. Τάφος;

Ύψ. 5.4-7 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος. Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ οἱ λαβές καλύπτονται μὲ μελανὸ γάνωμα κατὰ τόπους, ἀπολεπισμένο.

Κάτω ἀπὸ τὶς λαβές μελανόχρωμο ἄνθος λωτοῦ. Ἀπὸ τῆ μελανόμορφη παράσταση τῆς 1715 σώζονται δύο γενειοφόροι Σάτυροι πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος γυναικείας μορφῆς (Μαινάδος;) πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Ὁ

Εἰκ. 51. Θραῦσμα τῆς ὀφθαλμοτῆς κύλικας ἀρ. 97.

ἓνας Σάτυρος κρατᾷ ρυτὸ στὸ ἀριστερὸ χέρι. Ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς 1703, σώζεται τὸ σῶμα, χωρὶς τὸ κεφάλι, ἀνδρική μορφῆς, ποὺ κάθεται σὲ δίφρο πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνάμεσα σὲ ὀφθαλμούς. Φορᾷ ἱμάτιο καὶ κρατᾷ ἀγγεῖο (κάνθαρο;) μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι (Διόνυσος). Ἡ ἴρις τοῦ ὀφθαλμοῦ δηλώνεται μὲ χαρακτοὺς κύκλους. Στὸ βάθος διακρίνονται κλήματα καὶ στὰ δεξιὰ ὑπολείμματα τοῦ ὀφθαλμοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση μελανές γραμμές καὶ μελανὸ γάνωμα, ποὺ διασπᾶται ἀπὸ ἑδαφόχρομη ταινία. Χάραξη καὶ ἰώδες χρῶμα χρησιμοποιεῖται στὸ γένι καὶ στήν οὐρὰ τῶν Σατύρων.

Τέλος 6ου αἰ. π.Χ. (τύπος Α, ὁμάδα χωρὶς φύλλα).

Γὰ τὸν τύπο βλ. Villard 173 καὶ γὰ τὴν ὁμάδα *ABV* 632-647, 653, 711-713. *Para* 313. *Add*² 145-146. J. A. Jordan, *Attic Black-figured Eye-Cups* (New York 1988) 4, 164 κέ. Γὰ παράλληλα πρβ. Froning 156 ἀρ. 62. M. Iozzo, *Ceramica attica a figure nere, La collezione Astarita nel Museo Gregoriano Etrusco* III.1 (Vaticano 2002) 178 ἀρ. 244. Γὰ τοὺς ὀφθαλμούς καὶ τὴ σημασία τους βλ. ἐνδεικτικὰ G. Ferrari, *Eye-Cup*, *RA* 1986, 5 κέ.

98. Σῶμα ἀνθεμωτῆς κύλικας, MB 1712.

Ἀνασκαφή 1968, τάφος 16 (:).

Ύψ. 5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 13.5 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτός.

Λείπουν τὸ στέλεχος μὲ τὴ βάση, οἱ λαβές καὶ τμήματα τοῦ χεῖλους. Τὸ σῶμα συγκολλημένο. Τὸ ἐσωτερικὸ καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ κυκλικὸ ἑδαφόχρωμο κέντρο μὲ μελανὸ κύκλο καὶ στιγμή. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά,

Εἰκ. 52. Θραύσματα τῆς ἐρυθρόμορφης κύλικας ἀρ. 100.

μεταξὺ τῶν λαβῶν, σειρὰ μελανόχρωμων ἀνθεμίων μὲ ἀνοικτὰ φύλλα πάνω σὲ πλοχμό. Ἀπὸ κάτω ὑπολείμματα καστανέρυθρων ταινιῶν.

Ἀρχές 5ου αἰ. π.Χ.

Πὰ τὸν τύπο καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀνθεμίων βλ. Villard 153 κέ. *CVA Reading 1*, πίν. 9.5, 10.4. J. J. Maffre, *Vases grecs de la Collection Zénon Piéridès*, *BCH* 95, 1971, 658-659, ἀρ. 15-16, εἰκ. 18-19 καὶ Λ. Μαραγκοῦ, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τέχνη, Συλλογὴ Ν. Π. Γουλανδρῆ* (Ἀθήνα 1985) ἀρ. 125.

99. Τμήμα ἀπὸ μετάλλιο καὶ βάση κύλικας, MB ἄ.ἄ. Ἀνασκαφὴ 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου).

Ύψ. 3 ἐκ., διάμ. βάσης 6.5 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος.

Μελανὸ γάνωμα καλύπτει τὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τῆς βάσης καὶ μελανὴ ταινία στὴν ἐσωτερικὴ τῆς κοιλότητος. Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ μεταλλίου σώζεται ὁ ἀριστερὸς βραχίονας καὶ τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος, ἕως τῆ λεκάνης, ἀνθρώπινης μορφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ.

Ἀρχές 5ου αἰ. π.Χ.

Ἀνάλογες μορφές στὰ μέταλλα κυλικῶν ἐρμηνεύονται ὡς Σάτυροι, βλ. *Agora XXIII* πίν. 118, ἀρ. 1832· *CVA Louvre* 10, πίν. 113.4, 115.10-11.

100. Πέντε θραύσματα ἀπὸ σῶμα κύλικας, MB 736-740, 1198 (εἰκ. 52).

Ἀνασκαφὴ 1960, ΝΑ. τοῦ τάφου 15.

Ύψ. 8-9 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος.

Τὰ τρία θραύσματα εἶναι συγκολλημένα. Ἀπὸ τὸ μέταλλιο σώζεται ζώνη μαιάνδρου, πού ἐναλλάσσεται μὲ τετραγωνίδιο μὲ σταυρὸ καὶ στιγμὴ σὲ κάθε γωνία. Ἀπὸ τὴν ἐρυθρόμορφη παράσταση σώζεται τὸ κεφάλι ἀνδρικῆς νεανικῆς μορφῆς, ἡ ὁποία εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καθιστῆς μορφῆς. Ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς διακρίνεται ἐρυθρὸ ἀνθέμιο καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τριῶν ἀνδρικῶν μορφῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ. Φοροῦν ἱμάτια καὶ κρατοῦν ραβδιά. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση κυκλικὴ ἐδαφόχρωμη ταινία.

Σκητὴ συνομιλίας σὲ παλαιόστρα (:).

450-440 π.Χ. (ζ. τῆς Bologna 417).

Πὰ παρόμοιες μορφές τοῦ ζωγράφου πρβ. *CVA Glasgow* (Great Britain 18) πίν. 29.1-4. *CVA Bologna Museo Civico* 5, πίν. 121-123. J. Beck, *Album of Greek Education* (1975) πίν. 28 ἀρ. 151-152. Πὰ τὸν ζωγράφο βλ. *ARV*² 907-918, *Para* 430, *Add*² 304 καὶ M. Moore, *The Athenian Agora, XXX. Attic Red-Figured and White-Ground Pottery* (Princeton 1997) πίν. 135 ἀρ. 1442, πίν. 136 ἀρ. 1443. Πὰ τὸ θέμα βλ. ἐνδεικτικὰ A. Schnapp, *Eros en chasse*, στὸ *La Cité des Images. Religion et société en Grèce antique* (Paris 1984) 77, κυρίως 81 κέ.

101. Μελαμβαφής κύλικα χωρίς χεῖλος, MB 538.
 Ἀνασκαφή 1960. Περιοχή τάφου 11.
 Ὑψ. 5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 9.5 ἐκ., διάμ. βάσης 4 ἐκ.
 Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός.
 Σῶζεται ὁλόκληρη, σὲ πολλὰ θραύσματα. Καλύπτεται ἀπὸ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς ἐσωτερικῆς κοιλότητος τῆς βάσης, ποὺ εἶναι στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Λεπτὸς δακτύλιος, τονισμένος μὲ ἰῶδες χρῶμα, ὑπάρχει στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ χαμηλὸ στέλεχος στὴ βάση.
 525-500 π.Χ. (τύπος C).
 Πὰ τὸν τύπο βλ. H. Bloesch, *Formen attischer Schalen* (Bern 1940) 116 κέ. καὶ *Agora* XII 92, ἀρ. 415, εἰκ. 4, πίν. 20. Πὰ τυπολογικὰ παράλληλα βλ. *CVA Schloss Fasanerie* 1, πίν. 16.1-2 καὶ *Σίνδος* 274-275 ἀρ. 450.
102. Μελαμβαφής κύλικα μὲ κοῖλο χεῖλος, MB ἁ.ἁ.
 Ἀνασκαφή 1950, τάφος; (οἰκ. Νάσιου).
 Ὑψ. 5 ἐκ., διάμ. βάσης 6.5 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος.
 Λεῖπει μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ χεῖλος.
 Ὁλόκληρη καλύπτεται μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάθετη ἐπιφάνεια τῆς δακτυλίσχημης βάσης. Στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ στέλεχος στὴ βάση λεπτὸς δακτύλιος, ποὺ τονίζεται μὲ δύο ὀριζόντιες γραμμές. Στὴν ἐσωτερικὴ κοιλότητα τῆς βάσης, διακρίνεται χάραγμα: ΠΚ.
 490-470 π.Χ. (τύπος C).
 Πὰ τὸν τύπο βλ. *Agora* XII 91, ἀρ. 410-412, εἰκ. 4, πίν. 19. Πρβ. *Kerameikos* IX 87, πίν. 21.12. I. Favaretto, *Ceramica greca, italiana ed etrusca del Museo provinciale di Torcello* (Roma 1982) 61 ἀρ. 32. Πὰ τὸ χάραγμα βλ. A. W. Johnston, *Trade-marks on Greek Vases* (Warminster 1979) εἰκ. 5, τύπος 12.c.
103. Μελαμβαφής κύλικα, MB 1656.
 Ἀνασκαφή 1961, τομεὺς III, χώρος προσφορῶν.
 Ὑψ. 5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 16 (χωρὶς τὶς λαβές), διάμ. βάσης 9 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός.
 Σῶζεται ὁλόκληρη. Καλύπτεται μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς βάσης, ὅπου τὸ ἐδαφόχρωμο κέντρο διακοσμεῖται μὲ δύο καστανοὺς κύκλους καὶ στιγμὴ στὸ μέσο. Ἡ βάση ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο λεπτὰ δακτυλίδια, ποὺ σχηματίζουν κυμάτιο στὴν τομὴ τους. Τὸ ἐσωτερικὸ κοσμεῖ διπλὴ σειρὰ γλωσσωτοῦ κοσμήματος. Τὰ πέρατα τῶν πετάλων εἶναι ἐμπέστα καὶ οἱ γραμμὲς χαρακτές.
 440-420 π.Χ. (κατηγορία delicate class).

Βιβλιοδέτης, *Μυρρινοῦς* 180-181, εἰκ. 63. Πὰ τὴν κατηγορίαν βλ. *Agora* XII 102-104, πίν. 22-23. Froning 287 ἀρ. 127 καὶ Favaretto ὁ.π. ἀρ. 37. Πρβ. Γ. Μπακαλάκη, *Ἀνασκαφὴ Στρώμης* (Θεσσαλονίκη 1967) 90 ἀρ. 23.

ΦΙΑΛΗ ΟΜΦΑΛΩΤΗ

104. Τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα ὀμφαλωτῆς φιάλης, MB ἁ.ἁ.
 Ἀνασκαφή 1950, τάφος; (οἰκ. Νάσιου).
 Ὑψ. 2 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 12 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς μὲ κιτρινωπὸ ἐπίχρῳμα.
 Λεῖπει ἡ βάση καὶ μέρος τοῦ σώματος. Τὸ μελανὸ γάνωμα, ποὺ καλύπτει τὴν ἐξωτερικὴ πλευρά, ἀπολεπισμένο. Ἀπὸ τὴ μελανόμορφη παράσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ σῶζονται ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος ἀνθρώπινης μορφῆς πρὸς τὰ ἀριστερά, τμήμα ἐνὸς ἀγγείου (κρατήρα;) καὶ μελανὲς κληματίδες. Γύρω ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦ ὀμφαλοῦ μελανόχρωμα γραμμίδια. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά τοῦ ἀγγείου ὑπολείμματα φυτικοῦ κοσμήματος μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα.
 Γύρω στὸ 520 π.Χ.
 Πρβ. *Agora* XXIII 273 ἀρ. 1429. Πὰ διονυσιακὲς σκηνὲς σὲ φιάλες πρβ. B. Freyer-Schauenburg, *Eine attisch rotfigurige Phiale in Kiel*, στὸ E. Böhr - W. Martini (ἐπιμ.), *Studien zur Mythologie und Vasenmalerei, Festschrift für K. Schauenburg zum 65. Geburtstag am 16 April 1986* (Mainz am Rhein 1986) 116-120, πίν. 19.

ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΤΥΠΟΙ ΑΓΓΕΙΩΝ. ΜΙΚΚΥΛΑ ΑΓΓΕΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ

105. Κορινθιακὸς ἀρύβαλλος, MB 1678.
 Ἀνασκαφή 1961, τάφος 28 (:).
 Ὑψ. 5.5 ἐκ., διάμ. σώματος 6 ἐκ. Πηλὸς κιτρινωπός.
 Λεῖπει τμήμα τοῦ λαμποῦ καὶ τοῦ χεῖλους. Στὸ κάθετο τμήμα τῆς λαβῆς ἔχνη μελανοῦ χρώματος. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος, γύρω ἀπὸ τὸν λαμό, κοσμοῦν μελανὲς κηλίδες. Στὸ σῶμα διακρίνονται ὑπολείμματα ἀνθρώπινης μορφῆς, μετὰξὺ δύο πτηνῶν. Στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου μελανόχρωμο κόσμημα (στρόβιλος).
 Ἀρχὲς 6ου αἰ. π.Χ.
 Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴ χρονολόγηση βλ. H. Payne, *Necrocorinthia* (Oxford 1931) 285, ἀρ. 380-383 καὶ *Amyx* 84, 440, πίν. 33.3, 41.1, 64.
106. Δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα δύο κορινθιακῶν,

- ἀγγείων (ἀλάβαστρα;), MB 1629, 1630.
 Ἀνασκαφή 1950, τάφος; (οἶκ. Νάσιου).
 Ὑψ. 5 ἐκ. Πηλὸς καστανοκίτρινος.
 Ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ 1630 σώζονται τρεῖς ζῶνες, ἀπὸ διπλὲς παράλληλες γραμμές, μὲ ζῶα ποὺ τρέχουν πρὸς τὰ δεξιὰ. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος διακρίνεται χαρακτὴ ἐπιγραφή, χωρὶς νόημα: ΑΛΝΓ. Στὸ κάτω μέρος τοῦ θραύσματος καστανὸ ἀνθέμιο. Ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ 1629 σώζονται αἶγαγρος καὶ πόδια λιονταριοῦ.
 Ἀρχές 6ου αἰ. π.Χ.
 Πὰ τὸ σχῆμα βλ. Payne ὅ.π. 83 κέ. καὶ γιὰ ἀνάλογα παραδείγματα πρβ. A. N. Stillwell - J. L. Benson, *Corinth XV, III. The Potters' Quarter, The Pottery* (Princeton 1984) πίν. 52 ἀρ. 1260 καὶ γιὰ τὶς ἐπιγραφές 358 κέ. Πρβ. Amyx πίν. 43.3-4.
107. Μικροσκοπικὸ ἐξάλειπτρο, MB 15.
 Ἀνασκαφή 1960, τάφος 11.
 Ὑψ. 3 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 2 ἐκ., διάμ. βάσης 3.5 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος.
 Σώζεται ἀκέραιο. Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος κοσμεῖ ἐδαφόχρωμη ζώνη μὲ πορτοκαλόχρωμη ταινία. Τὸ ὑπόλοιπο ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα. Στὴν ἐσωτερικὴ κοιλότητα τῆς βάσης ἐδαφόχρωμο κέντρο.
 Γύρω στὸ 540 π.Χ.
 Βλ. M. G. Kanowski, *Containers of Classical Greece. A Handbook of Shapes* (St. Lucia 1983) 33-36. Πὰ ἀνάλογα παραδείγματα βλ. *Agora XII* πίν. 45 ἀρ. 1405. Froning 163 ἀρ. 65.
108. Δύο μικροσκοπικὲς ἀλατιέρες, MB ἁ.ἁ.
 Ἀνασκαφές 1950, 1965. Τάφοι;
 Ὑψ. 3 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 5 ἐκ., διάμ. βάσης 5 ἐκ. Πηλὸς καστανέρυθρος.
 Λεῖπει τμήμα τῆς βάσης καὶ τοῦ σώματος. Τὸ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα ποὺ καλύπτει τὴν ἐπιφάνεια ἀπολεπισμένο. Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος δύο ὀπές.
 Γύρω στὸ 480-470 π.Χ.
 Πὰ τὸ σχῆμα βλ. *Agora XII* 136-137, ἀρ. 924, 925, πίν. 34 καὶ *Kerameikos IX* πίν. 82,9.3.
109. Δύο πανομοιότυπα θήλαστρα, MB 1716, 1717.
 Ἀνασκαφή 1967, πυρὰ 1.
 Ὑψ. 4.5 ἐκ., διάμ. στομ. 6 ἐκ., διάμ. βάσης 3.9 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτός.
 Σώζονται ὁλόκληρα, ἀλλὰ εἶναι συγκολλημένη ἡ προχοὴ καὶ τμήμα τῆς κάθετης λαβῆς. Ὅλοκληρα καλύπτονται μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ στόμιο, ποὺ διακοσμεῖται μὲ μελανόχρωμες σπεῖρες.
 Τέλος 5ου - ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.
 Βιβλιοδότης, *Μυρρινοῦς* 184 εἰκ. 70. Πὰ τὸ σχῆμα βλ. *Agora XII* 161-162, πίν. 39 καὶ *Olynthus XIII* 264-268 πίν. 178. Πὰ παράλληλα πρβ. *CV4 Reading 1*, πίν. 39.12 καὶ Μαραγκοῦ ὅ.π. 113 ἀρ. 163.
110. Χύτρα, MB 1664.
 Ἀνασκαφή 1961, τομεῖς III, χῶρος προσφορῶν.
 Ὑψ. 7 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 6 ἐκ., διάμ. σώματος 10 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος μὲ μίκα.
 Ἀκόσμητη. Ἐπίπεδο χεῖλος, σφαιρικὸ σῶμα, κάθετη λαβή.
 Ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.
 Βιβλιοδότης, *Μυρρινοῦς* 180 εἰκ. 63. Πὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴ χρῆση του σὲ πυρές καὶ τάφους, βλ. *Agora XII* 224-225 σημ. 9, ἀρ. 1938, πίν. 93 καὶ *Olynthus XIII* 208 κέ., πίν. 148-149. Πρβ. ἐπίσης Χαριτωνίδη 79, εἰκ. 136.
111. Τμήμα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος κανθάρου, MB 1714.
 Ἀνασκαφή 1968. Τάφος;
 Ὑψ. 6.5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 7 ἐκ. (χωρὶς τὶς λαβές). Πηλὸς καστανέρυθρος.
 Σώζεται τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος μαζί μὲ τὸν κυλινδρικό λαμὸ καὶ τὶς ταινιωτὲς λαβὲς μὲ τὶς ὀριζόντιες πεπλατυσμένες ἀποφύσεις.
 4ος αἰ. π.Χ.
 Πὰ παρόμοιους κανθάρους ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο βλ. *Agora XII* 122-123, ἀρ. 708-710. *Kerameikos IX* πίν. 67 ἀρ. 351.1. Πρβ. Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη ἀρ. 424-425.
112. Εἴκοσι δύο θραύσματα ἀπὸ σῶμα ἀνοικτῶν ἀγγείων, MB ἁ.ἁ.
 Ἀνασκαφή 1965. Ἀναφέρεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ πυρές (:).
 Πηλὸς καστανέρυθρος. Τὸ ἐσωτερικὸ κοσμοῦν ἐμπέστα ἀνθέμια μὲ ἀνοικτὰ φύλλα καὶ γραμμές.
 Τέλος 5ου - ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.
 Πρβ. *Agora XII* 22-31, πίν. 53, 55, 58-9. *Kerameikos IX* πίν. 67 ἀρ. 351.3 καὶ *Olynthus XIII* πίν. 224, ἀρ. 778, πίν. 228-9.
113. Λύχνος, MB. ἁ.ἁ.
 Ἀνασκαφή 1968. Τάφος;
 Μήκ. 9 ἐκ., διάμ. βάσης 5 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτός.

Λείπει ἡ λαβή. Μονόμυξος. Τὸ πάνω τμήμα τοῦ σώματος κλίνει ὀμαλὰ πρὸς τὴν ὀπὴ πλήρωσης, σχηματίζοντας κοῖλο δίσκο. Ὁ μυκτήρας εἶναι μακρὺς μὲ γωνιώδεις προεξοχές.

Τέλος 2ου - ἀρχὴς 1ου αἰ. π.Χ.

Βιβλιοδέτης, *Μυρρινοὺς* 180 εἰκ. 63. Πὰ ἀνάλογα παραδείγματα βλ. R. H. Howland, *The Athenian Agora*, IV. *Greek Lamps and their Survivals* (Princeton 1958) 109, τύπος 35 A, πίν. 43 ἀρ. 469, 471. I. Scheibler, *Kerameikos XI Griechische Lampen* (Berlin 1976) πίν. 53 ἀρ. 307.

Εἰκ. 53. Ρωμαϊκὴ πρόχους ἀρ. 114.

114. Δύο πρόχοι, MB 1852, 1873 (εἰκ. 53).

Ἀνασκαφὴ 1960 (1873), ἀνασκαφὴ 1968, τάφος 39 (1852).

Ὑψ. 13 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 10 ἐκ. Πηλὸς καστανὸς σκουῖρος.

Σώζονται ἀκέραies. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος λοξὲς βαθιὲς αὐλακώσεις. Ἡ 1873 καλύπτεται μὲ καστανὸ σκουῖρο γάνωμα, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο.

Ὑστερῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (3ος αἰ. μ.Χ.).

Πρβ. γὰ παρόμοια ἀγγεῖα H. S. Robinson, *The Athenian Agora*, V. *Pottery of the Roman Period* (Princeton 1959) πίν. 13 ἀρ. K 64, K 65 καὶ L 4. Μυλωνὰς πίν. 334 ἀρ. 559-560. Ἰ. Θρεψιάδης, *ΑΔ* 16, 1950, B, πίν. 28δ.

Γενικὲς παρατηρήσεις

Τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτουμε ἀντλήθηκαν κυρίως ἀπὸ τὶς σύντομες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ νεκροταφείου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔρευνα τῆς προέλευσης καὶ ταύτισης τοῦ ὕλικου, ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὰ εὗρετήρια τοῦ MB, λόγω τῆς ἔλλειψης τῶν ἡμερολογιακῶν σημειώσεων τῆς ἀνασκαφῆς. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ νεκροταφείου ἐντοπίσθηκαν συνολικὰ 106 τάφοι, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 59 χρονολογούνται στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ⁷, 21 στοὺς ἀρχαῖκους-κλασικοὺς χρόνους καὶ 5 στοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς. Κατὰ καιροὺς ἐντοπίσθηκαν καὶ ἄλλοι τάφοι, οἱ ὁποῖοι καταστράφηκαν πιθανῶς ἀπὸ τὶς γεωργικὲς ἐργασίες τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς⁸. Οἱ περισσότεροι τάφοι ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., μὲ ποικίλο προσανατολισμὸ, ἀνήκουν στὸν τύπο τῶν ἀπλῶν λακκοειδῶν μὲ καλυπτήριες σχιστολιθικὲς πλάκες⁹.

7. Πὰ τὸ ὕλικὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου, βλ. Xagorari-Gleissner, ἐνῶ τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς Βαβροῖτσα πρόκειται νὰ δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν καθηγήτρια Ε. Σημαντῶνη-Μπουρνιά. Πάντως οἱ περισσότεροι τάφοι αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀπλοὶ λακκοειδεῖς μὲ καλυπτήριες, πυρὲς μὲ κεντρικὴ αὐ-

λακα ἐξαερισμοῦ καὶ ἐγχυτρισμοί. Βλ. καὶ Βιβλιοδέτη, *Μυρρινοὺς* 172-181.

8. Πὰ κατεστραμμένους τάφους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς βλ. Παπαδημητρίου 1960, 31, Λαζαρίδης 32.

9. Πὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ τύπου αὐτοῦ στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ βλ. Kurtz-Boardmann 67 κέ.

Παραλλαγή τοῦ τύπου φαίνεται πὺς ἀποτελεῖ ἓνας μόνο τάφος (Τ.13) μὲ δεκατρία ἀγγεῖα στὸ ἐσωτερικὸ του, ὁ ὁποῖος, κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν, ἔφερε βαθμιδωτὴ προεξοχή γιὰ τὴν τοποθέτηση ξύλινων δοκῶν ἢ καλυπτήριων πλακῶν. Μικρὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν κιβωτιόσχημων τάφων, ἀναφέρονται συνολικὰ τέσσερις, οἱ ὁποῖοι καλύπτονταν ἀπὸ πλάκες, ἐνῶ τὰ τοιχώματα ἐπενδύονταν μὲ λίθινες ἡμικατεργασμένες πλάκες καὶ καλυπτήριες¹⁰. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παραπάνω τύπους, ἀναφέρονται ἀκόμη δύο κεραμοσκεπεῖς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ἀπὸ ἀνασκαφῆς τοῦ 1972 καὶ ἓνας παιδικὸς κεραμοσκεπής¹¹, ἀπὸ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1960. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1968 μᾶς εἶναι γνωστοὶ τέσσερις ἐπ'ἀλλήλοι ὀρθογώνιοι λάκκοι πυρῶν, γιὰ τὰ κτερίσματα τῶν ὁποίων δὲν διαθέτουμε κανένα στοιχεῖο, τὴν ἀκριβή τους χρονολόγησι καὶ τὸ εἶδος τῆς πυρᾶς. Εἶναι πιθανόν, κάποιες πυρὲς νὰ σχετίζονται μὲ τὰ νεκρὸδειπνα ἢ τὴν καύσι κτερισμάτων πὺς ἀκολουθοῦσε μετὰ τὴν ταφή¹². Γιὰ τοὺς τάφους τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου δὲν ὑπάρχει κανένα ἐπίσης στοιχεῖο στὶς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν, μολονότι γίνονται ἀναφορὲς σὲ κατεστραμμένους τάφους καὶ σὲ θραύσματα ἀγγείων τῆς ἴδιας περιόδου¹³. Ἀντίθετα γιὰ τοὺς πέντε ὑστερορωμαϊκοὺς τάφους πὺς ἐρευνήθηκαν τὸ 1968, γνωρίζουμε ὅτι ἦταν πρόχειροι λάκκοι, λαξευμένοι στὸν βράχο, χωρὶς ἐπένδυση καὶ φτωχὰ κτερισμένοι. Σημαντικὴ εἶναι ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ἀνεύρεση μιᾶς λίθινης σαρκοφάγου τὸ 1965 καὶ πέντε φρεαττοειδῶν λάκκων, μὲ ἐπιμελημένα τοιχώματα, ἀπὸ ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1960, πὺς ἐρμηνεύονται ὡς λάκκοι προσφορῶν, κυρίως ἐξαιτίας ἡμικυκλικῆς κεραμίδας πὺς σχημάτιζε ἀνοικτὴ αὐλάκα γιὰ τῆς χοῆς¹⁴. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν 21 τάφων τῆς ἀρχαϊκῆς-κλασικῆς περιόδου καὶ τῶν 5 τάφων τῆς ὑστερορωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἐνδείξεις κτερίσεως ὑπάρχουν γιὰ τοὺς 17. Ἀπὸ αὐτοὺς, μὲ βάση τὰ κτερίσματά τους, οἱ ἑξὶ χρονολογοῦνται στὸν πρῶμο 6ο αἰ. π.Χ. (τάφοι 1, 11, 17, 19, 22, 28), τρεῖς στὸ τέλος τοῦ ἴδιου αἰῶνα (τάφοι 1α, 8, 13), δύο στὸν 5ο αἰ. π.Χ. (τάφοι 21, 22), ἓνας στὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ περίοδο (τάφος 39), ἐνῶ οἱ τρεῖς πυρὲς (1-3) πὺς ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1967 καὶ ἡ λίθινη σαρκοφάγος, μὲ μοναδικὸ κτερίσμα τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο ἀρ. 56 (1685), ἀνάγονται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

Τὰ περισσότερα κτερίσματα, πὺς προέρχονται ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ νεκροταφείου τοῦ δήμου, εἶναι πῆλινα ἀγγεῖα, ἐνῶ μικρὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μετάλλινων ἀντικειμένων καὶ

10. Σὲ ἓναν τάφο, πάνω ἀπὸ τὴν καλυπτῆρια, διατηρεῖται σωρὸς ἀπὸ πέτρες καὶ χῶμα, βλ. Βαβρίτσα 1970, 129, πίν. 95 καὶ Βιβλιοδέτη, *Μυρρινούς* 176-177, εἰκ. 58-59. Γιὰ περιπτώσεις ὅπου ἀντὶ γιὰ καλυπτῆριες κιβωτιόσχημοι τάφοι σκεπάζονταν μὲ χῶμα καὶ πέτρες βλ. Σαμπετάι 504.

11. Γιὰ αὐτὸν τὸν τύπο τάφου, πὺς εἶναι ὁ συνηθέστερος γιὰ παιδικὲς ταφές, βλ. αὐτόθι 505-509.

12. Μολονότι οἱ ἀνασκαφεῖς ἀναφέρονται σὲ πυρὲς μὲ καύσεις τῶν νεκρῶν, δὲν διευκρινίζουν πάντα ἐὰν πρόκειται γιὰ πρωτογενεῖς ἢ δευτερογε-

νεῖς καύσεις. Γιὰ τὴν επικράτηση τῶν πρωτογενῶν καύσεων ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. καὶ ἔξῃς βλ. Kurtz-Boardmann 69-71 καὶ Ν. Σταμπολίδη (ἐπιμ.), *Καύσεις στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ τὴν πρόωμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Πρακτικὰ συμποσίου, Ρόδος 29 Ἀπριλίου - 2 Μαΐου 1999* (Ἀθήνα 2001).

13. Βλ. Λαζαρίδη 31 καὶ Βαβρίτσα 1970, 129.

14. Γιὰ τῆς θέσεις προσφορῶν στὰ νεκροταφεῖα, καὶ συγκεκριμένα γιὰ τοὺς ἀποθέτες προσφορῶν μὲ κυκλικό, ὀρθογώνιο καὶ ἀκανόνιστο σχῆμα, βλ. Kurtz-Boardmann 59-64, 71-75.

τῶν εἰδωλίων πού σώζονται σέ ἀποσπασματική κατάσταση¹⁵. Θὰ πρέπει ἐπίσης νά τονιστεῖ ἡ ἀπουσία νομισμάτων καί ἀντικειμένων ἀπὸ ἄλλα ὕλικά, ὅπως εἶναι τὰ γυάλινα ἀγγεῖα καί τὰ ὀστεῖνα μικροαντικείμενα. Σύμφωνα μὲ τις ἐνδείξεις τῶν εὐρετηρίων τοῦ MB, πήλινα ἀγγεῖα βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν τάφων, στὶς ἐπιχώσεις γύρω ἢ πάνω ἀπὸ τις ταφές, στὶς πυρὲς καί στοὺς λάκκους προσφορῶν, οἱ ὅποιοι, μὲ βάση τὸ περιεχόμενό τους, φαίνεται πὼς ἦταν σὲ χρήση ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ. ἕως καί τις ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (ἀρ. 7-8, 10, 15-16, 21, 76, 80, 83-84, 86, 103, 110)¹⁶. Ὅπως μποροῦμε νά κρίνουμε ἀπὸ τις φωτογραφίες καί τὰ σχέδια πού παραθέτουν οἱ ἀνασκαφεῖς, οἱ σκελετοὶ ἦταν καλὰ διατηρημένοι καί εἶχαν ἀποτεθεῖ σὲ ὕπτια στάση, ἐκτεταμένη μὲ τὰ χέρια κατὰ μῆκος τῶν μηρῶν. Δίπλα στοὺς ὤμους ἢ γύρω ἀπὸ τὸν σκελετὸ ἦταν τοποθετημένα τὰ κτερίσματα καί φαίνεται πὼς ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ἓνα νεκρὸ, ἀφοῦ δὲν ἀναφέρεται ἡ χρήση τάφων γιὰ περισσότερες ἀπὸ μία ταφές (εἰκ. 2). Δὲν γνωρίζουμε πόσοι ἀπὸ τοὺς τάφους πού ἀνασκάφησαν στὸν χώρὸ τοῦ νεκροταφείου ἀνήκουν σὲ ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά. Ἡ ταύτιση τοῦ φύλου τοῦ νεκροῦ μόνο ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ καταλόγου δὲν εἶναι πάντα ἀσφαλῆς, μολοντί ἀγγεῖα ὅπως οἱ πυξίδες ἀποτελοῦσαν γυναικεῖο κτερίσμα, καί τὰ μικροσκοπικὰ ἀγγεῖα συνόδευσαν συνήθως τις παιδικὲς ταφές¹⁷.

Ὅπως συμβαίνει σὲ πολλὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἑλλάδας, τὸ ἐπικρατέστερο σχῆμα ἀγγείου εἶναι ἡ λήκυθος¹⁸. Οἱ σαράντα περίπου λήκυθοι τοῦ καταλόγου καί τὰ ἑξὶ ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια ἐντάσσονται, ἀνάλογα μὲ τὸν τύπο καί τὴ διακόσμησή τους, σὲ ὁμάδες καί κατηγορίες, οἱ ὁποῖες φανερώουν τὴν ἐξέλιξή τους, καλύπτοντας τὸ χρονικὸ διάστημα λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ. π.Χ. ἕως καί τις τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Οἱ πρωιμότερες λήκυθοι, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους, ἐντάσσονται στὸν γνωστὸ τύπο «Δηϊάνειρας» (ἀρ. 22) καί σὲ αὐτὸ τῶν ληκύθων μὲ σφαιρικὸ σῶμα (ἀρ. 23), ὁ ὁποῖος κυριαρχεῖ ἀπὸ τις ἀρχές ἕως καί τὰ μέσα τοῦ βου αἰ. π.Χ. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ἕως καί τὸ τέλος τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ ὑπάρχουν λήκυθοι πού ἐντάσσονται σὲ γνωστὲς ὁμάδες, ὅπως αὐτὲς τοῦ Δελφινιοῦ (ἀρ. 25), τοῦ Βατικανοῦ G.52 (ἀρ. 26), καί τοῦ «εὐτραφοῦς δρομέα» (ἀρ. 27), ἐνῶ τὴ μεγαλύτερη ὁμάδα ἀποτελοῦν οἱ λήκυθοι τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Φανυλλίδος μὲ τὸ τυποποιημένο θέμα τῆς ἀναχώρησης πολεμιστῆ στὸ σῶμα (ἀρ. 28-

15. Πρόκειται γιὰ μία ὀξειδωμένη στλεγγίδα, μία χάλκινη ψήφο, τέσσερις δακτυλίους, μία περόνη καί ἓναν χάλκινο λέβητα. Ἡ μόνη ἐνδειξη πού φέρουν εἶναι τὸ ἔτος 1965. Γενικά γιὰ μικρὸ ἀριθμὸ μετἀλλινων ἀντικειμένων βλ. Μυλωνά 297. Συγκριτικὰ μὲ τὰ πήλινα ἀγγεῖα μικρὸς ἦταν καί ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδωλίων τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Πλατείας Συντάγματος, βλ. Χαριτωνίδη 141.

16. Πὰ ἀνάλογες περιπτώσεις πρβ. αὐτόθι 136 κέ.

17. Μόνο μὲ τὰ κτερίσματα καί χωρὶς τὴ μελέτη τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου εἶναι δύσκολο νά προσδιοριστεῖ τὸ φύλο τοῦ νεκροῦ. Πὰ παράδειγμα οἱ λήκυθοι,

οἱ κύλικες καί οἱ στλεγγίδες ἀπαντοῦν σὲ τάφους παιδιῶν καί ἐνηλίκων, ὅπως ἐπίσης καί πολλὰ μικρὰ ἀγγεῖα, βλ. Μυλωνά 286 κέ. καί Ξ. Ἀραπογιάννη, Νεκροταφεῖο τοῦ 7ου καί 6ου αἰ. π.Χ. στὴν Οἰνὴ Μαραθῶνος, *ΑΔ* 40, 1985, Α, 213 κέ. Πρβ. καί Σαμπετάι 500 σημ. 26.

18. Πὰ μεγάλο ἀριθμὸ ληκύθων βλ. ἐνδεικτικὰ Χαριτωνίδη 138-139. Ἐ. Παννοπούλου-Κονσολάκη, *Γλυφάδα, Ἱστορικὸ παρελθὸν καί μνημεῖα* (Ἀθήνα 1990) 72 κέ. *Kerameikos* IX 14-5. Μυλωνά 286-290 καί Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη 123, 234-35, 294-99, 312-15, 321-23.

29). Δὲν λείπουν καὶ περιπτώσεις ληκύθων πὺν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ζωγράφους ἢ ἐργαστήρια ζωγράφων τοῦ ἀθηναϊκοῦ Κεραμικοῦ, ὅπως γιὰ παράδειγμα σὲ αὐτὸ τοῦ ζ. τοῦ Ταλεΐδου (ἀρ. 24) καὶ τοῦ ζ. τῆς Γέλας (ἀρ. 39). Στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰ. χρονολογεῖται μιὰ σειρὰ μελανόμορφων ληκύθων, μὲ μυθολογικὲς κυρίως παραστάσεις, οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται στὴν κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581, I-II (ἀρ. 32-38)¹⁹. Οἱ μελανόμορφες λήκυθοι τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. εἶναι ἀγγεῖα μαζικῆς παραγωγῆς πὺν προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Αἰμονος (ἀρ. 41, 45-46), καὶ τὸ ἐργαστήριον τοῦ ζ. τῆς Μεγαίρας, τὸ ὁποῖο ἀντιπροσωπεύεται μὲ ἀνθεμωτὲς ληκύθους λευκοῦ ἐδάφους (ἀρ. 49). Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐρυθρόμορφων ληκύθων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. εἶναι περιορισμένος, μὲ σημαντικότερο ἴσως παράδειγμα τὴν λήκυθον ἀρ. 50, πὺν ἀποδίδεται στὸν ζ. τοῦ Αἰσχίνου. Μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν λευκῶν ληκύθων πὺν σώζονται ἀποσπασματικά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει χαθεῖ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν νεκρικῶν παραστάσεων πὺν ἔφεραν στὸ σῶμα (ἀρ. 51-55). Τὰ ἔξι ἀρρυθμολογεῖται ληκύθια τοῦ καταλόγου (ἀρ. 56-58), πὺν ἀπαντῶνται σὲ διάφορες παραλλαγές, χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Μετὰ τὶς ληκύθους, ἡ δεύτερη πολυπληθέστερη ὁμάδα ἀγγείων εἶναι οἱ κύλικες²⁰, μὲ πρωιμότερα παραδείγματα αὐτὰ τοῦ τύπου Σιάννων, ἀπὸ τὰ μέσα περὶ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (ἀρ. 90-92). Ἀκολουθοῦν θραύσματα χειλεωτῶν (ἀρ. 93) καὶ ταινιωτῶν κυλίκων (ἀρ. 94), καθὼς καὶ παραδείγματα τύπου Droop (ἀρ. 95), Kassel (ἀρ. 96), ὀφθαλμωτῶν (ἀρ. 97) καὶ ἀνθεμωτῶν κυλίκων, ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα (ἀρ. 98). Τὰ θέματα τῶν ἀγγείων αὐτῶν εἶναι συνήθως διονυσιακὲς σκηνές, σκηνὲς συμποσίου, ζῶα καὶ πτηνά, ἀλλὰ καὶ σύνθετα φυτικά κοσμήματα, ὅπως ἄνθη λωτοῦ καὶ ζῶνες μὲ ζητοειδὴ καὶ γλωσσωτὰ κοσμήματα. Στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκουν καὶ μελαμβαφεῖς κύλικες τύπου C, μὲ χεῖλος ἢ χωρὶς χεῖλος (ἀρ. 101-102), ἐνῶ λίγο νεότερες εἶναι ἡ κύλικα ἀρ. 103, χωρὶς στέλεχος, καὶ ἡ ἐρυθρόμορφη κύλικα ἀρ. 100 μὲ σκηνὴ συνομιλούντων νέων σὲ παλαιότερα τοῦ ζ. τῆς Bologna 417. Ἰκανοποιητικὸς εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν πινακίων, τὰ περισσότερα ἐκ τῶν ὁποίων χρονολογοῦνται στὸν 6ο αἰ. π.Χ.²¹ Τὰ πρωιμότερα ἀνήκουν στὸν τύπο A, μὲ ἐπίπεδο δίσκο καὶ δακτυλιόσχημη βάση, καὶ ἀποδίδονται στὸ ἐργαστήριον τοῦ ζ. τῆς Μερέντας (ἀρ. 77), ἐνῶ τὰ νεότερα μὲ πόδι καὶ βαθὺ ἢ ρηχὸ σῶμα χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰ. π.Χ. (ἀρ. 82). Τὴν ἐξελικτικὴ πορεία αὐτοῦ τοῦ σχήματος διαγράφουν τὰ πέντε μικροσκοπικὰ πινάκια μὲ πόδι καὶ ρηχὸ σῶμα ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. (ἀρ. 83). Μία παραλλαγή τοῦ σχήματος στὸν 5ο αἰ. π.Χ. εἶναι τὰ τέσσερα πινάκια μὲ ταινιωτὲς λαβές, τὰ ὁποῖα

19. Οἱ λήκυθοι τῆς κατηγορίας τῶν Ἀθηνῶν 581, I ἔχουν στὸν ὦμο διακόσμηση μὲ ἄνθη λωτοῦ, ἐνῶ ἐκεῖνες τῆς κατηγορίας 581, II ἀκτίνες, *ABV* 489-498, 700-701, 716, *Para* 222-231, 245, 253, 281, 519. *Add*² 122-129, *CV4* Rhodes 1 (Greece 10) 116-119 [A. Lemos].

20. Πὰ σχετικὰ μεγάλο ἀριθμὸ κυλίκων σὲ τάφους τῆς Ἀττικῆς βλ. *ΑΔ* 21, 1966, Β, 107, πίν. 101-102 (Ἀγ. Ἀνδρέας, Ν. Μάκρη). Μυλωνάς 293, ἀλλὰ καὶ σὲ

τάφους τῆς Μακεδονίας, πρβ. *Σίνδος* 13. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Ἀνασκαφὴ Αἰανῆς 1990, *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 78, εἰκ. 19.

21. Στὸ νεκροταφεῖο τῆς Πλ. Κοτζιά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ληκύθους, κυριαρχοῦν μεταξὺ τῶν κτερισμάτων τὰ πινάκια, οἱ πυξίδες, οἱ ὀλπες καὶ τὰ ἀλατοδοχεῖα, βλ. Ὁ. Ζαχαριάδου - Δ. Κυριακοῦ, *ΑΔ* 43, 1988, Β1, 23-26, πίν. 29-32.

ἀπαντῶνται συχνὰ στὶς ταφικὲς καὶ τελετουργικὲς πυρές. Τὰ δέκα παραδείγματα σκύφων τοῦ καταλόγου καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. ἕως καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Οἱ πρωιμότεροι εἶναι κορινθιακοῦ τύπου μὲ λεπτὰ τοιχώματα, ὀριζόντιες λαβὲς καὶ δακτυλιόσχημη βάση (ἀρ. 84-85), ἐνῶ τὰ νεότερα παραδείγματα ἀνήκουν στὸν ἀττικὸ τύπο Α, μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα ποὺ καλύπτει ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου (ἀρ. 88-89).

Τὰ ὑπόλοιπα ἀνοικτὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀντιπροσωπεύονται μὲ μεγάλο ἀριθμὸ παραδειγμάτων εἶναι οἱ λεκάνες. Οἱ πρωιμότερες ἀποδίδονται στὸ ἐργαστήριό τοῦ ζ. τοῦ Πόλου (ἀρ. 69) καὶ στὴν Ὀμάδα Ragusa (ἀρ. 70), ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες, ἀγνώστων ζωγράφων, διακοσμοῦνται μὲ ζῶνες πτηνῶν, ζώων καὶ μὲ μελανὲς ταινίες (ἀρ. 71-73). Ἡ πρωιμότερη λεκανίδα μὲ κάλυμμα, ἀπὸ τὸν 6ο αἰ., ἀποδίδεται στὸν ζ. τῶν Κύκνων (ἀρ. 75), ἐνῶ οἱ λεκανίδες μὲ κωνικὴ βάση καὶ ἀπλὸ σύστημα διακόσμησης, στὸ ὕψος τῶν λαβῶν, χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰ. π.Χ. (ἀρ. 76). Σημαντικότερες ὡς πρὸς τοὺς τύπους καὶ τὰ θέματα εἶναι οἱ πυξίδες, μολονότι σώζονται ἀποσπασματικὰ καὶ σὲ μικρὸ ἀριθμὸ²². Οἱ πρωιμότερες, κορινθιακοῦ τύπου, μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ ὀριζόντιες ἢ κάθετες λαβὲς, χρονολογοῦνται γύρω στὸ 570-540 π.Χ. (ἀρ. 61-62). Δύο θραύσματα τοῦ 540 π.Χ. ἀνήκουν στὸν τύπο τῆς τριποδικῆς πυξίδας (ἀρ. 63-64), ἐνῶ ἡ πυξίδα ἀρ. 65, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἑξηκία, μὲ τὴν ἐνδιαφέρουσα παράσταση πομπῆς τοῦ νικηφόρου ἄρματος, θεωρεῖται σπάνιο δεῖγμα, μετὰ τοῦ τύπου Α καὶ τοῦ μεταγενέστερου τύπου Δ. Ὁ 5ος αἰ. ἀντιπροσωπεύεται μὲ μία λευκὴ πυξίδα τύπου Α τοῦ ζ. τῆς Καρλσρούης (ἀρ. 66) καὶ μὲ δύο παραδείγματα ποὺ ἔχουν κοίλες τὶς πλευρὲς καὶ κάλυμμα (ἀρ. 67-68). Ἀπὸ τὰ λοιπὰ σχήματα ἀγγείων ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν τὰ θραύσματα τῶν μελανόμορφων λουτροφόρων τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (ἀρ. 6-8), καθὼς καὶ τὸ θραῦσμα ἐρυθρόμορφης λουτροφόρου μὲ νεκρικὴ σκηνή, ποὺ ἀποδίδεται κοντὰ στὴν τεχνοτροπία τοῦ ζ. τοῦ Κλεοφῶντος καὶ ἐντυπωσιάζει μὲ τὴν ποιότητα τοῦ σχεδίου τῆς (ἀρ. 9). Ἐλάχιστα εἶναι τὰ θραύσματα τῶν ἐρυθρόμορφων γαμικῶν λεβήτων, τοῦ 450-440 π.Χ. (ἀρ. 11-12), τὰ ὅποια, σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις, βρέθηκαν στὰ νότια τοῦ τάφου 15, ὅπου καὶ εἶχαν προφανῶς τοποθετηθεῖ μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸ τοῦ νεκροῦ. Οἱ τρεῖς μελανόμορφες ὑδρίες τοῦ νεκροταφείου χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (ἀρ. 13-14) μὲ σπουδαιότερη τὴν ὑδρία ἀρ. 15, στὴν ὁποία ἀπεικονίζεται ὁ Ἡρακλῆς μὲ τὸν Ἑρυμάνθιο κάπρο καὶ ἀποδίδεται κοντὰ στὸν κύκλο τοῦ ζ. τοῦ Ἀντιμένη καὶ στὴν ὁμάδα τοῦ Würzburg. Τὸ μοναδικὸ παράδειγμα ὑδρίας ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. εἶναι ἡ ἀκόσμητη ὑδρία ἀρ. 16, μὲ χαμηλὸ λαμῖο, σφαιρικὸ σῶμα καὶ ψηλὴ βάση. Οἱ τρεῖς ὅλπες τοῦ καταλόγου (ἀρ. 17-18), μὲ βάση τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμησή τους χρονολογοῦνται στὸ α' μισὸ τοῦ 6ου αἰ. Σὲ διαφορετικὲς παραλλαγὲς τύπων ἀπαντοῦν οἱ οἶνοχόες. Οἱ δύο (ἀρ. 19) μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ ἐπίπεδη βάση, χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ., ἐνῶ ἡ οἶνοχόη-κύπελλο ἀρ. 20 καὶ ὁ χοῦς ἀρ. 21 (τύπος 3) μὲ τὴν ἐπιμελὴ παράσταση τοῦ κυνηγιοῦ, ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Μειδία, ἐντάσσονται στὸν 5ο αἰ. π.Χ.

22. Πὰ μικρὸ σχετικὰ ἀριθμὸ πυξίδων σὲ τάφους βλ. Μυλωνά 291 καὶ Χαριτωνίδη 139.

Μία ιδιαίτερη ομάδα ἀγγείων μεγάλου μεγέθους ἀποτελοῦν οἱ ἀμφορεῖς ἀρ. 1-3, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ὅλοι ἀπὸ τὸν τάφο 17(;) καὶ χρονολογοῦνται στὸ α' μισό τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἀμφορεῖς αὐτοὶ ἀνήκουν σὲ διαφορετικούς τύπους (ἀμφορεῖς μὲ λαϊμό, μὲ ἐνιαῖο περίγραμμα τύπου C, ἀμφορεῖς τύπου B) καὶ διακοσμοῦνται μὲ διαφορετικές παραστάσεις (προτομὴ ἀλόγου σὲ μετόπη, γυμνοὶ ἱππεῖς). Τὰ ἐλλιπῆ στοιχεῖα δυσχεραίνουν τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τῶν ἀγγείων αὐτῶν, ἐὰν δηλαδὴ χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἀπλὰ κτερίσματα, ὡς τεφροδόχα ἀγγεῖα ἢ ὡς σήματα τῶν τάφων²³. Στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ μὲ τὰ παραπάνω παραδείγματα ἀνήκουν καὶ δύο μικροῦ μεγέθους ὀξυπύθμενοι ἀμφορίσκοι (ἀρ. 4). Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα σχήματα ἀγγείων μὲ ἓνα ἢ δύο τὸ πολὺ παραδείγματα, ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἓνας μελαμβαφῆς κιονωτὸς κρατήρας τοῦ 450 π.Χ. (ἀρ. 10), μία ὀμφαλωτὴ φιάλη τοῦ 520 π.Χ. (ἀρ. 104), ἓνα ἐξάλειπτρο (ἀρ. 107), δύο πανομοιότυπα θήλαστρα (ἀρ. 109), ἀλατιέρες μὲ κοῖλες πλευρὲς, πιθανῶς ἀπὸ παιδικὴ ταφή²⁴ (ἀρ. 108), ἓνας κἀνθαρος (ἀρ. 111), καὶ μία ἀκόσμητη χύτρα (ἀρ. 110) τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ πολλὰ θραύσματα ἀνοικτῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων μὲ ἐμπιέστη διακόσμηση ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁵ (ἀρ. 112). Τὰ ὑστερότερα ἀγγεῖα τοῦ νεκροταφείου εἶναι ἓνας λύχνος τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (ἀρ. 113) καὶ δύο πρόχοι τῆς ὑστερῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (ἀρ. 114). Ὡς μὴ ἀττικὰ ἀγγεῖα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν, μὲ βάση τὸν πηλὸ, τὰ σχήματα καὶ τὴ διακόσμησή τους, τὰ κορινθιακά, ὅπως ὁ κορινθιακὸς ἀρύβαλλος ἀρ. 105 καὶ τὰ ἀλάβαστρα ἀρ. 106, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ., καθὼς καὶ κάποια σχήματα, ὅχι τόσο συνήθη στὴν Ἀττικὴ, ὅπως οἱ δύο ἀτρακτόσχημοι ἀμφορίσκοι (ἀρ. 5) μαζὶ μὲ τὴν ἀτρακτόσχημη λήκυθο, ὁμοίου σχήματος, ποὺ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας (ἀρ. 43). Σὲ ἓνα ὄχι ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο ἀνήκουν καὶ τὰ λύδια τοῦ νεκροταφείου (ἀρ. 59-60), τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σπάνιες ἀθηναϊκὲς ἀπομιμήσεις τοῦ λυδικοῦ μυροδοχείου, κυρίως τοῦ τύπου μὲ τὸ σφαιρικὸ σῶμα καὶ τὴν κωνικὴ βάση.

Τελειώνοντας θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἔρευνα τοῦ νεκροταφείου τοῦ δήμου Μυρρινούντος εἶναι ὅπωςδήποτε περιορισμένης ἔκτασης καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλὴ καὶ ἐκτεταμένη συναγωγὴ συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὴν ἔκταση καὶ τὴν ὁργάνωση τοῦ νεκροταφείου, οὔτε καὶ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν δημοτῶν, ὅπως αὐτὴ ἀντανεκλάται στὰ εὐρήματα ἐνὸς νεκροταφείου. Τὰ ἀγγεῖα τοῦ καταλόγου συνιστοῦν, ὡστόσο, ἓνα σημαντικὸ δείγμα τῆς ἀττικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Μερέντα, ἀφοῦ σὲ αὐτὸν ἀντιπροσωπεύονται ὅλα σχεδὸν τὰ γνωστὰ εἶδη ἀγγείων, εἴτε σώζονται ὁλόκληρα εἴτε σὲ θραύσματα καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ γνωστοὶ καλλιτέχνες τοῦ ἀθηναϊκοῦ Κεραμικοῦ. Ἐπιπλέον ἡ

23. Πὰ τὶς διαφορὲς ἀπόψεις ποὺ ἐπικρατοῦν γὰρ τὴ χρῆση τῶν ἀμφορέων αὐτῶν βλ. βιβλιογραφία ἀρ. κατ. 1 καὶ ἐπιπλέον I. Scheibler, *Ἑλληνικὴ Κεραμικὴ* (ἐλλήν. μτφ. 1992) 43. Στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Κεραμικοῦ σὲ ἀμφορεὰ μὲ προτομὴ ἀλόγου βρέθηκαν τὰ ὅσα μικροῦ παιδιοῦ, βλ. *Kerameikos* IX 84, πίν. 43.1.

24. Πὰ τὸ εἶδος τῶν κτερισμάτων ποὺ συνο-

δεύουν παιδικὲς ταφὲς βλ. Σαμπετά 509-511 (μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία).

25. Τὰ θραύσματα αὐτὰ μαζὶ μὲ ἄλλα ἑκατὸ περίπου φυλάσσονται στὸ MB, ἀσυντήρητα, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ταύτιση τοῦ σχήματος καὶ τῆς διακόσμησης νὰ εἶναι ἀδύνατη.

δημοσίευσή τους πλουτίζει τις μέχρι σήμερα πενιχρές γνώσεις μας για τη συνεχή χρήση τοῦ νεκροταφείου καὶ γιὰ τὴν ταφικὴ πρακτικὴ ποὺ ἀκολουθεῖται, καὶ ἡ ὁποία βρῖσκει, ὡς πρὸς τοὺς τύπους τῶν τάφων, τὸν τρόπο ταφῆς καὶ κτέρισης, συγγενὴ παράλληλα στὰ σύγχρονα ὁργανωμένα νεκροταφεῖα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς ὑπόλοιπης Ἀττικῆς. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ἡ δημοσίευση τοῦ σημαντικότερου ὑλικοῦ ποὺ προέκυψε κατὰ τὶς ἀνασκαφές τῶν ἐτῶν 1999-2003²⁶, μὲ ἀφορμὴ τὴν κατασκευὴ τοῦ Ὀλυμπιακοῦ Ἰππικοῦ Κέντρου στὴν περιοχὴ, νὰ καταδείξει ἀκόμα περισσότερο τὴ στενὴ συγγένεια τῶν ἐθίμων ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὶς διάφορες ἐποχές, ἀλλὰ καὶ νὰ φέρει στὸ φῶς κάποιες ἰδιαιτερότητες, τὶς ὁποῖες, λόγῳ τῆς ἀποσπασματικότητος τῶν στοιχείων ποὺ διαθέτουμε, δὲν μποροῦμε ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ διακρίνουμε.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

<i>Agora XII</i>	Sparkes B. A. - Talcott L., <i>The Athenian Agora</i> , XII. <i>Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C.</i> (Princeton 1970).
<i>Agora XXIII</i>	Moore M. B. - Philippides M. Z. P., <i>The Athenian Agora</i> , XXIII. <i>Attic Black-Figured Pottery</i> (Princeton 1986).
<i>Amyx</i>	Amyx D. A., <i>Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period</i> (Berkeley/ Los Angeles/ London 1988).
Βαβροίτσας 1968	Ἄ. Βαβροίτσας, <i>ΑΔ</i> 23, 1968, Β, 110-111.
Βαβροίτσας 1970	Ἄ. Βαβροίτσας, <i>ΑΔ</i> 25, 1970, Β, 127-129.
Βαλαβάνης	Βαλαβάνης Π., <i>CV4 Greece 7</i> , Μουσείο Μαραθῶνος (2001).
Βιβλιοδέτης, <i>Μυρρινοῦς</i>	Βιβλιοδέτης Ε., <i>Ὁ δῆμος τοῦ Μυρρινοῦντος. Ἡ ὁργάνωση καὶ ἡ ἱστορία του</i> , ΑΕ 2005 (Ἀθήναι 2007).
<i>Corinth XIII</i>	Blegen C. W. - Palmer H. - Young R. S., <i>Corinth</i> , XIII. <i>The North Cemetery</i> (Princeton 1964).
<i>Froning</i>	Froning H., <i>Katalog der griechischen und italischen Vasen</i> , Museum Folkwang Essen (Essen 1982).
Haspels, <i>ABL</i>	Haspels E., <i>Attic Black-Figured Lekythoi</i> (Paris 1936).
<i>Καλλίστευμα</i>	Ἀλεξανδρῇ Ἀ. - Λεβέντη Ἰ. (ἐπιμ.), <i>Καλλίστευμα. Μελέτες πρὸς τιμὴν τῆς Ὀλγας Τζάχου-Ἀλεξανδρῇ</i> (Ἀθήνα 2001).
<i>Kerameikos IX</i>	Knigge U., <i>Kerameikos</i> , IX. <i>Der Südhügel. Ergebnisse der Ausgrabungen</i> (Berlin 1976).
Kurtz, <i>AWL</i>	Kurtz D. C., <i>Athenian White Lekythoi, Patterns and Painters</i> (Oxford 1975).
Kurtz-Boardman	Kurtz D. - Boardman J., <i>Ἔθιμα ταφῆς στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο</i> (ἐλλήν. μτφ. Ο. Βιζυνοῦ - Θ. Ξένου, Ἀθήνα 1994).
Λαζαρίδης	Δ. Λαζαρίδης, <i>Εἰδήσεις ἐξ Ἀττικῆς</i> , <i>ΑΑΑ</i> 1, 1968, 31-33.

26. Ὁ Κακαβογιάννη (ἐπιμ.), *Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴν Μερέντα Μαρκοπούλου. Στὸν χῶρο κατα-*

σκευῆς τοῦ νέου Ἱπποδρόμου καὶ τοῦ Ὀλυμπιακοῦ Ἰππικοῦ Κέντρου (Ἀθήνα 2003) 1-50.

- Langlotz E., *Griechische Vasen*, Martin von Wagner-Museum der Universität Würzburg (München 1932).
- Lioutas A., *Attische schwarzfigurige Lekanai und Lekanides* (Würzburg 1987).
- Μαννακίδου Ε., *Παραστάσεις με ἄρματα (8ος-5ος αἰ. π.Χ.). Παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία τους* (Θεσσαλονίκη 1994).
- Μουσείο Βραυρῶνος.
- Μυλωνάς Γ., *Τὸ Δυτικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἑλευσίνος Α-Γ* (Ἀθῆναι 1975).
- Robinson D. M., *Excavations at Olynthus, XIII. Vases Found in 1934 and 1938* (Baltimore-London 1950).
- Παπαδημητρίου 1960 *Ἔργον* 1960, 30-37.
- Παπαδημητρίου 1961 *Ἔργον* 1961, 37-38.
- Σαμπετάι Β., Παιδικές ταφές Ἀκραφίας, Γ' Διεθνὲς Συνέδριο Βοιωτικῶν Μελετῶν, Θῆβα 4-8 Σεπτεμβρίου 1996, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν Γ'* (Ἀθήνα 2000) 494-531.
- Σίνδος, *Κατάλογος Ἑκθεσης*, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης (Ἀθήνα 1985).
- Χαριτωνίδης Σ., Ἀνασκαφὴ κλασσικῶν τάφων παρὰ τὴν πλατεῖαν Συντάγματος, *ΑΕ* 1958, 1-152.
- Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη: Παρλαμᾶ Λ. - Σταμπολίδης Ν. (ἐπιμ.), *Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη. Εὗρηματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθήνα 2000).
- Villard F., L'évolution des coupes attiques à figures noires, *REA* 48, 1946, 153-180.
- M. Xagorari-Gleissner, *Die geometrische Nekropole von Merenda. Die Funde aus der Grabung von I. Papadimitriou 1960-1961* (Tübingen 2005).

ΒΟΙΩΤΙΚΑ ΕΠΙΝΙΚΙΑ: Ο ΑΜΦΟΡΕΑΣ ΑΡ. ΕΥΡ. 485 ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ¹

Τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἔχει στὴν κατοχὴ του ἀπὸ τὸ 1890 τὸν μελανόμορφο ἀμφορέα ἀρ. εὐρ. 485 (εἰκ. 1-4), ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ δήλωση τοῦ πωλητῆ του Β. Νοστράκη προέρχεται ἀπὸ τὸν Πειραιά. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἰδιόμορφο ἀγγεῖο, ὃχι μόνο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὸ ἀναπτύσσεται περιμετρικὰ στὸ σῶμα του.

Ὁ ἀμφορέας (ὑψ. 25.7, διάμ. χεῖλ. 11, διάμ. βάσ. 10 ἐκ.) εἶναι συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος σὲ μεγάλο μέρος τοῦ χείλους καὶ τοῦ λαμποῦ, καθὼς καὶ σὲ τμῆμα τῆς βάσης. Ὁ πηλὸς του ἔχει χρῶμα καστανὸ ἀνοιχτό² καὶ τὸ ἐπίχρυσμα εἶναι ὁμοιόχρωμο. Τὸ γάνωμα, ποὺ ἀπλώνεται ἀνομοιόμορφα στὴν ἐπιφάνεια, ἀλλοῦ ἀραιότερο ἀλλοῦ πυκνότερο, εἶναι ἀμαυρὸ μελανό, σὲ λίγα μόνο σημεῖα ἀπολεπισμένο, ἐνῶ κατὰ τόπους παρουσιάζει ἀσημόγκριζες-λαδὶ ἀποχρώσεις. Καλύπτει ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ζώνη μὲ τὴν παράσταση, τὴν πλάγια καὶ τὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Μίλτος διακρίνεται σὲ ὅλες τὶς ἐδαφόχρωμες ἐπιφάνειες. Μὲ πολλὰς βιαστικὰς ἐγγαυράξεις ἀποδίδονται οἱ λεπτομέρειες στὶς μορφὰς καὶ τὰ ἀντικείμενα. Ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα, ἐξίτηλο πλέον, χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν παχιά ὀφιοειδῆ γραμμὴ³ ποὺ κοσμεῖ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χείλους.

Μιὰ πολυπρόσωπη παράσταση ἐπινίκιου ἐορτασμοῦ ἀπεικονίζεται στὴν πλάτους 6.3 ἐκ. ταινία ποὺ περιτρέχει τὴν κοιλία τοῦ ἀγγείου. Πὰ κάποιον ἄγνωστο σὲ μᾶς λόγο ἢ πρωταγωνιστικὴ μορφή τοῦ νικητῆ (εἰκ. 5), ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ κλειδί γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ θέματος, ἔχει ἀπεικονιστεῖ στὴν πλάγια ὄψη τοῦ ἀμφορέα, καὶ μάλιστα λίγο πιὸ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς λαβῆς. Ὁ νικητὴς ἀθλητὴς⁴, γυμνὸς καὶ στεφανωμένος, κρατᾷ στὰ

1. Εὐχαριστῶ τὴν Προϊσταμένη τῆς Συλλογῆς Ἀγγείων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐ. Στασινοπούλου γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τοῦ ἀγγείου, τὴν † Ἡ. Ζερβουδάκη καὶ τὸν καθηγητὴ Μ. Τιβέριο γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ χειρογράφου καὶ τὶς πολὺτιμες ὑποδείξεις τους, καθὼς καὶ τὴν Εὐρ. Κεφαλίδου γιὰ τὶς συμβουλές της ἀνω σὲ θέματα νικητήριας εἰκονογραφίας. Ὁ ἀμφορέας παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν κατάλογο τῆς ἐκθεσῆς Ἀγών, 336 ἀρ. 206 [Ἀβρονιδάκη].

2. 7.5YR 7/6, *Munsell Soil Color Charts* 1994.

3. Ἡ ὀφιοειδὴς αὐτὴ γραμμὴ θυμίζει τὶς ἀντίστοιχες ποὺ κοσμοῦν συχνὰ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ χείλους μελανόμορφων καὶ ἐρυθρόμορφων λουτροφόρων, καὶ ἀποδίδονται ἐπίσης μὲ ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα. Πὰ τὸ ὀφιοειδὲς μοτίβο στὶς λουτροφόρους βλ. Π. Βαλαβάνη, *CVA Marathon* 18, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Πὰ τὴν ἀμφισβήτηση τοῦ ταφικοῦ του συμβολισμοῦ βλ. Sabetai 1993, 136 σημ. 535.

4. Πὰ τὶς εἰκονογραφικὰς μεθόδους ἀναγνώρισης τοῦ νικητῆ βλ. Κεφαλίδου 1996, 38-43.

Εἰκ. 1-4. Βοιωτικὸς μελανόμορφος ἀμφορέας. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 485.

Εἰκ. 5. Λεπτομέρεια τοῦ ἀμφορέα τῶν εἰκ. 1-4.

χέρια του φυλλοφόρα κλαδιά, ἐνῶ οἱ ταινίες τῆς νίκης εἶναι δεμένες στοὺς βραχίονες καὶ τοὺς πήχεις του⁵. Πλάι του, τυλιγμένος στὸ ἱμάτιό του, βρίσκεται ὁ κήρυκας⁶ (εἰκ. 5), ποὺ τὸν ἀναγορεύει μὲ κεφάλι ἀνασηκωμένο· οἱ μικρὲς μελανὲς στιγμὲς ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ἀνοιχτό του στόμα ἀποδίδουν τὰ λόγια του⁷. Πίσω ἀπὸ τὸν κήρυκα ξεκινᾷ μιὰ μεγάλη πομπή, στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας στέκει ἓνας αὐλητὴς ποὺ φορᾷ πάνω ἀπὸ ποδὴρη χιτῶνα ἱμάτιο, ποὺ πέφτει συμμετρικὰ καὶ ἀπὸ τοὺς δύο του ὤμους (εἰκ. 5). Τὸν ἀκολουθοῦν πέντε ἱματιοφόροι λυριστὲς (εἰκ. 6-7), ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δεύτερο, φέρουν στεφάνια στὰ μαλλιά. Ἀνάμεσα στοὺς τρεῖς πρώτους, στὸ ἔδαφος, βρίσκονται δύο ὕδριες, προφανῶς χάλκινα ἔπαθλα⁸ τῶν ἀγώνων. Μεταξὺ τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τέταρτου λυριστῆ – ὁ ὁποῖος, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄλλους, δὲν βαδίζει ἀλλὰ στέκει – γονατισμένο καταγῆς, βρίσκεται ἓνα παιδάκι (εἰκ. 7). Μοιάζει σὰν νὰ ξεκουράζεται, καθὼς κάθεται πάνω στὸ ἀναδιπλω-

5. Πὰ τὸν περιγεγραμμὸ καὶ τὴ φυλλοβολία βλ. Κεφαλίδου 1996, 52-60. Πὰ τὰ κλαδιά ποὺ κρατοῦν οἱ νικητὲς καὶ τὶς ταινίες ποὺ δένονται στοὺς πήχεις, τοὺς βραχίονες καὶ τοὺς μηρούς τους, βλ. Valavanis 1990, 353-354· Κεφαλίδου 1996, 66.

6. Πὰ τοὺς κήρυκες καὶ τὶς ἀρμοδιότητές τους βλ. Crowther 1994, ἰδιαίτ. 143-146· Κεφαλίδου 1996, 49.

7. Πὰ τὶς ψευδοεπιγραφὲς στὰ ἀγγεῖα καὶ τὶς στιγμὲς ποὺ συχνὰ μιμοῦνται γράμματα βλ. Τιβέριο 1988, 41-43.

8. Πὰ τὶς ὕδριες ὡς ἔπαθλα στοὺς ἀγῶνες βλ. Fölzer 1906, 13-14· Diehl 1964, 176-177, 180, 195· Gericke 1970, 51-52· Τιβέριος 1989, 30-33· Κεφαλίδου 1996, 31, 50, 102-104, 115-117.

Εἰκ. 6-7. Λεπτομέρειες τοῦ ἀμφορέα τῶν εἰκ. 1-4.

μένο δεξί του πόδι, ἐνῶ φέρνει τὸ ἀριστερὸ λυγισμένο μπροστά⁹. Πίσω ἀπὸ τὸν πέμπτο καὶ τελευταῖο λυριστὴ στέκουν ἕνας ἱματιοφόρος ἀξιωματοῦχος, πὺν κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ

9. Γιὰ τὴ στάση αὐτή, μὲ τὸ ἓνα πόδι διπλωμένο κάτω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ ἄλλο, λυγισμένο, νὰ πατᾷ

στὸ ἔδαφος, βλ. πιο κάτω σημ. 37.

Εἰκ. 8-9. Λεπτομέρειες τοῦ ἀμφορέα τῶν εἰκ. 1-4.

χέρι βακτηρία ἀπὸ ἀκατέργαστο ξύλο μὲ καμπύλη λαβή¹⁰, καὶ ἓνας στεφανωμένος αὐλητής (εἰκ. 8). Μία ἱματιφόρος μορφή βαδίζει τελευταία (εἰκ. 8-9) κουβαλώντας στὸν ὦμο

10. Πὰ τὴν ταύτιση τῶν μορφῶν ποὺ κρατοῦν ραβδιά στήριξης στὶς ἀθλητικὲς παραστάσεις μὲ προπονητές, διαιτητές, παρατηρητές ἢ ἐπίσημους ἀξιωματούχους τῶν ἀγώνων, βλ. Κεφαλίδου 1996, 47. Πὰ τοὺς συντελεστὲς τῶν ἀθλητικῶν διοργανώσεων βλ. αὐτόθι 44-51.

ματούχους τῶν ἀγώνων, βλ. Κεφαλίδου 1996, 47. Πὰ τοὺς συντελεστὲς τῶν ἀθλητικῶν διοργανώσεων βλ. αὐτόθι 44-51.

ἔξι μεγάλα κλαδιά φοίνικα. Πίσω της, στὸ ἔδαφος, ὑπάρχει μία ἀκόμη ὑδρία-ἔπαθλο. Τὴ σκηνὴ κλείνει ἱματιοφόρος (εἰκ. 9), ποὺ στέκει μετωπικὰ ἀποδοσμένος, στρέφοντας τὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιά. Κρατᾷ καὶ αὐτὸς ἔξι κλαδιά φοίνικα, στηρίζεται σὲ ραβδί ἀπὸ ἀκατέργαστο ξύλο μὲ καμπύλη λαβὴ καὶ ἔχει σταυρώσει τὰ πόδια μοιάζοντας μᾶλλον σὰν νὰ παρακολουθεῖ τὰ τεκταινόμενα παρὰ νὰ συμμετέχει σὲ αὐτά.

Πολλὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ καταδεικνύουν ὅτι τὸ ἀγγεῖο τὸ ὁποῖο πραγματευόμαστε εἶναι βοιωτικό. Δὲν εἶναι μόνο τὸ παράξενο σχῆμα του, τὸ ὠχρὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ του, τὸ ἄτονο καὶ ἀνομοιόμορφα ἀπλωμένο στὴν ἐπιφάνειά του γάνωμα καὶ ἡ ἄφθονη χρῆση τῆς μίλτου, ἀλλὰ κυρίως ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν μορφῶν καὶ οἱ εἰκονογραφικὲς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὰ ἀττικά πρότυπα. Τεχνοτροπικὰ ὁ ἀμφορέας μας θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ στὴν ἴδια ὁμάδα μὲ τὶς βοιωτικὲς κύλικες τοῦ τύπου Ε, ποὺ χρονολογοῦνται συνήθως στὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹¹ Ἀξίζει π.χ. νὰ παρατηρήσει κανεὶς τὸ πρόσωπο τοῦ ἱππέα στὸ μετάλλιο τῆς κύλικας τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης 378¹², ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο ἀπεικόνισης τῶν μαλλιῶν καὶ τῆς αἰγίδας τῆς Ἀθηνᾶς στὸ μετάλλιο μιᾶς ἄλλης κύλικας στὸ ἴδιο μουσεῖο 753¹³, γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ πόσο κοντὰ σὲ αὐτὰ τὰ ἔργα βρίσκεται ὁ ἀμφορέας τοῦ ΕΑΜ¹⁴. Ἀκόμα μεγαλύτερη εἶναι ἡ συγγένειά του ὅμως μὲ ἕναν ἀναθηματικὸ δίσκο μὲ παράσταση Ἀρτεμῆς δαδοφόρου στὸ Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität S./10 1518¹⁵ (εἰκ. 10), τὸν ὁποῖο πρώτη ἡ Callipolitis-Feytmans ἀναγνώρισε ὡς βοιωτικό¹⁶. Ἐντονότατες εἶναι οἱ τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες τῶν δύο ἀγγείων ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῶν προσώπων μὲ τὸ μυτερὸ πηγούνι καὶ τὴν προεξέχουσα μύτη, τοῦ μικροῦ φακόσχημου ματιοῦ μὲ ἕνα βιαστικὸ ἐγκάρακτο κύκλο, καθὼς καὶ τῶν μαλλιῶν μὲ τὶς πυκνὲς παράλληλες καμπύλες ἐγκραράξεις. Ἀκόμη καὶ ἡ μελανὴ πινελιὰ στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀρτεμῆς στὸν βοιωτικὸ δίσκο ἀπαντᾷ πανομοιότυπη στίς μορφὲς τοῦ κορυφαίου αὐλητῆ καὶ τοῦ παιδιοῦ στὸν ἀμφορέα. Ἐπιπρόσθετα, τέλος, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ὁμοιότητα στὴ διχαλωτὴ ἀπόληξη τοῦ κάτω μέρους τοῦ χιτῶνα τῆς Ἀρτεμῆς μπρὸς καὶ – κυρίως – πίσω μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀπολήξεις τῶν ἱματίων τῶν δύο αὐλητῶν (καὶ λιγότερο τοῦ κήρυκα) στὴν παράσταση ποὺ ἐξετάζουμε. Ἔτσι, παρόλο ποὺ οἱ ἐγκραράξεις στὴ μορφὴ τῆς Ἀρτεμῆς μοιάζουν πιὸ ἤρεμες καὶ προσεκτικὲς ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἀντίστοιχες στίς ἀπεικονιζόμενες στὸν ἀμφορέα ΕΑΜ 485 μορφές, ἡ ἀπόδοση τῶν δύο ἀγγείων στὸν ἴδιο ἀγγειογράφο μοιάζει πολὺ πιθανή.

11. Πὰ τὶς βοιωτικὲς κύλικες τοῦ τύπου Ε, καθὼς καὶ τὴ δυσκολία διάκρισής τους ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἀττικὲς, τὴν ὁποία πρῶτος διαπίστωσε ὁ Ure 1915, 124-127, βλ. Ghali-Kahil 1950· Maffre 1975, 487-504· Simon 1976· Cheliotis 1978, 141· V. Sabetai, *CVA Thebes* 1, 49· Kilinski 2004, 54-61.

12. Μαργακοῦ 1985, 93 ἀρ. 133.

13. Αὐτόθι 93-94 ἀρ. 134.

14. Λόγω τῆς συχνῆς ἐμφάνισής του μέσα στὸ κείμενο, τὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο θὰ ἀποδι-

δεται συντετμημένα ὡς ΕΑΜ.

15. Watzinger 1924, 34 ἀρ. D79, πίν. 16· Feytmans 1948, 184 σημ. 4· *CVA Tübingen* 3, πίν. 34,1· *LIMC* II (1984), λ. *Artemis*, ἀρ. 407 [L. Kahil - N. Icard]· Valenza Mele 1991-92, 41, εἰκ. 18.

16. Callipolitis-Feytmans 1955, 476 ἀρ. 9, εἰκ. 5. Τὸ ἄλλο βοιωτικὸ παράδειγμα ποὺ ἀναφέρει (ὁ.π. 476 ἀρ. 8), ἐκεῖνο τῆς Συλλογῆς τοῦ κόμη Chandon de Briailles, δημοπρατήθηκε λίγο ἀργότερα στὸ Hôtel Drouot (*Catalogue de la vente 11-12 juin 1959* ἀρ. 51).

Εἰκ. 10. Βοιωτικὸς μελανόμορφος ἀναθηματικὸς δίσκος. Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität S./10 1518.

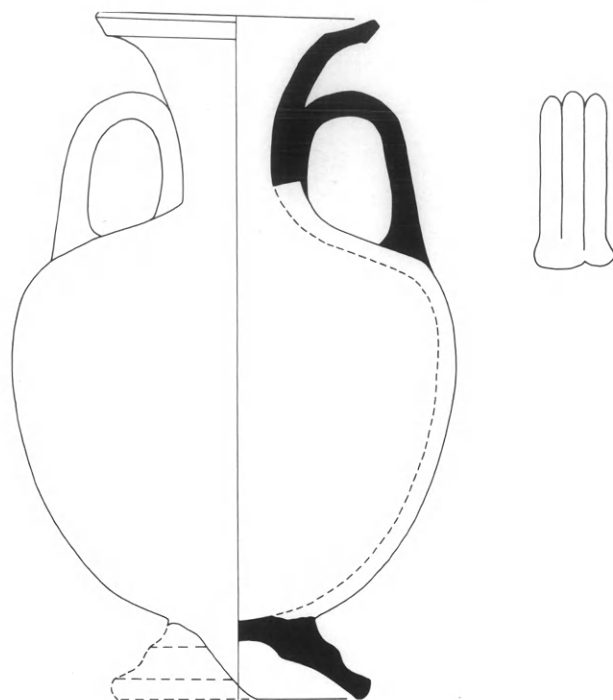
Ξεχωριστό, ἂν ὄχι μοναδικό, εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ ἀμφορέα ΕΑΜ 485 (εἰκ. 11), γεγονὸς ποὺ δὲν ἐπιτρέπει νὰ προσδιοριστεῖ μὲ σαφήνεια ἡ χρονολόγησή του. Παρόλο ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται νὰ δανεῖζεται τὶς τριμερεῖς λαβὲς ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς τύπου Nola¹⁷, ἔχει σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτοὺς σύνθετη μορφή βάσης¹⁸, ἐνῶ οὔτε τὸ σφαιρικό κοντό-χοντρο σῶμα του οὔτε καὶ τὸ χεῖλος του βρίσκουν παρόμοια στὸς γνωστοὺς τύπους ἀμφορέων. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἓνα ὑβριδικὸ σχῆμα, τὸ ὁποῖο ὅμως περισσότερο θυμίζει ὑδρία παρὰ ἀμφορέα. Ἀξίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ παρουσιαστεῖ μιὰ βοιωτικὴ ἀνθεμωτὴ ὑδρία τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁹, ποὺ ἀμέσως, πιστεύω, φέρ-

17. Οἱ τριμερεῖς λαβὲς εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν ἀμφορέων τύπου Nola μέχρι τὸ 460 π.Χ. περίπου, ὅταν δίνουν τὴ θέση τους σὲ λαβὲς πρισματικῆς διατομῆς ἢ κυρτές. Πὰ τὰ βασικά χαρακτηριστικά καὶ τὰ ἐξελικτικὰ στάδια τοῦ ἀμφορέα τύπου Nola βλ. Euwe 1986, 141-142. Γενικὰ γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς τύπου Nola βλ. Καββαδία 2000, 48 σημ. 150, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

18. Πὰ τὴ βάση τύπου “ogee” βλ. Richter - Milne 1973, xv. Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ διπλὰ καμπυλούμενη βάση τοῦ ἀγγείου δὲν βοηθᾷ στὸν προσδιορισμὸ τῆς χρονολόγησής του, καθὼς πρόκειται γιὰ ἓνα στοιχεῖο ποὺ ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν πρώιμη κλασικὴ ἐποχὴ, χωρὶς βέβαια νὰ παραγνωρίζεται τὸ γεγονὸς ὅτι ἔγινε ιδιαίτερα

ἀγαπητὸ κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ιδιαίτερα σὲ κάλπιδες καὶ στάμνους, βλ. σχετικὰ Isler-Kerényi 1971, 25.

19. Τόσο τὸ σχῆμα ὅσο καὶ ἡ διακόσμηση τῆς ὑδρίας αὐτῆς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι χρονολογικὰ δὲν πρέπει νὰ ξεπερνᾷ τὸν ὕστερο 5ο αἰ. π.Χ. Πὰ βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὰ βοιωτικὰ ἀνθεμωτὰ ἀγγεῖα, τῶν ὁποίων ἡ παραγωγή, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα ἄποψη, δὲν ξεκινᾷ πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., βλ. V. Sabetai, *CVA Thebes* 1, 27. Πρέπει ἐδῶ παρενθετικὰ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὑδρία ΕΑΜ 18762 παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση μὲ μιὰ ἀδημοσίευτη κύλικα στὸ ΕΑΜ, ΒΣ 160.

Εἰκ. 11. Σχέδιο τοῦ ἀμφορέα τῶν εἰκ. 1-4 (Θ. Κακαρούγκα).

νει στὸν νοῦ τὸν ἀμφορέα μας, ἂν καὶ διαφέρει ἀπὸ αὐτὸν στὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ σχήματός της. Πρόκειται γιὰ τὴν ὑδρία ΕΑΜ 18762 (εἰκ. 12-13), ποὺ ἀνῆκε στὴ Συλλογὴ Ἐμπεδοκλέους²⁰. Εἶναι ἐπίσης μικρῶν διαστάσεων²¹, καὶ ἔχει κοντόχοντρο σχῆμα, ὑψηλὸ λαιμὸ καὶ σύνθετη βάση. Ἐπιπλέον ἡ κάθετη λαβὴ της εἶναι τετραμερῆς, θυμίζοντας ἔντονα τὶς τριμερεῖς λαβές τοῦ ἀμφορέα ΕΑΜ 485, ἐνῶ καθοριστικὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ τὸ σύστημα τῆς διακόσμησής της, ποὺ ἀναπτύσσεται σὲ μιὰ ταινία περιμετρικὰ στὸ σῶμα της, ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὸν μελανόμορφο ἀμφορέα.

Ἰδιαιτερότητες ὅμως παρουσιάζει καὶ τὸ θέμα τοῦ ἀγγείου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ: μοναδικὸς φαίνεται νὰ εἶναι ὁ εἰκονογραφικὸς συνδυασμὸς τῶν δεκατριῶν ἀπεικονιζόμενων μορφῶν σὲ μιὰ σκηνὴ ἐπινίκιου ἑορτασμοῦ, ἐνῶ ἡ ταυτόχρονη παρουσία ἑπτὰ μουσικῶν – καὶ μάλιστα πέντε λυριστῶν²² – δύο θαλλοφόρων καὶ ἑνὸς παιδιοῦ σὲ μιὰ ἀνακήρυξη νικητῆ δὲν βρίσκει παρὰλληλα στὴν ἀττική ἀγγειογραφία. Οἱ ἐρμηνευτικὲς δυσκολίες αἴρονται μόνο ἂν ἡ παράσταση ἀντιμετωπιστεῖ σὰν μιὰ ταυτόχρονη ἀπεικόνιση διαφορετικῶν σκηνῶν, μιὰ προσπάθεια τοῦ ἀγγειογράφου νὰ ἀπεικονίσει συγχρόνως διαδοχικὲς χρονικὲς στιγμές, νὰ συνοψίσει καὶ νὰ συμπυκνώσει τὰ γεγονότα σὲ μιὰ εἰκόνα²³.

20. Παλαιὸς ἀριθμὸς Ε 891.

21. Ὑψ. 23.2, διάμ. χεῖλ. 11.8, διάμ. βάσ. 10.2 ἐκ.

22. Πρόκειται γιὰ τὴ μοναδικὴ παράσταση ὅπου ἀπεικονίζονται τόσοι πολλοὶ μουσικοὶ μὲ λύρες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μελανόμορφο ἀμφορέα στὸ Λοῦβρο

Ε 861 (*Para* 33,1· *Add*² 24) τοῦ ζ. τῆς Omaha ποὺ φέρει παράσταση τεσσάρων λυρωδῶν, μελῶν ἴσως χοροῦ.

23. Πὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ εἰκαστικοῦ χρόνου στὴν ἀγγειογραφία, καὶ εἰδικότερα στὴ νικητήρια εἰκονογραφία, βλ. Κεφαλίδου 1996, 42-43.

Εἰκ. 12-13. Βοιωτικὴ ἀνθεμωτὴ ὕδρεια.

Δύο εἶναι τὰ στιγμιότυπα ποὺ ἀπεικονίζονται στὸ ἀγγεῖο: ἡ ἀνακήρυξη τοῦ νικητῆ καὶ ὁ ἐπινίκιος ἐορτασμός. Ἡ ἀνακήρυξη (εἰκ. 5) – ἐμπλουτισμένη ὅμως μὲ τὴ σχεδὸν χιουμοριστικὴ ἀναγραφή μὲ στιγμὲς τῶν λόγων τοῦ κήρυκα²⁴ – ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ στραμμένου πρὸς τὸν νικητὴ κήρυκα ποὺ ἐπικράτησε στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία μετὰ τὸ τέλος τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς περιόδου²⁵. Περισσότερα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα παρουσιάζει ἡ ἐπινίκια πομπή (εἰκ. 5-9), ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται στὸν χώρο τῶν ἀγώνων, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὶς ὕδριες-ἐπαθλα²⁶ ποὺ ἀπεικονίζονται στὸ

24. Μόνο μία φορὰ στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία ἀναγράφονται τὰ λόγια ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ κήρυκα (Δυνεικετυ: κίπ<π>ος: νικᾷ), στὸν ἀμφορέα παναθηναϊκοῦ σχήματος τοῦ κύκλου τοῦ ζ. τοῦ Princeton στὸ Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο 1849.11-22.1 (ABV 307,59· Add² 82· Immerwahr 1990, 57 ἀρ. 298, πίν. 15,70· Κεφαλίδου 1996, 226 ἀρ. I2, πίν. 8· Ἀγών 324 ἀρ. 195).

25. Πὰ τὴν ἀνακήρυξη καὶ τοὺς εἰκονογραφικοὺς τῆς τύπους βλ. Κεφαλίδου 1996, 60-62. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ εἰκονογραφικὴ ὁμοιότητα τοῦ κήρυκα

καὶ τοῦ νικητῆ στὸ ἀγγεῖο μας μὲ τὸ ἀντίστοιχο ζευγὸς στὴν ἐρυθρόμορφη κύλικα τοῦ ζ. τῆς Κλινικῆς στὴν Ἀγία Πετρούπολη, Μουσεῖο Ἑρμιτάζ B 2638 (V 668) (ARV² 810,20· Κεφαλίδου 1996, 197-198 ἀρ. Γ61, πίν. 28, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία· Schwarz 1997, 127, πίν. 26, εἰκ. 74), ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 470 π.Χ.

26. Γενικὰ γιὰ τὶς ὕδριες ὡς ἐπαθλα βλ. παραπάνω σημ. 8. Ἡ χρῆση χάλκινων ὕδριων ὡς ἐπάθλων σὲ ἀγῶνες τῆς Θήβας ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ χάλκινη ὕδρεια στὴν Providence, Rhode Island School of

ἔδαφος. Σὲ ἄρκετὰ συστατικά της στοιχεῖα, ὅπως π.χ. οἱ μουσικοὶ²⁷ καὶ ἡ ἀποδοσμένη σὲ κατατομὴ μορφὴ ποὺ κρατᾷ στὸν ὦμο κλαδιά²⁸, θυμίζει ἀπεικονίσεις ἑορταστικῶν (συνήθως θυσιαστήριων) πομπῶν²⁹ πρὸς τιμὴν θεοτήτων. Στὴν κορυφὴ της³⁰ στέκει ἕνας αὐλητής³¹ (εἰκ. 5), ντυμένος ἐπισημότερα ἀπὸ ὅ,τι οἱ ὑπόλοιποι μουσικοί. Τόσο οἱ πέντε λυριστες³² ποὺ τὸν ἀκολουθοῦν (εἰκ. 6-7) ὅσο καὶ τὸ παιδάκι ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσά

Design χωρὶς ἄρ. εὗρ. (Κεφαλίδου 1996, 115 ἄρ. 17, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία), ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 470 π.Χ. καὶ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ τῶν Θέβαις αἰθλόν. Μία ἀκόμη χάλκινη ὑδρία μὲ τὴν ἴδια ἐπιγραφὴ στὸ χεῖλος βρέθηκε πρόσφατα στὸ ἐμπόριο ἀρχαιοτήτων τοῦ Σικάγου (βλ. www.harlanjberk.com, item no. 15729). Γενικὰ γιὰ τοὺς ἀγῶνες τῆς Βοιωτίας βλ. Ringwood 1927, 34-57 καὶ Diehl 1964, 180 (δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευτῶ τὸ βιβλίο τοῦ Kramer 1970).

27. Πρβ. π.χ. τὴν ἀποσπασματικὰ σωζόμενη μελανόμορφη λουτροφόρο τοῦ Μουσείου τῆς Ἐλευσίνας 471 (*ABV* 309,97· *Para* 133· *Add*² 83· Gebauer 2002, 56 σημ. 269 καὶ 271, 68 σημ. 319, 126 σημ. 525), τὴ μελανόμορφη ταινιωτὴ κύλικα τῆς Συλλογῆς Νιάρχου A 031 (Gebauer 2002, 28-34 ἄρ. P 3, εἰκ. 3, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία), τὸν μελανόμορφο ἀμφορέα στὸ Βερολίνο, Staatliche Museen F 1686 (*ABV* 296,4· *Para* 128· *Add*² 77· Gebauer 2002, 40-42 ἄρ. P 8, εἰκ. 8), τὸ μελανόμορφο θραῦσμα λέβητα μὲ ὑπόστατο EAM 15929 (Wolters 1899, 106 ἄρ. 9, εἰκ. 8· Callipolitis-Feytmans 1965, 56-59 ἄρ. M 10, πίν. XVIII,1 καὶ XIX,1· Gebauer 2002, 173 σημ. 673), τὸν ἀποσπασματικὰ σωζόμενο μελανόμορφο ἀμφορέα EAM Ἀκρ. 816 (*ABV* 391· Gebauer 2002, 63-64 ἄρ. P 21, εἰκ. 22), καί, τέλος, τὸ θραῦσμα τοῦ ἐρυθρόμορφου κανθάρου EAM 15919 (Wolters 1899, 104 ἄρ. 1, εἰκ. 1· *ARV*² 558,142· *Para* 388· Gebauer 2002, 173 σημ. 673, 475 σημ. 1791). Πρόκειται γιὰ παραστάσεις πού, ὅπως σημειώνει καὶ ἡ Zschätzsch 2002, 144, ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίζουν μέχρι τὸ 480-460 π.Χ. Λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὰ παραδείγματα αὐτὰ τῆς ἀγγειογραφίας συναντοῦμε τοὺς τέσσερις αὐλητὲς καὶ τοὺς τέσσερις καθαριστὲς τῆς βόρειας ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα. Πὰ τοὺς μουσικοὺς τῆς βόρειας ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα βλ. Brommer 1977, 218-219· Neils 1992, 55· Brand 2000, 130-132. Πὰ τὴ μουσικὴ συνοδεία στὶς ἑορταστικὲς πομπὲς βλ. Lehnstaedt 1970, 9-10· Neils 1992, 54-56· Nordquist 1992· Brand 2000, 97 κέ. σποράδην· Gebauer 2002, 173-174· Zschätzsch 2002, 139-144. Ἰδιαίτερα

εὐστοχῇ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ παρατήρηση τοῦ Nordquist 1992, 144, 146-147, ὅτι στὶς θυσιαστήριες πομπὲς συνήθως χρησιμοποιεῖται ὁ αὐλὸς καὶ ἡ κιθάρα, ἐνῶ σποραδικὰ μόνο ἡ λύρα.

28. Πρβ. π.χ. τὴ μελανόμορφη λουτροφόρο τοῦ Μουσείου τῆς Ἐλευσίνας 471 καὶ τὴ μελανόμορφη ταινιωτὴ κύλικα τῆς Συλλογῆς Νιάρχου ποὺ ἀναφέρθηκαν πρὶν ἀπάνω (βλ. σημ. 27), καὶ ἀκόμη τὸν ἀποσπασματικὰ σωζόμενο μελανόμορφο λέβητα EAM Ἀκρ. 607 (*ABV* 107,1 καὶ 684· *Add*² 29· Gebauer 2002, 34-36 ἄρ. P 4, εἰκ. 4), τὸν ἀποσπασματικὰ σωζόμενο μελανόμορφο ἀμφορέα EAM Ἀκρ. 842 (*ABV* 369,119· Gebauer 2002, 62-63 ἄρ. P 19, εἰκ. 19), ἀλλὰ καὶ τὸν λαμπὸ τῆς ἐρυθρόμορφης λουτροφόρου EAM Ἀκρ. 636 (*ARV*² 25,1 καὶ 237· Gebauer 2002, 55-60 ἄρ. P 16, εἰκ. 16). Πρόκειται γιὰ παραστάσεις πρωιμότερες τοῦ ἀγγείου μας, ἀφοῦ ὅλες χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Πὰ τὸ κράτημα κλαδιῶν ἀπὸ τοὺς συμμετέχοντες στὶς πομπὲς καὶ τὴ σημασία του, βλ. Lehnstaedt 1970, 6-7. Πὰ τὸ κράτημα κλαδιῶν στὶς παραστάσεις θυσιαστήριων πομπῶν τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς βλ. van Straten 1995, 16. Πὰ τὰ διάφορα εἶδη θαλλοφορίας βλ. *RE* 5 A (1934), λ. *Thallophoria*, 1215-1225 [Tresp]· *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, Band 12/1 (2002), λ. *Thallophoria*, 238-239 [Scherf].

29. Ὅπως ἔχει σωστὰ παρατηρηθεῖ (Neils 1992, 55· Nordquist 1992, 165-166), οἱ παραστάσεις πομπῶν ἀπαντοῦν κυρίως σὲ μελανόμορφα ἀγγεῖα.

30. Καὶ στὶς παραστάσεις θυσιαστήριων πομπῶν οἱ μουσικοὶ μὲ τὰ ἔγχορδα ἀκολουθοῦν τοὺς αὐλητὲς, βλ. σχετικὰ Gebauer 2002, 173.

31. Ἡ ἐγγύτητα τοῦ αὐλητῆ αὐτοῦ μὲ τὸν κήρυκα δημιουργεῖ προβληματισμοὺς ὡς πρὸς τὸ ἂν ὁ πρῶτος ἀνήκει στὴ σκηνὴ τῆς ἀνακήρυξης ἢ στὴν ἑορταστικὴ πομπή. Πιθανότερο φαίνεται νὰ ἀνήκει, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι μουσικοί, στὴν πομπή, ἀφοῦ στὶς σκηνὲς ἀνακήρυξης δὲν συμμετέχουν αὐλητὲς.

32. Πὰ τὴ χρῆση τῆς λύρας στὴν ἀπλὴ καθημερινὴ ζωὴ καὶ σὲ ἐκδηλώσεις ἀνεπίσημου χαρακτῆρα, βλ. Maas - Snyder 1989, 58, 85-91 καὶ West 1992, 50, 57.

τους³³ (εἰκ. 7) – τὸ ὁποῖο μάλιστα δὲν βαδίζει ὅπως οἱ ἄλλοι συμμετέχοντες, ἀλλὰ ἔχει καθίσει κάτω – δίνουν ἓνα τόνο ἀνεπισημότητας στὴν πομπή· φέρνουν ἔτσι στὸν νοῦ τὸν πρῶτο ἄμεσο ἑορτασμό τῆς νίκης στὸν τόπο τοῦ ἀγώνα, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐκτελοῦνταν ἀπλὰ αὐθόρμητα καὶ αὐτοσχέδια ἐπινίκια τραγούδια, ὅπως π.χ. αὐτὸ τοῦ Ἀρχιλόχου³⁴ μὲ τὴ γνωστὴ ἐπωδὸ τήνελλα καλλίνικε³⁵. Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως ἑνὸς ἀξιωματοῦχου μετὰ ἀπὸ τοὺς λυριστὲς (εἰκ. 8), πιθανότατα τοῦ βραβέα πού προσέρχεται γιὰ νὰ ἐπιδώσῃ τὰ ἄθλα στὸν νικητὴ, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν πραγματικότητα ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ἐπίσημη τελετὴ, καὶ ἴσως αὕτὴ νὰ αἰτιολογεῖ καὶ τὴν παρουσίαν τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ μουσικῶν, τὴ σειρὰ τῶν ὁποίων κλείνει, πίσω ἀπὸ τὸν προαναφερθέντα ἀξιωματοῦχο/βραβέα, ἓνας ἀκόμη αὐλητὴς (εἰκ. 8).

Ἡ τελευταία μορφή τῆς παράστασης, ὅπως περιγράφηκε πρὶν πάνω, δηλαδή ὁ ἀξιωματοῦχος πού στηρίζεται στὴ βακτηρία του καὶ κρατᾷ τὰ κλαδιὰ τοῦ φοίνικα (εἰκ. 9), παρουσιάζει ἔντονη ὁμοιότητα μὲ τὸν θαλλοφόρο πού ἀπεικονίζεται στὰ δεξιὰ του, πρὸς τὸν ὁποῖο καὶ στρέφει τὸ κεφάλι. Ἔτσι, παρὰ τὴ μετωπικὴ στάση καὶ τὸ σταύρωμα τῶν ποδιῶν του, μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν τὸ τελευταῖο μέλος τῆς πομπῆς, τὸ ὁποῖο ἀκόμη δὲν ἔχει ξεκινήσει, παρὰ σὰν ἓνας ἀμέτοχος παρατηρητὴς. Ταυτόχρονα, βέβαια, ἀποτελεῖ καὶ ἓνα εἶδος συνδυετικοῦ κρίκου μεταξὺ τῶν δύο σκηνῶν, τῆς ἀνακήρυξης καὶ τῆς ἐπινίκιας πομπῆς, καὶ ὁ ρόλος του αὐτὸς τονίζεται ἀπὸ τὰ σύμβολα τῆς νίκης πού φέρει.

Πὰ τὴ χρῆση τῆς λύρας σὲ πομπὲς ἰδιωτικῆς φύσης βλ. Nordquist 1992, 147. Πὰ τὴ χρῆση τῆς κιθάρας, τοῦ κατεξοχὴν ἐπαγγελματικοῦ ἐγγόρδου, στὰ ἐπίσημα ἄσματα ἑορτῶν καὶ στοὺς μουσικοὺς ἀγῶνες, βλ. Maas - Snyder 1989, 57-63 καὶ West 1992, 50, 54. Πὰ τὴ χρῆση τῆς κιθάρας στὶς ἐπίσημες ἐπινίκιες ὥδεις βλ. Barker 1984, 56 σημ. 5· Maas - Snyder 1989, 54-55, 60, 79· West 1992, 51, 346 σημ. 82· Landels 1999, 5-6.

33. Ἡ ἔλλειψη προδιοριστικῶν στοιχείων μᾶς ἀποτρέπει ἀπὸ τὸ νὰ ταυτίσουμε τὸ παιδάκι αὐτὸ μὲ κάποια συγκεκριμένη μορφή στὴ διοργάνωση. Πὰ τὸν ρόλο τῶν ἀμφιθαλῶν παίδων στοὺς ἀγῶνες τῆς Ὀλυμπίας καὶ στὰ Πύθια, βλ. *RE* 1 B (1894), λ. ἀμφιθαλεῖς, 1959 [Stengel]· *RE* 5 A (1934), λ. *Thallophoria*, 1220 [Tresp]· Blech 1982, 129, 137, 355.

34. Ἀρχιλ. ἀπ. 324.1 (West). Τὴν ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ τραγουδιοῦ καὶ τύπων περισσότερο αὐθόρμητων καὶ ἀνεπισημων, ὅπως τὸ τήνελλα καλλίνικε, τὴν τονίζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πίνδαρος, βλ. σχετικὰ Morgan 1993, 2-4.

35. Βλ. σχετικὰ Kurke 1988, 103-104 καὶ σημ. 20. Ὅπως εἶναι προφανές, στοὺς περισσότερους ἐπινί-

κίους ἑορτασμοὺς δὲν ὑπῆρχαν ὥδεις κατὰ παραγγελία, ἀλλὰ οἰκεία καὶ αὐτοσχέδια τραγούδια νίκης, ὅπως αὐτὸ τοῦ Ἀρχιλόχου, βλ. σχετικὰ Heath 1988, 193. Ἐδῶ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι μία μόνο φορὰ στὴν Ἀττικὴ ἀγγειογραφία, στὴν κύλικα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης S 1 τοῦ ζ. C (*ABV* 51,1· *Add*² 13· Κεφαλίδου 1996, 172 ἀρ. T1, πίν. 13), ἀπεικονίζεται ἡ ἐκτέλεση τοῦ ἐπινίκιου ὕμνου, κι αὐτὸ μόνο ἀπὸ ἓναν αὐλητὴ πιθανότατα κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ νικητῆ, ὁ ὁποῖος μεταφέρει τὸ ἑπαθλό του, ἐνῶ γύρω του ἄλλες μορφὲς κρατοῦν σπονδικὰ ἀγγεῖα (ρυτὰ καὶ φιάλες) γιὰ τὶς ἐπινίκιες σπονδές. Παρενθετικά θὰ ἠθελα νὰ σημειώσω ὅτι ἡ πομπὴ τῶν τριάντα τεσσάρων ἀνδρῶν καὶ νέων, τῶν ὁποίων προηγεῖται αὐλητὴς, στὴν ἄνω ζώνη τοῦ μελανόμορφου κάλυκα στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου CA 2988 (*CVA* Louvre 12, III H e, πίν. 193-194· Μαλαγαρδῆ 1999, 216-217, εἰκ. 10a-b) πιστεύω ὅτι θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν κάτω ζώνη τοῦ ἀγγείου, ὅπου ἀπεικονίζεται ἱππικὸς ἀγῶνας, κι ἔτσι νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἑορταστικὴ ἐπινίκια πομπή. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὕτη εἶναι σωστή, τότε οἱ φιάλες καὶ τὰ ρυτὰ πού κρατοῦν οἱ ἄνδρες στὴν παράσταση προορίζονται γιὰ τὶς ἐπινίκιες σπονδές.

Τὸ δυσεπίλυτο πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τοῦ ἀμφορέα EAM 485 λίγο μόνο μπορεί νὰ φωτιστεῖ ἀπὸ ἐπιμέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα: χαρακτηριστικὲς στάσεις, ὅπως ἐκείνη τοῦ μετωπικὰ ἀποδοσμένου νικητῆ (εἰκ. 5), καὶ μάλιστα μὲ τὸ κεφάλι στραμμένο καὶ κλαδιὰ στὰ κατεβασμένα του χέρια³⁶, τοῦ γονατιστοῦ παιδιοῦ³⁷ (εἰκ. 7) καὶ τοῦ ἀνδρα ποὺ σταυρώνει τὰ πόδια καὶ στηρίζεται στὴ βακτηρία του³⁸ (εἰκ. 9), δὲν μποροῦν νὰ βοηθήσουν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου, καθὼς πρόκειται γιὰ εἰκονογραφικοὺς τύπους μὲ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια στὴν ἀγγειογραφία. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κήρυκας εἶναι στραμμένος πρὸς τὸν νικητὴ κατατάσσει μὲ βεβαιότητα τὴν παράσταση μετὰ τὴν ὑστεροαρχαϊκὴ περίοδο³⁹. Ἡ τεχνοτροπικὴ ὁμοιότητα τῶν ἀπεικονιζόμενων μορφῶν μὲ αὐτὲς στίς προαναφερθεῖσες βοιωτικὲς κύλικες τοῦ τύπου E⁴⁰, ὁδηγεῖ, θεωρητικά, σὲ μιὰ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου ὅχι ἀργότερα ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Δύσκολο εἶναι νὰ συμφω-

36. Βλ. π.χ. τοὺς νικητὲς στὴν πελίκη τοῦ ζ. τοῦ Κλεοφράδη στὸ Λοῦβρο G 235 (ARV² 184,25· Κεφαλίδου 1996, 191 ἀρ. Γ43) καὶ στὴν προαναφερθεῖσα κύλικα τοῦ ζ. τῆς Κλινικῆς στὴν Ἀγία Πετρούπολη (βλ. σημ. 25). Σὲ ὑστερότερα παραδείγματα, ὅπως π.χ. στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα τοῦ ζ. τοῦ Ἀχιλλέα στὴ Μπολόνια, Museo Civico Archeologico 18039 (ABV 409,1· Para 177· Add² 106· Κεφαλίδου 1996, 201 ἀρ. Γ68, πίν. 51· Bentz 1998, 150, ἀρ. 5.163, πίν. 75· Neils 2003, 153, 154 εἰκ. 14), στὴν πελίκη κοντὰ στὸν ζ. τοῦ Λούβρου G 539 στὴ Βιέννη, Kunsthistorisches Museum IV 769 (ARV² 1342,1· Κεφαλίδου 1996, 213 ἀρ. Γ103· Ἀγών 334 ἀρ. 204) καὶ στὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλεξάνδρειας 18.239 (ABV 412,2· Add² 107· Κεφαλίδου 1996, 216 ἀρ. Γ110· Bentz 1998, 168 ἀρ. 4.009, πίν. 102), ὁ νικητὴς στέκει κατενώπιον ἀλλὰ σὲ ἐλαφρὰ στροφή πρὸς τὰ δεξιὰ.

37. Ἡ στάση αὐτὴ, ποὺ εἶναι κυρίως γνωστὴ ἀπὸ τὶς μορφὲς O, B καὶ C τοῦ ἀνατολικοῦ αἵματος τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία (βλ. Säflund 1970, 104-112. Στὴν ἴδια στάση βρίσκεται καὶ ἡ μορφὴ E τοῦ δυτικοῦ αἵματος), ἀπαντᾷ στὴν ἀγγειογραφία ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ., βλ. π.χ. τὴ μελανόμορφη πελίκη τοῦ ζ. τοῦ Princeton στίς Βρυξέλλες, Musées Royaux d'Art et d'Histoire R 279 (ABV 299,20· Add² 78· Giudice 1999) καὶ τὸ μετάλλιο τῆς κύλικας τοῦ ζ. τοῦ Σωσία στὸ Βερολίνο, Staatliche Museen F 2278 (ARV² 21,1 καὶ 1620· Para 323· Add² 154· Τιβέριος 1996, 294-295 ἀρ. 104· Knittlmayer - Heilmeyer 1998, 62-63 ἀρ. 29 [Miller]). Ἰδιαίτερα συχνὴ ὁμῶς γίνεται ἀπὸ τὸ 430 π.Χ. περίπου καὶ μετὰ, βλ. π.χ. τὰ παιδιὰ

στοὺς χόες στὸ EAM 1228 (van Hoorn 1951, 62 ἀρ. 25· Green 1971, 211, πίν. 32c), στὸ Τορόντο, Royal Ontario Museum C 675 (van Hoorn 1951, 187 ἀρ. 955, εἰκ. 505), στὴν Ὁξφόρδη, Ashmolean Museum 1937.674 (van Hoorn 1951, 164 ἀρ. 793, εἰκ. 486) καὶ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Οὐτρέχτης 27 (van Hoorn 1951, 189 ἀρ. 968, εἰκ. 332). Πὰ τὴ στάση αὐτὴ σὲ μορφὲς Ἑρώτων τὴν ἴδια ἐποχὴ βλ. Kerameikos VII,2, 102 τάφος 400 ἀρ. 2.

38. Πὰ τὸν τύπο τῆς μορφῆς ποὺ στηρίζεται στὸ ραβδί της βλ. Hiller 1976, 30-31· Palagia 1984, 245· Scholl 1996, 109 καὶ σημ. 743, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Ἡ στάση αὐτὴ, ποὺ ἦταν ἰδιαίτερα δημοφιλὴς καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., εἶναι γνωστὴ στὴν ἀγγειογραφία ἤδη ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο αἰ. π.Χ., βλ. π.χ. τὴ γενειοφόρο μορφὴ στὴν ἐρυθρόμορφη ὑδρία τοῦ Φιντία στὸ Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο E 159 (ARV² 24,9 καὶ 1620· Add² 155). Πὰ ἓνα παράδειγμα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. βλ. τὸν γενειοφόρο ἄνδρα στὴν κύλικα τοῦ ζ. τῆς Ἰένας σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὸ Münster (Paul-Zinserling 1994, 88 ἀρ. 2, 120 ἀρ. 13, πίν. 48,1 καὶ 85,1-2· Καθάρου 2002, 244 ἀρ. JEN 30). Πολὺ ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Βοιωτὸς ἀγγειογράφος ἀπέδωσε καὶ ἐγχαράκτα τὰ χέρια τῆς μορφῆς αὐτῆς πάνω στὸν κορμό της, τὸ ἓνα κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλο (εἰκ. 9). Μὲ παρόμοιες ἐγχαράξεις φαίνεται νὰ ἔχει δηλώσει καὶ τὸ δεξιὸ χεῖρ τοῦ σὲ κατατομὴ θαλλοφόρου ποὺ προηγεῖται (εἰκ. 9).

39. Στίς νικητήριες παραστάσεις τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς ἐποχῆς ὁ κήρυκας εἶχε τὴν πλάτη στραμμένη πρὸς τὸν νικητὴ, βλ. σχετικὰ Κεφαλίδου 1996, 60.

40. Βλ. σχετικὰ παραπάνω σ. 136.

νήσει ἢ χρονολόγηση αὐτὴ μὲ τὰ κλαδιὰ τοῦ φοίνικα⁴¹ ποὺ κρατοῦν οἱ δύο θαλλοφόροι, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ φοίνικας πρωτοεμφανίζεται σὲ ἀθλητικὲς παραστάσεις κατὰ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁴² Μπορεῖ ἡ παράσταση τοῦ βοιωτικοῦ ἀγγείου νὰ σηματοδοτεῖ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ φοίνικα στὴν ἀθλητικὴ εἰκονογραφία; Καθὼς μία τέτοια ὑπόθεση δὲν μοιάζει πολὺ πειστικὴ, φαίνεται πιθανότερο ὁ ἀμφορέας νὰ τοποθετεῖται μέσα στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα, ἴσως ἀκόμα καὶ στὸ 430-420 π.Χ. Τὰ κοινὰ στοιχεῖα του μὲ τὴν προαναφερθεῖσα μικρὴ ὕδρια τῆς Συλλογῆς Ἐμπεδοκλέους, πάντως, δὲν μποροῦν νὰ ἀποκλείσουν μιὰ τόσο ὕστερη χρονολόγηση.

Τὸ ἀγγεῖο ποὺ μόλις ἐξετάστηκε παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, παρ' ὅλο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ κάποια συγκεκριμένη ἀθλητικὴ διοργάνωση, ἐνῶ τὰ συμπεράσματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν πραγμάτευσή του μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀφορμὴ γιὰ νέους προβληματισμούς. Βέβαιο εἶναι ὅμως ὅτι ἡ παράσταση ποὺ τὸ κοσμεῖ ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τῆς προσωπικῆς ματιᾶς τοῦ Βοιωτοῦ ἀγγειογράφου πάνω στὶς ἐπινίκιες ἐκδηλώσεις καὶ ἔκφραση τοῦ ξεχωριστοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἐπέλεξε νὰ τὶς ἀπεικονίσει πάνω σὲ ἓνα πολὺ ἀσυνήθιστο ἀμφορέα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΒΡΟΝΙΔΑΚΗ

41. Ἡ διαφορὰ τῶν κλαδιῶν αὐτῶν ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ κρατᾷ ὁ νικητὴς, ὅπως καὶ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀπεικονίζονται συχνὰ στὶς βοιωτικὲς κύλικες τοῦ τύπου Ε (βλ. π.χ. τὰ κλαδιὰ ποὺ κρατοῦν οἱ Κένταυροι στὴν κύλικα τοῦ Μουσείου Κανελλοπούλου Δ 932, Maffre 1975, 487-491 ἀρ. 21, εἰκ. 37a-b, 38a-b), καθιστᾷ σαφές

ὅτι ὁ ἀγγειογράφος θέλησε σκόπιμα νὰ ἀπεικονίσει κάποιο διαφορετικὸ φυτό, κι αὐτὸ δὲν μπορεῖ, πιστεύω, νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ φοίνικα.

42. Βλ. σχετικὰ Valavanis 1990, 345, 353· Βαλαβάνης 1991, 139-140· Κεφαλίδου 1996, 59.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ABV

Ἀγών

Add²

ARV²

Βαλαβάνης 1991

Barker 1984

Bentz 1998

Blech 1982

J. D. Beazley, *Attic Black-figure Vase-painters* (Oxford 1956).

N. Καλτσᾶς (ἐπιμ.), Ἀγών. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 15 Ἰουλίου - 31 Ὀκτωβρίου 2004 (Ἀθήνα 2004).

T. H. Carpenter, *Beazley Addenda. Additional References to ABV, ARV² and Paralipomena* (Oxford 1989²).

J. D. Beazley, *Attic Red-figure Vase-painters* (Oxford 1963²).

Π. Δ. Βαλαβάνης, *Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια. Συμβολὴ στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.* (Ἀθήνα 1991).

A. Barker (ἐπιμ.), *Greek Musical Writings, I. The Musician and his Art* (Cambridge 1984).

M. Bentz, *Panathenäische Preisamphoren. Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v. Chr.*, *AntK Beih.* 18 (Basel 1998).

M. Blech, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (Berlin - New York 1982).

- Brand 2000 H. Brand, *Griechische Musikanten im Kult. Von der Frühzeit bis zum Beginn der Spätklassik* (Dettelbach 2000).
- Brommer 1977 F. Brommer, *Der Parthenonfries. Katalog und Untersuchung* (Mainz am Rhein 1977).
- Callipolitis-Feytmans 1955 D. Callipolitis-Feytmans, Pinakia à figures noires, *BCH* 79, 1955, 467-477.
- Callipolitis-Feytmans 1965 D. Callipolitis-Feytmans, *Les "loutéria" attiques* (Athènes 1965).
- Cheliotis 1978 Th. K. Cheliotis, A Haimonian Kylix from Tower Compound 1, *Thorikos* VII, 1970/1971 (Gent 1978) 130-154.
- Crowther 1994 N. B. Crowther, The Role of Heralds and Trumpeters at Greek Athletic Festivals, *Nikephoros* 7, 1994, 135-155.
- Diehl 1964 E. Diehl, *Die Hydria. Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums* (Mainz am Rhein 1964).
- Euwe 1986 H. Euwe, The Shape of a Nolan Amphora in Otterlo, στο H. A. G. Brijder - A. A. Drukker - C. W. Neef (ἐπιμ.), *Enthousiasmos. Essays on Greek and Related Pottery Presented to J. M. Hemelrijk* (Amsterdam 1986) 141-145.
- Feytmans 1948 D. Feytmans, À propos de deux assiettes attiques à figures noires des Musées Royaux d'Art et d'Histoire, *AntCl* 17, 1948, 183-192.
- Fölzer 1906 E. Fölzer, *Die Hydria. Ein Beitrag zur griechischen Vasenkunde* (Leipzig 1906).
- Gebauer 2002 J. Gebauer, *Pompe und Thysia. Attische Tieropferdarstellungen auf schwarz- und rotfigurigen Vasen* (Münster 2002).
- Gericke 1970 H. Gericke, *Gefäßdarstellungen auf griechischen Vasen* (Berlin 1970).
- Ghali-Kahil 1950 L. B. Ghali-Kahil, Coupes à figures noires du Musée National d'Athènes, *BCH* 74, 1950, 54-61.
- Giudice 1999 F. Giudice, Emporos, στο M.-C. Villanueva Puig et al., *Céramique et peinture grecques. Modes d'emploi. Actes du colloque international, École du Louvre, 26-27-28 avril 1995* (Paris 1999) 403-408.
- Green 1971 J. R. Green, Choes of the Later Fifth Century, *BSA* 66, 1971, 189-228.
- Heath 1988 M. Heath, Receiving the κῶμος: The Context and Performance of Epinician, *AJP* 109, 1988, 180-195.
- Hiller 1976 S. Hiller, Statuenstützen im fünften Jahrhundert v. Chr., *AntK* 19, 1976, 30-40.
- van Hoorn 1951 G. van Hoorn, *Choes and Anthesteria* (Leiden 1951).
- Immerwahr 1990 H. Immerwahr, *Attic Script. A Survey* (Oxford 1990).
- Isler-Kerényi 1971 C. Isler-Kerényi, Ein Spätwerk des Berliner Malers, *AntK* 14, 1971, 25-31.
- Καββαδίας 2000 Γ. Γ. Καββαδίας, *Ὁ Ζωγράφος τοῦ Sabouroff* (Ἀθήνα 2000).
- Καθάρσιου 2002 Κ. Καθάρσιου, *Τὸ ἐργαστήριον τοῦ Ζωγράφου τοῦ Μελεάγρου καὶ ἡ ἐποχὴ του. Παρατηρήσεις στὴν ἀττικὴ κεραμικὴ τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.* (Θεσσαλονίκη 2002).
- Kerameikos VII,2 E. Kunze-Götte - K. Tancke - K. Vierneisel, *Kerameikos VII,2. Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts. Die Beigaben* (München 1999).
- Κεφαλίδου 1996 Εὐρ. Κεφαλίδου, *Νικητής. Εἰκονογραφικὴ μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἀθλητισμοῦ* (Θεσσαλονίκη 1996).
- Kilinski 2004 K. Kilinski II, Attic Influences on Boiotian Cups, στο J. M. Fossey - J. E. Francis (ἐπιμ.), *The Diniacopoulos Collection in Québec. Greek and Roman Antiquities* (Montréal 2004) 53-61.
- Knittlmayer - Heilmeyer 1998 B. Knittlmayer - W.-D. Heilmeyer (ἐπιμ.), *Staatliche Museen zu Berlin. Die Antikensammlung. Altes Museum - Pergamonmuseum* (Mainz am Rhein 1998).
- Kramer 1970 K. Kramer, *Studien zur griechischen Agonistik nach den Epinikien Pindars* (δ.δ., Univ. zu Köln 1970).
- Kurke 1988 L. Kurke, The Poet's Pentathlon: Genre in Pindar's First *Isthmian*, *GRBS* 29, 1988, 97-113.

- Landels 1999 J. G. Landels, *Music in Ancient Greece and Rome* (London - New York 1999).
- Lehnstaedt 1970 K. Lehnstaedt, *Prozessionsdarstellungen auf attischen Vasen* (δ.δ. Ludwig-Maximilians Univ. zu München 1970).
- Maas - Snyder 1989 M. Maas - J. M. Snyder, *Stringed Instruments of Ancient Greece* (New Haven - London 1989).
- Maffre 1975 J.-J. Maffre, Collection Paul Canellopoulos (VIII): Vases béotiens, *BCH* 99, 1975, 409-520.
- Μαλαγαρδῆ 1999 N. Μαλαγαρδῆ, Le peintre de Heidelberg et le milieu des novateurs du Céramique d'Athènes au VIe siècle, στὸ Ν. Χρ. Σταμπολίδης (ἐπιμ.), *Φῶς Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Ζαφειρόπουλου* (Ἀθήνα 1999) 202-219.
- Μαραγκοῦ 1985 Λ. Ι. Μαραγκοῦ, Ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη. Συλλογὴ Ν. Π. Γουλανδρῆ (Ἀθήνα 1985).
- Morgan 1993 K. A. Morgan, Pindar the Professional and the Rhetoric of the Κῶμος, *ClPhil* 88, 1993, 1-15.
- Neils 1992 J. Neils (ἐπιμ.), *Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens* (Hanover, New Hampshire - Princeton, New Jersey 1992).
- Neils 2003 J. Neils, Children and Greek Religion, στὸ J. Neils - J. H. Oakley (ἐπιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past* (New Haven 2003) 139-161.
- Nordquist 1992 G. C. Nordquist, Instrumental Music in Representations of Greek Cult, στὸ R. Hägg (ἐπιμ.), *The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods. Proceedings of the First International Seminar on Ancient Greek Cult, Delphi 16-18 November 1990, Kernos Suppl. 1* (Athènes - Liège 1992) 143-168.
- Palagia 1984 O. Palagia, Transformations of a Parthenon Motif, στὸ E. Berger (ἐπιμ.), *Parthenon-Kongress Basel. Referate und Berichte, 4. bis 8. April 1982, I* (Mainz 1984) 245-246.
- Para J. D. Beazley, *Paralipomena. Additions to Attic Black-figure Vase-painters and to Attic Red-figure Vase-painters* (Oxford 1971²).
- Paul-Zinserling 1994 V. Paul-Zinserling, *Der Jena-Maler und sein Kreis. Zur Ikonologie einer attischen Schalenwerkstatt um 400 v. Chr.* (Mainz am Rhein 1994).
- Richter - Milne 1973 G. M. A. Richter - M. J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases* (Washington 1973).
- Ringwood 1927 I. C. Ringwood, *Agonistic Features of Local Greek Festivals Chiefly from Inscriptional Evidence* (Poughkeepsie 1927).
- Sabetai 1993 V. Sabetai, *The Washing Painter: A Contribution to the Wedding and Genre Iconography in the Second Half of the Fifth Century B.C.* (δ.δ. Univ. of Cincinnati 1993).
- Säflund 1970 M.-L. Säflund, *The East Pediment of the Temple of Zeus at Olympia. A Reconstruction and Interpretation of its Composition* (Göteborg 1970).
- Scholl 1996 A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatischen Grabreliefs im spätklassischen Athen*, *AM Beih.* 17 (Berlin 1996).
- Schwarz 1997 G. Schwarz, Komostänzer in Graz. Eine archäologische Spurensuche, στὸ G. Erath - M. Lehner - G. Schwarz (ἐπιμ.), *Komos. Festschrift für Thuri Lorenz zum 65. Geburtstag* (Wien 1997) 125-128.
- Simon 1976 E. Simon, Ein nordattischer Pan, *AntK* 19, 1976, 19-23.
- van Straten 1995 F. T. van Straten, *Hiera Kalá. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece* (Leiden - New York - Köln 1995).
- Τιβέριος 1988 Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα τῆς μελανόμορφης ἀττικῆς κεραμικῆς* (Θεσσαλονίκη 1988).

-
Τιβέριος 1989	M. A. Τιβέριος, <i>Περίκλεια Παναθήναια. Ἕνας κρατήρας τοῦ Ζωγράφου τοῦ Μονάχου 2335</i> (Θεσσαλονίκη 1989).
Ure 1915	P. N. Ure, Μελανόμορφοι κύλικες ἐκ Ρειτσώνας τῆς Βοιωτίας, <i>AE</i> 1915, 114-127.
Valavanis 1990	P. Valavanis, La proclamation des vainqueurs aux Panathénées, <i>BCH</i> 114, 1990, 325-359.
Valavanis 1991	P. Valavanis, Τήνελλα Καλλίνικε ... Prozessionen von Panathenäensiegern auf der Akropolis, <i>AA</i> 1991, 487-498.
Valenza Mele 1991-92	N. Valenza Mele, Hera ed Apollo a Cuma e la mantica sibillina, <i>RIA</i> 14-15, 1991-1992, 5-71.
Watzinger 1924	C. Watzinger, <i>Griechische Vasen in Tübingen</i> (Reutlingen 1924).
West 1992	M. L. West, <i>Ancient Greek Music</i> (Oxford 1992).
Wolters 1899	P. Wolters, Vasen aus Menidi, II, <i>JdI</i> 14, 1899, 103-135.
Zschätzsch 2002	A. Zschätzsch, <i>Verwendung und Bedeutung griechischer Musikinstrumente in Mythos und Kult</i> (Rahden 2002).

ΧΑΛΚΙΝΑ ΚΑΤΟΠΤΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Σ ἐ σωστική ανασκαφική έρευνα, ή όποία διενεργήθηκε τό 2004 σέ οικόπεδο ιδιοκτησίας Δημητρίου Κοντοθανάση στά Άμπελάκια τής Σαλαμίνας, στό Ο.Τ. 59 καί στή συμβολή τής λεωφόρου Έλ. Βενιζέλου μέ την όδό Κύπρου, ήλθε στό φώς μία σειρά τάφων πού χρονολογούνται από τά τέλη του 5ου έως τόν 3ο αϊ. π.Χ.¹ Οί τάφοι πιθανώς έντάσσονται σέ ταφικό περίβολο, ένδειξη γιά την ύπαρξη του όποιου άποτελεϊ ένας μεγάλος πώρινος κυβόλιθος πλησιέστατα στή ΝΑ. γωνία του οικόπέδου. Ό περίβολος θά είχε πρόσψη μάλλον πρós Ν. καί θά βρισκόταν κάτω από τό πεζοδρόμιο ή τό κατάστρωμα τής λεωφόρου Έλ. Βενιζέλου². Όλοι οί τάφοι ήταν συγκεντρωμένοι στό νότιο τμήμα του οικόπέδου, μέ προσανατολισμό είτε από Ά. πρós Δ. είτε από Β. πρós Ν., καί βρέθηκαν άσύλητοι.

Μέ έξαίρεση τρεΐς κεραμοσκεπείς τάφους, οί όποιοι είχαν χρησιμοποιηθεί γιά την ταφή παιδιών ή άτόμων νεαρής ήλικίας καί ήταν άκτέριστοι, καθώς καί έναν μισοκατεστραμμένο τάφο μέ στρωτήρες κεράμους στή μία μακρά πλευρά, οί υπόλοιποι ήταν κιβωτίοσχημοι καί σαρκοφάγοι από πωρόλιθο. Όλοι περιείχαν μόνο μία ταφή. Σέ έλάχιστες περιπτώσεις ό σκελετός είχε διατηρηθεί σέ κάπως καλή κατάσταση. Τά κτερίσματα στον τάφο 1 (σαρκοφάγο) ήταν ένα άρυβαλλοειδές ληκύθιο μέ έρυθρόμορφο άνθέμιο (άρ. Π 7), του 4ου αϊ. π.Χ., μία σιδερένια στλεγγίδα μέ ύπολείμματα ύφάσματος στή λεπίδα³ (άρ. Μ 15)

Εύχαριστώ θερμά τή Διευθύντρια του Έθνικού Άρχαιολογικού Μουσείου † Ηώ Ζερβουδάκη γιά τις χρήσιμες συζητήσεις καί ύποδείξεις της. Εύχαριστίες όφείλω καί στίς συντηρήτριες του Άρχαιολογικού Μουσείου του Πειραιά γιά τή συντήρηση των εύρημάτων, Τατιάνα Παναγοπούλου (μετάλλινα άντικείμενα καί μικροεργήματα) καί Βαββάρα Παννάκενα (πήλινα άγγεία). Τά εύρήματα έχουν καταγραφεί στό εύρετήριο του Άρχαιολογικού Μουσείου τής Σαλαμίνας, αλλά πρós τό παρόν βρίσκονται στό έργαστήριο του Άρχαιολογικού Μουσείου στον Πειραιά.

1. Λεπτομερής έκθεση τής ανασκαφής είναι ύπό δημοσίευση στά Χρονικά του ΑΔ έτους 2004. Στην περιοχή όπου βρίσκεται τό οικόπεδο, σέ μικρή άπόσταση δυτικά τής περιτειχιμένης πόλης τής κλα-

σικής καί τής έλληνιστικής περιόδου πού άποκαλύπτεται κυρίως μέ σωστικές ανασκαφικές έρευνες σέ ιδιωτικά οικόπεδα στά Άμπελάκια, ή εύρεση τάφων ήταν άναμενόμενη. Από τά στοιχεία πού έχουν έλθει στό φώς άποδεικνύεται ότι, όπως π.χ. στην Άθήνα, τόν Πειραιά, τόν Ώρωπό, τή Ρόδο, έτσι καί στά Άμπελάκια τής Σαλαμίνας τά νεκροταφεία τής κλασικής καί τής έλληνιστικής περιόδου εκτείνονταν έξω από την άρχαία πόλη καί κατά μήκος όδών πού όδηγοΰσαν πρós αυτήν.

2. Από την εύρεση τάφων καί επιτύμβιων μνημείων σέ ιδιωτικά οικόπεδα ΝΑ. του συγκεκριμένου προκύπτουν βάσιμες ένδείξεις γιά την ύπαρξη άρχαίας όδοΰ πού όδηγοΰσε πρós πύλη τής πόλης.

3. Στίς δύο σιδερένιες στλεγγίδες άρ. Μ 15 καί άρ.

και ένας χάλκινος κρίκος (άρ. Μ 16), στον τάφο 6 (κιβωτιόσχημο) μόνο μία σιδερένια σπλεγγίδα (άρ. Μ 21), όμοίως με ύπολείμματα ύφασματος στη λεπίδα, στον τάφο 7 (σαρκοφάγο) μόνον ένα πήλινο μυροδοχείο (άρ. 12), του τέλους του 4ου-άρχων του 3ου αι. π.Χ., στον τάφο 8 (κιβωτιόσχημο) ένα πήλινο μυροδοχείο (άρ. Π 13), του α' μισού του 3ου αι. π.Χ., και μία σιδερένια σπλεγγίδα (άρ. Μ 22), στον τάφο 9 (σαρκοφάγο) ένα λίθινο άλάβαστρο (άρ. Α 152) και μία σιδερένια σπλεγγίδα (άρ. Μ 23). Στην κτέριση των νεκρών που ένταφιάστηκαν στους τάφους 2 και 5 περιλαμβάνεται και από ένα χάλκινο κάτοπτρο· τó ένα από αυτά είναι πτυκτό⁴ με προσαρμολισμένο στο κάλυμμα έλασμα με έκτυπη παράσταση, ένα άξιόλογο προϊόν της αρχαίας τορευτικής.

Τά δύο αυτά κάτοπτρα παρουσιάζονται έδω μαζί με τα συννευρήματά τους και την πλήρη καταγραφή των ανασκαφικών δεδομένων, καθώς για τα περισσότερα πτυκτά κάτοπτρα – ιδιαίτερα για αυτά που βρίσκονται σε μουσεία του έξωτερικού ή σε ιδιωτικές συλλογές – δέν είναι γνωστά τα πολύτιμα ανασκαφικά στοιχεία⁵. Όπως θά φανεύ στη συνέχεια, ή πλήρης γνώση των ανασκαφικών δεδομένων αποκαλύπτει μία ειδική χρήση του πτυκτού κατόπτρου κατά την τοποθέτησή του στον τάφο 2. Παράλληλα παρέχεται τó έναυσμα για τή διερεύνηση όρισμένων ταφικών έθίμων.

ΤΑΦΟΣ 5

Ό τάφος 5, πλησιέστατα στο νότιο όριο του οικόπεδου, είχε προσανατολισμό από Ά. προς Δ. Έπρόκειτο για μονοκόμματη σαρκοφάγο από εύθρυπτο και κακής ποιότητας

Μ 21 τα ύπολείμματα του ύφασματος είναι όρατά και διά γυμνού όφθαλμού. Κατά την εξέταση της σπλεγγίδας άρ. Μ 15 από την Πούλη Σπαντιδάκη, του Κέντρου Έρευνας και Συντήρησης Αρχαιολογικού Ύφασματος, διαπιστώθηκαν επιπλέον και κατάλοιπα δερμάτινου έμάντα. Πά την άνάρτηση και μεταφορά σπλεγγίδων με έμάντα από φθαρτό ύλικό βλ. Πωλογιώργη 1988, 124, όπου και άλλα παραδείγματα.

4. Ό όρος «πτυκτόν κάτοπτρον» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά – και έκτοτε καθιερώθηκε στην έλληνική βιβλιογραφία – από τον Μυλωνά 6. Στα γερμανικά χρησιμοποιείται ό όρος Klappspiegel. Züchner 119 με σημ. 2, όπου συζητούνται και οι όροι Faltspiegel ό όποιος απορρίπτεται ως ακατάλληλος, και Deckelspiegel, ό όποιος θεωρείται ταιριαστός. Στα γαλλικά χρησιμοποιείται ό όρος miroir à boîte και στα άγγλικά box mirror ή mirror case. Βλ. και Πιτερό σημ. 6 στη σ. 160. Από τους ξενόγλωσσους όρους θεωρείται ως επιτυχέστερος ό γερμανικός,

καθώς τó κάτοπτρο δέν βρίσκεται μέσα σε κυτίον. Βλ. Schwarzmaier 2 με σημ. 3. Eiring σημ. 190 στη σ. 143. Σε παύρους του 2ου και του 3ου αι. μ.Χ. άπαντάται ό όρος κάτοπτρον (έσοπτρον) δίπτυχον. Züchner 121. Schwarzmaier σημ. 4 στη σ. 2. Πά τó έλασμα με τó άνάγλυφο ό Παπαδάκης σημ. 2 στη σ. 117 είχε προτείνει τον όρο έμβλημα, καθώς μαρτυρείται σε αρχαίες πηγές για άνάλογα έλάσματα σε μετάλλινα άγγεία. Η αύτοτελής στρογγυλή θήκη από ξύλο, δέρμα ή ύφασμα, στην όποία φυλασσόταν για προστασία τó κάτοπτρο, έκαλείτο λοφέιον, όπως και τó έξάρτημα του κράνους. Πολυδ. Όνομαστικόν 10, 127: τών δέ γυναικείων σκευών ... κάτοπτρον, ού την θήκην λοφέιον καλοϋσιν. Βλ. και Άρβανιτόπουλο I, 9, όπου και άλλες μαρτυρίες από φιλόλογικές πηγές. Ξύλινη θήκη μικρού κατόπτρου έκτίθεται στο Μουσείο του Μαραθώνα, προερχόμενη από νεκροταφείο της περιοχής. Züchner 121.

5. Βλ. σχετικά Schwarzmaier 52.

Εἰκ. 1. Τάφος 5.
Καλυπτήριες πλά-
κες. Ἀποψη ἀπὸ Δ.

πωρόλιθο με ἐνσωματωμένα θαλασσινὰ ὄστρεα (κογχυλιάτη λίθο). Ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό ἦταν καὶ οἱ δύο καλυπτήριες πλάκες⁶, οἱ ὁποῖες δὲν βρίσκονταν σὲ ἐπαφή, ἀλλὰ ἀπεῖχαν μεταξύ τους γύρω στὰ 0.07 μ. (εἰκ. 1). Οἱ ἐσωτερικὲς πλευρὲς τῆς σαρκοφάγου, οἱ δύο μακρὲς πλευρὲς τῆς ὁποίας εἶχαν διαρραγεῖ περὶ τὸ μέσον, καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν καλυπτήριων πλακῶν παρουσίαζαν καλύτερη κατεργασία ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς ὀψεις⁷. Ἐξ αἰτίας τοῦ κενοῦ ἀνάμεσα στὶς καλυπτήριες πλάκες εἶχε εἰσρεύσει μέσα στὴ σαρκοφάγο λεπτό χῶμα σχεδὸν ἕως 0.25 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ χεῖλος τῆς.

Ὁ σκελετὸς δὲν εἶχε διατηρηθεῖ σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Ἡ νεκρὴ – τὸ μεταλλينو κτέρισμα προσιδιάζει σὲ γυναῖκα – εἶχε ἐνταφιαστεῖ σὲ ὕπτια θέση, ἐκτάδην, μετὰ τὰ χέρια λυγισμένα πρὸς τὸν κορμὸ καὶ μετὰ τὸ κεφάλι πρὸς Ἀ. (εἰκ. 2). Τὰ κτερίσματα ἦταν ἓνα ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο με ἐρυθρόμορφο ἀνθέμιο (ἀρ. Π 11) κοντὰ στὸν δεξιὸ ὦμο, ἓνα λίθινο ἀλάβαστρο (ἀρ. Λ 151) στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ θώρακα καὶ ἓνα χάλκινο κυκλικὸ κάτοπτρο με λαβὴ ἀνάρτησης⁸ (ἀρ. Μ 19) πάνω στὸν κορμὸ, στὴ θέση περιόπου τοῦ δεξιοῦ ἄκρου χειριοῦ (εἰκ. 2-3). Τὸ κάτοπτρο εἶχε στραμμένη πρὸς τὰ πάνω τὴν ἐπι-

6. Ἡ ἀνατολικὴ πλάκα εἶχε μῆκ. 1.19 μ., πλάτ. 0.76 μ. καὶ πάχ. 0.15 μ. Ἡ δυτικὴ πλάκα εἶχε μῆκ. 1 μ., πλάτ. 0.76 μ. καὶ πάχ. 0.17 μ.

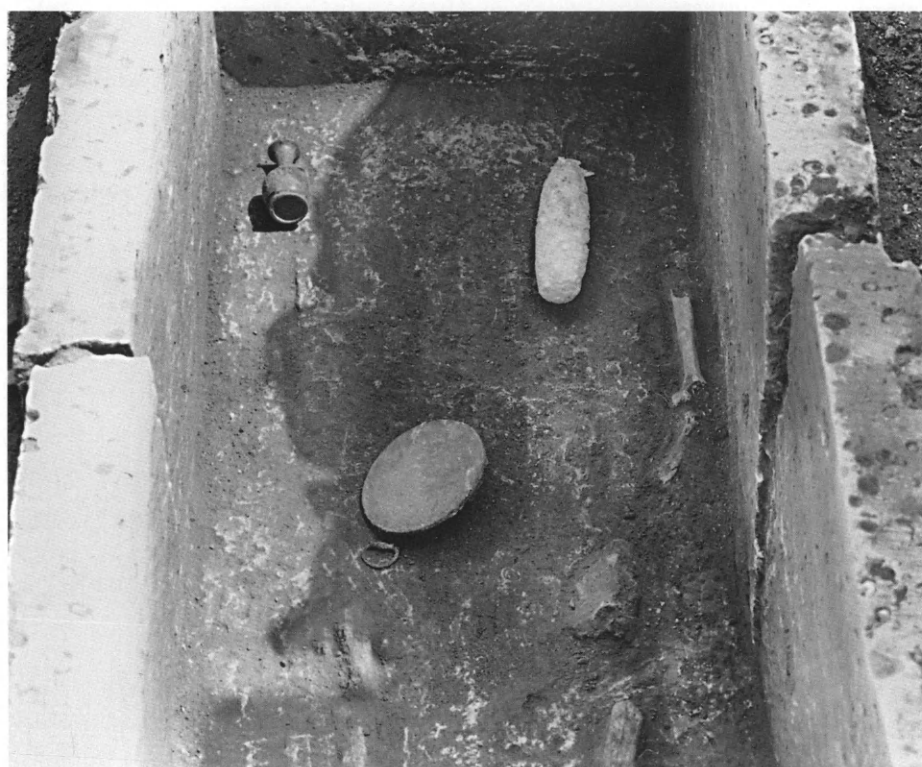
7. Διαστάσεις σαρκοφάγου ἐσωτερικά: μῆκ. 1.84 μ., πλάτ. 0.52 μ. καὶ βάθ. 0.50 μ. Τὸ πάχος τῶν τοι-

χωμάτων ἦταν 0.08 μ.

8. Ἡ λαβὴ ἀνάρτησης ἦταν ἀποκολλημένη ἀπὸ τὸν δίσκο, ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς θέση ὅπου ἦταν ἀρχικὰ ἐπικολημένη βρέθηκε κατὰ τὴ συντήρηση τοῦ κατόπτρου.

Εἰκ. 2. Τάφος 5. ᾽Αποψη ἀπὸ Δ.

Εἰκ. 3. Τάφος 5. Λεπτομέρεια. ᾽Αποψη ἀπὸ Δ.

φάνεια κατοπτρισμοῦ. Καὶ τὰ δύο ἀγγεῖα εἶχαν τοποθετηθεῖ πλαγιαστὰ καὶ μὲ τὸ στόμιο πρὸς Ἀ. Ὁλὴ ἢ πάνω στὸν πυθμένα τῆς σαρκοφάγου πλευρὰ τοῦ ἀλαβάστρου εἶχε διαλυθεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Ἀνάμεσα στὶς κνήμες τῆς νεκρῆς ἴσως εἶχε ἐναποθεθεῖ κάποιο μικρὸ ἀντικείμενο ἀπὸ ὀργανικὴ ὕλη, τὰ ὑπολείμματα τῆς ὁποίας συγκεντρώθηκαν προκειμένου νὰ ἀναλυθοῦν. Στὸ δυτικὸ στενὸ ἄκρο τῆς σαρκοφάγου, δηλαδὴ πρὸς τὰ πόδια τῆς νεκρῆς, βρέθηκαν 12 χάλκινα πολὺ λεπτὰ καρφάκια (ἀρ. Μ 20), τὰ ὁποῖα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προέρχονται ἀπὸ τὰ καττύματα τῶν ὑποδημάτων.

Ὁ τάφος 5 μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βάση τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Κατάλογος πτερισμάτων τάφου 5

1. Π 11. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο (εἰκ. 4). Ὑψ. 0.098 μ., διάμ. βάσης 0.039 μ., διάμ. χεῖλους 0.033 μ. Σῶζεται ἀκέραιο. Κατὰ τόπους ὑπάρχουν ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Ὁ πηλὸς εἶναι καστανός, καθαρός καὶ καλοψημένος, τὸ γάνωμα μελανὸ καὶ στυλνόν. Ἡ βάση εἶναι δακτυλιόσχημη, ἢ λαβὴ ταινιόσχημη, ὁ ὦμος εὐρύς, ὁ λαμὸς ψηλὸς μὲ νεύρωση στὴ βάση του, τὸ στόμιο χοανοειδές, σαφῶς διακρινόμενο ἀπὸ τὸν λαμὸ. Στὴν κύρια ὀψὲς τοῦ σώματος ἀποδίδεται σὲ τριγωνικὴ μετόπη ἐρυθρόμορφο σχηματοποιημένο ἀνθέμιο, τὸ κεντρικὸ φύλλο τοῦ ὁποίου διακόπτει τὸ περίγραμμα.

Τόσο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀνθεμίου τὸ ληκύθιο ἀρ. Π 11 φανερώγει πρῶτα στοιχεῖα. Πρβ. παρόμοια ληκύθια: Χαριτωνίδης 14, τάφος (10) LXXVII, ἀρ. 22, εἰκ. 19, δεξιὰ, 142 κέ. πίν. 20α,2 (ἀπὸ ταφῆς τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.). Λίγο ὑστερότερο, ἤδη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., φαίνεται ἓνα ληκύθιο ἀπὸ τὴν Αἴγινα: W. Felten, *Attische schwarzfigurige und rotfigurige Keramik*, στὸ *Alt-Agina II*, 1 (Mainz 1982) 39 ἀρ. 355 πίν. 27.

2. Α 151. Ἀλάβαστρο ἀπὸ καλῆς ποιότητος λευκὴ γύψο (εἰκ. 5). Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.21 μ. Ἔχουν διαλυθεῖ ἐντελῶς τὸ στόμιο καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ σώματος κατὰ τὸν κατακόρυφο ἄξονα⁹. Ἡ ἐπιφάνεια στὸ σωζόμενο τμήμα εἶναι διαβρωμένη. Ἡ διάλυση λίθινων ἀλαβάστρων μέσα στὸν τάφο δὲν εἶναι πρωτοφανής. Πρβ. Βοκοτοπούλου 1990, 26 κέ. πίν. 16γ-δ (ἀπὸ τὸν τάφο II τοῦ τύμβου Α),

Εἰκ. 4. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο ἀρ. Π 11 ἀπὸ τὸν τάφο 5.

Εἰκ. 5. Ἀλάβαστρο ἀρ. Α 151 ἀπὸ τὸν τάφο 5.

62-64 πίν. 36-37 (ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ τύμβου Α), ὅπου ἡ πλευρὰ τῶν λίθινων (ἀπὸ πολὺ καλῆς ποιότητος γύψο) ἀλαβάστρων ποὺ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ κονιαμένο δάπεδο τοῦ τάφου εἶχε διαλυθεῖ ἐντελῶς, ἴσως ἐξ αἰτίας κάποιας χημικῆς ἀντίδρασης.

9. Διαλυμένο σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια ποὺ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ δάπεδο ἦταν καὶ τὸ λίθινο ἀλάβαστρο (ἀπὸ λευκὴ γύψο) ἀρ. Α 152 στὸν τάφο 9 (σαρκοφάγο).

3. Μ 20. Δώδεκα ἢ δεκατρία πολὺ μικρὰ καὶ λεπτὰ χάλκινα καρφάκια με πεπλατυσμένη κεφαλή (εἰκ. 6). Τὸ στέλεχος στὰ περισσότερα εἶναι σπασμένο. Πρβ. Βοκοτοπούλου 1990, 21 ἀρ. 6 πίν. 10β (πολυπληθὴ, ὕψ. 0.02 μ. καὶ 0.037 μ., ἀπὸ τὸν τάφο I τοῦ τύμβου Α, ὅπου θεωρεῖται πιθανὸ νὰ προέρχονται ἀπὸ κιβωτίδιο), 72 ἀρ. 60 πίν. 43β (πολυπληθὴ, ἀπὸ τὴν πυρὰ τοῦ τάφου III στὸν τύμβο Α, ἀπὸ κιβωτίδιο), 84 ἀρ. 15 πίν. 53α (ἀπὸ τὴν πυρὰ στὸν τύμβο Β). Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, Ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο Πέλλας. Ἀνασκαφὴ 1989, ΑΔ 44-46, 1989-1991, Α, 86 ἀρ. 1 πίν. 29ε-στ (ἀπὸ ξύλινο σκεῦος, ἴσως κιβώτιο), 91 ἀρ. 3 πίν. 31δ (ἀπὸ ξύλινο κιβώτιο), 92 ἀρ. 2 πίν. 32α (ἀπὸ ξύλινο κιβώτιο), 94 ἀρ. 4 πίν. 33ζ (ἀπὸ ξύλινο σκεῦος). Τὰ καρφάκια ἀπὸ τὴν Αἶνεια καὶ τὴν Πέλλα εἶναι λίγο μεγαλύτερα καὶ ἀνθεκτικότερα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στὸν τάφο 5 τῆς Σαλαμίνας, τὰ ὁποῖα προσομοιάζουν στὶς σημερινὲς πινέζες. Σὲ τάφους στὸν τύμβο τῶν ἀρχαίων Φερῶν διατηρήθηκαν δερμάτινα καὶ ξύλινα ὑποδήματα με χάλκινα καρφάκια στὰ καττύματα: Ἀδρύμη-Σισμάνη 30, τάφος 12, εἰκ. 3, σ. 34, τάφος 17, ἔγχρ. πίν. β. Πρβ. καὶ Πωλογιώργη 1985, 169, ἀρ. Χ. IV, 172, 176 ἀρ. Χ. III.
4. Μ 19. Χάλκινο κάτοπτρο (εἰκ. 7-8). Διάμ. δίσκου 0.13 μ., πᾶχ. 0.006 μ. Ὑψ. λαβῆς 0.029 μ., πᾶχ. στελέχους 0.003 μ. Εἶναι ἀκέραιο, ἀλλὰ ἔχει ἐπηρεα-

Εἰκ. 6. Χάλκινα καρφάκια ἀρ. Μ 20 ἀπὸ τὸν τάφο 5.

στεῖ πολὺ ἀπὸ τὴν ὀξειδωση, ἰδιαίτερα στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια κατοπτρισμοῦ (εἰκ. 7). Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν χυτὸ δίσκο καὶ τὴν προσκολλημένη στὸ περιχεῖλωμα τοξωτὴ λαβὴ ἀνάρτησης, ὁμοίως χυτὴ. Τὴν κόσμηση τῆς κάτω ἐπιφάνειας ἀποτελοῦν ὀμφαλὸς ποὺ περιβάλλεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ πλαστικὸ δακτύλιο καὶ δύο ἄλλοι ἐφαπτόμενοι δακτύλιοι ἐγγύτατα στὴν περιφέρεια, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ ἐξωτερικὸς εἶναι ταινιωτὸς καὶ ἐλαφρότατα κοῖλος (εἰκ. 8). Στὸ κέντρο τοῦ ὀμφαλοῦ διακρίνεται τὸ ἀποτύπωμα τῆς ἀκίδας τοῦ τόρνου. Τὸ ὀριζόντιο στέλεχος τῆς λαβῆς διακοσμεῖται με πλαστικοὺς δακτύλιους καὶ δύο ἐπιμηκυσμένα ἐξογκώματα στὸ μέσο.

Πραγμάτευση τοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὸν τάφο 5

Τὸ χάλκινο κάτοπτρο τοῦ τάφου 5 δὲν διαθέτει προστατευτικὸ κάλυμμα τοῦ δίσκου· ὁ τελευταῖος ὅμως δὲν διαφέρει ἀπὸ τοὺς δίσκους πτυκτῶν κατόπτρων. Ὅμοίως, ἡ λαβὴ ἀνάρτησης ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῆς καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ ὀριζόντιου στελέχους ἀπαντᾶται σὲ πτυκτὰ κάτοπτρα¹⁰. Τὸ κάτοπτρο τοῦ τάφου 5 ἔχει τὴν ἴδια διαμόρφωση με τὸν κύριον δίσκο τῶν πτυκτῶν κατόπτρων τοῦ τύπου Α τοῦ Züchner¹¹. Ὁ τύπος αὐτὸς ὡς πρὸς τὰ πτυκτὰ κάτοπτρα εἶναι ὁ πιὸ σπάνιος· κατὰ τὸν Züchner ἐμφανίζεται γύρω στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹², κατὰ τὴ Schwarzmaier παρουσιάζεται συγχρόνως με τὸν τύπο Β

10. Πρβ. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 34 πίν. 7,2 (γύρω στὸ 330 π.Χ.), κάτοπτρο τύπου Β, ἀρ. κατ. 202 πίν. 76 (230-220 π.Χ.), κάτοπτρο τύπου Β.

11. Züchner 128 κέ. εἰκ. 55-56.

12. Αὐτόθι 136. Στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Züchner τὸ κάτοπτρο ἀρ. κατ. KS 10 εἰκ. 76, πίν. 2 καὶ 3 (ΕΑΜ ἀρ. 7670/70α).

Εἰκ. 7. Κάτοπτρο ἀρ. Μ 19 ἀπὸ τὸν τάφο 5.
Ἐπιφάνεια κατοπτρισμοῦ.

Εἰκ. 8. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ κατόπτρου.

στήν καμπή τοῦ 5ου πρὸς τὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹³ Ἕνα χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο χωρὶς ἔλασμα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση ποὺ βρέθηκε σὲ τάφο στὴν Ἀθήνα, χρονολογημένο στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁴, παρουσιάζει πολὺ στενὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ ἀπλὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῶν πλαστικῶν ὁμόκεντρων δακτυλίων στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου.

Τὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὸν τάφο 5, σύγχρονο μὲ τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα συνόδευσε τὴν κάτοχό του κατὰ τὸν ἐνταφιασμό της ὡς ἓνα ἀγαπημένο ἀντικείμενο ἀπὸ τὰ ὄργανα γιὰ τὸν καλλωπισμὸ της. Ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ προσωπικὸ της ἀντικείμενο, ὑπογραμμίζει ἡ θέση στὴν ὁποία εἶχε τοποθετηθεῖ στὸν τάφο, ὡσὰν ἡ νεκρὴ νὰ τὸ κρατοῦσε μὲ τὸ δεξιό της χέρι ἀπὸ τὴν περιφέρεια.

Εἶναι διαπιστωμένο ὅτι τὸ κάτοπτρο ἀποτελεῖ συχνὰ τὸ πολυτιμότερο κτέρισμα μιᾶς ταφῆς – κάποτε καὶ τὸ μοναδικὸ ἀντικείμενο ἀπὸ μέταλλο – καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἓνα

13. Schwarzmaier 8 εἰκ. 1. Τὸ κάτοπτρο ποὺ ἀναφέρεται στὴν προηγούμενη ὑποσημείωση χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ Schwarzmaier ἀρ. κατ. 19 γύρω στὸ 390 π.Χ. καὶ θεωρεῖται ὡς τὸ παλαιότερο δεῖγμα τοῦ

τύπου Α.

14. Ὁ Ἀλεξανδρῆ, ΑΔ 29, 1973-74, Β1, 122, τάφος VIII, πίν. 95β.

εἶδος συμβόλου για τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς νεκρῆς¹⁵. Ἐὰν πράγματι ὁ τάφος 5 (σαρκοφάγος) ἔντασσόταν ἐντὸς ταφικοῦ περιβόλου, ὁ τελευταῖος φανερώνει εὐμάρεια τῆς οἰκογένειας¹⁶. Τὴν οἰκονομικὴ αὐτὴ εὐπορία ὑποδηλώνει καὶ τὸ χάλκινο κάτοπτρο τῆς νεκρῆς, ἔστω καὶ ἐὰν αὐτὸ δὲν ἦταν πτυκτό.

Ἀπλὰ χάλκινα κάτοπτρα μὲ ὁμόκεντρος δακτύλιους στὴν κάτω ἐπιφάνεια, εἴτε μὲ τὴ λαβὴ ἀνάρτησης στὸ περιχεῖλωμα εἴτε χωρὶς αὐτήν, τὰ ὁποῖα δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὸν κύριο δίσκο πτυκτῶν κατόπτρων διαφόρων τύπων καὶ ἀνήκουν σὲ διάφορες ἐποχές, ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλους τάφους¹⁷.

Πτυκτὰ κάτοπτρα μὲ διακοσμητικὸ ἔλασμα στὸ κάλυμμα δὲν εἶναι γνωστὰ μετὰ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁸ Τὸ μοναδικὸ κτέρισμα σὲ δύσκολα χρονολογήσιμο κιβωτιόσχημο τάφο στὴν πόλη τῶν Χανίων ἦταν ἓνα χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο, ἀποτελούμενο ἀπὸ τὸν κύριο δίσκο μὲ περιχεῖλωμα καὶ ὁμόκεντρος δακτύλιους στὴν κάτω ἐπιφάνεια, κάλυμμα καὶ κρίκο ἀνάρτησης σὲ σχῆμα ὠμέγα, ἀλλὰ χωρὶς ἔλασμα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση¹⁹. Ὁμοίου τύπου χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο καὶ πάλι χωρὶς ἔλασμα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση στὸ κάλυμμα βρέθηκε σὲ πλουσιότατα κτερισμένη γυναικεία ταφή, μὲ χρυσὰ κοσμήματα καὶ ἀργυρὰ ἀντικείμενα, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. στὴν Πάτρα²⁰. Ἡ ἐποχὴ τοῦ τάφου δικαιολογεῖ τὴν ἀπουσία διακοσμητικοῦ ἐλάσματος. Ὡστόσο καὶ σὲ κιβωτιόσχημο τάφο μὲ γυναικεία ταφή στὴν Ἡλεία, χρονολογημένη στὸ γ' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., περιεῖχeto χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο μὲ κύριο δίσκο, κάλυμμα καὶ τοξωτὴ λαβὴ ἀνάρτησης, ἀλλὰ χωρὶς ἔλασμα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση²¹. Σὲ πτυκτὸ κάτοπτρο ἄγνωστης προέλευσης στὸ Μουσεῖο Καλῶν Τεχνῶν στὴ Βοστώνη, τοῦ ὕστερου 3ου αἰ. π.Χ.,

15. Schwarzmaier 53.

16. Στὴν κλασικὴ περίοδο περισσότερὸ ἀπὸ τὸ πλῆθος ἢ τὸν πλοῦτο τῶν κτερισμάτων τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα, τὰ ὁποῖα κοσμοῦσαν καὶ ἐπέστεφαν τὴν πρόσοψη τοῦ ταφικοῦ περιβόλου, ἦταν αὐτὰ ποὺ μαρτυροῦσαν συχνὰ τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση τῆς οἰκογένειας.

17. Βλ. π.χ. Ἀδρύμη-Σισμάνη 35 ἀρ. β (κάτοπτρο χωρὶς λαβὴ ἀνάρτησης ἀπὸ τὸν τάφο 17 τοῦ τύμβου Φερῶν, θεωρούμενο ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.). Προσκυνητοπούλου 114 ἀρ. Μ 1118 (δίσκος πτυκτοῦ κατόπτρου μὲ ὁμόκεντρος κύκλους στὴν κάτω ἐπιφάνεια ἀπὸ ταφή σὲ πῖθο τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὸ Μάξι τῆς Σκιλλουντίας Ἡλείας). Πωλογιώργη 1985, 171 κέ. ἀρ. Χ. Π πίν. 63γ-δ (δίσκος κατόπτρου μὲ περιχεῖλωμα καὶ ὁμόκεντρος κύκλους στὴν κάτω ἐπιφάνεια, λαβὴ ἀνάρτησης σὲ σχῆμα ὠμέγα, ἀλλὰ καὶ προσαρτημένη ὁστέινη λαβὴ γιὰ κράτημα, ἀπὸ τάφο στὴν πόλη τῶν Χανίων, τοῦ τέλους τοῦ β' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Βοκοτοπούλου 1973, 222 εἰκ. 18 (κάτοπτρο μὲ λαβὴ

ἀνάρτησης σὲ σχῆμα ὠμέγα ἀπὸ κιβωτιόσχημο τάφο στὸ Μιχαλίτσι τῆς Πρέβεζας, στὸν ὁποῖο βρέθηκε καὶ ἀργυρὸς ὀβολὸς τῆς Σικυώνας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Ζαφειροπούλου 540 ἀρ. 4 πίν. 365γ, μέσον (κάτοπτρο μὲ λαβὴ ἀνάρτησης σὲ σχῆμα ὠμέγα), ἀρ. 5 πίν. 365γ, ἀριστερά (παρόμοιο κάτοπτρο χωρὶς λαβὴ ἀνάρτησης), ἀρ. 6 πίν. 365γ, δεξιὰ (κάλυμμα μικροῦ κατόπτρου, ὅλα ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. στὸ Θύρρειον Αἰτωλοακαρνανίας). Ν. Παλούρης, *ΑΔ* 18, 1963, Β1, 103 κέ. πίν. 138δ (κάτοπτρα χωρὶς λαβὴ ἀνάρτησης, ἀπὸ περισυλλογὴ στὴ θέση Παληοχώραφα τῆς περιοχῆς Κανκανιάς στὴν Ἡλεία).

18. Schwarzmaier 17.

19. Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 30, 1975, Β2, 347 πίν. 252α-β.

20. Αὐτόθι 333 κέ. πίν. 117.

21. Π. Θέμελης, Ὁ τάφος τῆς Ἡλείας Φιλημῆνας, *Γ' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Θεσσαλονίκη* (Ἀθήναι 1994) 153 κέ. πίν. 81.

ἐπικολλήθηκε ἤδη στήν ἀρχαιότητα κεφαλὴ γυναικείας μορφῆς, ἀποκομμένη ἀπὸ μεγαλύτερη σύνθεση τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²²

Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τάφους τοῦ τέλους τοῦ 5ου, τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. φαίνεται νὰ δείχνουν ὅτι γιὰ τὴν παρασκευὴ καὶ διάθεση κατόπτρων, εἴτε πτυκτῶν μὲ ἐφαρμοσμένο ἔλασμα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση στὸ κάλυμμα, εἴτε πτυκτῶν ἀλλὰ χωρὶς τὸ διακοσμητικὸ ἔλασμα, εἴτε ἀπλῶν μὲ μόνον τὸν κύριο δίσκο, ἔπαιζαν ρόλο τόσο οἱ οἰκονομικὲς δυνατότητες ὅσο καὶ οἱ προσωπικὲς προτιμήσεις τῶν ὑποψήφιων ἀγοραστῶν. Φυσικὰ ὡς πρὸς τὴ διαβάθμιση τῆς ἀξίας τοῦ πτυκτοῦ κατόπτρου εἶχε σημασία καὶ τὸ ὕλικό κατασκευῆς του (κυρίως χαλκός, πολὺ σπανιότερα ἄργυρος, ἐπαργυρώσεις, ἔνθετα ἄργυρὰ νήματα, ἐπιχρυσώσεις ἐπὶ μέρους στοιχείων)²³.

ΤΑΦΟΣ 2

Ὁ τάφος 2, ΒΑ. τοῦ τάφου 5, εἶχε προσανατολισμὸ ἀπὸ Β. πρὸς Ν., μὲ κάποια ἀπόκλιση ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. (εἰκ. 9-11). Καὶ στήν περίπτωση αὐτὴ ἐπρόκειτο γιὰ μονοκόμματη σαρκοφάγο ἀπὸ εὐθυρπτο καὶ κακῆς ποιότητος κογχυλιάτη λίθο, ἀλλὰ μὲ μία ἰδιομορφία. Ἐπάνω στὸ χεῖλος τῆς σαρκοφάγου εἶχε προστεθεῖ μία σειρὰ λιθοπλίνθων ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό, πᾶχ. 0.13-0.15 μ., στερεωμένων κάτω μὲ μικρὰ λιθάρια (εἰκ. 10-11). Τρεῖς λιθοπλίνθοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σὲ κάθε μακρὰ πλευρὰ καὶ μία σὲ κάθε στενὴ. Στὴν ἐξωτερικὴ νότια στενὴ πλευρὰ τοῦ τάφου ἓνα μεγάλο τεμάχιο πωρολίθου φαινόταν νὰ συγκρατεῖ στὴ θέση τῆς τὴν ἐπιπρόσθετη λιθοπλίνθο (εἰκ. 10), χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ ἡ περίπτωση τὸ τεμάχιο αὐτὸ νὰ εἶναι κατάλοιπο καλυπτήριας πλάκας ἀπὸ χρῆση τοῦ τάφου γιὰ ταφὴ προγενέστερη αὐτῆς ποὺ ἀποκαλύφθηκε²⁴. Στὴν ἐπάνω ἐπι-

22. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 71 πίν. 77,1.

23. Πὰ τὰ ὕλικά κατασκευῆς τῶν πτυκτῶν κατόπτρων βλ. Züchner 123-125. Schwarzmaier 14 κέ. Χημικὲς ἀναλύσεις σὲ κάτοπτρα ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο καὶ τὴν Κόρινθο ἔδειξαν τὴν κατασκευὴ τους κυρίως ἀπὸ κράμα χαλκοῦ καὶ κασσίτερου, μὲ ἐλάχιστη ποσότητα καὶ ἀπὸ ἄλλα μέταλλα. Βλ. Πιτερὸ 171 κέ. Χαλκὸς καὶ κασσίτερος, μὲ ἐλάχιστα ἔχνη μολύβδου, διαπιστώθηκαν καὶ στὸ κράμα πτυκτοῦ κατόπτρου στὸ Μουσεῖο Otago, στὸ Dunedin. Stewart 25. Ἡ ἀναφορὰ φιλολογικῶν πηγῶν γενικὰ σὲ χρυσὰ κάτοπτρα (π.χ. Εὐρύπ. Τρωάδες 1107: χρύσεια δ' ἔνοπτρα) πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ ἐπίχρυσες διακοσμήσεις, ὅπως ἤδη εἶχε σημειώσει ὁ Μυλωνᾶς 4. Πὰ τίς ἔννοιες τοῦ χρύσεος βλ. σχετικὸ λῆμμα στὸ Liddell-Scott. Ὁ Πλίνιος, *N.H.* 33, 130, ἀναφέρει τὸν γλύπτη Πασιτέλη ὡς ἐφευρέτη τῶν ἀργυρῶν κατόπτρων, χωρὶς ὅμως νὰ διευκρινίζεται τὸ εἶδος τῶν κατόπτρων αὐτῶν. Ὅπωςδήποτε, πτυκτὰ κάτοπτρα ἀπὸ ἄργυρο ἀπαν-

τῶνται πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πασιτέλη. Βλ. Züchner ἀρ. κατ. KS 88 εἰκ. 2-4 (α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.) = Schwarzmaier ἀρ. κατ. 35 πίν. 50,1 (γύρω στὸ 280 π.Χ.). Züchner ἀρ. κατ. KS 145 εἰκ. 43 (3ος αἰ. π.Χ.) = Schwarzmaier ἀρ. κατ. 233 (γύρω στὸ 270 π.Χ.). Τὰ ἀκόσμητα ἄργυρὰ κάτοπτρα θεωρεῖται ὅτι ἐμφανίζονται τὸν 3ο αἰ. π.Χ. Schwarzmaier 15 μὲ σημ. 67. Ὡστόσο, ἄργυρὸ πτυκτὸ κάτοπτρο, χωρὶς διακοσμητικὸ ἔλασμα, προερχόμενο ἀπὸ τάφο στὴν Ἀμφίπολη (*Αρχαία Μακεδονία, Κατάλογος ἔκθεσης, Museum of Victoria, Melbourne 25 November, 1988 - 19 February, 1989* (Ἀθήνα 1988) 380 ἀρ. κατ. 347. Μουσεῖο Καβάλας ἀρ. Μ 286) ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

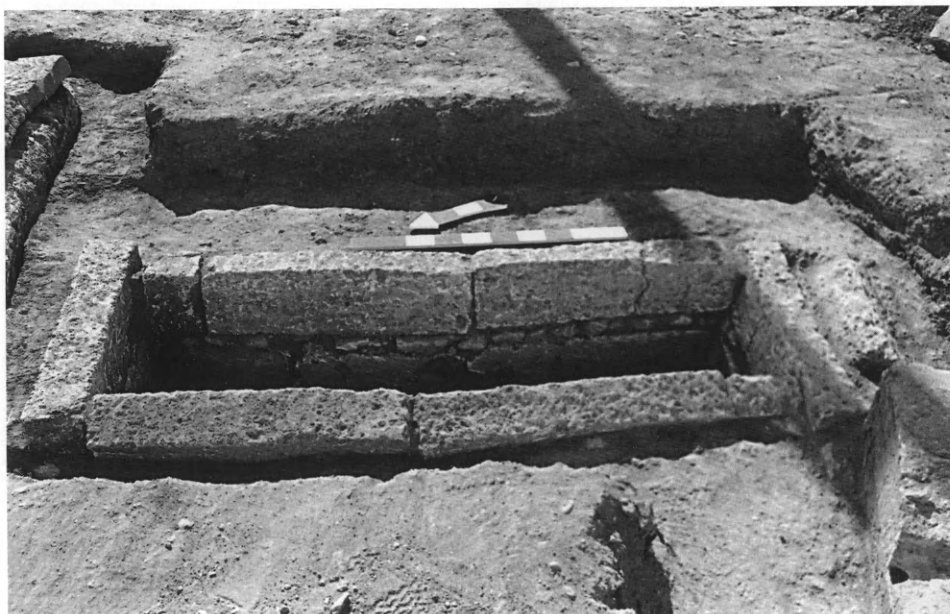
24. Ὑψ. τῆς σαρκοφάγου ἐσωτερικὰ 0.70 μ. ὕψ. τῆς πρόσθετης σειρᾶς λίθων 0.21-0.23 μ. Ἐτσι, τὸ βάθος τοῦ τάφου ἔφθανε τὰ 0.93 μ. Τὸ μήκος του ἦταν 2 μ. καὶ τὸ πλάτος 0.55 μ.

Εἰκ. 9. Ὁ τάφος 2 μὲ τὶς καλυπτήριες πλάκες.
᾽Αποψη ἀπὸ ΝΔ.

Εἰκ. 10. Τάφος 2. ᾽Αποψη ἀπὸ ΝΔ.

Εἰκ. 11. Τάφος 2. Λεπτομέρεια τοῦ τοιχώματος. ᾽Αποψη ἀπὸ Δ.

φάνεια τῶν λιθοπλίνθων στηρίζονταν οἱ δύο καλυπτήριες πλάκες, ὁμοίως ἀπὸ εὐθρυπτο πωρόλιθο²⁵. Ἐξαιτίας τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ ὑλικοῦ καὶ τῆς πίεσης τῶν χωμάτων ἡ πρόσθετη σειρὰ τῶν λιθοπλίνθων, κυρίως στὴ δυτικὴ μακρὰ πλευρὰ, εἶχε κλίνει πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 10), μὲ ἀποτέλεσμα οἱ καλυπτήριες πλάκες νὰ σπάσουν καὶ μεγάλα τεμάχιά τους νὰ καταρρεύσουν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου, ὁ ὅποιος στὴ συνέχεια πληρώθηκε μὲ χῶμα (εἰκ. 9). Στὴ θέση τους εἶχαν διατηρηθεῖ τμήματα τῶν καλυπτήριων πλακῶν στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο στενὸ ἄκρο τοῦ τάφου, καθὼς καὶ στὴ δυτικὴ μακρὰ πλευρὰ του (εἰκ. 9). Ἡ σαρκοφάγος παρουσίαζε πολλὰς βαθιὰς ρωγμὲς κατὰ τόπους. Πλησίον τῆς ἐξωτερικῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ τάφου, σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο ἀπὸ αὐτὸ τῶν καλυπτήριων πλακῶν καὶ μέσα σὲ καθαρὸ χῶμα, βρέθηκαν λίγα ὄστρακα (τμήμα ἀπὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο, τρία στόμια ἀπὸ ἄλλα ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια, μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸν πυθμένα μελαμβροφοῦς πινακίου).

Ὁ νεκρὸς εἶχε ταφεῖ σὲ ὕπτια θέση καὶ μὲ τὸ κεφάλι πρὸς Β. Ὁ σκελετὸς ἔξαιτίας τῆς ὑγρασίας τοῦ τάφου ἦταν σχεδὸν ἐντελῶς ἀποσαθρωμένος²⁶. Στὴν περιοχὴ τοῦ κρανίου βρέθηκε ἓνα ἐντελῶς διαλυμένο ἐπίχρυσο χάλκινο στεφάνι μαζί μὲ εἴκοσι ἐπίχρυσα πῆλινα σφαιρίδια ποὺ μιμοῦνται καρπούς καὶ ἐλάχιστες χρυσοκλωστές (ἄρ. Μ 18). Τὰ ὑπόλοιπα κτερίσματα, δύο πῆλινες πυξίδες μὲ τὰ καλύμμά τους (ἄρ. Π 8 καὶ Π 9), μόνον τὸ κάλυμμα ἀπὸ τρίτη πῆλινη πυξίδα (ἄρ. Π 10) καὶ ἓνα χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο (ἄρ. Μ 17), εἶχαν ἀποτεθεῖ στὸ νότιο τμήμα τῆς σαρκοφάγου, δηλαδὴ πρὸς τὰ πόδια τοῦ νεκροῦ²⁷ (εἰκ. 12-13). Ἀκριβῶς στὴ ΝΑ. γωνία καὶ πάνω στὸν πυθμένα τῆς σαρκοφάγου βρέθηκε ἓνα μεγάλο σιδερένιο καὶ πολὺ ὀξειδωμένο καρφί.

Τοποθέτηση κτερισμάτων στὸν τάφο 2. Εἰδικὴ χρῆση τοῦ κατόπτρου

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχαν τοποθετηθεῖ τὰ κτερίσματα. Οἱ δύο πυξίδες ἦταν ἀνοικτές, ὄρθια τοποθετημένες, μὲ τὰ καλύμματα δίπλα τους ἀνεστραμμένα, δηλαδὴ ἀνοικτὰ πρὸς τὰ πάνω (εἰκ. 12-13). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο εἶχε τοποθετηθεῖ καὶ τὸ κάλυμμα ἀπὸ τρίτη πυξίδα, μικροῦ μεγέθους, τὸ κυρίως σῶμα τῆς ὁποίας δὲν εἶχε ἐναποτεθεῖ στὸν τάφο. Συνεπῶς, οἱ δύο πυξίδες καὶ τὰ τρία καλύμματα εἶχαν χρησιμεύσει ὥς πέντε μικρὰ δοχεῖα γιὰ προσφορές. Μέσα στὴ μικρότερη πυξίδα (ἄρ. Π 8) βρέθηκαν ἓνα διάτρητο στὴν κορυφὴ θαλασσινὸ ὄστρεο, ἔξι μικρὰ ὀστέινα ἐπιπεδόκυρτα ἀντικείμενα, ἓνα μικρὸ ὀστέινο δισκάριο, σπασμένο σὲ κομμάτια, καὶ πλῆθος

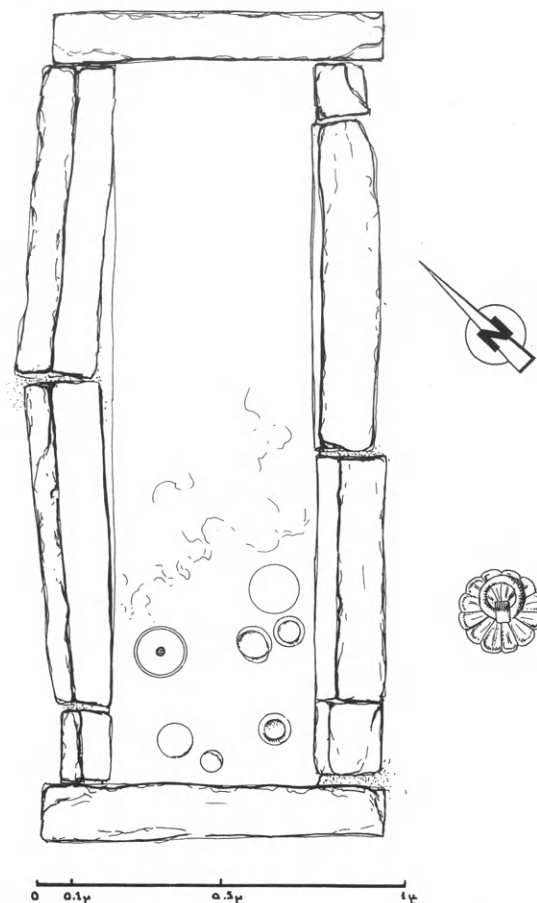
25. Οἱ πλάκες εἶχαν συν. μῆκ. 2.30 μ., πλάτ. 0.83 μ. καὶ πῶχ. 0.11 μ.

26. Τὸ μῆκος τῆς σαρκοφάγου (2 μ.) δὲν συνεπάγεται ὅπωςδήποτε ὅτι ὁ νεκρὸς ἦταν ἐνήλικο ἄτομο. Βλ. π.χ. τὴν ταφὴ μικροῦ κοριτσιοῦ σὲ μαρμάρινο κιβωτίσχημο τάφο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἐσωτ. διαστ. 1.80×0.55 μ., στίς Φερέες: Ἀδρύμη-Σισμάνη 29 σχέδ. 4.

27. Οἱ πυξίδες καὶ τὰ καλύμματα μεταφέρθηκαν ὅπως βρέθηκαν, γεμάτες μὲ χῶμα, στὸ ἐργαστήριο συντήρησης τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ, ὅπου καὶ ἐγίνε ὁ ἐλεγχος τοῦ περιεχομένου τους, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. παρακάτω. Τὸ χῶμα ἀπὸ κάθε πυξίδα ἔχει κρατηθεῖ γιὰ νὰ ἀναλυθεῖ, ὅποτε γίνεαι δυνατό.

Εἰκ. 12. Τάφος 2. Λεπτομέρεια τοῦ νότιου τμήματος μετὰ τὰ πτερίσματα.

Εἰκ. 13. Τάφος 2 καὶ λαβὴ ἀπὸ τὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου τοῦ πτυκτοῦ κατόπτρου.

ἀπὸ πολὺ μικρὰ ὁστέινα θραύσματα ποὺ ἴσως προέρχονται ἀπὸ ἄλλα δισκάρια (ἀρ. Δ 36). Τὰ ἐπιπεδόκυρτα ἀντικείμενα καὶ τὰ δισκάρια κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦταν πεττοὶ ἢ πεσσοί (πούλια γιὰ τὸ παιγνίδι τῆς πεττείας²⁸). Ἐνα χάλκινο καρφί (ἀρ. Μ 24) ὑπῆρχε μέσα στὸ κάλυμμα τῆς μεγαλύτερης πυξίδας (ἀρ. Π 9). Ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ὑπολοίπων μικρῶν δοχείων δὲν διατηρήθηκαν. Ἐνας μικρὸς χάλκινος κρίκος (ἀρ. Μ 25), ποὺ βρέθηκε πάνω στὸ χῶμα μετὰ τὸ ὁποῖο ἦταν γεμάτο τὸ κυρίως σῶμα τῆς μεγαλύτερης πυξίδας (ἀρ. Π 9), πιθανῶς ἀποτελεῖ ἐξάρτημα τοῦ κατόπτρου.

Τόσο ἡ ἐναπόθεση σὲ τάφο τμήματος πυξίδας, εἴτε μόνον τοῦ κυρίως σώματος εἴτε μόνον τοῦ καλύμματος, ὅσο καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ καλύμματος πυξίδας ἀνεστραμμένου δίπλα στὸ σῶμα τῆς δὲν διαπιστώνονται γιὰ πρώτη φορὰ²⁹. Ἐχει ἐξακριβωθεῖ ἡ πολλα-

28. Πολυδ. Ὄνομ. VII 203, ἰδιαίτ. IX 97.

29. Π.χ. σὲ ταφὴ μικροῦ κοριτσιοῦ σὲ κιβωτιό-

πλή χρήση των πυξίδων τόσο στην καθημερινή ζωή των γυναικών για τη φύλαξη κοσμημάτων και ψμυθίων όσο και ως κτερισμάτων σε τάφους, άλλοτε για την έναπόθεση καλυντικών ή κοσμημάτων, άλλοτε ως δοχείων για προσφορές και άλλοτε χωρίς ενδείξεις χρησιμοποίησης, και συνεπώς ως άπλων ταφικών δώρων· έχει υποστηριχτεί και η λειτουργία τους κάποτε ως ένα είδος κέρνων, πιθανώς και ως θυμιατηρίων³⁰. Ο Μ. Ἀνδρόνικος, με βάση τη διαπίστωση της τοποθέτησης σε τάφους μικρών πυξίδων χωρίς το κάλυμμα τους ή μόνον του καλύμματος, είχε διατυπώσει πριν από πολλές δεκαετίες την υπόθεση ότι δεν αποκλείεται τα άγγεϊα αυτά να είχαν χρησιμοποιηθεί από τους συγγενείς των νεκρῶν ως κέρνοι³¹. Τὴν ἐντύπωση τοῦ κέρνου, με τὴν ἐννοία τῶν πολλῶν μικρῶν δοχείων για προσφορές, δημιουργεῖ καὶ στὸν τάφο τῆς Σαλαμίνας ὁ τρόπος τοποθέτησης τῶν δύο πυξίδων με τὰ καλύμματα τους καὶ τοῦ καλύμματος ἀπὸ τρίτη πυξίδα³². Πυξίδες ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς κτερίσματα σε γυναικεῖες, παιδικές καὶ ἀνδρικές ταφές³³.

Τὰ ὁστέϊνα ἀντικείμενα (πεττοὶ) στὴν πυξίδα ἀρ. Π 8 πιθανῶς ἦταν προσωπικὰ ἀντικείμενα τοῦ ἀτόμου ποὺ ἐνταφιάστηκε. Τὸ θαλασσινὸ ὄστρεο εἶναι τὸ ἓνα τεμάχιο ἀπὸ τὸ δίθυρο ὄστρακο, στὸ ὁποῖο ζεῖ τὸ μαλάκιο μυτίλος ὁ ἐδώδιμος (μύδι). Σύμφωνα με εἰδικούς ἐπιστήμονες ἡ μικρὴ διαμπερὴς ὀπή στὴν κορυφὴ τοῦ ὁστρέου προέρχεται ἀπὸ ἓνα θαλάσσιο σαρκοφάγο σαλιγκάρι, τὸ ὁποῖο διατρυπᾷ τὸ κέλυφος καὶ κατατρώνει τὸ μαλάκιο. Τέτοιες ὀπές δὲν εἶναι σπάνιες στὰ συγκεκριμένα θαλασσινὰ ὄστρεα. Συνεπῶς τὸ ὄστρεο ποὺ βρέθηκε μαζί με τοὺς πεττούς στὴν πυξίδα ἀρ. Π 8 δὲν αποκλείεται νὰ εἶχε χρησιμεύσει καὶ αὐτὸ ὡς πούλι, καθὼς στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ ἐρμηνεία τῆς προσφορᾶς τροφῆς φαίνεται ἀστήρικτη.

σχημο τάφο μικρῶν διαστάσεων στὸ Μιχαλίτσι τῆς Πρέβεζας, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., εἶχε τοποθετηθεῖ, μεταξύ ἄλλων, μόνον τὸ κυρίως σῶμα πυξίδας, «ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρχον ἄνθρακες καὶ ὀστάρια, ἴσως ἐκ τῆς καύσεως μικροῦ ζώου»: Βοκοτοπούλου 1973, 220 κέ. Σὲ τάφο στὸ Γαλαξείδι περιλαμβανόταν στὰ πολυπληθὴ κτερίσματα καὶ ἓνα πήλινο κάλυμμα πυξίδας: Β. Πετράκος, *ΑΔ* 27, 1972, Β2, 375. Σὲ τάφο ὁμοίως με πλῆθος κτερισμάτων καὶ μόνο μία ταφή στὸ Θύρρειον Αἰτωλοακαρνανίας, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., περιείχοντο ἐκτὸς ἀπὸ πυξίδες μαζί με τὰ καλύμματα τους καὶ τρεῖς μικρὲς κυλινδρικές πυξίδες χωρίς κάλυμμα, καθὼς καὶ δύο καλύμματα ἀπὸ ἄλλες πυξίδες. Σὲ ἄλλο τάφο τῆς πρώιμης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς στὴ Θεσσαλονίκη τὸ κάλυμμα μελαμβανοῦς ἀττικῆς πυξίδας βρέθηκε ἀνεστραμμένο δίπλα τῆς: Ν. Χ. Κοτζίδης, Ὁ παρὰ τὸ ἀεροδρόμιον τῆς Θεσσαλονίκης (Σέδες) Γ' τάφος, *ΑΕ* 1937, Γ', 891 κέ. εἰκ. 25 καὶ 26. Πὰ τὴν εὕρεση πυξίδων χωρίς τὸ σῶμα ἢ τὸ κάλυμμα τους σε τάφους πολλῶν ἄλλων περιοχῶν (Βέροιας, Πέλλας, Ὀλύνθου, Ἄργους, Σπάρτης) βλ. Δρούγου - Τουράτσου 177 με σημ. 12. Λιμπάκη-Ἀκαμάτη 248 με σημ. 451.

30. Πὰ τὴ χρήση τῶν πυξίδων βλ. Δρούγου - Τουράτσου 140-142, με βιβλιογραφία. Β. Ἀλαμανῆ - Κ. Τζαναβάρη, Πήλινες πυξίδες ἀπὸ τὴ Βέροια. Χρονολογικὲς ἐνδείξεις, *Β' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Πρακτικά, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989* (Ἀθήνα 1990) 158, 159. Λιμπάκη-Ἀκαμάτη 246, 248. Kotitsa 182-184. Πὰ τὴ χρήση τῶν πυξίδων ὡς δοχείων γιὰ θυμιάματα, τῶν λιβανωτῶν ἢ λιβανωτρίδων βλ. Γ. Ι. Δεσπίνη, Ἀνδριάς ἱερείας ἐκ Μεσσήνης, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον Β'* (1966) 235 πίν. XXXIX, α, γ. S. R. Roberts, *The Attic Pyxis* (Chicago 1978) 3.

31. Μ. Ἀνδρόνικος, Ἑλληνιστικὸς τάφος Βεροίας, *ΑΕ* 1955, 42 κέ.

32. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρακτικὴ τῆς ἐναπόθεσης σε τάφους τμήματος πυξίδας ἔχει διαπιστωθεῖ σε πολλὰ περιοχὲς καὶ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. δείχνει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ περιορισμένο τοπικὸ ἔθιμο καὶ ὅτι δὲν ἀφορᾷ μόνον στίς πυξίδες τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

33. Kotitsa 183 κέ. (ἀναφέρεται παρὰδειγμα πυξίδων σε ταφή στὴ Βέροια, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς ἀνδρική με βάση τὴν εὕρεση σιδερένιου σασωτήρα).

Τὰ δύο τμήματα τοῦ πτυκτοῦ κατόπτρου, δηλαδή τὸ κάλυμμα καὶ ὁ κύριος δίσκος, ἦταν ἀποχωρισμένα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, δίπλα στὰ ἀγγεῖα καὶ τοποθετημένα – σὲ ἀπόσταση μεταξύ τους γύρω στὰ 0.25 μ. – ἔτσι ὥστε νὰ ἔχουν στραμμένη πρὸς τὰ πάνω τὴν ἐπιφάνεια μὲ τὸ περιχέλωμα (εἰκ. 12). Στὸν πυθμένα τῆς σαρκοφάγου ἀκουμποῦσαν ὡς πρὸς τὸν κύριο δίσκο ἡ ἐπιφάνεια κατοπτρισμοῦ καὶ ὡς πρὸς τὸ κάλυμμα ἡ κύρια ὄψη του, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπῆρχε τὸ ἔλασμα μὲ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση. Στὸ κέντρο τοῦ κύριου δίσκου ὑπῆρχε, προφανῶς ἄλλοτε ἐπικολημένη, ἡ δευτερεύουσα λαβὴ τοῦ κατόπτρου ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν ἔλκυση τοῦ δίσκου, ὥστε νὰ φανεῖ ἡ κατοπτρίζουσα ἐπιφάνεια, τὴν ὁποία προστάτευε τὸ κάλυμμα, ὅταν τὰ δύο τμήματα ἦταν συναρμωσμένα. Ἡ λαβὴ αὐτὴ ἔχει βάση σὲ σχῆμα ρόδακα, ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο στὸ κέντρο, ὅπου σχηματίζεται ταινιόσχημη θηλιά μὲ περασμένο σὲ αὐτὴ μικρὸ κρίκο (εἰκ. 13).

Ἡ ἀρχικὴ ἐντύπωση κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἦταν ὅτι στὸν τάφο εἶχαν τοποθετηθεῖ δύο χάλκινα κάτοπτρα· ὅταν ὅμως ἀνασηκώθηκε τὸ κάλυμμα, φάνηκαν τὸ σπασμένο σὲ πολλὰ κομμάτια ἔλασμα μὲ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση μαζὶ μὲ τεμάχια μολύβδου. Πλησιέστατα στὸ κάλυμμα βρίσκονταν καὶ τὰ ὑπόλοιπα χάλκινα ἐξαρτήματα τοῦ πτυκτοῦ κατόπτρου, δηλαδή ἡ κύρια λαβὴ γιὰ τὴν ἀνάρτησή του σὲ σχῆμα ὠμέγα, τὸ ὀρθογώνιο ἀναδιπλωμένο ἔλασμα γιὰ τὴν προσαρμολογίᾳ τῆς λαβῆς στὸ πάνω μέρος τοῦ καλύμματος, λίγα μικρὰ κομμάτια ἀπὸ ἄλλο ἔλασμα καὶ ἓνα μικρὸ στέλεχος, πιθανότατα ὁ γίγγλυμος γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ κύριου δίσκου μὲ τὸ κάλυμμα, καθὼς καὶ ἓνα μικρὸ θολωτὸ ἔλασμα μὲ διαμπερὴ ὀπὴ στὸ κέντρο, τὸ ὁποῖο βρῆκε τὴ θέση του κατὰ τὴ συντήρηση καὶ συγκόλληση τοῦ ἐλάσματος μὲ τὴν παράσταση.

Συνεκτιμώντας τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα – τὴν ἐναπόθεση τοῦ κατόπτρου κοντὰ στὰ πόδια τοῦ ἀτόμου ποὺ ἐνταφιάστηκε³⁴, τὴ σκόπιμη διάλυση τῶν δύο τμημάτων του, τὴ

34. Περισσότερο ἀναμενόμενη εἶναι ἡ τοποθέτηση τοῦ κατόπτρου κοντὰ στὸν κορμὸ ἢ στὰ χέρια τῶν νεκρῶν, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ ἀπαράβατο κανόνα. Πρβ. τὸ χάλκινο κάτοπτρο ἀρ. Μ 19 στὸν τάφο 5 τοῦ ἴδιου οἰκοπέδου, εἰκ. 2-3, τὸ ὁποῖο ἡ νεκρὴ κρατοῦσε μὲ τὸ δεξιὸ χέρι. Κοντὰ στὸν δεξιὸ πῆχη βρέθηκε χάλκινο κάτοπτρο σὲ τάφο στὴν Ἀθήνα: Χαριτωνίδης 17, τάφος LXXXVIII, ἀρ. 1. Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο σὲ κεραμοσκεπὴ τάφο στὰ Νέα Παλάτια Ὁρωποῦ εἶχε τοποθετηθεῖ στὸ κεντρικὸ του τμήμα: Λ. Κρανιώτη, Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὸν Ὁρωπὸ, ΑΕ 1984, 111. Ἀνάμεσα στὸν δεξιὸ πῆχη καὶ τὸν κορμὸ εἶχε τοποθετηθεῖ πτυκτὸ κάτοπτρο σὲ τάφο στὴ Δημητριάδα, ἀλλὰ μέσα σὲ ἀβαθὴ πῆληνη λοπάδα καὶ καλυμμένο μὲ τεμάχιο ὑφάσματος: Ἀρβανιτόπουλος II 67. Κοντὰ στὰ γόνατα τῆς νεκρῆς μαζὶ μὲ διαλυμένο ἐπίχρυσο χάλκινο στεφάνι βρέθηκε πτυκτὸ κάτοπτρο σὲ τάφο κοντὰ στὴ Θήβα: Παπαδάκης 127. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ

κορμοῦ εἶχε τοποθετηθεῖ πτυκτὸ κάτοπτρο σὲ γυναικεῖα ταφὴ σὲ λίθο στὴν Ἡλεία: Ἀραπογιάννη 197 εἰκ. 77. Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο σὲ τάφο τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. στὴν Κόρινθο εἶχε τοποθετηθεῖ μαζὶ μὲ τριχολαβίδα στὴν περιοχὴ τοῦ κορμοῦ: Pemberton 300, τάφος 1963-10. Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. βρέθηκε κοντὰ στὸ κρανίον τῆς νεκρῆς σὲ ταφὴ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. κοντὰ στὸ Αὐγεῖον Ἡλίδας: Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, ΑΔ 28, 1973, Β1, 203 πίν. 163γ. Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο εἶχε τοποθετηθεῖ κοντὰ στὸν ἀριστερὸ ὦμο τῆς νεκρῆς σὲ κιβωτιόσχημο τάφο στὰ Χανιά: Ἰ. Α. Παπαποστόλου, ΑΔ 30, 1975, Β2, 347 πίν. 252α-β. Παραδείγματα ὑστερότερης ἐποχῆς (1ου αἰ. μ.Χ.): Δαβάρας 132, 136 (τάφος 1) πίν. 35α (τὸ ἀπλὸ δισκοειδὲς κάτοπτρο κρατοῦσε ἡ νεκρὴ πάνω στὸ σῶμα μὲ τὸ δεξιὸ χέρι), 150 (τάφος 2) πίν. 39β (τὸ κάτοπτρο ἦταν δίπλα στὸ ἀριστερὸ ἰσχίον μὲ τὴ λαβὴ του κοντὰ στὸ ἀριστερὸ χέρι). Ὡστόσο, ἔχουν βρεθεῖ κάτοπτρα καὶ

μεταξύ τους απόσταση, την τοποθέτησή τους έτσι ώστε να έχουν γυρισμένη προς τα πάνω την επιφάνεια που δίνει την έντύπωση πινακίου, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο είχαν χρησιμοποιηθεί τα πήλινα αγγεία – μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τόσο το κάλυμμα όσο και ο κύριος δίσκος του κατόπτρου είχαν χρησιμεύσει ως άβαθη δοχεία, ως ένα είδος πινακίων, για προσφορές, από τις οποίες δεν διατηρήθηκαν υπολείμματα³⁵.

Παρεμφερής ως προς τη χρήση φαίνεται η περίπτωση του πτυκτού κατόπτρου που βρέθηκε σε γυναικεία ταφή μέσα σε πίθο, του τέλους του 4ου ή των αρχών του 3ου αι. π.Χ., στους Λειβανάτες, στην Τριανταφυλλιά της ανατολικής Λοκρίδας³⁶. Έκεί δεν είχε γίνει αποχωρισμός των δύο τμημάτων του κατόπτρου, ωστόσο το τελευταίο είχε τοποθετηθεί με το κάλυμμα όπου και το έλασμα με την ανάγλυφη παράσταση προς τα κάτω, έτσι ώστε στραμμένη προς τα πάνω να είναι η επιφάνεια με το περιχέλιωμα του κύριου δίσκου, ή οποία στην πραγματικότητα αποτελεί την κάτω επιφάνεια του πτυκτού κατόπτρου. Πάνω στην επιφάνεια αυτή, ώσαν να πρόκειτο για πινάκιο, είχαν αποθεθεί δώδεκα αστράγαλοι³⁷.

Δεν αποκλείεται ανάλογη χρήση να είχε και ο δίσκος πτυκτού κατόπτρου που είχε τοποθετηθεί ως κτέρισμα σε ταφή σε μεγάλο πίθο στην περιοχή του χωριού Μάζι της Σκιλλουντίας Ήλειας, του τέλους του 4ου αι. π.Χ.³⁸ Ο πίθος, ο οποίος περιείχε τρεις σκελετούς, βρέθηκε αδιατάρακτος και με πολύ καλά φραγμένο το στόμιο. Δίπλα σε έναν από τους σκελετούς υπήρχαν ένας άβαφος και ένας μελαμβαφής λύχνος, μία μελαμβαφής πυξίδα, μία οϊνοχόη και ο κύριος δίσκος από χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο. Σύμφωνα με την περιγραφή της ανασκαφής ο δίσκος, ο οποίος έχει λεία την επιφάνεια κατοπτρισμού και φέρει ομόκεντρους δακτύλιους στην κάτω επιφάνεια, όπως στα πτυκτά κάτοπτρα του

κοντά στα άκρα πόδια της νεκρής. Π.χ., σε τάφο του τέλους του 5ου αι. π.Χ. στην Κέρκυρα όλα τα κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία ένα χάλκινο ψέλιο και ένα χάλκινο κάτοπτρο με λαβή, ήταν τοποθετημένα στα κάτω άκρα της νεκρής: Γ. Άρβανίτου-Μεταλληνού, Ειδήσεις από τη βόρεια νεκρόπολη της αρχαίας Κέρκυρας, *ΑΑΑ* 29-31, 1996-1998, 18 (τάφος 16). Σε άλλο τάφο στο Θύρρειον χάλκινα κάτοπτρα και πήλινα αγγεία είχαν τοποθετηθεί στα πόδια του νεκρού: Ζαφειροπούλου 540 πίν. 365γ. Ύστερότερο παράδειγμα: Μ. Παυλογιώργη, *Μνημεία του δυτικού νεκροταφείου του Ίζρωπου* (Αθήνα 1998) 146, τάφος 42, σχέδ. 48.

35. Οι προσφορές θα μπορούσαν να είναι π.χ. καρποί. Κάστανα, φουντούκια, ρόδια, σταφύλια, όρισμα από τα οποία είχαν τοποθετηθεί μέσα σε πήλινα αγγεία, έχουν διαπιστωθεί π.χ. σε μαρμαρινούς κιβωτιόσχημους τάφους, του τέλους του 5ου αι. π.Χ., στις Φερέες: Αδρύμη-Σισμάνη 32 (τάφος 14) και

33 αρ. 3 και 4, 33 (τάφος 15), 36 (τάφος 17). Αμύγδαλα, φουντούκια, μικρό ρόδι και σύκα έχουν βρεθεί μέσα σε πλεκτό καλαθάκι σε κιβωτιόσχημο τάφο του α' μισού του 2ου αι. π.Χ. στη Λάρισα: Ά. Τζιαφάλης, *ΑΔ* 35, 1980, Β1, 281 (τάφος 5) πίν. 131α-δ.

36. Onassoglou 442-444 εικ. 1.

37. Χαρακτηριστική είναι η καταγραφή της Onassoglou 442-444 με τις παρατηρήσεις της κατά την ανασκαφή του τάφου: "(...) hatte sich zwischen allem Bruch ein intaktes bronzenes Tellerchen, so schien es zunächst, erhalten, auf dem zwölf Astragale lagen. Als diese entfernt waren und das "Tellerchen" umgedreht wurde, sahen wir uns dem schönen Reliefkopf einer Frau gegenüber, der die Unterseite verzierte. Es handelte sich also um die beiden ineinandergelegten Scheiben eines Klappspiegels, der im Grab als Behälter für eine Gabe gedient hatte".

38. Πά τον πίθο και τα κτερίσματα βλ. Προσκυνητοπούλου 111, 112 κέ.

τύπου Β του Züchner, «σώζει ἵχνος μολύβδου στὸ σημεῖο ὅπου θὰ στερεωνόταν ὁ γίγλυμος, ὁ ὁποῖος ἐφάρμοζε καὶ σὲ μία, μήκ. 0.028 μ., ἐντομή τῆς περιφέρειας τοῦ δίσκου»³⁹. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ δίσκος πρὶν τοποθετηθεῖ στὸν τάφο ἀποσπάστηκε ἀπὸ ἀρχικὰ πτυκτὸ κάτοπτρο. Μήπως γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἓνα εἶδος πινακίου γιὰ προσφορές; Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ φύλο τοῦ νεκροῦ (ἄνδρας ἢ γυναίκα) δὲν θὰ εἶχε ἰδιαίτερη σημασία, ἐφόσον ὁ δίσκος δὲν εἶχε πλέον τὴν ἔννοια τοῦ κατόπτρου.

Ἡ εὕρεση μόνον ἑνὸς μεγάλου σιδερένιου καρφιοῦ – στὴ ΝΑ. γωνία τῆς σαρκοφάγου – φαίνεται δυσεξηγήτη καὶ πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσει. Μὲ βάση ἓνα παράλληλο ἀπὸ τὸν κοσμημένο μὲ τοιχογραφίες κιβωτίοσχημο τάφο ΙΙΙ τοῦ τύμβου Α τῆς Αἵνειας⁴⁰, θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι καὶ στὸν τάφο τῆς Σαλαμίνας τὸ καρφί, στερεωμένο ἀρχικὰ ἀνάμεσα στὰ λιθάρια πὺν στήριζαν τὴν πρόσθετη σειρὰ τῶν λιθοπλίνθων πάνω στὸ χεῖλος τῆς σαρκοφάγου, εἶχε χρησιμεύσει γιὰ τὴν ἀνάρτηση τοῦ κατόπτρου. Ὡστόσο, τὸ ἀρχικὰ ἀναρτημένο ἀπὸ τὸ τοίχωμα τοῦ τάφου τῆς Αἵνειας πτυκτὸ κάτοπτρο βρέθηκε 0.20 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὰ τοποθετημένα στὸ δάπεδο καὶ γύρω ἀπὸ τὴν τεφροδόχο ὑδρία-κάλπη ὑπόλοιπα κτερίσματα, καθὼς καὶ μὲ τοὺς δύο δίσκους τοῦ τὸν ἓναν ἐπάνω στὸν ἄλλο. Ὁ τρόπος εὕρεσης τοῦ κύριου δίσκου καὶ τοῦ καλύμματος τοῦ πτυκτοῦ κατόπτρου στὸν τάφο τῆς Σαλαμίνας, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὸν τρόπο τοποθέτησής τους κοντὰ στὰ πέντε πῆλινα μικρὰ δοχεῖα, ἀποκλείει τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἀρχικῆς ἀνάρτησής του ἀπὸ τὸ τοίχωμα τοῦ τάφου. Τὸ σιδερένιο καρφί εἴτε εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀνάρτηση προσφορᾶς ἀπὸ φθαρτὸ ὑλικὸ (π.χ. ταινίας) εἴτε προέρχεται ἀπὸ ξύλινο φορεῖο⁴¹, πάνω στὸ ὁποῖο δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε ἀποτεθεῖ ὁ νεκρὸς προγενέστερης ταφῆς, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Τὸ μετάλλινον κάτοπτρο κατὰ κανόνα δὲν κατασκευάζεται γιὰ ἀποκλειστικὰ νεκρικὴ χρῆση⁴², ὅπως πιθανῶς συμβαίνει κυρίως π.χ. μὲ τὰ ἐπίχρυσα πῆλινα περιδέρεια καὶ ἐνώ-

39. Αὐτόθι 114 ἀρ. Μ 1118.

40. Ἰ. Βοκοτοπούλου, Οἱ ταφικοὶ τύμβοι τῆς Νέας Μηχανιώνας, *Πρακτικὰ τοῦ ΧΠ Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας*, Ἀθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983 Β' (Ἀθήνα 1988) 28 πίν. 8,3. Ἡ ἴδια, Ἡ ὑδρία τῆς Αἵνειας, *Ἀμνηστὺς. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο* (Θεσσαλονίκη 1987) 157 πίν. 27 (ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου ΙΙΙ). Βοκοτοπούλου 1990, 52.

41. Ὁξειδωμένα σιδερένια καρφία, πὺν ὑποδηλώνουν ξύλινο φορεῖο, βρέθηκαν ἐπίσης στοὺς κιβωτίοσχημους τάφους 6 καὶ 8, καθὼς καὶ στὴν πόρινη σαρκοφάγο 7, τοῦ ἴδιου οἰκοπέδου.

42. Τὴν εὐθὺς ἐξαρχῆς κατασκευὴ γιὰ χρησιμοποίηση ὡς κτερίσματος σὲ τάφο ἑνὸς ἐντελῶς ἰδιότυπου καὶ ἔως σήμερα ἀπαρρήλιστα χάλκινου πτυκτοῦ κατόπτρου μὲ δύο καλύμματα, διακοσμημένα καὶ τὰ δύο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, καὶ ἐπὶ πλέον μὲ λαβὴ γιὰ κράτημα ἔχει ὑποστηρίξει ὁ Thimme 192,

197 κέ., μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ἐπικόλληση στὸ περιχέλωμα τοῦ γίγλυμου πὺν λείπει σήμερα, καὶ κυρίως τῆς λαβῆς γιὰ τὸ κράτημα, δὲν προσιδιάζει σὲ κάτοπτρο προορισμένο γιὰ συχνὴ χρῆση στὸν γυναικωνίτη, καθὼς καὶ μὲ βάση τὴν ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων πὺν συνδέονται μὲ τὸν κόσμον τῶν νεκρῶν. Τὸ κάτοπτρο αὐτό, γιὰ τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὡς τόπος προέλευσης ἢ Θεσσαλονίκη, ἀποδίδεται σὲ ἐργαστήριον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, πιθανῶς στοὺς Λοκροὺς Ἐπιζεφύριους. Σύμφωνα μὲ τὸν Thimme 195 ὄχι μόνον τὰ πρωιμότερα πτυκτὰ κάτοπτρα μὲ διπλὸ κάλυμμα, γνωστὰ ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑστερότερα πτυκτὰ κάτοπτρα ἐμφανίστηκαν κατὰ κύριον λόγον γιὰ ταφικὴ χρῆση. Πάντως, τὸ ἐπιχείρημα πὺν προσκομίζεται γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀποψῆς αὐτῆς, ὅτι πολλὰ διακοσμητικὰ ἐλάσματα πτυκτῶν κατόπτρων κοσμοῦνται μὲ σκηνὲς μάχης μεταξὺ πολεμιστῶν, σκηνὲς Πιγαντομαχίας, Ἀμαξονομαχίας κ.ἄ., οἱ ὁποῖες δύσκολα προσιδιάζουν σὲ γυναικωνίτη, δὲν

τια, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ ὑποκατάστατο πραγματικῶν κοσμημάτων ἀπὸ χρυσὸ γιὰ τοὺς λιγότερο πλούσιους⁴³. Τὸ κάτοπτρο εἶναι ἓνα προσωπικὸ ἀντικείμενο ποὺ χρησίμευε στὴν κάτοχό του γιὰ νὰ καθρεφτίζεται καὶ νὰ καλλωπίζεται, ὅσο ζοῦσε, σύμφωνα μὲ τὴν ἔμφυτη γυναικεῖα φιλαρέσκεια. Ἔτσι τὸ κάτοπτρο ἀποβαίνει ἓνα σύμβολο τῆς καλλονῆς καὶ τῆς νεότητος τῆς γυναίκας⁴⁴. Ἡ ἀπεικόνιση θνητῶν γυναικῶν ἀλλὰ καὶ θεαινῶν ποὺ κρατοῦν κάτοπτρο στὴ μελανόμορφη καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἐρυθρόμορφη ἀγγειογραφία, τὸ γεγονός ὅτι τὸ κάτοπτρο ἀποτελεῖ σχεδὸν ἀναπόσπαστο στοιχεῖο στὶς παραστάσεις γυναικωνίτη⁴⁵, τὰ εἰδῶλια γυναικείων μορφῶν ποὺ κρατοῦν κάτοπτρο, ἡ ἀπεικόνιση τῆς νεκρῆς μὲ κάτοπτρο σὲ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., ἡ φιλολογικὰ μαρτυρημένη ἀνάθεση τοῦ κατόπτρου στὴν Ἀφροδίτη ἀπὸ ἑταῖρες, ὅταν πλέον ὁ ἀδυσώπητος χρόνος ἄφηνε πάνω τους τὰ σκληρὰ του σημάδια⁴⁶, καὶ ἡ ἀνάθεση κατόπτρων σὲ ἱερὰ θεοτήτων ποὺ προστάτευαν καὶ εὐλογοῦσαν τὴ γυναικεῖα γονιμότητα, ὅπως π.χ. στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρώννα⁴⁷, φανερῶνουν πόσο στενὰ συνδέεται μὲ τὴ γυναῖκα τὸ κάτοπτρο ὡς ὄργανο γιὰ τὸν καλλωπισμὸ καὶ τὴν ἀνάδειξη τῆς θηλυκότητάς της⁴⁸.

εὐσταθεῖ. Ἐχει ἀποδειχθεῖ ὅτι σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὰ διακοσμητικὰ ἐλάσματα τῶν πτυκτῶν κατόπτρων ἔχουν ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ σὲ αὐτὰ, προερχόμενα ἀπὸ τὴν κόσμιση ἀγγείων ἢ ἀμυντικῶν ὅπλων. Βλ. Schwarzaier 19 κέ. Τὴν παραγωγή πτυκτῶν κατόπτρων γιὰ χρῆση στὴν καθημερινή ζωὴ ὑποδηλώνουν καὶ εἰδῶλια γυναικῶν ποὺ κρατοῦν πτυκτὸ κάτοπτρο, ὅπως τὸ προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά. Züchner 134 εἰκ. 61.

43. Τέτοια ἐπὶχρυσὰ πῆλινα κοσμήματα ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλοὺς τάφους τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Πὰ τὰ κοσμήματα αὐτὰ ἔχει ὑποστηριχθεῖ μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι δὲν εἶχαν πάντα ἀποκλειστικὰ νεκρικὸ προορισμό, καθὼς ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ ἱερὰ. Βλ. In. Blanck, Griechische Goldschmuckimitationen des 4. Jahrhunderts v. Chr., *AntW* 7, 1976, 27. M. Maass, Ein Terrakottaschmuckfund aus dem Zeitalter des Alexanders d. Gr., *AM* 100, 1985, 324 κέ. Ἀντιθέτως, τὴν παρασκευὴ τους μόνο γιὰ τὴν κτέριση τῶν νεκρῶν εἶχε ἀποδεχθεῖ ὁ R. Lullies, *Vergoldete Terrakotta-Appliken aus Tarent (RM, Erg. 7, Heidelberg 1942)* 43 κέ. Πὰ τίς πῆλινες ἀπομιμήσεις πτυκτῶν κατόπτρων ἡ Schwarzaier 53 εἰκάζει τὴ νεκρική τους χρῆση, ἔστω καὶ ἐὰν δὲν ἔχει βεβαιωθεῖ ἡ εὐρεσί τους σὲ τάφους.

44. L. Balensiefen, *Die Bedeutung des Spiegelbildes als ikonographisches Motiv in der antiken Kunst* (Tübingen 1990) 28.

45. Robinson 1941, 163.

46. Βλ. π.χ. Παλ. Ἀνθ. 6, 18· 6, 210. Μ. Πωλο-

γώρη, Παιδικὴ ταφὴ στὴν Ἡλιούπολη, *ΑΕ* 1995, 236.

47. Μία ἀξιόλογη συλλογὴ χάλκινων κατόπτρων ἀπὸ τὸ ἱερὸ, κυρίως τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἐκτίθεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Βραυρώννας. Βλ. ἰδιαίτερα τὸ χάλκινο κάτοπτρο μὲ τὴν περίτεχνη λαβὴ γιὰ κράτημα, ὅπου ἀποδίδονται Σειρήνες καὶ πετεινοὶ (ἀρ. BE 118), τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀνάθημα στὴν Ἀρτέμιδα Βραυρωνία ἀπὸ τὴν Ἰππύλλα, θυγατέρα τοῦ Ὀνήτορος. Ἰ. Παπαδημητρίου, *Ἔργον* 1961, 33 εἰκ. 28.

48. Στὴν πρόσφατη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα διατυπώνονται σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ταύτισης τοῦ ἐνταφιασθέντος μὲ γυναῖκα μὲ βάση τὸ κάτοπτρο. Βλ. σχετικὰ S. Houby-Nielsen, *Grave Gifts, Women, and Conventional Values in Hellenistic Athens*, στὸ P. Bilde *et al.* (ἐπιμ.), *Conventional Values of the Hellenistic Greeks, Studies in Hellenistic Civilization VIII* (Aarhus 1997) 220-262, ἰδιαίτ. 222, 224, ὅπου ἡ τοποθέτηση κατόπτρων σὲ ἀνδρικές ταφές θεωρεῖται πολὺ πιθανή, καθὼς στὴν καθημερινή ζωὴ κατόπτρα μπορούσαν νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ ἄνδρες γιὰ διάφορους σκοποὺς, ὅχι ἀποκλειστικὰ γιὰ καλλωπισμό. Τὴν τοποθέτηση κατόπτρων σὲ ἀνδρικές ταφές ἀποδέχεται καὶ ὁ Eiring 146-148, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὴ ματαιοδοξία τοῦ καλλωπισμοῦ διέθεταν σὲ ὅλες τίς ἐποχὲς καὶ ἄνδρες. Ἐνα ἄλλο ἐπιχείρημα ποὺ προβάλλεται εἶναι ἡ ἀπεικόνιση σὲ κιονίσκο στὸν Κεραμεικὸ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Δήμαρχος | Φίλωνος | Φαληρεὺς καὶ κάτω ἀπὸ κλάδο φοῖνικα νικῆσας |

Ἰδιαίτερα τὸ πτυκτὸ κάτοπτρο ὡς ἓνα ἀκριβὸ ἀπόκτημα μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ καὶ οἰκογενειακὸ κειμήλιο· γι' αὐτὸ δὲν εἶναι σπάνια ἡ περίπτωση κατόπτρων ποὺ χρησιμοποιοῦντο γιὰ μακρότατο χρονικὸ διάστημα, κάποτε μεγαλύτερο τῆς μιᾶς ἢ ἀκόμα καὶ τῶν δύο γενεῶν, πρὶν τοποθετηθοῦν ὡς κτερίσματα σὲ τάφους⁴⁹.

Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις δὲν ἀποκλείεται ἡ σκόπιμη θραύση τοῦ κατόπτρου, ὁπότε ἴσως πρόκειται γιὰ ταφικὸ ἔθιμο συνδεδεμένο μὲ ἰδιαίτερες δοξασίες. Στὴ Δημητριάδα στὸ βάθος τοῦ λάκκου, ὅπου εἶχε ἀποτεθεῖ μαρμάρινη κυλινδρική τεφροδόχος κάλπη, βρέθηκε μόνον τὸ ἐλλιπῶς σωζόμενο κάλυμμα χάλκινου πτυκτοῦ κατόπτρου μὲ προτομὴ Ἀφροδίτης στὸ ἔλασμα⁵⁰. Κατὰ τὸν ἀνασκαφέα τὸ κάτοπτρο θὰ ἀνῆκε σὲ παλαιότερο τάφο ποὺ ἐξαφανίστηκε ἐντελῶς κατὰ τὴν κατάχωση τῆς κάλπης. Ὡστόσο, στὴν πιὸ πρόσφατη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα φαίνεται πιθανότερος ὁ συσχετισμὸς μὲ τὸ τεφροδόχο σκεῦος τοῦ καλύμματος αὐτοῦ τοῦ πτυκτοῦ κατόπτρου, τὸ ὁποῖο βεβαίως χωρὶς τὸν κύριο δίσκο μὲ τὴν ἐπιφάνεια κατοπτρισμοῦ δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει πρακτικὴ χρῆση⁵¹. Σὲ τάφο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων στὴ Σάμο ἓνα ἀπλὸ χάλκινο κάτοπτρο βρέθηκε σπασμένο σὲ ἑξὶ κομμάτια, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν ἀνασκαφέα «εἶναι πολὺ φθαρμένα, φαίνεται ὅμως ὅτι ἔχουν κοπεῖ μὲ πρόθεση καὶ δὲν εἶναι τυχαία ἡ καταστροφή τοῦ ἀντικειμένου»⁵². Σὲ ἄλλο τάφο

ἐμπρυτα|νείωι, τῶν χρόνων μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνὸς κυκλικοῦ ἀντικειμένου, κρεμασμένου μὲ πολὺ μακρὸν ἱμάντα ἀπὸ καρφί, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς κάτοπτρο, ὅμως ἀρκετὰ διστακτικὰ καὶ παρὰλληλα μὲ ἄλλες ἐρμηνεῖες. Βλ. W. Peek, *Inscriptionen. Ostraka, Fluchtafeln, Kerameikos* III (Berlin 1941) 44-47 (Spiegel, Medaillon, Tympanon, Ball – τὸ τελευταῖο μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη). *IG* II² 7598 (κυκλικὸ κάτοπτρο;). Ὡστόσο, ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ ὡς κάτοπτρου δὲν εἶναι καθόλου βέβαιη, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τὸ δεύτερο τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ κυκλικὸ ἀντικείμενο δὲν διαθέτει λαβὴ ἀνάρτησης καὶ τὰ δύο ἄκρα τοῦ ἀναδιπλωμένου ἱμάντα φαίνονται προσαρτημένα, κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, στὴν περιφέρειά του, πράγμα ἀρκετὰ παράδοξο γιὰ κάτοπτρο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι παρόμοιο ἀντικείμενο στὴν τοιχογραφία τῆς δυτικῆς πλευρᾶς στὸν τάφο Π τοῦ τύμβου Α τῆς Αἰνείας θεωρεῖται πιθανότατα ὡς σφαῖρα, ἴσως μέσα σὲ δίχτυ γιὰ τὴν εὐκολότερη ἀνάρτηση, ὅπως ὅμοια ἀντικείμενα ποὺ ἀπαντῶνται συχνὰ σὲ ἀγγειογραφίες, εἴτε κρεμασμένα στὸν τοῖχο εἴτε στὸ χέρι ἀνδρικῶν ἢ γυναικείων μορφῶν: Βοκοτοπούλου 1990, 44 καὶ σημ. 78 σχέδ. 14 πίν. 3, 23γ, 25α. Μία ἄλλη πιθανὴ ἐρμηνεία γιὰ τὸ κυκλικὸ ἀντικείμενο στὸν κιονίσκο εἶναι ἡ ἀπεικόνιση δίσκου μέσα σὲ θήκη, ἀποδοσμένη ἄλλοτε μὲ χρῶμα. Ὡς πρὸς τὸν δίσκο πρβ. τὴ στήλη τοῦ ἀθλητῆ μὲ κλάδο

φοῖνικα στὸ χέρι, σύμβολο νίκης, στὸ Μουσεῖο τῆς Μυτιλήνης: E. Pfuhl - H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs* I (Mainz 1977) 88 ἀρ. κατ. 147 πίν. 33. Ἡ ἀναφορὰ εὔρεσης κατόπτρων σὲ ἀνδρικές ταφές, ὑπὸ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὅτι τὸ φύλο τοῦ νεκροῦ ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ μὲ ἐξέταση τοῦ σκελετοῦ ἀπὸ εἰδικὸ ἐπιστήμονα, θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται πολὺ προσεκτικὰ καὶ μὲ ἐνδελεχὴ ἐξέταση ὅλων τῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων – μὴπως τὰ κάτοπτρα χρησιμοποιήθηκαν π.χ. ὡς καλύμματα ἀγγείων ἢ ὡς πινάκια γιὰ προσφορές. Διδακτικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ τάφου 2 τῆς Σαλαμίνας, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Τοποθέτηση πτυκτοῦ κατόπτρου σὲ ἀνδρική ταφή, μολονότι στὸ διακοσμητικὸ ἔλασμα δὲν εἶναι σπάνια ἡ ἀπόδοση σκηνῆς μάχης, δὲν εἶναι γνωστή. Βλ. καὶ Schwarzmaier 20.

49. Βλ. καὶ αὐτόθι 52. Πρβ. καὶ τὸ πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τάφο στὸ Αὐγεῖον Ἡλιδας, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν ἀνασκαφέα εἶναι «κατὰ μίαν πεντηκονταετίαν περίπου παλαιότερον τῶν πηλίνων κτερισμάτων»: Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, *ΑΔ* 28, 1973, Β1, 203.

50. Ἀρβανιτόπουλος IV 193 κέ. εἰκ. 57 κέ.

51. Schwarzmaier σημ. 322 στὴ σ. 53, ἀρ. κατ. 38 (πρώιμος 3ος αἰ. π.Χ.).

52. Κ. Τσάκος, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι στὴ Σάμο, *ΑΔ* 32, 1977, Α, 372 ἀρ. 12.

του 1ου αἰ. μ.Χ. στην Κρήτη ένα άπλο δισκοειδές χάλκινο κάτοπτρο βρέθηκε και πάλι σπασμένο και κατά την άποψη του άνασκαφέα ή θραύση αὐτὴ πιθανῶς ἦταν έσκεμμένη, ὁπότε σχετίζεται με πανάρχαιο ταφικό έθιμο⁵³.

Τὴ σημασία τοῦ κατόπτρου πέρα ἀπὸ τὴ λειτουργία του γιὰ τὸν καλλωπισμὸ ἔχει ὑπογραμμίσει ὁ Thimme, με τὴν ἐπισήμανση ὅτι σὲ πολλοὺς λαοὺς, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ οἱ Ἑτροῦσκοι, τὸ κάτοπτρο ἔχει περιβληθεῖ με τὴν ἀντίληψη μιᾶς ἰδιαίτερης μαγικῆς δύναμης, με τὴν ὁποία συνδέεται καὶ ἡ πίστη στὴ σύλληψη καὶ κατακράτηση μαζί με τὴν εἰκόνα τοῦ καθρεφτιζόμενου καὶ τῆς ψυχῆς του, τοῦ *ειδῶλον* του⁵⁴. Με τὴ συνδρομὴ λαϊκῶν ἐθίμων ποὺ φθάνουν ἔως τὶς μέρες μας, ἀρχαίων μύθων, δοξασιῶν ποὺ συνδέονται με τὰ ὀρφικά διονυσιακὰ μυστήρια, ἀπεικονίσεων σὲ κατωϊταλιωτικὰ ἀγγεῖα, συνηθειῶν τῶν Ἑτρούσκων, ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη γιὰ τὴ μαγικὴ ἱκανότητα τοῦ κατόπτρου νὰ φυλάσσει τὴν εἰκόνα τοῦ νεκροῦ καὶ προχωρεῖ στὸν ἰσχυρισμὸ τῆς διαφύλαξης καὶ προστασίας τῆς ψυχῆς του στὸν τάφο, ἰσχυρῆς με ἓνα ἀπλό πτυκτὸ κάτοπτρο, ἰσχυρότερης με κάτοπτρο τῆς ἴδιας κατηγορίας με διπλὸ κάλυμμα⁵⁵.

Με τὴν ἄποψη αὐτὴ δύσκολα συμβιβάζεται ἡ σκόπιμη θραύση τοῦ κατόπτρου ἢ ἡ ἐναπόθεση σὲ τάφο μόνον τοῦ κύριου δίσκου, ὁ ὁποῖος ἀποσπάστηκε ἀπὸ πτυκτὸ κάτοπτρο.

Σὲ μία ὑπόθεση γιὰ δύο διαδοχικὲς χρήσεις τοῦ τάφου στὴ Σαλαμίνα ὁδηγοῦν ἡ ἀσυνήθιστη προσθήκη τῶν λιθοπλίνθων ἐπάνω στὸ χεῖλος τῆς σαρκοφάγου, τὸ μοναδικὸ μεγάλο σιδερένιο καρφί, ἡ εὕρεση τῶν ὀστράκων στὴν ἐξωτερικὴ ΒΑ. γωνία, σὲ συνδυασμὸ καὶ με τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κάτοπτρο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ προφανῶς στὸν γυναικωνίτη γιὰ πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα πρὶν ἐναποτεθεῖ στὴν ταφή. Τὰ τμήματα τῶν ἀρρυθλοειδῶν ληκυθίων εἶναι τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., παλαιότερα ἀπὸ τὶς πήλινες πυξίδες ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸν τάφο, ὁπότε δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔγινε κάποια προσφορὰ κατὰ τὴν κήδευση στὰ πλαίσια ἰδιαίτερης νεκρικῆς τελετουργικῆς πρακτικῆς⁵⁶. Δὲν ἀποκλείεται ἡ σαρκοφάγος νὰ εἶχε χρησιμεύσει ἀρχικὰ γιὰ τὴν ταφή ἑνὸς ἄλλου μέλους τῆς οἰκογένειας. Μετὰ ἀπὸ παρέλευση κάποιου χρονικοῦ διαστήματος καὶ προκειμένου νὰ ἐνταφιαστεῖ ἄλλο ἄτομο, ἡ σαρκοφάγος θὰ ἀνοίχτηκε καὶ θὰ καθαρίστηκε ἐξ αἰτίας τῆς ἀποσάθρωσης τοῦ σκελετοῦ τῆς προηγούμενης ταφῆς ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ τῆς πιθανῆς διάλυσης τοῦ ξύλινου φορείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διασώθηκε τὸ σιδερένιο καρφί. Ἡ κακὴ διατήρηση τῶν τοιχωμάτων τῆς σαρκοφάγου καὶ ἡ κλίση ποὺ εἶχαν πάρει φαίνεται ὅτι ὁδήγησε καὶ στὴν ἀσυνήθιστη προσθήκη τῶν λιθοπλίνθων κατὰ τὴν ὕστερη ταφή· ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ στερέωσή τους στὸ κάτω μέρος με τὰ λιθάρια. Τὰ πήλινα ἀγγεῖα, μᾶλλον τὰ μόνον κτερίσματα τῆς πρώτης ταφῆς, ἀπορρίφθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο⁵⁷. Τὸ πτυκτὸ κάτο-

53. Δαβάρας 136 (τάφος 1) ἀρ. 1/5 εἰκ. 4.

54. Thimme 195.

55. Αὐτόθι 196 κέ.

56. Γιὰ τὴ θραύση ἀγγείων κατὰ τὴν ταφή βλ. Χαριτωνίδη 136, με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

57. Ἄλλο παράδειγμα ἀνάλογης ἐπαναχρησιμο-

ποίησης πώρινης σαρκοφάγου με ἀπόρριψη ἐκτὸς αὐτῆς τῶν κτερισμάτων τῆς προηγούμενης ταφῆς, τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀναφέρει ὁ Ἱ. Θρεψιάδης, Μικρὰ σκαφὴ παρὰ τὴν Ἀγ. Παρασκευήν, ΑΕ 1932, 6-8.

πτρο, ένα πολύτιμο κειμήλιο τῆς οἰκογένειας, τὸ ὁποῖο ἴσως τὸ ἄτομο πὺν ἔνταφιάστηκε δὲν εἶχε προφθάσει νὰ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὸν καλλωπισμὸ του – ἐὰν ἦταν κορίτσι –, προτιμήθηκε νὰ διαλυθεῖ καὶ οἱ δύο δίσκοι του νὰ χρησιμεύουν ὡς πινάκια γιὰ προσφορές.

Ἔτσι, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ δύο πυξίδες, τὰ καλύμμάτα τους, τὸ κάλυμμα τρίτης πυξίδας, ὁ κύριος δίσκος τοῦ πτυκτοῦ κατόπτρου καὶ τὸ κάλυμμά του εἶχαν ἀποτελέσει ὅλα μαζὶ ἓνα εἶδος κέρνου γιὰ προσφορές μέσα στὸν τάφο. Ἐχει διαπιστωθεῖ καὶ ἄλλοῦ ὅτι ἡ ἐναπόθεση κτερισμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν προσιδιάζουν στὴν ἡλικία ἢ στὸ φύλο τοῦ νεκροῦ, καὶ ἡ τοποθέτησή τους γύρω ἀπὸ τὸν σκελετὸ σὲ θέσεις μὴ κανονικὲς ἢ λογικὲς ὑποδεικνύουν ὅτι δὲν ἦταν προσωπικὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐνταφιασθέντος, ἀλλὰ προσφορὲς φίλων καὶ συγγενῶν⁵⁸.

Στὸ ἐρώτημα ἐὰν γιὰ πρώτη φορὰ στὸν τάφο τῆς Σαλαμίνας πιστοποιεῖται ἡ κοινὴ χρῆση πυξίδων, καλυμμάτων πυξίδων καὶ κατόπτρων ἢ τμημάτων πτυκτοῦ κατόπτρου ὡς ἓνα εἶδος κέρνου γιὰ προσφορὲς ἢ ἀπάντηση δὲν εἶναι εὐκόλη, καθὼς τέτοιες περιπτώσεις δὲν ἔχουν ἐπισύρει τὴν ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Πάντως, δὲν ἀποκλείεται ἓνα παράλληλο νὰ μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ σὲ κιβωτιόσχημο τάφο στὸ Θύρρειον Αἰτωλοακαρνανίας μὲ ἐνταφιασμὸ χρονολογημένο στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁵⁹ Στὸν τάφο αὐτὸ βρέθηκαν στὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ χρυσὸ στεφάνι μὲ φύλλα μυρτιάς καὶ χρυσὸ ἐνώτιο μὲ παράσταση ἐρωτιδέα καὶ στὰ πόδια του ὅλα τὰ ὑπόλοιπα πολυπληθὴ κτερίσματα⁶⁰. Σὲ αὐτὰ συγκαταλέγονται, μεταξὺ ἄλλων, ἕξι μικρὲς κυλινδρικές πυξίδες μὲ τὰ καλύμμάτα τους, τρεῖς μικρὲς κυλινδρικές πυξίδες χωρὶς κάλυμμα, δύο καλύμματα πυξίδων, τέσσερα κυάθια καὶ ἓνα ἄωτο σκυφίδιο, πέντε ἀτρακτοειδὴ μυροδοχεῖα⁶¹ καὶ τρία χάλκινα κάτοπτρα (ἓνας δίσκος κατόπτρου μὲ λαβὴ ἀνάρτησης, ἓνας δίσκος κατόπτρου χωρὶς λαβὴ ἀνάρτησης καὶ ἓνα μικρὸ κάλυμμα ἀπὸ πτυκτὸ κάτοπτρο). Ἰδιαίτερη ἐπισήμανση χρειάζεται ὅχι μόνον ὁ μεγάλος ἀριθμὸς κατόπτρων σὲ μία ταφή, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κάλυμμα ἀπὸ πτυκτὸ κάτοπτρο δὲν μπορούσε νὰ ἔχει πρακτικὴ χρῆση χωρὶς τὸν δίσκο κατοπτρισμοῦ.

Ὁ ὕστερος ἐνταφιασμὸς στὸν τάφο 5 μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βάση τὶς πῆλινες πυξίδες στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ κάτοπτρο – ἢ τουλάχιστον τὸ ἔλασμα πὺν τὸ διακόσμησε – εἶναι σχεδὸν δύο γενεὲς παλαιότερο.

58. Robinson 1942, 182.

59. Ζαφειροπούλου 540-542 πίν. 365-367α-β. Σαφέστατα ἔχει διακριθεῖ μία πολὺ ὕστερότερη δευτέρη ταφή μὲ χύτρα πὺν περιεῖχε καμένα ὀστά καὶ συνοδευτὰ ἀπὸ ὑάλινο ἀγγεῖο. Αὐτόθι 542 πίν. 367γ-δ.

60. Ἡ εὕρεση μεταξὺ ἄλλων καὶ μιᾶς σιδερένιας σπλεγγίδας δὲν συνεπάγεται ὅτι ὁ νεκρὸς ἦταν ὁπωσδήποτε ἄνδρας, καθὼς οἱ σπλεγγίδες ὡς ὄργανα γιὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ σώματος ἐτοποθετοῦντο ἀδιακρίτως σὲ ἀνδρικές, γυναικείες καὶ παιδικὲς ταφές. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. λεπτομερῶς Πωλογιώργη 1988,

127-129.

61. Εὐρήματα ἀπὸ τὴ Βέροια διαφωτίζουν τὴ σχέση μυροδοχείων μὲ πυξίδες καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν τελευταίων ὡς κέρνων. Ἀναφέρονται περιπτώσεις πυξίδων, ἀπὸ τὴν προεξοχὴ τοῦ καλύμματος τῶν ὁποίων ἐξαρτῶνται μυροδοχεῖα: Β. Ἀλαμανῆ - Κ. Τζαναβάρη, Πῆλινες πυξίδες ἀπὸ τὴ Βέροια. Χρονολογικὲς ἐνδείξεις, Β' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Πρακτικά, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989 (Ἀθήνα 1990) 152.

Κατάλογος κτερισμάτων τάφου 2

1. Π 8. Μελαμβαφής πυξίδα⁶² με κάλυμμα με διακόσμηση της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος» (εἰκ. 14-15). Συν. ὕψ. 0.093 μ. Ὑψ. σώματος 0.072 μ., διάμ. βάσης 0.036 μ., διάμ. ὑποδοχῆς γιὰ τὸ κάλυμμα 0.09 μ., διάμ. χείλους 0.064 μ. Ὑψ. καλύμματος 0.052 μ., διάμ. προεξοχῆς 0.092 μ., διάμ. χείλους 0.082 μ. Συγκολλήσεις ἔχουν γίνει στὸ σῶμα καὶ στὸ κάλυμμα. Σὲ διάφορα σημεία ἔχουν συμπληρωθεῖ με γύψο μικρὰ τμήματα. Κατὰ τὸν τύπον ὑπάρχουν ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Ὁ πηλὸς εἶναι καστανός, καθαρὸς καὶ καλοψημένος, τὸ γάνωμα μελανό, στιλπνό. Εἶναι ὁλόβαφη ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, με ἐξαίρεση τρεῖς λεπτὲς ἀποξεσμένες ἐδαφόχρωμες ταινίες, δύο γύρω ἀπὸ τὴ νευρώση στὴ βάση τοῦ θολωτοῦ τμήματος καὶ μία στὴν αὐλάκωση γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ στοιχείο στὴν κορυφή του. Ἡ βάση τοῦ σώματος εἶναι στενὴ, κωνικὴ με μικρὸ μαστοειδὲς ἔξαγμα στὴν κάτω ἐπιφάνεια. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ σώματος εἶναι χαμηλὸ καὶ εὐρύνεται ἔντονα πρὸς τὴν ὀριζόντια προεξοχή, ἡ ὁποία εἶναι ἐλαφρὰ λοξή. Πάνω ἀπὸ τὴν προεξοχή τὸ σῶμα γίνεται κυλινδρικό με ἐλαφρὰ καμπύλο περίγραμμα. Τὸ κάλυμμα φέρει ὀριζόντια προεξοχή πού διαχωρίζει τὸ κάτω κυλινδρικό τμήμα ἀπὸ τὸ πάνω θολωτό. Στὴν κορυφή τοῦ τελευταίου σχηματίζεται χαμηλὸ ἔξαγμα, περιβαλλόμενο ἀπὸ αὐλάκωση.

Ἡ διακόσμηση ἀποδίδεται με ἐπίθετο πηλὸ στὸ κάλυμμα. Χρῶμα δὲν σώζεται. Τὸ κυλινδρικό τμήμα τοῦ καλύμματος περιτρέχει κλάδος με φύλλα ἐλιάς πρὸς τὰ δεξιά. Στὸ θολωτὸ τμήμα δύο περιδεραῖα δένονται στὰ ἄκρα τους. Τὸ ἓνα ἔχει λογχόσχημα κρεμαστά στελέχη, σὲ ἀπομίμηση τῶν περιδεραίων ἀπὸ χρυσό (ὄρμοι λογχωτοί), τὸ ἄλλο φέρει διάφορα κρεμαστά φυλακτά (προβασκάνια) – μεταξὺ αὐτῶν διακρίνεται ὁ διπλὸς πέλεκυς καὶ ἀνθοδέσμη (:) – πού ἐναλλάσσονται με διπλὲς κρεμαστὲς ἄλυσίδες. Δὲν λείπουν καὶ τὰ παραδείγματα πραγματικῶν χρυσῶν περιδεραίων με φυλακτά, μολονότι εἶναι

Εἰκ. 14-15. Πυξίδα ἀρ. Π 8.

πιὸ ὀλιγάριθμα ἀπὸ αὐτὰ με τὰ λογχόσχημα στελέχη⁶³. Τὴν ὀριζόντια προεξοχή ποικίλλουν κουνκίδες.

2. Π 9. Μελαμβαφής πυξίδα με κάλυμμα με διακόσμηση τῆς κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος» (εἰκ. 16-17). Συν. ὕψ. 0.10 μ. Ὑψ. σώματος 0.065 μ., διάμ. βάσης 0.046 μ., διάμ. ὑποδοχῆς γιὰ τὸ κάλυμμα 0.10 μ. Ὑψ. καλύμματος 0.067 μ., διάμ.

62. Ἡ ὀνομασία τοῦ ἀγγείου κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους ἦταν κυλινχίς ἢ κυλίχιον. Βλ. σχετικὰ Χαριτωνίδη 140, με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

S. R. Roberts, *The Attic Pyxis* (Chicago 1978) 2.

63. Βλ. Rotroff 59 με σημ. 104.

Εἰκ. 16-17. Πυξίδα ἀρ. Π 9.

προεξοχῆς 0.105 μ., διάμ. χείλους 0.09 μ. Τὸ κάλυμμα σώζεται ἀκέραιο, τὸ χεῖλος στὸ σῶμα εἶναι σπασμένο. Μικρὲς συγκολλήσεις καὶ συμπληρώσεις μὲ γύψο ἔχουν γίνει στὸ κυλινδρικό τμήμα τοῦ σώματος. Κατὰ τὸπους ὑπάρχουν ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Ὁ πηλὸς εἶναι καστανός, καθαρὸς καὶ καλοψημένος, τὸ γάνωμα μελανό, στιλπνό. Εἶναι ὁλόβαφη ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, μὲ ἐξαίρεση τρεῖς λεπτὲς ἀποξεσμένες ἐδαφόχρωμες ταινίες, δύο γύρω ἀπὸ τὴ νεύρωση στὴ βάση τοῦ θολωτοῦ τμήματος καὶ μία στὴν αὐλάκωση γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ στοιχείο στὴν κορυφή του. Ἡ βάση τοῦ σώματος εἶναι στενὴ, κω-

νική, μὲ μικρὸ μαστοειδὲς ἔξαγμα στὴν κάτω ἐπιφάνεια. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ σώματος εἶναι χαμηλὸ καὶ εὐρύνεται ἔντονα πρὸς τὴν ὀριζόντια προεξοχή, ἡ ὁποία ἔχει λοξὴ κλίση. Πάνω ἀπὸ τὴν προεξοχή τὸ σῶμα γίνεται κυλινδρικό μὲ τοιχώματα ποὺ συγκλίνουν πρὸς τὰ πάνω. Τὸ κάλυμμα φέρει ὀριζόντια προεξοχή ποὺ διαχωρίζει τὸ κάτω κυλινδρικό τμήμα ἀπὸ τὸ πάνω θολωτό. Στὴν κορυφή τοῦ τελευταίου σχηματίζεται χαμηλὸ ἔξαγμα, περιβαλλόμενο ἀπὸ αὐλάκωση.

Ἡ διακόσμηση ἀποδίδεται μὲ ἐπίθετο πηλὸ στὸ κάλυμμα. Χρῶμα δὲν σώζεται. Τὸ κυλινδρικό τμήμα τοῦ καλύμματος περιτρέχει κλάδος μὲ φύλλα

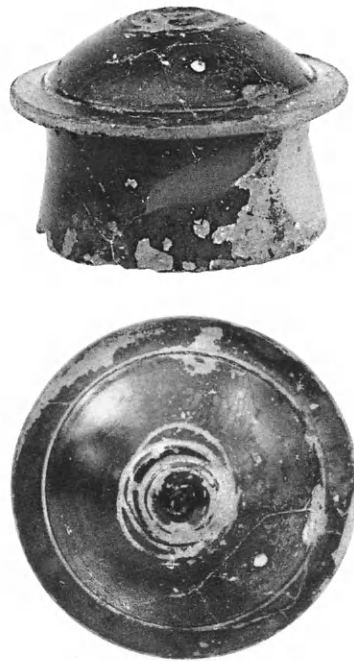
δάφνης – πιθανότερο από φύλλα μυρτιάς – προς τα δεξιά. Στο θολωτό τμήμα δύο περιδέραια δένονται στα άκρα τους. Τό ένα έχει λογχόσχημα κρεμαστά στελέχη, όμοια με αυτά των περιδεραίων από χρυσό, τό άλλο φέρει διάφορα κρεμαστά προβασκάνια – μεταξύ αυτών διακρίνονται ό διπλός πέλεκυς, άνθοδέσμη (:), ίσως και ή ήμισέληνος – που έναλλάσσονται με διπλές κρεμαστές άλυσίδες. Τήν όριζόντια προεξοχή ποι-κίλλουν κουκκίδες.

Οί δύο πυξίδες άρ. Π 8 και Π 9, οί όποιες άνήκουν στον άττικό τύπο Β⁶⁴, είναι σχεδόν πανομοιότυπες. Τό κωνικό στοιχείο επικρατεί στη διαμόρφωσή τους: στη βάση, στο κάτω τμήμα τοῦ σώματος, στο πάνω τμήμα τοῦ καλύμματος. Τά δύο τελευταία έχουν χαμηλό ύψος και είναι σχεδόν ίσομεγέθη. Οί όριζόντιες προεξοχές στο σώμα και στο κάλυμμα λειτουργούν ως διαχωριστικά στοιχεία μεταξύ των δύο τμημάτων, από τά όποια αποτελούνται τό σώμα και τό κάλυμμα. Γενικά, τό σχήμα στο όλον και στα έπί μέρους δείχνει μεταλλική καθαρότητα και σαφήνεια.

Πολύ μεγάλη όμοιότητα με τίς δύο πυξίδες από τον τάφο 2 τής Σαλαμίνας, ως προς τό σχήμα και τήν απόδοση τής διακόσμησης στο θολωτό τμήμα, παρουσιάζει μία άκέραιη άττική πυξίδα στο Μουσείο Έρμιτάζ άρ. G 1885.4, ή όποία προέρχεται από γυναικεία ή παιδική ταφή σέ θαλαμωτό τάφο στην Άνάπα (άρχαία Γοργίππα) τής Μαύρης Θάλασσας, στη ρωσική χερσόνησο Ταμάν: M. I. Rostovtzeff, *Die Pyxis aus dem bemalten Kammergrab auf dem Vasjurin-Berg, Schriften der Odessaer Gesellschaft für Geschichte und Altertum (Festschrift E. V. Stern)* 30 (1912) 145 πίν. 6,30 και 31. Στην πυξίδα αυτή τό κυλινδρικό τμήμα τοῦ καλύμματος κοσμεϊται με κλάδο μυρτιάς, ή όριζόντια προεξοχή στο κάλυμμα με κουκκίδες και τό θολωτό του τμήμα με δύο περιδέραια⁶⁵ παρόμοια ως προς τήν απόδοση με αυτά των πυξίδων από τή Σαλαμίνα, όπου ή σύνδεσή τους με σχηματοποιημένα ένώτια δέν μπορεί νά έπιβεβαιωθεί εξαιτίας τής έξάλειψης τοῦ πηλού· φαίνεται όμως πιθανή με βάση σωζόμενο

ίχνος στην πυξίδα άρ. Π 9 (είκ. 17). Η πυξίδα στο Μουσείο Έρμιτάζ, ή όποία βρέθηκε μαζί με πήλινα ειδώλια τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αϊ. π.Χ., έχει χρονολογηθεί με πειστικά έπιχειρήματα στα τέλη τοῦ τετάρτου αὐτοῦ⁶⁶.

3. Π 10. Μελαμβαφές κάλυμμα πυξίδας μικροῦ μεγέθους (είκ. 18-19). Ύψ. 0.045 μ., διάμ. προεξοχής 0.068 μ., διάμ. χείλους 0.059 μ. Συμπλήρωση με γύψο έχει γίνει στο κυλινδρικό τμήμα. Διάφορες αποκρούσεις ύπάρχουν στο χείλος και έσωτερικά. Ό πηλός είναι καστανός, καθαρός και καλοψημένος, τό γάνωμα μελανό έως καστανομέλανο από τήν όπτηση, άπολεπισμένο κατά τόπους. Είναι όλόβαφο έσωτερικά και έξωτερικά, με έξαίρεση λεπτή άποξεσμένη έδαφόχρωμη ταινία στο σημείο ένωσης τοῦ θολωτοῦ τμήματος με

Είκ. 18-19. Κάλυμμα πυξίδας άρ. Π 10.

64. Αυτόθι 188 με σημ. 1.

65. Γενικά, για τά περιδέραια με τά λογχόσχημα στελέχη και αυτά με τά φυλακτά στα άγγεϊα με δια-

κόσμηση τής κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος» βλ. Rostroff 40, 58-61, με τήν παλαιότερη βιβλιογραφία.

66. Kotitsa 36 άρ. ΒΑ2 είκ. 43, 123, 128.

Εικ. 20. Όστείνα αντι-
κειμένα και θαλασσι-
νό όστρεο αρ. Δ 36.

τήν προεξοχή, όπου σχηματίζεται νεύρωση. Το κάλυμμα είναι κυλινδρικό με μείωση προς την όριζόντια προεξοχή, πάνω από την οποία διαμορφώνεται το θολωτό τμήμα. Τη διακόσμηση αποτελούν έγχάρακτοι, άκανόνιστοι και συμπλεκόμενοι κύκλοι γύρω από το άνωτερο κεντρικό στοιχείο.

Ός προς το σχήμα το κάλυμμα αρ. Π 10 είναι όμοιο με αυτό της πυξίδας αρ. Π 9. Άλλα έδώ ή διακόσμηση είναι πολύ άπλή, πρόχειρη και περιορίζεται στην έγχάραξη, χωρίς χρήση έπίθετου πηλού ή χρώματος. Ός προς τη συγκεκριμένη διακόσμηση δύσκολα μπορεί να έξευρεθεί ακριβές παράλληλο. Οί έγχάρακτοι, έντελώς άκανόνιστοι, κύκλοι φαίνονται να έπιβεβαιώνουν παρατήρηση του Η. Thompson ότι ή άπουσία των όμόκεντρων κύκλων και των κρεμαστών ήμικυκλίων από τα μοτίβα που χρησιμοποιούνται στη διακόσμηση των άγγείων της κατηγορίας Δυτικής Κλιτύος όφείλεται στη δυσκολία εκτέλεσής τους με έπίθετο λεπτό πηλό ή έγχάραξη⁶⁷, καθώς δέν γίνεται χρήση διαβήτη. Η έγχάραξη, συνήθως για την άπόδοση λεπτομερειών στα διακο-

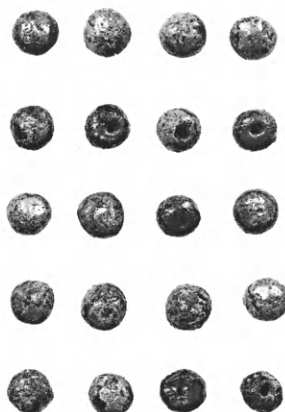
σμητικά μοτίβα και σπάνια ως κύριο τμήμα της διακόσμησης, θεωρείται ότι εισάγεται από το β' τέταρτο του 3ου αϊ. π.Χ.⁶⁸ Έξαιτίας όμως της προχειρότητας της διακόσμησης στο μικρό κάλυμμα πυξίδας αρ. Π 10 θα ήταν ύπερβολικό να ύποστηριχτεί ότι το εύρημα αυτό αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα δείγματα μεταξύ των άγγείων της κατηγορίας Δυτικής Κλιτύος, στα όποια ή έγχάραξη εφαρμόστηκε σέ πειραματικό στάδιο.

4. Δ 36. Όστείνα άντικείμενα και θαλασσινό όστρεο (εικ. 20) από την πυξίδα αρ. Π 8. Πέντε άκέραια και ένα έλλιπώς σωζόμενο όστείνα άντικείμενα, διαμ. 0.013 μ. και ύψ. 0.004 μ., με έπίπεδη την κάτω έπιφάνεια και κυρτή την επάνω, όπου ανάγλυφος κυκλίσκος ή στοιχείο σέ σχήμα U. Ένα όστείνο δισκάριο, σπασμένο σέ κομμάτια. Πλήθος από πολύ μικρά θραύσματα, ίσως από άλλα δισκάρια. Ένα έλλιπέστατα σωζόμενο όστείνο πλακίδιο.

Γιά διάφορα δισκάρια από ποικίλα ύλικά – μεταξύ αυτών και όστείνα – που χρησίμευαν ως πεττοί ή πεσσοί (πούλια) σέ έπιτραπέζια παι-

67. H. A. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* 3, 1934, 442.

68. Rotroff 43.

Εικ. 22. Χάλκινο καρφί
ἀρ. Μ 24 ἀπὸ τὸν τάφο 2.

Εικ. 21. Ἐπίχρυσα χάλκινα φύλλα καὶ μίσχοι, ἐπίχρυστοι πήλινοι καρποὶ καὶ χρυσοκλωστὲς ἀρ. Μ 18.

γνίδια βλ. Gl. R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth XII* (Princeton, N. J. 1952) 217 κέ. (μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι ἔως τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀπαντῶνται σχετικὰ σπάνια στὶς ἑλληνικὲς θέσεις). Πά ὁστένια δισκάκια βλ. καὶ A. Rieche, *Römische Kinder- und Gesellschaftsspiele, Schriften des Limesmuseum Aalen* 34 (Aalen 1984), 20, εἰκ. 37 καὶ σ. 73.

Κελύφη μυδιῶν καὶ ὀστρέου ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὸν τάφο III τοῦ τύμβου Α τῆς Αἰνείας: Βοκοτοπούλου 1990, 52 πίν. 30γ. Θαλασσινὰ κογχύλια, κυρίως ἀπὸ τάφους παιδιῶν, ἐρμηνεύονται ὡς παιγνίδια. Βλ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 249 καὶ σημ. 460. Μὲ τὴ διατροφή τοῦ νεκροῦ στὸν Κάτω Κόσμο συνδέονται τὰ θαλασσινὰ ὀστρεα καὶ τὰ κογχύλια ὅταν βρίσκονται σὲ μεγάλη ποσότητα.

Βλ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 248 (θαλασσινὰ ὀστρεα σὲ σταμνοειδῆ πυξίδα), 249.

5. Μ 18. Ἐπίχρυσα χάλκινα φύλλα ἀπὸ στεφάνι μὲ εἴκοσι ἐπίχρυσα πήλινα σφαιρίδια ποὺ μιμοῦνται καρποὺς (εἰκ. 21). Ἀπὸ τὸ στέλεχος (τὴ χοινικήδα) τοῦ στεφανιοῦ δὲν σώθηκαν ὑπολείμματα⁶⁹. Ὅλα τὰ πολὺ λεπτὰ χάλκινα φύλλα μὲ τὰ ἔχνη τῆς ἐπιχρύσωσης εἶναι διαλυμένα – ὥστε εἶναι ἀδύνατο νὰ προσδιοριστεῖ ἐὰν πρόκειται γιὰ φύλλα ἐλιάς ἢ μυρτιάς – καὶ οἱ περισσότεροι χάλκινοι μίσχοι σπασμένοι. Τὰ πήλινα σφαιρίδια, διαμ. 0.008 μ., φέρουν βάρυνση γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ μίσχου· δὲν εἶχαν ἐπιχρυσωθεῖ ἔξ ὀλοκλήρου, ἀλλὰ μόνον ἓνα μικρὸ, λεπτότατο τετράγωνο φύλλο χρυσοῦ εἶχε ἐπικολληθεῖ στὴν περιφέρειαν.

69. Ἡ χοινικής στὰ στεφάνια αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ χαλκὸ καὶ ξύλο ἢ ἐπίχρυση ὁστένη, ὅχι σπάνια μὲ ἐσωτερικὴ ξύλινη ἐπένδυση (π.χ. Θέμελης - Τουράτσου 58 ἀρ. Α60 πίν. 61, 111 ἀρ. Δ18 πίν. 122. Βοκοτοπούλου 1990, 28 ἀρ. 16 πίν. 17γ, 66 ἀρ. 45-49 πίν. 39. Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, Ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο Πέλλας. Ἀνασκαφὴ 1989, ΑΔ 44-46, 1989-

1991, Α, 79, ἀρ. 16 πίν. 26α), ἀπὸ ξύλο (π.χ. Ἀδρύμη-Σισμάνη 40 τάφος 18. Νικήσιανη 38 ἀρ. Δ 366 πίν. 21, 22), ἀπὸ καλάμι καὶ λεπτὸ φύλλο μολύβδου (π.χ. Πωλογιώργη 1985, 167 ἀρ. Χ. II πίν. 60β, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα στεφανιῶν), ἀπὸ μολύβδο (π.χ. Νικήσιανη 21 ἀρ. Δ 372 πίν. 7) κ.ά.

Οί λίγες χρυσοκλωστές (είκ. 21, επάνω δεξιά) προέρχονται μάλλον από το ένδυμα.

Ήφθονα είναι τα παραδείγματα επίχρυσων χάλκινων στεφανιών με επίχρυσους πήλινους καρπούς σε τάφους της ύστεροκλασικής και έλληνιστικής εποχής⁷⁰. Πρβ. ιδιαίτερα Αϊκ. Ρωμιοπούλου, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β2, 678 πίν. 491γ (από τάφο της αρχαίας Ήκάνθου, όπου οί καρποί έχουν σχήμα σφαιριδίων). Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Νισυριακά Ι*, *ΑΔ* 35, 1980, Α, 77, τάφος 13, πίν. 22α-β (μεταξύ άλλων εξαρτημάτων διαλυμένου επίχρυσου στεφανιού περιλαμβάνονται και δεκατρία επίχρυσα πήλινα σφαιρίδια, διαμ. 0.007-0.008 μ.).

Πά χρυσοκλωστές ενδύματος βλ. Παπαποστόλου 323 αρ. 14 πίν. 112α-β. Π. Χρυσοστόμου, *Μακεδονικοί τάφοι Πέλλας*, Ι. Τάφος Β', *Ο ασύ-*

λητος (Θεσσαλονίκη 1998) 31 αρ. 6 πίν. 15, όπου και άλλη βιβλιογραφία.

6. Μ 24. Χάλκινο καρφάκι (είκ. 22). Μήκ. 0.037 μ. Τό στέλεχος είναι σπασμένο και λείπει τμήμα από την κεφαλή.
7. Μ 25. Χάλκινος κρίκος. Διάμ. 0.009 μ. Πιθανώς προέρχεται από τό κάτοπτρο αρ. Μ 17.
8. Μ 17. Χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο (είκ. 23-31). Αποτελείται από τόν κύριο δίσκο, τό κάλυμμα, τό έλασμα με την έκτυπη παράσταση και την έσωτερική μολύβδινη επένδυση, τόν χωριστό και αποσπασματικό σωζόμενο γίγγλυμο για τη σύνδεση δίσκου και καλύμματος, τη λαβή ανάρτησης μαζί με τό έλασμα για την προσαρμογή της και δύο δευτερεύουσες λαβές. Η επίστρωση (πατίνα) είναι βαθυπράσινη με σκοτεινότερες ερυθρές κηλίδες κατά τόπους⁷¹.

Κατάσταση διατήρησης και περιγραφή του κατόπτρου

Ο βαρύς κύριος δίσκος είναι ιδιαίτερα επηρεασμένος από την οξειδωση, όπως δείχνουν και τα εξανθήματα από την ασθένεια του χαλκού, πολύ περισσότερο από την κάτω επιφάνεια (είκ. 27-28) σε αυτήν του κατοπτρισμού (είκ. 26) και στο περιχέλιμα, τό οποίο παρουσιάζει μικρές ρωγμές κατά τόπους και είχε διαρραγεί σημαντικά σε σημείο της περιφέρειας. Έν μέρος συμπληρωμένη είναι ή θηλιά στη δευτερεύουσα λαβή με τη ροδακόμορφη βάση (είκ. 27). Τό κάλυμμα (είκ. 29-31) έχει μικρότερο πάχος, είναι πιο έλαφρύ και λιγότερο επηρεασμένο από την οξειδωση· είναι έλλιπές σε τμήμα της περιφέρειας και του περιχελιώματος, στην περιοχή όπου άλλοτε ήταν προσκολλημένα ο γίγγλυμος και ή λαβή ανάρτησης. Τό τμήμα που λείπει έχει συμπληρωθεί σήμερα με έποξεικό στόκο (είκ. 31). Τμήμα της πάνω επιφάνειας του καλύμματος, εκεί όπου ήταν προσαρτημένο τό έλασμα με την έκτυπη παράσταση, δια-

τηρήθηκε σε καλύτερη κατάσταση και μάλιστα σε μικρή έκταση ή επιφάνεια αυτή ήταν λεία, σχεδόν άνοξειδωτη και μελανόχρωμη (είκ. 29). Πολύ μικρά οξειδωμένα κομμάτια από τό έλασμα, τά οποία είχαν διατηρηθεί πάνω στο κάλυμμα – κυρίως κατά μήκος της άριστερης πλευράς – και μία λεπτή εγχάραξη στην δεξιά πλευρά δέν επιτρέπουν άμφιβολίες ως πρὸς την ακριβή θέση του έλάσματος⁷². Μολονότι δέν έχουν γίνει αναλύσεις, ό διαφορετικός βαθμός οξειδωσης στον κύριο δίσκο και στο κάλυμμα ίσως υποδηλώνει και διαφορετικό κράμα μετάλλου.

Τό λεπτό έλασμα με την παράσταση (είκ. 24) έχει συγκολληθεί από πολλά κομμάτια και μικρές συμπληρώσεις έχουν γίνει κατά τόπους με έποξεικό στόκο, με τόν οποίο έχει σήμερα προσκολληθεί και στο κάλυμμα. Συμπληρώσεις έγιναν στο κρανίο του Έρωτα, στον δεξιό ώμο της γυναικείας μορφής, στο άριστερό άκρο χέρι της, σε τμήμα του δεξιού της πήχη

70. Έχει διατυπωθεί ή άποψη ότι ή στεφάνωση του νεκρού συμβόλιζε τη νίκη του στον άγώνα της ζωής του. Βλ. Robinson 1941 σημ. 318 στη σ. 158.

71. Τό αρχικό χρώμα του ορείχαλκου, ύπόξανθο (χρυσοφαές) ή αίματώδες (ήπατιζόν), εξαρτάται από την ποσότητα του κασσίτερου που προστίθεται

στο μείγμα. Βλ. Ν. Μ. Βερδελη, Χαλκή τεφροδόχος κάλπις εκ Φαρσάλων, *ΑΕ* 1950-1951, σημ. 3 στη σ. 82.

72. Λεπτή εγχάραξη στο κάλυμμα, ή οποία περιτρέχει τό κάτω και τό δεξιό τμήμα του έλάσματος, έχει διαπιστωθεί και σε κάτοπτρο από την Παλαιά Έπίδαυρο. Πιτερός 163.

Είκ. 23. Κάτοπτρο αρ. Μ 17 από τον τάφο 2, μετά τη συντήρηση.

και πίσω από αυτόν, στο δεξιό άκρο πόδι της και στον βράχο κάτω και πίσω από αυτό. Πολύ μικρά κομμάτια του ελάσματος – τμήμα από τη δεξιά φτερούγα του Έρωτα, τμήμα από τον βράχο πίσω από το δεξιό χέρι της γυναικείας μορφής – είχαν διατηρηθεί προσηλωμένα στο κάλυμμα (είκ. 29). Λείπουν

μικρά κομμάτια από την περιφέρεια του ελάσματος επάνω, στην αριστερή πλευρά και κάτω αριστερά, καθώς και μικρό κομμάτι από τα μαλλιά της γυναικείας μορφής.

Ο κύριος δίσκος (είκ. 26-28) είναι χυτός, διαμ. 0.14 μ., με επίπεδη την πάνω επιφάνεια κατοπτρι-

Εἰκ. 24. Κάτοπτρο ἀρ. Μ 17. Τὸ διακοσμητικὸ ἔλασμα χωρὶς συμπληρώσεις.

Εἰκ. 25. Πίσω ὄψη τοῦ διακοσμητικοῦ ἐλάσματος μὲ μολύβδινη ἐπένδυση.

σμοῦ καὶ περιχέλωμα στραμμένο πρὸς τὰ κάτω, ὕψ. 0.004 μ. καὶ πᾶχ. 0.007 μ. Ὅμόκεντροι δακτύλιοι ποὺ ἔγιναν μὲ τὸν τόρνο κοσμοῦν τὴν κάτω ἐπιφάνεια, δύο στὸ κέντρο καὶ ἓνας κοντὰ στὴν περιφέρεια (εἰκ. 27). Ἀκριβῶς στὸ κέντρο τῆς κάτω ἐπιφάνειας ἦταν ἐπικολλημένη δευτερεύουσα λαβὴ μὲ βάση σὲ σχῆμα δωδεκάφυλλου ρόδακα, διαμ. 0.023 μ., ὑπερυψωμένου στὸ μέσον, ὅπου μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς θηλιάς ἦταν προσαρμοσμένος μικρὸς εὐκίνητος κρίκος, διαμ. 0.015 μ. καὶ πᾶχ. 0.003 μ. (εἰκ. 28 καὶ 13). Ἡ λαβὴ αὕτῃ βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀποκολλημένη, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπάνω στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ κύριου δίσκου.

Τὸ κάλυμμα (εἰκ. 29-31), διαμ. 0,141 μ., εἶναι σφυρήλατο μὲ ἐλαφρότατα κυρτὴ τὴν πάνω ἐπιφάνεια – γιὰ νὰ ἀποφεύγεται ἐσωτερικὰ ἢ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐπι-

φάνεια κατοπτρισμοῦ τοῦ κύριου δίσκου – καὶ περιχέλωμα στραμμένο πρὸς τὰ κάτω, ὕψ. 0.006 μ. καὶ πᾶχ. 0.001 μ. Τὴν πάνω ἐπιφάνεια κοσμεῖ πρότυπος δακτύλιος κοντὰ στὴν περιφέρεια (εἰκ. 29). Στὴν κάτω ἐπιφάνεια ἀποδίδονται τρεῖς δακτύλιοι στὸ κέντρο καὶ ἓνας ἀκόμα κοντὰ στὴν περιφέρεια (εἰκ. 30-31). Ἡ κόσμησις ἔγινε μὲ τὸν τόρνο.

Στὸ κάλυμμα διαπιστώνεται μεγάλη χρῆσις μικρῶν καρφιῶν (πριτσινιῶν)⁷³. Ἀκριβῶς στὸ κέντρο ὑπάρχει μικροσκοπικὴ ρομβοειδὴς ὀπὴ πιθανῶς γιὰ πριτσίνι (εἰκ. 29-30). Ψηλότερα διασώθηκε στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος τὸ πριτσίνι (εἰκ. 30), τὸ ὁποῖο ὡς πρὸς τὴν πάνω ἐπιφάνεια ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στὸ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὴ δεξιὰ φτερούγα τοῦ Ἑρῶτα ποὺ διατηρήθηκε πάνω στὸ κάλυμμα (εἰκ. 29). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ κομματάκι

73. Ἡ ἀρχαία ὀνομασία τοῦ πριτσινιοῦ εἶναι βλήτρον. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος - Ἰ. Ν. Τραυλός, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* (Ἀθῆναι 1986) λ. βλή-

τρον (σιδηροῦς ἢ ἐξ ἄλλης τινὸς ὕλης σύνδεσμος δύο τεμαχίων).

Εἰκ. 26. Κάτοπτρο ἀρ. Μ 17. Κύριος δίσκος. Ἐπιφάνεια κατοπτρισμοῦ.

Εἰκ. 27. Κάτοπτρο ἀρ. Μ 17. Κάτω ἐπιφάνεια κύριου δίσκου καὶ ροδακόμορφη βάση με κρίκο.

αὐτὸ δὲν ἔχει ἀποδοθεῖ τὸ φολιδωτὸ κόσμημα τῆς φτερούγας. Λίγο ψηλότερα, στὴν περιοχὴ τοῦ διακοσμητικοῦ δακτυλίου, διατηρεῖται στὴν κάτω ἐπιφάνεια μικρὸ κομμάτι χαλκοῦ (εἰκ. 30-31), τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ ἀντιστοιχία μεῖς ἄλλο κομμάτι στὴν πάνω ἐπιφάνεια, σὲ ἐπαφὴ μεῖς τὸ σωζόμενο ἄκρο τοῦ διακοσμητικοῦ ἐλάσματος (εἰκ. 23, 29). Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὰ πεπλατυσμένα ἄκρα μεγαλύτερου πριτσινιῦ γιὰ τὴν προσήλωση τοῦ ἐλάσματος ἀκριβῶς στὴν κορυφή του. Ἰδιαίτερα στὴν κάτω ἐπιφάνεια ἡ περιοχὴ μεῖς τὰ δύο αὐτὰ πριτσίνια φανερώνει σημάδια μεγάλης ταλαιπωρίας (εἰκ. 30-31). Ἡ προσήλωση τοῦ ἐλάσματος μεῖς τὰ δύο πριτσίνια στὴν κορυφή του δὲν δείχνει μεγάλη ἐπιτηδειότητα.

Τὸ κεφάλι ἑνὸς ἀκόμα πριτσινιῦ, μικρότερου ἀπὸ τὰ προηγούμενα, διασώθηκε στὸ δεξιὸ μέρος τῆς κάτω ἐπιφάνειας (εἰκ. 30-31) καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸ κομμάτι τοῦ βράχου ποὺ διατηρήθηκε στὸ κάλυμμα πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄκρο χέρι τῆς γυναικείας μορφῆς

(εἰκ. 29). Στὸ κάτω τμήμα τοῦ καλύμματος μία μικρὴ ὀπὴ (εἰκ. 29-31) βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μεῖς ὀπὴ στὸ διακοσμητικὸ ἔλασμα, μπροστὰ ἀπὸ τὴς πτυχῆς τοῦ ἱματίου στὰ ἄκρα πόδια τῆς γυναικείας μορφῆς (εἰκ. 24), καθὼς καὶ μεῖς ὀπὴ σὲ μικρὸ θολωτὸ ἔλασμα ποὺ σώζεται ἐλλιπῶς, ἐπικολλημένο στὴν περιοχὴ αὐτὴ (εἰκ. 23). Τὸ ἔλασμα αὐτό, διαμ. 0.003 μ., διασώζει ἐσωτερικὰ ὑπόλειμμα μολύβδου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι μεῖς τὴ βοήθεια μικροῦ συνδετήρα ποὺ διερχόταν ἀπὸ τὴς τρεῖς αὐτὲς ὀπὲς στερεωνόταν στὸ κάλυμμα δευτερεύουσα λαβὴ στὴ μορφὴ κρίκου. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ χάλκινος κρίκος ἀρ. Μ 25 (εἰκ. 23) ποὺ βρέθηκε στὴν πυξίδα ἀρ. Π 9.

Τὸ ἔλασμα μεῖς τὴν ἔκτυπη παράσταση (εἰκ. 23-25), ἡ ὁποία παρασκευάστηκε μεῖς τὴν ἔγχυση σὲ μήτρα κατὰ τὴν τεχνικὴ *geroussé*⁷⁴, ἔχει ὕψ. 0.121 μ. καὶ μέγ. πλάτ. 0.093 μ. Τὸ πάχος του ποικίλλει, καθὼς στὸ κάτω τμήμα τῆς περιφέρειας εἶναι σχεδὸν 0.002 μ., στὸ ἐσωτερικὸ του ὅμως εἶναι πολὺ λεπτότερο. Στὴν

74. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴ διαδικασία παρασκευῆς ἐλασμάτων μεῖς τὴν τεχνικὴ *geroussé*, ἡ ὁποία μεῖς λίγες τρο-

Εἰκ. 28. Κάτοπτρο ἀρ. Μ 17. Κάτω ἐπιφάνεια κύριου δίσκου μὲ τὸν κρίκο στὸ κέντρο.

Εἰκ. 29. Κάτοπτρο ἀρ. Μ 17. Ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος καὶ λαβὴ ἀνάρτησης, χωρὶς συμπληρώσεις.

Εἰκ. 30. Κάτοπτρο ἀρ. Μ 17. Κάτω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος, χωρὶς συμπληρώσεις.

Εἰκ. 31. Κάτοπτρο ἀρ. Μ 17. Κάτω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος μὲ συμπλήρωση στὴν περιφέρεια καὶ τὸ περιχέλιωμα.

πίσω ὄψη του οἱ βαθιές κοιλότητες πού σχηματίζουν τὸ σῶμα καὶ ἡ κεφαλὴ τῶν δύο μορφῶν εἶχαν πληρωθεῖ μὲ μόλυβδο (εἰκ. 25), τὰ περισσότερα κομμάτια τοῦ ὁποίου εἶχαν ἀποκολληθεῖ κατὰ τὴν εὑρεσὴ τους.

Στὸ ἔλασμα ἀπεικονίζονται γυναικεῖα μορφή, ντυμένη μὲ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, καθισμένη σὲ βράχο καὶ στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ, καὶ Ἔρωτας μὲ ὀλάνοιχτες φτεροῦγες σὲ εὐρὺ διασκελισμὸ, ὁμοίως πρὸς τὰ δεξιὰ (εἰκ. 23-24).

Ἡ γυναικεῖα μορφή, ἡ ὁποία ἀποδίδεται σὲ ἀποψη τριῶν τετάρτων ὡς πρὸς τὸν κορμὸ καὶ σὲ κατατομὴ ὡς πρὸς τὴν κεφαλὴ, κάθεται χαλαρὰ καὶ ἄνετα, ὡσὰν στὴν ἄκρῃ τοῦ βράχου, μὲ μισάνοιχτα τὰ σκέλη καὶ τραβηγμένες πρὸς τὰ πίσω τὶς κνήμες. Ἐχει τὸ ἑλαφρὰ λυγισμένο δεξιό της χέρι χαμηλωμένο πρὸς τὸν βράχο καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ ἔλκει τὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου της σὲ ὕψος τοῦ ὤμου καὶ πολὺ κοντὰ του, στὴ γνωστὴ παραλλαγή τῆς χειρονομίας τοῦ ἀνακαλύπτεσθαι, ἡ ὁποία ὑπογραμμίζει τὴν αἰδημοσύνη τῆς γυναίκας καὶ χαρακτηρίζει τὴ νεόνηψη καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὴ νυμφευμένη⁷⁵. Ὁ λεπτός, διάφανος καὶ πλούσιος σὲ ὕφασμα χιτῶνας, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει νὰ διαγράφονται οἱ στητοὶ μαστοί, ἔχει γλιστρήσει πρὸς τὰ κάτω ξεγυμνώνοντας τὸν ἀριστερὸ ὦμο. Τὸ βαρύτερο ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο φέρεται πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ σὲ ὕψος τοῦ ἱσχίου, τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸν κάτω κορμὸ καὶ τὰ σκέλη, ἀναδεικνύοντας τὴν πλαστικότητα τους. Χαμηλότερα ἀπὸ τὴ μέση ἡ ἀναδιπλωμένη παρυφὴ τοῦ ἱματίου ἀποδίδεται μὲ μικρὲς ἀλλὰ ὀγκηρὲς κυματιστὲς πτυχές. Ψηλὰ πάνω στοὺς μηρούς οἱ πυχώσεις τοῦ ἐνδύματος δημιουργοῦν ἥρεμους σχηματισμούς.

Πίσω ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμη τὸ ἱμάτιο φουσκώνει καὶ καμπυλώνεται, γιὰ νὰ ἀπλωθεῖ στὴ συνέχεια χαμηλὰ στὰ σφυρὰ σὰν ριπίδιο μὲ μεγάλους, ἀφύσικους, ἀλλὰ πολὺ καλλιτεχνικοὺς κυματισμούς, ὅπως θὰ ἀναμενόταν περισσότερο στὴν ἀπόδοση μορφῆς σὲ κίνησιν μὲ ἔνδυμα πού ἀνεμίζει.

Τὰ σγουρὰ μαλλιά τῆς μορφῆς πού πλαισιώνουν τὸ πρόσωπό της εἶναι κτενισμένα πρὸς τὰ πίσω καὶ φαίνονται ἀναδεμένα ψηλὰ στὸν αὐχένα. Πρόκειται γιὰ κόμμωση πού κατὰ κανόνα χαρακτηρίζει ἐνήλικες γυναῖκες⁷⁶. Καθὼς τὰ μαλλιά τῆς μορφῆς σὲ κάτοπτρο δείχνουν κάπως πιεσμένα σὲ τὸ κρανίον μὲ τὸ τέντωμά τους πρὸς τὰ πίσω, θυμίζουν τὴν κόμμωση τῆς μαρμαρίνης κεφαλῆς, ἀπὸ τὴν ἐκπνοὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τῆς θεωρούμενης ὡς Ἀριάδνης ἀπὸ τὸ Διονυσιακὸ θέατρο, σήμερον σὲ τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 182, ἡ ὁποία φέρει καὶ τὴ διονυσιακὴ μίτρα⁷⁷. Τὸ μέτωπο εἶναι κάπως βραχὺ, οἱ παρεῖς εὐσαρκές καὶ ὁ ὀφθαλμὸς μὲ τὰ τονισμένα βλέφαρα μεγάλος καὶ ὀλάνοιχτος. Τὸ βλέμμα τῆς μορφῆς κατευθύνεται ἴσια πρὸς τὰ ἐμπρὸς, χωρὶς κατάνευση τῆς κεφαλῆς.

Ὁ Ἔρωτας, ὡς ἔφηβος, μὲ σγουρὰ μαλλιά, γυμνὸς καὶ ἀνυπόδητος, ἀποδίδεται σχεδὸν κατενώπιον ὡς πρὸς τὸν κορμὸ, σὲ κατατομὴ ὡς πρὸς τὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ σὲ ἀποψη τριῶν τετάρτων ὡς πρὸς τὴν κεφαλὴ, ἡ ὁποία στρέφεται πρὸς τὰ ἀριστερά, σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση πρὸς τὴν κίνησιν του. Παρὰ τὴ στροφή αὐτὴ τῆς κεφαλῆς τὰ βλέμματα τῶν δύο μορφῶν δὲν συναντῶνται. Τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ Ἐρώτα καλύπτεται κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος ἀπὸ τὰ σκέλη τῆς καθιστῆς γυναικεῖας μορφῆς. Τὸν βράχο ἀγγίζει περισσότερο μὲ τὴ φτέρνα καὶ λιγότερον μὲ

ποποιήσεις διατηρήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τὴν Ἀναγέννησιν καὶ ἕως τὶς μέρες μας βλ. Stewart 24-26 πίν. 12.

75. Πὰ τὴ χειρονομία τοῦ ἀνακαλύπτεσθαι βλ. Κοντολέων 363-372. Χρ. Ἰ. Καρούζος, Τηλαυγὲς Μνήμα, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον* Γ' (Ἀθῆναι 1966) 257, 271 κέ., 278, ὅπου καὶ γιὰ τὴν πιὸ συχνὴ παραλλαγή της πού διαπιστώνεται καὶ σὲ ὑπὸ συζήτηση κάτοπτρον ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα. A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen* (AM 17. Beiheft., Berlin 1996) 169 κέ., ὅπου καὶ ἄλλη πλούσια βιβλιογραφία. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μὲ τὴ χειρονομία τοῦ ἀνακαλύπτεσθαι δὲν ἀπεικονίζονται ἡ Ἀρτεμις καὶ οἱ παρθένες πού συνο-

δεύουν τὸν Ἀπόλλωνα. Κοντολέων 371 σημ. 85. Πὰ τὴν τελετὴ τῶν ἀνακαλυπτηρίων βλ. J. H. Oakley, *The anakalypteria*, AA 1982, 113-118.

76. Βλ. J. Bergemann, *Demos und Thanatos. Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten* (München 1997) 98 κέ. πίν. 18-43.

77. EAM ἀρ. 182. Σ. Καρούζος, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ γλυπτῶν. Περιγραφικὸς κατάλογος* (Ἀθῆναι 1967) 162 πίν. 53. A. F. Stewart, *Skopas of Paros* (Park Ridge, N.J. 1977) 118 πίν. 50a. N. Καλτσᾶς, *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ γλυπτὰ. Κατάλογος* (Ἀθῆνα 2001) 260 κέ. ἀρ. κατ. 542.

τά ακροδάχτυλα του άριστερου ποδιού του. Οί φτεροϋγες του είναι όλάνοιχτες και άναπεπταμένες· τὸ ἄκρο τῆς δεξιᾶς καλύπτεται ἀπὸ τὴν κεφαλὴ καὶ τὸν ἄνω κορμὸ τῆς καθιστῆς γυναικείας μορφῆς, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄριστερὴ ἀποδίδεται μικρὸ τμῆμα, ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἔρωτα ἕως τὸ ἄκρο τοῦ ἐλάσματος. Τὸ δεξιὸ χέρι τὸ φέρει στὸ ὕψος τοῦ στέρνου καὶ τὸ τεντώνει πρὸς τὴ φορὰ τῆς κίνησής του. Μὲ τὸ λυγισμένο σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ προτεταμένο ἄριστερὸ χέρι κρατεῖ τόξο. Πύρω ἀπὸ τὸν πῆχη τοῦ χεριοῦ αὐτοῦ τυλίγεται ἡ χλαμύδα ἢ τὸ ἱμάτιό του, τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια κρέμεται πρὸς τὰ κάτω, πίσω ἀπὸ τὸν κορμὸ, καὶ φθάνει ἕως τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἄριστερου ἄκρου ποδιοῦ, σχηματίζοντας κυματιστὴ παρυφῇ. Σὲ ἄκρο τῆς τελευταίας εἶναι ραμμένο ἓνα βαρίδι. Ἡ κίνηση τοῦ Ἔρωτα παρὰ τὸν εὐρὺ διασκελισμὸ καὶ τὴ φορὰ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ του, εἶναι περισσότερο ἡρεμὴ παρὰ ὀρμητικὴ, ὅπως ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὸ πρὸς τὰ κάτω κρέμασμα τοῦ ἱματίου, χωρὶς ἀνέμισμα.

Τὸ σῶμα τοῦ Ἔρωτα εἶναι καλοπλασμένο – διακρίνονται τὸ στέρνο, ἡ κοιλιακὴ χώρα, ἡ βουβωνικὴ περιοχὴ –, λεπτὸ ἀλλὰ ὄχι ἰδιαίτερα λυγρὸ, χωρὶς ὑπερβολικὸ τονισμὸ τῶν μυῶν, ἄβρὸ καὶ μεστό, ἐλαφρὰ μαλθακὸ καὶ τρυφηλὸ, ἀλλὰ χωρὶς τρυφερὴ θηλυπρέπεια, παρὰ τοὺς κάπως ἐξογκωμένους मा-στούς⁷⁸.

Μὲ τὴν ἀπόδοση τοῦ Ἔρωτα ἐν μέρει πίσω ἀπὸ τὴ γυναικεία μορφὴ ὄχι μόνον ὑπογραμμίζεται ὁ μεταξὺ τους δεσμὸς, ἀλλὰ τονίζεται καὶ ἡ διάσταση τοῦ βᾶθους, ὅπως σὲ ζωγραφικὸ πῖνακα.

Τὸ ἔλασμα δὲν εἶναι κομμένο οὔτε ὁμοίομορφα οὔτε ἔτσι ὥστε νὰ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ περίγραμμα καὶ τῶν δύο μορφῶν. Στὴν ἄριστερὴ πλευρὰ τὸ ἔλασμα, παρὰ τὶς ἀπώλειες, φανερώνει ἓνα σὲ γενικὲς γραμμὲς καμπύλο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τελείωμα, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τῆς γυ-

ναικείας μορφῆς καὶ τοῦ βράχου (εἰκ. 23-24). Ἀντιθέτως, στὴ δεξιὰ πλευρὰ τὸ κόψιμο εἶναι χτυπητὰ ἀκανόνιστο καὶ ἀπότομο. Ὅλη ἡ δεξιὰ πλευρὰ δεῖχνει νὰ κόπηκε μὲ μεγάλες καὶ γύρω στὸ μέσον ἀρκετὰ βαθιὲς ψαλιδιές. Ἐντύπωση προκαλεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔλασμα προσαρμόζεται σύρριζα στὴν παρυφῇ τοῦ καλύμματος μόνον στὸ κάτω δεξιὸ ἄκρο (εἰκ. 23). Ἀπὸ τὴν ἄριστερὴ φτερούγα τοῦ Ἔρωτα ἀποδίδεται πολὺ μικρὸ τμῆμα καὶ τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων τοῦ τεντωμένου δεξιοῦ χεριοῦ του φαίνονται ὡσὰν κομμένα. Ψηλά, ἀνάμεσα στὸ χέρι αὐτό, τὸ τόξο καὶ τὸ ἄκρο τοῦ ἐλάσματος, μεσολαβεῖ περιοχὴ χωρὶς ἀνάγλυφο, πράγμα ἀρκετὰ παράδοξο γιὰ ἓνα πραγματικὰ περίτμητο ἔλασμα, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ περίγραμμα τῶν μορφῶν.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ ἔλασμα μὲ τὴν ἔκτυπη παράσταση δὲν εἶχε κατασκευαστεῖ εὐθὺς ἐξαρχῆς γιὰ τὸ συγκεκριμένο κάτοπτρο, ἀλλὰ ἐπαναχρησιμοποιήθηκε σὲ αὐτὸ μὲ κάποιες δραστηκὲς ἐπεμβάσεις. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ ἀρχικὴ σύνθεση ἦταν εὐρύτερη στὸ δεξιὸ τμῆμα, τὸ ὁποῖο ἀποκόπηκε, ὥστε τὸ ἔλασμα μὲ τὴ γυναικεία μορφὴ στὰ ἄριστερά καὶ τὸν ἄλλοτε στὸ μέσον (;) τῆς παράστασης Ἔρωτα νὰ μπορεῖ νὰ προσαρμοστεῖ στὸ συγκεκριμένο κάλυμμα. Τὸ σχῆμα ποὺ ἔχει τὸ βαθὺ κόψιμο ὑποδεικνύει τὴν πιθανότητα ἡ μορφὴ ποὺ ἀφαιρέθηκε νὰ ἦταν καθιστὴ καὶ στραμμένη πρὸς τὰ ἄριστερά. Δὲν ἀποκλείεται τὸ ἀρχικὸ ἔλασμα νὰ εἶχε καμπύλη ἀπόληξη καὶ στὸ δεξιὸ ἄκρο, ὁπότε σχηματιζόταν ἓνα tondo. Ἀντιμετωπίσμη εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῆς ἀποκοπῆς τοῦ ἐλάσματος ἀπὸ πολυπρόσωπὴ σύνθεση γιὰ τὴ διακόσμηση π.χ. χάλκινου ἀγγείου⁷⁹. Πάντως, φαίνεται πιὸ πιθανὸ τὸ ἀρχικὸ ἔλασμα νὰ διακοσμοῦσε τὸ κάλυμμα κατόπτρου μεγαλύτερης διαμέτρου ἀπὸ αὐτό, στὸ ὁποῖο ἐπαναχρησιμοποιήθηκε.

Ἡ χυτὴ λαβὴ ἀνάρτησης τοῦ κατόπτρου (εἰκ. 23),

78. Σαφὴς εἶναι ἡ διαφορὰ π.χ. ἀνάμεσα στὴν ἀπόδοση τῆς μαλακῆς σάρκας τοῦ Ἔρωτα στὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα καὶ στὸ ρωμαλεό, εὐρωστο καὶ μὲ ἔντονη τὴ μυικὴ διάπλαση σῶμα τοῦ ὤρμου, γενειοφόρου Βορέα μὲ τὴ σχεδὸν ἴδια στάση στὸ διακοσμητικὸ ἔλασμα τῆς ὕδρας ἀπὸ τὰ Φάρσαλα. Βλ. Ν. Μ. Βερδελῆ, Χαλκὴ τεφροδόχος κάλπιν ἐκ Φαρσάλων, ΑΕ 1950-1951, 85 εἰκ. 2, παρ. πίν. 3. Παχουλὸ καὶ τρυφηλὸ εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Ἔρωτα ὡς μικροῦ ἀγοριοῦ σὲ κάτοπτρο στὴ Γενεύη, στὴ Συλλογὴ

Ophiuchus. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 247 πίν. 19,1. Οἱ μαστοὶ τονίζονται ἰδιαίτερα καὶ στὸν ἱππεύοντα ἓνα δελφίνι Ἔρωτα σὲ κάτοπτρο στὴ Βοστώνη. Αὐτόθι ἀρ. κατ. 68 πίν. 15,1.

79. Ὅπως π.χ. στὸν χάλκινὸ κάδο στὴ Βοστώνη, Museum of Fine Arts ἀρ. 03.1001. Μ. Comstock - C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston* (Boston, Massachusetts 1971) 302-303 ἀρ. κατ. 428 (350-300 π.Χ.). Rolley 173 εἰκ. 161.

σέ σχήμα ωμέγα, έχει ύψ. 0.042 μ. και πάχ. 0.003 μ. Το όριζόντιο στέλεχος πλαταίνει στο ελεύθερο άκρο του και συστρέφεται σπειροειδώς, σχηματίζοντας μικρή θηλιά όπου εισερχόταν το άκρο του αντίστοιχου κάθετου στελέχους. Η διαμόρφωση αυτή είναι μοναδική μεταξύ των λαβών των πτυκτών κατόπτρων. Ένα ορθογώνιο αναδιπλωμένο έλασμα, ύψ. 0.016 μ., με ορθογώνιο άνοιγμα στο μέσον, είναι περασμένο στο όριζόντιο στέλεχος της λαβής. Το μικρό έλασμα, ή αναδίπλωση του οποίου εξασφάλιζε την

ευκνησία της λαβής ανάρτησης, θα ήταν επικολημένο στο ανώτερο τμήμα του καλύμματος, πιο πάνω από το διακοσμητικό έλασμα.

Με τον γίγγλυμο γινόταν ή σύνδεση του καλύμματος και του κύριου δίσκου, ώστε να εξασφαλίζεται το άνοιγοκλείσιμό του⁸⁰. Ένα έλαφρὰ κυρτό στέλεχος ορθογώνιας διατομής, μήκ. 0.049 μ. και πάχ. 0.005 μ. (είκ. 23), έξάρτημα του γιγγλύμου, θα προσαρμοζόταν στο περιχέλιωμα, ίσως σέ κατάλληλη έγκοπή.

Πραγμάτευση του κατόπτρου από τον τάφο 2

I. Ο τύπος

Το μεσαίου μεγέθους πτυκτό κάτοπτρο του τάφου 2 ανήκει στή δεύτερη παραλλαγή (C 2) του τύπου C της καθιερωμένης κατάταξης των πτυκτών κατόπτρων από τον Züchner⁸¹. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο παραλλαγές βρίσκεται στην τεχνική, καθώς στον τύπο C 1 δίσκος και κάλυμμα είναι χυτά, ενώ στον τύπο C 2 ο δίσκος είναι χυτός και το κάλυμμα από σφυρήλατο έλασμα με επακόλουθο το μικρότερο βάρος του⁸². Κατά τον Züchner ο τύπος C 1 εμφανίζεται από το β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. περίπου και στή συνέχεια γνωρίζει πολύ μεγάλη διάδοση· ο τύπος C 2, λίγο μόνο νεότερος, παρουσιάζεται στο β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., χρησιμοποιείται όμως κατά κύριον λόγο από το β' μισό του⁸³.

II. Η έσωτερική επένδυση με μόλυβδο

Το γέμισμα με μόλυβδο των έσωτερικών κοιλοτήτων του λεπτού χάλκινου ελάσματος με την ανάγλυφη παράσταση αποσκοπούσε στο να αποτραπεί ή συμπίεση και σύνθλιψη του⁸⁴. Παραδείγματα, στα όποια εφαρμόστηκε ή ίδια πρακτική με του κατόπτρου από τη Σαλαμίνα, προσφέρουν διάφορα πτυκτά κάτοπτρα, όπως ένα κάτοπτρο από τάφο κοντά στή Θήβα⁸⁵, άλλο στο Μουσείο Otago στο Dunedin⁸⁶, άλλο από τάφο στήν Κόρινθο⁸⁷,

80. Για τον γίγγλυμο βλ. Züchner 126 κέ. είκ. 58, 134 είκ. 61-62.

81. Αυτόθι 135 είκ. 63. Schwarzmaier 12 είκ. 4.

82. Züchner 131, 135, 136.

83. Αυτόθι 136 κέ. Κατά την Schwarzmaier 12 με σημ. 50 και 17 με σημ. 89 ο τύπος C 1 άπαντάται ήδη στο α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (το πρωιμότερο παράδειγμα χρονολογείται γύρω στο 380 π.Χ.) και τα πρώτα παραδείγματα του τύπου C 2 εμφανίζονται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

84. Βλ. και Schwarzmaier 16. Ο Μυλωνάς 6 ση-

μειώνει τη δυνατότητα χρησιμοποίησης και άλλης ύλης πλὴν του μολύβδου, με άναφορά παραδείγματος πτυκτού κατόπτρου από την Ταυρική χερσόνησο «ὕπο το έλασμα του οποίου ὑπάρχει γύψος».

85. Παπαδάκης 118, συνέχεια της σημ. 2 από τη σ. 117, όπου ήδη έχει επισημανθεί ή σκοπιμότητα του μολύβδου για την άποφυγή της σύνθλιψης του ελάσματος.

86. Stewart 25 κέ., 27 πίν. 12,2.

87. Pemberton 301 άρ. 45 πίν. 85.

άλλο από τάφο στο Γαλαξείδι, στο οποίο ή μολύβδινη έσωτερική επένδυση διασώθηκε σε μεγαλύτερη έκταση από αυτήν του έλλιπουσ χάλκινου έλάσματος⁸⁸, τὸ χάλκινο διακοσμητικό έλασμα με ανάγλυφη παράσταση πὸν εἶχε επικολληθεῖ στὴν κάτω προσαρμογή τῆς κάθετης λαβῆς ὕδριας ἀπὸ τάφο στὸ Προδρόμι Θεσπρωτίας⁸⁹, μία χάλκινη παραγναθίδα κράνους⁹⁰. Ὅταν τὸ πάχος τοῦ έλάσματος ἀποκλείει τὸν κίνδυνο σύνθλιψῆς του, τότε εἶναι περιττὴ ἡ έσωτερική ενίσχυση με μόλυβδο, ἡ ὁποία ὅπωςδήποτε προσθέτει βάρος στὸ έλασμα καὶ κατὰ συνέπειαν στὸ κάλυμμα⁹¹.

III. Προσήλωση τοῦ έλάσματος καὶ επαναχρησιμοποίησή του

Κατὰ κανόνα τὸ έλασμα με τὴν ανάγλυφη παράσταση επικολλᾶται στὸ κάλυμμα με τὴ βοήθεια μεταλλικῆς ἢ ἄλλης κόλλας⁹². Ἡ προσήλωση τοῦ έλάσματος με πριτσίνια, ὅπως στὸ κάτοπτρο τῆς Σαλαμίνας, ἀπαντᾶται πὸν σπάνια⁹³ καὶ θεωρεῖται ένδειξη γιὰ επαναχρησιμοποίηση ἢ ἐπιδιόρθωση τοῦ έλάσματος⁹⁴. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα προσφέρει ἓνα πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Ἡλιδά, σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, στὴ Συλλογὴ Σταθάτου ἀρ. 313, στὸ ὁποῖο τὸ έλασμα με τὴν ανάγλυφη παράσταση προσαρτήθηκε με πριτσίνια στὸ κάλυμμα σὲ δεύτερη χρῆση· πολλές ὁπὲς γιὰ πριτσίνια στὸ έλασμα αὐτὸ δὲν βρίσκουν ἀντιστοιχία στὸ κάλυμμα, πράγμα πὸν δείχνει ὅτι τὸ έλασμα εἶχε χρησιμοποιηθεῖ προηγουμένως σὲ κάποιο ἄλλο ἀντικείμενο⁹⁵. Ὅμοίως, οἱ χωρὶς ἀντιστοιχία με τὸ κάλυμμα ὁπὲς γιὰ πριτσίνια στὴν παρυφὴ έλάσματος με ἀπεικόνιση ἱππέα σὲ πτυκτὸ κάτοπτρο στὸ Βρετανικὸ Μουσείο ἀρ. 3210 μαρτυροῦν τὴν επαναχρησιμοποίηση τοῦ έλάσματος αὐτοῦ⁹⁶.

88. Β. Πετράκος, *ΑΔ* 27, 1972, Β, 375 πίν. 317β.

89. Ἀγγ. Χωρέμης, *Μετάλλινος ὄπλισμός ἀπὸ τὸν τάφο στὸ Προδρόμι τῆς Θεσπρωτίας*, *ΑΑΑ* 13, 1980, 7 εἰκ. 2-3.

90. G. M. A. Hanfmann, *Acquisitions of the Fogg Art Museum: Sculpture and Figurines*, *AJA* 58, 1954, 227 με σημ. 28, πίν. 39, εἰκ. 14-15, ὅπου καὶ ἄλλο παράδειγμα.

91. Π.χ. έσωτερική επένδυση με μόλυβδο δὲν εφαρμόστηκε στὸ έλασμα ἑνὸς πτυκτοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἐπίδαυρο. Πιτερὸς 160-180. Κατὰ τὴν Schwarzmaier 177 ἀρ. κατ. 95 πίν. 40,1 τὸ έλασμα αὐτὸ προσαρμόστηκε στὸ κάτοπτρο σὲ δεύτερη χρῆση, με ἀποκοπὴ ἀπὸ εὐρύτερη σύνθεση, ἡ ὁποία ἀρχικὰ κοσμοῦσε σκεῦος έντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ κάτοπτρο.

92. Βλ. π.χ. Παπαδάκη 118, συνέχεια σημ. 2 ἀπὸ τὴ σ. 117 (διαπίστωση ὑποκίτρινης ὕλης). Βερδελῆς 175 (διαπίστωση ἀσημόκολλας). Με μόλυβδο ἦταν προσκολλημένα τὰ ἀνάγλυφα έλάσματα στὴν κοιλὴ πλευρὰ τῶν χωρὶς κάλυμμα χάλκινων κατόπτρων

πὸν ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἡλιδά. Robinson 1941, 164 κέ. Με ἓνα κράμα κασσίτερου καὶ μόλυβδου εἶχε επικολληθεῖ τὸ σωζόμενο διακοσμητικὸ έλασμα με τὴ γυναικεία προτομή, ἴσως τῆς νύμφης Ἀρέθουσας, στὸ κάλυμμα ἑνὸς έντελῶς ἰδιότυπου πτυκτοῦ κατόπτρου πὸν φέρει καὶ λαβὴ γιὰ κράτημα στὸ Ἀμβούργο, στὸ Museum für Kunst und Gewerbe. Thimme 192 σημ. 2. Ὅμοίως, με κράμα κασσίτερου καὶ μολύβδου εἶχαν επικολληθεῖ τὰ συμπαγὴ ἀγαλμάτια καὶ τὰ ἄλλα ἐπίθετα κοσμήματα στὸν κρατῆρα τοῦ Δερβενίου. Πούρη 14. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς επικόλλησης βλ. H. Maryon, *Metalworking in the Ancient World*, *AJA* 53, 1949, 93-125.

93. Π.χ. με δύο μικρὰ καρφάκια στὸ πάνω μέρος ἔχει προσηλωθεῖ στὸ κάλυμμα τὸ κυκλικὸ έλασμα με τὴν ανάγλυφη παράσταση σὲ χάλκινο κάτοπτρο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Ἡλιδας: Ἀραπογιάννη 201 εἰκ. 88.

94. Schwarzmaier 14, 18.

95. Αὐτόθι 18, ἀρ. κατ. 44, πίν. 39,1.

96. Züchner 198 ἀρ. κατ. KS 82. Schwarzmaier 18

Στο κάτοπτρο της Σαλαμίνας όχι μόνον οί ὁπές στο ἔλασμα βρίσκονται σὲ ἀντιστοιχία μὲ αὐτὲς τοῦ καλύμματος, ἀλλὰ καὶ τὰ πριτσίνια σώζονται ἐν μέρει. Ὡστόσο, στὴν περὶ πτώση αὐτὴ ἡ προσήλωση μὲ τὰ πριτσίνια ἦταν ἀπαραίτητη μετὰ τὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸ ἔλασμα μὲ τὴν εὐρύτερη σύνθεση τμήματος ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ σταθερότερη καὶ καλύτερη ἐφαρμογὴ τοῦ ἐναπομείναντος ἐλάσματος στὴν ἐλαφρὰ κυρτὴ ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος. Συνεπῶς στὸ κάτοπτρο τῆς Σαλαμίνας τὸ ἔλασμα ἐφαρμόστηκε σὲ δεύτερη χρῆση, εἴτε ἀπὸ ἄλλο κάτοπτρο εἴτε ἀπὸ κάποιο ἄγγειο ἢ ἄλλο μετάλλινο ἀντικείμενο.

Κατὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίησι ἐλασμάτων σὲ πτυκτὰ κάτοπτρα ἢ ἀποκοπὴ ὁρισμένων στοιχείων (π.χ. τμημάτων ἀπὸ φτεροῦγες, τμημάτων ὄπλων, κ.ἄ.) ἢ ἀκόμα καὶ μεγαλύτερου μέρους ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σύνθεση δὲν εἶναι σπάνια⁹⁷. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα ἐλάσματος σὲ κάτοπτρο στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀρ. 290, γιὰ τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὰ Μέγαρα⁹⁸. Στὸ ἔλασμα αὐτὸ ἀπεικονίζεται Νίκη μὲ μαχαίρι θυσίας πρὸς τὰ δεξιὰ πάνω στὴ ράχη σφαγιασθέντος ταύρου. Ἐνα δυσερμήνευτο κατάλοιπο ἀναγλυφικοῦ ἐξάρματος δεξιὰ ἀπὸ τὸν λαίμὸ τοῦ ταύρου μαρτυρεῖ, ὅπως εἶχε διαγνώσει ἤδη ὁ Züchner, τὴν ἀποκοπὴ τῆς παράστασης ἀπὸ μεγαλύτερη σύνθεση. Δὲν λείπουν καὶ οἱ περιπτώσεις ἀπότομου καὶ βάρβαρου ψαλιδίσματος τοῦ ἐλάσματος, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα μὲ τὶς ψαλιδισμένες καὶ ἀποχωρισμένες Νίκες σὲ πτυκτὸ κάτοπτρο στὸ Antikenmuseum στὸ Βερολίνο ἀρ. 8392, οἱ ὁποῖες προορίζονταν ἀρχικὰ γιὰ τὴ διάκοσμησι ἴσως κάποιου ἀγγείου⁹⁹.

Τὸ βάνανσο ψαλίδισμα ἐνὸς ὑψηλῆς ποιότητος τορεύματος καὶ στὸ κάτοπτρο τῆς Σαλαμίνας μαρτυρεῖ ἔλλειψη ἐπιδεξιότητος¹⁰⁰. Συνεπῶς ὁ τορευτὴς τοῦ ἐλάσματος καὶ ὁ μεταλλοτεχνίτης ποὺ τὸ προσήλωσε στὸ κάλυμμα μετὰ ἀπὸ δραστικὴ ἐπέμβασι δὲν συνταυτίζονται¹⁰¹.

IV. Οἱ λαβές

Τὰ πτυκτὰ κάτοπτρα κατὰ κανόνα φέρουν δύο λαβές, τὴν κύρια καὶ τὴ δευτερεύουσα, οἱ ὁποῖες εἶναι χυτὲς καὶ εὐκίνητες¹⁰². Ἡ κύρια λαβὴ, τοξωτὴ ἢ κρικοειδῆς, σπανιότερα

ἀρ. κατ. 153 πίν. 45,1. Αὐτόθι 18 καὶ ἄλλα παραδείγματα.

97. Βλ. Αὐτόθι 18 κέ., μὲ παραδείγματα.

98. Züchner 47, 198 ἀρ. κατ. KS 62 εἰκ. 124. Schwarzmaier 18 σημ. 94 ἀρ. κατ. 138. Τὸ κάλυμμα ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἴδια διάμετρο μὲ αὐτὴν τοῦ καλύμματος στὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα (0.141 μ.).

99. Züchner 48 κέ., 219 ἀρ. κατ. KS 64 εἰκ. 125. G. Zimmer, Spiegel im Antikenmuseum, *Bilderheft der Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz* 52, 1987, 13 πίν. 18. Schwarzmaier 13 κέ. ἀρ. κατ. 61.

100. Πρβ. αὐτόθι 14.

101. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ ὁ ζωγράφος

ποὺ σχεδίασε τὴν παράστασι ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸν τορευτὴ, ὅπως εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ γιὰ τὶς τορευτικὲς συνθέσεις σύμφωνα καὶ μὲ τὴν παράδοσι τῶν ἀρχαίων πηγῶν. Βλ. Ἀρβανιτόπουλο I 22, Ἀρβανιτόπουλο III 137. Κατὰ τὴ μαρτυρίαν τοῦ Πανσανία I 28, 2 καὶ οἱ τὴν ἐπὶ τῆς ἀσπίδος μάχην λαπιθῶν πρὸς κενταύρους καὶ ὅσα ἄλλα ἐστὶν ἐπειργασμένα λέγουσι τορεῦσαι Μῦν, τῷ δὲ Μυῖ ταῦτα τε καὶ τὰ λοιπὰ τῶν ἔργων Παρράσιον καταγράψαι τὸν Εὐήνορος.

102. Πὰ τὶς λαβὲς τῶν πτυκτῶν κατόπτρων βλ. Züchner 127 κέ.

τριγωνική¹⁰³ και συνηθέστερα σὲ σχῆμα ὠμέγα, ἦταν προσαρτημένη στὸ περιχέλιωμα ἢ στὸ κάλυμμα, συχνὰ μὲ τὴ βοήθεια μικροῦ ἐλάσματος προσηλωμένου ἢ ἐπικολλημένου στὸ πάνω μέρος τοῦ καλύμματος, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἔλασμα μὲ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση, καὶ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀνάρτηση τοῦ κατόπτρου στὸν τοῖχο τοῦ γυναικωνίτη. Εὐγλωττη εἶναι ἡ τοιχογραφία μὲ τὴν ἀπόδοση σκηνῆς γυναικωνίτη, ἡ ὁποία κοσμοῦσε τὸν κιβωτιόσχημο τάφο Π στὸν τύμβο Α τῆς Αἵνειας¹⁰⁴. Στὴν τοιχογραφία αὐτὴ ἀπεικονίζονται διάφορα ἀντικείμενα, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἓνα κυκλικὸ κάτοπτρο, κρεμασμένα ἀπὸ καρφιά, προσηλωμένα στὸν τοῖχο. Ὅτι πρόκειται γιὰ πτυκτὸ κάτοπτρο δείχνει ἡ πεσμένη πρὸς τὰ κάτω δευτερεύουσα εὐκίνητη λαβή. Μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀνάρτηση τῶν κατόπτρων προσφέρουν καὶ ἀρχαῖες φιλολογικὲς πηγές¹⁰⁵.

Ἡ δευτερεύουσα λαβή, ἡ ὁποία χρησίμευε στὸ ἀνασήκωμα τοῦ καλύμματος ὥστε νὰ φανεῖ ἡ στιλβωμένη¹⁰⁶ ἐπιφάνεια κατοπτρισμοῦ τοῦ κύριου δίσκου, προσαρμοζόταν στὸ κάτω μέρος τοῦ καλύμματος, ὄχι σπάνια καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ ἐλάσματος μὲ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση. Στὴ δεύτερη περίπτωσις ὁ μεταλλοτεχνίτης εὗρισκε τὴν κατάλληλη θέση γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς λαβῆς ὥστε καὶ ἡ λειτουργικότητά της νὰ ἐξασφαλίζεται καὶ συγχρόνως νὰ μὴν προκαλεῖται σοβαρὴ αἰσθητικὴ βλάβη στὸ ἀνάγλυφο. Ἡ λαβὴ αὐτὴ συνήθως ἔχει σχῆμα ἡμικυκλικὸ ἢ πετάλου, μὲ στραμμένα πρὸς τὰ ἔξω καὶ πρὸς τὰ κάτω τὰ δύο ἄκρα¹⁰⁷, τὰ ὁποῖα συγκρατοῦνται μὲ συνδετήρες ἢ εἶναι περασμένα σὲ μικροὺς κρίκους, στερεωμένους μὲ λεπτοὺς συνδετήρες. Κάποτε οἱ συνδετήρες προσαρμολογούνται σὲ μικρὰ δισκόμορφα ἐλάσματα¹⁰⁸. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τὴ δευτερεύουσα λαβὴ ἀποτελεῖ μόνον ἓνας κρίκος, στερεωμένος στὸ κάλυμμα ἢ στὸ ἔλασμα μὲ τὸ ἀνάγλυφο¹⁰⁹.

103. Παραδείγματα τριγωνικῆς λαβῆς ἀνάρτησης: Schwarzmaier ἀρ. κατ. 230 πίν. 1,1-2 (κάτοπτρο τύπου Α). Ἀραπογιάννη 201 κέ. εἰκ. 88 (κάτοπτρο τύπου Β).

104. Βοκοτοπούλου 1990, 44, σχέδ. 15, ἔγχρ. πίν. 2, πίν. 23β (χάλκινο κυκλικὸ κάτοπτρο).

105. Π.χ. Πανσ. VIII 37, 7 (κάτοπτρον ἡρμοσμένον ἐν τῷ τοίχῳ). Ἀρβανιτόπουλος I 22.

106. Ἡ στιλβωσις μὲ ἐπαργύρωση συντελοῦσε στὴν καλύτερη ἀνταύγεια τῆς ἐπιφάνειας κατοπτρισμοῦ. Züchner 125 κέ. Βλ. ἀκόμα Βερδελῆ 174. Ἐπαργυρωμένη ἦταν ἡ ἐπιφάνεια κατοπτρισμοῦ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὀψη τοῦ καλύμματος κατόπτρου ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Λοκρίδα. Onassoglou 445.

107. Ὅμοιες λαβὲς χρησιμοποιοῦνται καὶ σὲ ἄλλα προϊόντα τῆς μεταλλοτεχνίας, ὅπως σὲ πτυσσόμενα χάλκινα κυτία: Κ. Ρωμοπούλου, Κλειστὰ ταφικά σύνολα ὑστεροκλασικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, *Φύλια Ἑπη εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν Γ* (Ἀθήναι 1989) 215 ἀρ. 23 πίν. 57. Θέμελης - Τουράτσογλου 90 ἀρ. Β 90

πίν. 103, 91 ἀρ. Β 35 πίν. 103. Βλ. καὶ Δρούγου - Τουράτσογλου 40 ἀρ. Μ 927 πίν. 15 (δύο χάλκινες τοξωτὲς λαβὲς ποὺ διασώζουν καὶ συνδετήρες, ἴσως ἀπὸ ξύλινο κιβωτίδιο, μὲ παραπομπὴ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα σὲ λαβὲς πτυκτοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὴ Μεδεώνα).

108. Παραπλήσια πρὸς τὸ μικρὸ θολωτὸ ἔλασμα στὸ κάτοπτρο τῆς Σαλαμίνας εἶναι τὰ δισκόμορφα ἐλάσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξαρτᾶται πεταλόσχημη λαβή, π.χ. σὲ κάτοπτρο στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου ἀρ. Br. 1707. Züchner ἀρ. KS 4 πίν. 6. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 211 πίν. 5,1. Ἐνα μόνον ἀσπιδόμορφο ἔλασμα γιὰ τὴ στερέωση κρίκου-λαβῆς ἔχει προσαρτηθεῖ στὸ διακοσμητικὸ ἔλασμα σὲ κάτοπτρο στὴ Βοστώνη, Museum of Fine Arts ἀρ. 01.7516 (πιθανῶς ἀπὸ τὴν Ἡλίδα). Züchner ἀρ. KS 70 εἰκ. 23. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 76 (τὸ ἔλασμα μὲ τὸ ἀνάγλυφο ἔχει κοπεῖ καὶ ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ).

109. Γιὰ τὴ δευτερεύουσα λαβὴ βλ. Züchner 128. Κινητὴ ἀσφάλεια ἀντὶ δευτερεύουσας λαβῆς ἀπαν-

Ἰδιότυπη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ πτυκτοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα ποὺ ἔφερε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κύρια λαβὴ γιὰ τὴν ἀνάρτηση ὄχι μία, ἀλλὰ δύο δευτερεύουσες λαβές: ἀφενός, ἕναν μικρὸ κρίκο, στερεωμένο προφανῶς μὲ συνδετήρα διὰ μέσου τοῦ θολωτοῦ ἐλάσματος, τοῦ ἐλάσματος μὲ τὸ ἀνάγλυφο καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ καλύμματος, ὅπως δείχνουν οἱ σὲ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μεταξύ τους διαμπερεῖς ὁπές, καὶ ἀφετέρου ἕναν δεύτερο μικρὸ κρίκο, ὁμοίως εὐκίνητο, προσαρτημένο μὲ τὴ βοήθεια τῆς ροδακόμορφης βάσης στὸ κέντρο τῆς κάτω ἐπιφάνειας τοῦ κύριου δίσκου.

Οἱ λόγοι ποὺ ἀνάγκασαν τὸν μεταλλοτεχνίτη νὰ πρωτοτυπήσει μὲ τὶς δύο δευτερεύουσες λαβές εἶναι εὐεξηγήτοι. Πὰ τὴν προσθήκη τῆς συνήθους λαβῆς μὲ τὰ δύο ἄκρα περασμένα σὲ κρίκους δὲν ὑπῆρχε ἐπαρκὴς χώρος οὔτε στὸ κάτω μέρος τοῦ καλύμματος οὔτε στὸ κέντρο τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἐλάσματος μὲ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση, χωρὶς νὰ προκληθεῖ σοβαρὴ αἰσθητικὴ βλάβη σὲ αὐτήν. Μία μόνο λαβὴ στὴ μορφὴ πολὺ λεπτοῦ κρίκου δὲν θὰ ἦταν ἀρκετὰ ἀνθεκτικὴ γιὰ τὸ βάρος τοῦ ἐλάσματος μὲ τὸ ἐσωτερικὸ μολύβδινο γέμισμα καὶ τὸ ἐπιπρόσθετο βάρος τοῦ καλύμματος. Ἡ ταυτόχρονη ἔλκυση καὶ τῶν δύο κρίκων, ἐνὸς στὸ κάλυμμα καὶ ἐνὸς στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ κύριου δίσκου, μείωνε τὴν πιθανότητα σπασίματος ἢ ἀποκόλλησης τῶν λαβῶν.

Ὅπως δὲποτε, ἡ ἰδιοτυπία τῶν δύο δευτερευουσῶν λαβῶν ἀποτελεῖ μία ἐπιπλέον ἔνδειξη ὅτι τὸ ἔλασμα μὲ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση δὲν δημιουργήθηκε εὐθὺς ἐξαρχῆς γιὰ τὸ συγκεκριμένο κάτοπτρο, ἀλλὰ προσαρτήθηκε σὲ αὐτὸ σὲ δεύτερη χρῆση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ μικρὸ θολωτὸ ἔλασμα κάλυψε ἕνα ἀπειροελάχιστο τμήμα τῶν πτυχώσεων τοῦ ἱματίου τῆς καθιστῆς γυναικείας μορφῆς καὶ ἀκριβῶς στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔσπασε (εἰκ. 23), προφανῶς ἐπειδὴ ἡ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια δυσκόλευε τὴν τέλεια προσαρμογὴ του. Ἐνα δεύτερο θολωτὸ ἔλασμα μὲ στερεωμένο μὲ συνδετήρα μικρὸ κρίκο δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε καὶ στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ διακοσμητικοῦ ἐλάσματος ποὺ ἀποκόπηκε, μὲ σκοπὸ τὴν προσάρτηση τῆς συνήθους δευτερεύουσας εὐκίνητης λαβῆς.

Ὁ ρόδακας γιὰ τὴν προσάρτηση τοῦ κρίκου ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἄλλα πτυκτὰ κάτοπτρα, πάντα ὅμως στὸ κάτω τμήμα τοῦ ἐλάσματος μὲ τὴν παράσταση¹¹⁰. Σὲ ὅλα τὰ ἔως τώρα γνωστὰ παραδείγματα ὁ κρίκος δὲν εἶχε διασωθεῖ. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι αὐτοὶ οἱ μικροὶ κρίκοι μὲ τὴν ὑποδοχὴ σὲ σχῆμα ρόδακα, λεοντοκεφαλῆς, ἀσπιδίσκης, χρησίμευαν γιὰ νὰ περνοῦν ἱμάντες σὲ κράνη, θώρακες, ζώνες καὶ ἄλλα εἶδη τῆς μεταλλοτεχνίας, τὰ ὅποια διακοσμοῦσαν ἐλάσματα μὲ ἔκτυπες παραστάσεις, καὶ κατὰ συνέπεια ἀποτελοῦν μία ἀκόμα ἔνδειξη γιὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίησιν τοῦ διακοσμητικοῦ ἐλάσματος σὲ κάτοπτρα¹¹¹.

τάται σὲ κάτοπτρα τῶν τύπων Α καὶ Β. Πὰ τὰ πρῶτα βλ. αὐτόθι 129. Παράδειγμα κατόπτρου τοῦ τύπου Β μὲ κινητὴ ἀσφάλεια προσφέρει εὑρημα ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Ἡλίδας: Ἀραπογιάννη 202 εἰκ. 88.

110. Π.χ. 1) Βοστώνη, Museum of Fine Arts ἀρ. 98.673 (πιθανῶς ἀπὸ τὴν Ἡλίδα). Züchner ἀρ. KS 68

πίν. 10. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 70 (τὸ ἔλασμα μὲ τὸ ἀνάγλυφο ἔχει ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ). 2) Μουσεῖο Ὀλυμπίας ἀρ. Μ 62. Ν. Παλούρης, ΑΔ 18, 1963, Β1, 104, πίν. 140α (ἀπὸ τὴν Ἡλίδα). Schwarzmaier ἀρ. κατ. 195 πίν. 54,1 (τὸ ἔλασμα μὲ τὸ ἀνάγλυφο ἔχει προσαρτηθεῖ στὸ κάλυμμα σὲ δεύτερη χρῆση).

111. Züchner 198. Schwarzmaier 18 κέ.

V. Τὸ θέμα τῆς παράστασης στὸ ἔλασμα

Ἡ παρουσία τοῦ Ἑρωτα¹¹² ὑποδεικνύει τὴν πιθανὴ ταύτιση τῆς γυναικείας μορφῆς μετὰ τὴν Ἀφροδίτη, τουλάχιστον στὴν παροῦσα κατάσταση μετὰ τὴν ἀποκοπὴ τοῦ δεξιοῦ τμήματος τοῦ ἐλάσματος. Μὲ τὴν Ἀφροδίτη ἔχει ταυτιστεῖ καὶ ἡ καθισμένη σὲ βράχο γυναικεία μορφή σὲ κάτοπτρο στὸ Μουσεῖο Otago ἀρ. εὔρ. E 54.83 στὸ Dunedin¹¹³. Ἡ θεὰ ἔλκει τὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου της στὸ ὕψος τοῦ ὤμου στὴ συνήθη παραλλαγή τῆς χειρονομίας τοῦ ἀνακαλύπτεσθαι, κατανεύοντας συγχρόνως μὲ σεμνότητα τὴν κεφαλὴ. Ὁρθίος ἐμπρὸς της καὶ στρέφοντας τὴν κεφαλὴ πρὸς αὐτὴν ἀπεικονίζεται ὁ Ἑρωτας. Εὐστοχα ἔχει ὑπογραμμιστεῖ ἀπὸ τὸν μελετητὴ τοῦ κατόπτρου ἡ προβολὴ τῆς ὑπόστασης τῆς θεᾶς ὡς προστάτιδας τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκιακῆς ζωῆς.

Ὁ A. Stewart ἔχει συγκεντρώσει, μὲ κατάταξη σὲ χρονολογικὴ σειρά, παραστάσεις σὲ διακοσμητικὰ ἐλάσματα πτυκτῶν κατόπτρων τῆς καθιστῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἑρωτα ὡς ἐφήβου – ἢ ὁπωσδήποτε ὄχι σὲ παιδικὴ ἡλικία – σὲ διάφορες στάσεις¹¹⁴. Στὸ μεταξὺ καὶ ἄλλα κάτοπτρα ποὺ ἔγιναν ὑστερότερα γνωστὰ προστίθενται στὸν κατάλογο¹¹⁵. Ὁ ἀρκετὰ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀπεικονίσεων εἶναι ἀδιάψευστος μάρτυρας γιὰ τὸ δημοφιλὲς τοῦ θέματος αὐτοῦ στὴ μικροτεχνία, ἰδιαίτερα σὲ ὄργανα καλλωπισμοῦ ποὺ προορίζονταν γιὰ χρῆση στὸν γυναικωνίτη. Στὴν ἀδιαμφισβήτητα πρωιμότερη παράσταση σὲ πτυκτὸ κάτοπτρο, τὸ ὁποῖο μάλιστα προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹¹⁶, ἡ ἄνετα καθισμένη σὲ βράχο Ἀφροδίτη ἔλκει μὲ μεγάλοπρεπη κίνηση τὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου της καὶ ὁ μισοκρυμμένος πίσω της νεαρὸς Ἑρωτας, μὲ διάπλατα ἀνοιχτὲς τὶς φτεροῦγες, ὀλοφάνερα κινεῖται πρὸς τὴν κατεύθυνση, πρὸς τὴν ὁποία εἶναι στραμμένη καὶ ἡ θεά.

Ἡ Ἀφροδίτη καὶ ὁ τοξεύων Ἑρωτας, σὲ ἡλικία παρεμφερῆ μετὰ τοῦ Ἑρωτα στὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, ἀποδίδονται στὸ διακοσμητικὸ ἔλασμα πτυκτοῦ κατόπτρου στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου ἀρ. Br. 1839, τὸ ὁποῖο βρέθηκε σὲ τάφο στὴν Ταρκύνια (Tarquinia) τὸ 1855¹¹⁷. Ἡ ἐπιβλητικὴ αὐτὴ ἀπεικόνιση, παρὰ τὶς ἀρκετεῖς ἐπὶ μέρους διαφορές, φαίνεται ἡ πιὸ κοντινὴ στὸ νέο εὔρημα. Ἡ θεὰ δεσπόζει στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης,

112. Τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ὁ νεαρὸς Ἑρωτας μπορεῖ νὰ ἀπεικονίζεται μὲ διάφορες ιδιότητες καὶ σὲ διάφορες σκηνές. Βλ. σχετικὰ E. A. Zervoudaki, Attische polychrome Reliefkeramik des späten 5. und des 4. Jahrhunderts v. Chr., AM 83, 1968, 67.

113. Stewart 24 κέ., ἰδιαίτ. 31 κέ., πίν. 8. 10,1-2. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 94 πίν. 4,2.

114. Stewart 27-29 πίν. 9,1-4.

115. Π.χ. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 51 πίν. 25,1 (310/300 π.Χ.), ἀρ. κατ. 190 πίν. 26,2 (λίγο μετὰ τὸ 300 π.Χ.), ἀρ. κατ. 264 (γύρω στὸ 280 π.Χ.).

116. Stewart 27 ἀρ. 1 πίν. 9,1, σ. 28.

117. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ καλύμματος ὑπάρχει ἄλλη ἐγχάρακτη ἀπεικόνιση τῆς Ἀφροδίτης. Züchner ἀρ. κατ. KS 17 πίν. 16 καὶ 17 (ἡ ἐγχάρακτη παράσταση), περὶ τὸ 350 π.Χ. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 204 πίν. 11,1 καὶ 79,2 (ἡ ἐγχάρακτη παράσταση), περὶ τὸ 320 π.Χ. Ἀπὸ τὴν Schwarzmaier 175 κέ. τὸ κάτοπτρο αὐτὸ ἀποδίδεται στὸν ἴδιο καλλιτέχνη ποὺ δημιούργησε ἄλλο ἓνα πολὺ ὑψηλῆς ποιότητος κάτοπτρο, προερχόμενο ἀπὸ τάφο στὸ Kertsch (αὐτόθι ἀρ. κατ. 129 εἰκ. 7-8 πίν. 11,2). Καὶ τὰ δύο κάτοπτρα συνδέονται μὲ τὸ κορινθιακὸ ἐργαστήριον. Αὐτόθι 175 κέ., 178 κέ., 181 κέ.

καθώς κάθεται χαλαρά στον βράχο και ἔλκει μεγαλόπρεπα με τὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ χέρι τὴν παρυφὴ τοῦ ἱματίου της κατὰ τὸ «Ἡραῖον σχῆμα»· τὰ σκέλη καὶ ὁ κάτω κορμὸς της εἶναι στραμμένα πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ ἄνω κορμὸς ἀποδίδεται σχεδὸν κατενώπιον. Στὸ ἀριστερὸ τμήμα ὁ Ἔρωτας κινεῖται με εὐρὺ διασκελισμὸ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ αὐτὴν τῆς καθιστῆς θεᾶς· ὥστόσο, στρέφει πρὸς τὰ πίσω τὴν κεφαλὴ καὶ πρὸς τὴ φορὰ αὐτὴ τεντώνει τὴ χορδὴ τοῦ τόξου του με τὸ ὑψωμένο ὀριζόντια στὸ στέρνο δεξιὸ χέρι.

Ἡ ἀπογύμνωση τοῦ ὤμου, ἡ ὁποία ἀποσκοπεῖ στὴν ἀνάδειξη τοῦ λαμπροῦ σωματικοῦ κάλλους τῆς γυναικείας μορφῆς, εἶναι ἓνα μοτίβο ποὺ προσιδιάζει ἰδιαίτερα στὴν Ἀφροδίτη¹¹⁸, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε δὲν περιορίζεται μόνο σὲ αὐτήν· γιὰ πρώτη φορὰ ἀπαντᾶται στὴν ἀπεικόνιση τῆς Ἀρτέμιδος ποὺ ἀποδίδεται δίπλα στὴν Ἀφροδίτη καὶ τὸν νεαρὸ Ἔρωτα στὴν ἀγορὰ τῶν θεῶν στὴν ἀνατολικὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενώνα¹¹⁹. Ἐνα ἄλλο, ἰδιαίτερα σημαντικό, παράδειγμα ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. προσφέρει ὁ περίφημος χάλκινος κρατήρας ἀπὸ κιβωτιόσχημο τάφο στὸ Δερβένι, κοντὰ στὴ Θεσσαλονίκη, με τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Ἱεροῦ Γάμου τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀριάδνης¹²⁰. Ἡ τελευταία, θεοείκελη καὶ μητροπρεπής, ἀνακαλύπτεται κατὰ τὸ «Ἡραῖον σχῆμα» μπροστὰ στὸν νωχελικὰ καθισμένο ἀπέναντί της νεαρὸ θεό, ἔλκοντας με ἄβρη καὶ συγχρόνως μεγαλόπρεπη κίνηση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τὴν παρυφὴ τοῦ ἀνασυρμένου στὴν κεφαλὴ ἱματίου της· ὁ πολύπτυχος χειριδωτὸς χιτῶνας της ἔχει γλιστρήσει καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ὤμους, φανερόνοντας τὸ σφριγηλὸ καὶ ἀπαστράπτον κάλλος τῆς ἡρώινης. Μεγάλη σημασία ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τοὺς κλασικοὺς καὶ ὑστεροκλασικοὺς χρόνους ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Ἀριάδνης, γιὰ τὴν ὁποία πιστεύεται ὅτι ἀρχικὰ ἦταν θεά, συμφύρεται με αὐτὸν τῆς Ἀφροδίτης, ὑπογραμμίζοντας τὴ μεταξὺ τους στενὴ σχέση¹²¹. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς Ἀριάδνης ἀπὸ τὴν Ἀφροδίτη στὴ Δῆλο, ὅπως ἔχει ὑποτεθεῖ ἀπὸ τοὺς θρησκευτολόγους, τονίζει τὴ σχέση αὐτή¹²².

118. Βλ. π.χ. τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὸ Δαφνί, ΕΑΜ ἀρ. 1604, γύρω στὸ 420 π.Χ. A. Delivorrias, *Die Kultstatue der Aphrodite von Daphni*, *AntPl* VIII (1968) 19 πίν. 7. Ἄλλο παράδειγμα προσφέρει τὸ πῆλινο ἐκμαγεῖο ἀπὸ διακοσμητικὸ ἔλασμα σὲ παραγναθίδα κράνους με ἀπεικόνιση Ἀφροδίτης καὶ Ἔρωτα. Rolley 162 εἰκ. 151. Πὰ τὴν ἀντανάκλαση τῆς Ἀφροδίτης τοῦ τύπου Νεαπόλεως-Δαφνιοῦ σὲ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα βλ. N. Himmelmann, *Quotations of Images of Gods and Heroes on Attic Grave Reliefs of the Late Classical Period*, *Periplous. Papers on Classical Art and Archaeology Presented to Sir J. Boardman* (London 2000) 137, εἰκ. 1-3.

119. Βλ. τελευταία Ἀ. Δελιβορριά, *Ἡ ζωφόρος τοῦ Παρθενώνα* (Ἀθήνα 2004) 73, 166 πλάκα ἀρ. VI μορφὴ ἀρ. 40.

120. Πούρη 3, 16, ἰδιαίτερα πίν. 6 καὶ 9. Πὰ τὸν κρατήρα τοῦ Δερβενίου ἔχουν προταθεῖ διάφορες

χρονολογήσεις. Ἀπὸ τὴν Πούρη 71 χρονολογήθηκε στὴ δεκαετία 330-320 π.Χ. Ὁ K. Schefold, *Der Basler Pan und der Krater von Derveni*, *AntK* 2, 1979, 112-118 τὸν θεωρεῖ ἔργο τῆς δεκαετίας 360-350 π.Χ. Ἀπὸ τοὺς Θέμελη - Τουράτσογλου 70-72, 170, 179 κέ., 183 πίν. 13-17, 73-75, με τὴν παλαιότερη πλούσια βιβλιογραφία, ὁ τορευτὴς τοῦ κρατήρα θεωρεῖται σύγχρονος με τὸν Ἀθηναῖο τορευτὴ Νικοκράτη ἀπὸ τὸν Κολωνό, ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 320-307 π.Χ. Ἡ Schwarzmaier 77-82 ὑποστήριξε τὴν ἀπόλυτη χρονολόγηση τοῦ κρατήρα στὴ δεκαετία 330-320 π.Χ. βασιζόμενη σὲ συγκρίσεις τῶν μορφῶν με ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα καὶ ἔργα τῆς μεγάλης πλαστικῆς.

121. Πούρη 19.

122. M. P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*² (Lund 1950) 524 σημ. 61.

Ἐὰν μετὰ τὴν ἀποκοπὴ τοῦ δεξιοῦ τμήματος τοῦ ἐλάσματος ἡ καθιστὴ γυναικεία μορφή μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Ἀφροδίτη, ἡ ὑπόθεση ὅτι στὴν ἀρχικὴ εὐρύτερη σύνθεση ἡ μορφή αὐτὴ εἰκόνιζε τὴν Ἀριάδνη σὲ σκηνὴ Ἱερογαμίας μὲ τὸν Διόνυσο¹²³ ἀντιμετωπίζεται μὲ πολλὴ συγκράτηση, καθὼς εἶναι δύσκολο νὰ ἐξευρεθεῖ ἄλλο παράλληλο μὲ τὸν Ἑρώτα ἀνάμεσα στὶς δύο μορφές ἀποδοσμένο σχεδὸν στὸ ἴδιο μέγεθος μὲ αὐτές. Μία ἄλλη πιθανότητα εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς Ἑλένης μὲ τὸν Πάριν. Ὡστόσο, στὸ χάλκινο ἔλασμα ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Παραμυθιάς στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 287¹²⁴, τὸ ὁποῖο πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὴν κόσμιση πτυκτοῦ κατόπτρου, ἡ καθιστὴ γυναικεία μορφή δίπλα στὸν Πάριν δὲν εἶναι βέβαιο ἔὰν ἀπεικονίζει τὴν Ἀφροδίτη ἢ τὴν Ἑλένη¹²⁵. Ἡ τελευταία ὡς νύμφη τοῦ Πάριδος ἢ τοῦ Μενελάου ἀπεικονίζεται στὴν τέχνη, ὁμοίως, μὲ τὴ χειρονομία τοῦ ἀνακαλύπτεσθαι¹²⁶. Παραπάνω ἀναφέρθηκε ἡ σχέση τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὴν Ἀριάδνη, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁμοιότητα τῆς τελευταίας μὲ τὴν Ἑλένη λόγῳ τῶν πολλῶν κοινῶν στοιχείων στοὺς σχετικoὺς μύθους θεωρεῖται ἀδιαμφισβήτητη¹²⁷. Ἔτσι, τὸ ζήτημα τοῦ θέματος τῆς ἀρχικῆς σύνθεσης εἶναι προτιμότερο νὰ παραμείνει ἀνοιχτό.

VI. Τὸ ἐργαστήριον

Διάφορα ἐργαστήρια μεταλλοτεχνίας ἔχουν προσδιοριστεῖ στὴν κυρίως καὶ στὴ Μεγάλη Ἑλλάδα. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ πλέον δραστήρια καὶ παραγωγικὰ τοποθετοῦνται στὴ βόρεια Πελοπόννησο, ἰδιαίτερα στὴν Κόρινθο καὶ στὶς ἐλεγχόμενες ἀπὸ αὐτὴν γειτονικὲς θέσεις, ὅπου ἡ μεγάλη παράδοση στὴ μεταλλοτεχνία εἶναι ἀδιαμφισβήτητη¹²⁸. Στὸ Κορινθιακὸ ἐργαστήριον εἶχε ἀποδώσει ἤδη ὁ Züchner μεγάλο ἀριθμὸ κατόπτρων¹²⁹, καὶ σὲ αὐτὰ προστέθηκαν καὶ ἄλλα πού ἦλθαν στὸ φῶς μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς μελέτης του. Πήλινες μῆτρες καὶ ἔκτυπα πού ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφές στὴν Κόρινθο ἐπιβεβαιώνουν ὡς πρὸς τὴ μικροτεχνία τὴν παραγωγὴ μετάλλινων ἔργων¹³⁰. Ὁ Βερδελῆς μὲ εὐαισθητὴ ματιὰ καὶ μὲ βάση τὴν πρωτοποριακὴ ἐργασία τοῦ Züchner, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀφετηρία τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν προσγραφὴ σὲ ἐργαστήριον ὑπῆρξε ὁ τόπος εὕρεσης τῶν κατόπτρων, συνοψίζει τὰ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα τῶν διαφόρων ἀκμαίων ἐργαστηρίων, ἀπὸ

123. Στὴν τέχνη ὁ Ἑρώτας συνοδεύει τὸν Διόνυσο καὶ τὴν Ἀριάδνη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Βλ. Πούρη 17 μὲ σημ. 1, μὲ ἀναφορὰ στὸν κρατῆρα τοῦ ζωγράφου τοῦ Προνόμου καὶ στὴν κύλικα τοῦ ζωγράφου τοῦ Μελεάγρου.

124. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 135 πίν. 21,1.

125. Τὴν ἀπεικόνιση Ἑλένης καὶ Πάριδος ἔχει ὑποστηρίξει ἡ L. B. Ghali-Kahil, *Les enlèvements et le retour d'Hélène dans les texts et les documents figurés* (Paris 1955) 198 κέ. πίν. XXXIII,1, ὅπου καὶ οἱ προηγούμενες διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες (Ἀφροδίτη καὶ Ἀγχίσης, Ἀφροδίτη καὶ Πάρις). Πρὸ συγκρατημένα στὸ LIMC IV (1988) λ. *Hélène* ἀρ. 136 [L. Kahil].

126. Ghali-Kahil ὁ.π. 118. Κοντολέων 371.

127. Nilsson ὁ.π. (σημ. 122) 528.

128. H. E. Pemberton, *The Attribution of Corinthian Bronzes*, *Hesperia* 50, 1981, 101-111, ἔχει ὑποστηρίξει μὲ συστηματικὴ ἔρευνα ὅτι στὴν ἴδια τὴν Κόρινθο, μία ἀνθηρότατη καὶ πλουσιότατη κατὰ βάση ἐμπορικὴ πόλη, πολὺ πρὶν σημαντικὴ ἀπὸ τὴ δημιουργία χάλκινων ἀγαλμάτων μεγάλης κλίμακας ἦταν ἡ παραγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ χάλκινων χρηστικῶν προϊόντων ὑψηλῆς ποιότητος πού περιελάμβαναν καὶ ἐπιτραπέζια ἀγγεῖα, καθὼς αὐτὰ ἦταν πού ἀπέφεραν τὰ μεγάλα κέρδη στοὺς ἐμπόρους.

129. Züchner 175 κέ.

130. Schwarzmaier 177 κέ., ἀρ. κατ. 279 πίν. 10,2-3, 185 κέ. μὲ σημ. 926.

τά όποια προέρχονται άξιόλογα προϊόντα τής τορευτικής, διακρίνοντας σέ γενικές γραμμές τόν Πελοποννησιακό έργαστήριο, τόν Ίωνικό, τόν Άττικό, τόν Χαλκιδικό καί αυτό τής Μεγάλης Ελλάδας¹³¹.

Πολύ πιό πρόσφατα ή Schwarzmaier μέ τήν έπισήμανση ότι ή άξιολόγηση τών τεχνολογικών χαρακτηριστικών έχει περισσότερο χρονική παρά τοπική σημασία, άκολουθεί μιάν άλλη διαδρομή: σχηματίζει ομάδες κατόπτρων μέ βάση έπί μέρους λεπτομέρειες, οι όποιες μπορούν νά αποτελέσουν κοινά γνωρίσματα εργαστηρίων, καί στή συνέχεια επιχειρεί τή σύνδεση τών εργαστηρίων αυτών μέ καλλιτεχνικά κέντρα¹³².

Σκεύη περιζήτητα γιά τή λεπταίσθητη κόσμησή τους καί τήν ύψηλή καλλιτεχνική τους ποιότητα μπορούσαν μέσω του έμπορίου νά απομακρυνθούν πολύ άπό τόν τόπο όπου παρήχθησαν. Η κυκλοφορία καί ανταλλαγή εργαστηριακών προτύπων, καθώς καί ή έκ μέρους εργαστηρίων άντιγραφή έργων πού δημιουργήθηκαν σέ άλλες περιοχές, είναι παράγοντες πού δυσκολεύουν τόν καθορισμό του τύπου παραγωγής προϊόντων τής τορευτικής τέχνης¹³³.

Τό υπό έξέταση πτυκτό κάτοπτρο είναι τόν πρώτο αυτής τής κατηγορίας κατόπτρων πού γίνεται γνωστό άπό τή Σαλαμίνα. Ο τύπος εύρεσής του δέν μπορεί νά προσφέρει καθοριστικής σημασίας βοήθεια γιά τόν σαφή προσδιορισμό του εργαστηρίου παραγωγής του, καθώς ή Σαλαμίνα συνδέεται στενά μέ τήν Άττική γεωγραφικά, πολιτικά καί ιστορικά¹³⁴, αλλά είναι πλησιόχωρη καί στήν Κόρινθο¹³⁵. όπωςδήποτε, όμως, παρέχει τις κατευθύνσεις γιά τή σχετική έρευνα.

Πρός τήν Κόρινθο, μέ τή λαμπρή της παράδοση στή μεταλλοτεχνία καί ιδιαίτερα στή μικροτεχνία καί τήν άκτινοβολία της ως κέντρου έμπορίου γιά τόν τόπο παραγωγής του κατόπτρου μας – καί ειδικά του έλάσματος μέ τήν παράσταση –, δείχνει ή σύγκριση μέ ένα αποσπασματικά σωζόμενο κάτοπτρο στό Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 7675, τόν όποιο φέρει καί εγχάρακτη παράσταση Νίκης πού οδηγεί τέθριππο στήν έσωτερική όψη του καλύμματος¹³⁶. Είναι σημαντικό τόν γεγονός ότι τόν κάτοπτρο αυτό βρέθηκε στήν Κόρινθο καί δικαίως έχει άποδοθεί στό Κορινθιακό εργαστήριο¹³⁷. Στο διακοσμητικό έλασμα μέ τήν ανάγλυφη παράσταση άποδίδεται Νηρηΐδα, καθισμένη στή ράχη ίππόκαμπου πού κατευθύνεται προς τά δεξιά. Η θαλάσσια Νύμφη συγκρατεί μέ τόν ύψωμένο δεξιό χέρι τήν παρυφή του ίματίου της πού άνεμίζει, πλούσια πτυχωμένο. Άπό τόν ίδιο εργαστήριο πιστεύω ότι προέρχεται άλλο ένα πτυκτό κάτοπτρο, λίγο πρωιμότερο άπό τόν προη-

131. Βερδελής 179-186.

132. Schwarzmaier 171.

133. Rolley 162. Schwarzmaier 186, μέ τήν παλαιότερη βιβλιογραφία. Ίδιαίτερα διαφωτιστική γιά τή διακίνηση καί τήν άντιγραφή εργαστηριακών προτύπων είναι ή έργασία του W. Züchner, Von Toreuten und Töpfern, *JdI* 65/66, 1950/51, 175-205.

134. Πά τήν ιστορία τής Σαλαμίνας καί τή σχέση της μέ τήν Άθήνα βλ. M. C. Taylor, *Salamis and the Salaminioi. The History of an Unofficial Athenian Demos* (Amsterdam 1997).

135. Έκτός άπό τή γεωγραφική έγγύτητα, εγκατάσταση Πελοποννησίων στή Σαλαμίνα μαρτυρούν ένεπίγραφες επιτύμβιες στήλες πού έχουν βρεθεί στό νησί, όπως π.χ. του Κηφισοδώρου Πολυάρχου Ά[χ]αιοῦ (*IG* II² 8403. Taylor ό.π. 289 αρ. 184) καί του Τιμαίου Άριστίωνος Έπιδουρίου (*SEG* 40, 224. Taylor ό.π. 308 αρ. 323).

136. Schwarzmaier αρ. κατ. 24 εικ. 6, πίν. 13,1-2 (300/290 π.Χ.).

137. Züchner 89 αρ. KS 148. Schwarzmaier 179, 187 αρ. κατ. 24.

γούμενο, τὸ ὁποῖο ἔγινε γνωστὸ μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς μονογραφίας τῆς Schwarzmaier ἀπὸ τὶς ἑγχρωμες καὶ ὀλοσέλιδες ἀπεικονίσεις του σὲ λεύκωμα τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ¹³⁸, χωρὶς ἀναφορὰ προέλευσης. Στὸ δεύτερο αὐτὸ κάτοπτρο ἀποδίδεται στὸ ἔλασμα ἢ ἐπιτραγία Ἀφροδίτη στὴν ἴδια στάση μὲ τὴ Νηρηΐδα. Ἡ θεὰ στρέφει κατενώπιον τὸν ἄνω κορμό, ἀγκαλιάζοντας μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι τὸν λαμὸ τοῦ ζώου καὶ συγκρατώντας μὲ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ τὴν παρυφὴ τοῦ κοντοῦ, πλούσια πτυχωμένου καὶ φουσκωμένου ἱματίου της, πού εἶναι ἀνασυρμένο στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς. Ὁ χιτῶνας της διακρίνεται γιὰ τὴ διαφάνειά του. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο ἀπεικονίζεται χαμηλὴ ἐρμαϊκὴ στήλη γενειοφόρου Ἑρμῆ σὲ κατατομή, ὅπως καὶ σὲ κάτοπτρο μὲ τὴν καθισμένη σὲ βράχο Ἀφροδίτη καὶ τὸν ὄρθιο νεαρὸ Ἑρωτα στὴν Καρλορούη¹³⁹, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐκεῖ ἡ στήλη ἀποδίδεται μετωπικά. Ἡ Schwarzmaier προσγράφει, μὲ κάποια συγκράτηση, καὶ τὸ κάτοπτρο αὐτὸ στὸ Κορινθιακὸ ἐργαστήριο, πράγμα πού φανερώνει τὴν ἀδιάσπαστη πλούσια παραγωγή του ἕως καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁴⁰ Φαίνεται ὅτι ἡ μικρὴ ἐρμαϊκὴ στήλη ἀνῆκε στὸ ρεπερτόριο τοῦ ἐργαστηρίου μὲ τὰ παραπληρωματικὰ στοιχεῖα τῶν παραστάσεων.

Κοινὰ στοιχεῖα πού συνδέουν τὸ κάτοπτρο στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. 7675 καὶ τὸ κάτοπτρο στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ εἶναι ἡ ἴδια στάση τῆς Νηρηΐδας καὶ τῆς Ἀφροδίτης, τὸ ἄνετο κάθισμά τους, ἡ μεγαλόπρεπη κίνηση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, ἡ πλούσια πτύχωση τοῦ ἱματίου πού ἀνεμίζει, τὸ μεγάλο καὶ ἐκφραστικὸ κεφάλι τοῦ μυθολογικοῦ ὄντος καὶ τοῦ ζώου. Τὴ σύνδεση τοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα μὲ τὸ πλησιέστερο σὲ αὐτὸ χρονολογικὰ κάτοπτρο στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ ὑποστηρίζουν τὸ ἄνετο κάθισμα τῆς Ἀφροδίτης, ὁ πλούσιος ὄγκος τῶν μαστῶν, ἡ διαφάνεια τοῦ χιτῶνα, τὸ μάζεμα τῶν λεπτῶν πτυχῶν στὴν τραχηλιά τοῦ χιτῶνα, οἱ μεγάλες καμπύλες πτυχές στὸ πλάι τῆς κνήμης, οἱ φουσκωτὲς παρειές τοῦ προσώπου της.

Ἐνα ἀκόμα κοινὸ στοιχεῖο, ὄχι πρωτεύουσας σημασίας ἀλλὰ πού ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ, εἶναι ὅτι στὰ κάτοπτρα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ τὸ ἔλασμα μὲ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση εἶναι κυκλικό, σχηματίζει ἓνα tondo, ὅπως ἔχουμε ὑποθέσει καὶ γιὰ τὸ ἀρχικὸ ἔλασμα πού προσαρτήθηκε ὑστερότερα στὸ κάτοπτρο τῆς Σαλαμίνας.

Μία μικρὴ λεπτομέρεια τεχνικῆς φύσεως ἴσως δὲν εἶναι χωρὶς σημασία γιὰ τὴν ἐπίρρωση τῆς ἀπόδοσης τοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα στὸ Κορινθιακὸ ἐργαστήριο. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ἡ λεπτὴ ἐγχάραξη στὸ κάλυμμα πού περικυκλίζει τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἐλάσματος, ὡς ἓνα εἶδος ὁδηγοῦ γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ τελευταίου, ἐπανευρίσκεται καὶ στὸ σύγχρονο κάλυμμα τοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἐπίδαυρο¹⁴¹, γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ὁποίου στὸ Κορινθιακὸ ἐργαστήριο ὑπάρχει ὁμοφωνία¹⁴².

138. Γ. Σταϊνχάουερ, *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς* (Ἀθήνα 2001) 249 εἰκ. 381 στὴ σ. 269 καὶ λεπτομέρεια στὴ σ. 244.

139. Badisches Landesmuseum ἀρ. 67/142. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 111 πίν. 30,1 (γύρω στὸ 240 π.Χ.).

140. Αὐτόθι 180, 187.

141. Βλ. σημ. 72.

142. Πιτερὸς 170 κέ. Schwarzmaier 177, 188 σημ. 940, ἀρ. κατ. 95 πίν. 40,1.

VII. Χρονολόγηση

Οί πήλινες πυξίδες από τον τάφο 2, του τέλους του α' τετάρτου του 3ου αι. π.Χ., ως ένα έξωτερικό στοιχείο αποτελούν τον *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του κατόπτρου. Ως ένας *terminus post quem* επιτρέπεται να θεωρηθεί η απόδοση του Ήρωτα σε χάλκινο κάτοπτρο από τον τάφο III του τύμβου Α της Αΐνειας, γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.¹⁴³

Ο τοξεύων Ήρωτας στο κάτοπτρο αυτό έχει την ελαστικότητα του κορμού, την κυριαρχία του διαγώνιου άξονα και την όρμητική προς τα εμπρός κίνηση των Ελλήνων πολεμιστών στη ζωφόρο του Μουσουλίου της Αλικαρνασσού¹⁴⁴, στοιχεία που δεν ανευρίσκονται στην απεικόνιση του Ήρωτα στο κάτοπτρο της Σαλαμίνας. Σε ένα έργο πιο εξελιγμένο από αυτό του Μουσουλίου, στη ζωφόρο του χορηγικού μνημείου του Λυσικράτους του 335/334 π.Χ.¹⁴⁵, τα σώματα των Σατύρων διακρίνει επιμήκυνση και επιπεδικότητα. Στην πραξίτελική ανάγλυφη βάση από τη Μαντίνεια του 330-320 π.Χ., και ιδιαίτερα στην πλάκα με τον μουσικό ανταγωνισμό¹⁴⁶, ο κορμός του Μαρσύα είναι μυώδης, αλλά οι φόρμες έχουν γίνει ήδη πιο μαλακές και στρογγυλεμένες.

Η απόδοση του Ήρωτα στο κάτοπτρο από τη Σαλαμίνα βρίσκεται πιο κοντά στην απεικόνιση του νεαρού αθλητή άριστερά σε ανάγλυφη βάση αττικής προέλευσης στο Μουσείο του Λούβρου, ή όποια θεωρείται έργο του 330-325 π.Χ.¹⁴⁷ Ο έφηβος αποδίδεται σε εύρυθμο διασκελισμό προς τα δεξιά, με τον άνω κορμό κατενώπιον και την κεφαλή, σε άποψη τριών τετάρτων, στραμμένη προς τα αριστερά. Πέρα από τη στάση του σώματος του, οι πλατιές επιφάνειες στις παρειές του προσώπου, ή ήρεμία στην κίνηση, το άβρο και μαλακό πλάσιμο χωρίς υπερβολικό τονισμό των μυών φανερώνουν τεχνοτροπικές συγγένειες με τον Ήρωτα στο κάτοπτρο. Σε ένα έργο όχι πολύ απομακρυσμένο χρονικά από την ανάγλυφη βάση στο Λούβρο, στη σαρκοφάγο του Αβδαλόνυμου, τη λεγόμενη του Αλεξάνδρου, από τη βασιλική νεκρόπολη στη Σιδώνα μεταξύ των ετών 325-311 π.Χ.¹⁴⁸, η σύγκριση της στάσης του Ήρωτα ιδιαίτερα με αυτήν του κυνηγού με την «περσική» ένδυμασία στο κυνήγι της ελάφου στο δεξιό άκρο της πρώτης μακράς πλευράς¹⁴⁹ δείχνει ομοιότητες, μολονότι ο τελευταίος αποδίδεται σε έντονη δράση.

Ως προς τα ολόγλυφα έργα ο Ήρωτας του κατόπτρου με τις στρογγυλεμένες και μαλακές φόρμες του κορμού του ανακαλεί τον λυσιππειο νεαρότερο Ήρωτα με το τόξο,

143. Βοκοτοπούλου 1990, 55 κέ. πίν. 32α-γ. Schwarzmaier όρ. κατ. 236 πίν. 10,1.

144. Fuchs 452 κέ., εικ. 521-522, 524-527. A. Stewart, *Greek Sculpture* (N. Haven 1990) 181 πίν. 529-532.

145. Fuchs 454 εικ. 528. A. F. Stewart, *Skopas of Paros* (Park Ridge, N.J. 1977) 75 πίν. 51c. Ridgway 15 κέ. πίν. 1. W. Ehrhardt, *Der Fries des Lysikratesmonuments*, *AntPl* 22, 1993, 7-64, ιδιαίτ. 52-56 πίν. 1-19.

146. Fuchs 455 εικ. 530.

147. M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Les sculptures*

grecques, I. *Des origins à la fin du IVe siècle avant J.-C.*² (Paris 2001) 234 όρ. κατ. 248 (όρ. Ma 834) με απεικόνιση. A. Kosmopoulou, *The Iconography of Sculptured Statue Bases in the Archaic and Classical Periods* (Wisconsin 2002) 202 κέ. όρ. κατ. 37 εικ. 58 (γύρω στο 330 π.Χ.).

148. Ridgway 37-45 πίν. 10-16. V. von Graeve, *Der Alexandersarkophg und seine Werkstatt* (*IstForsch* 28, Berlin 1970) πίν. 25,2, 40 και 41.

149. Ridgway πίν. 10.

στά πολυπληθή αντίγραφα τοῦ ὁποίου διακρίνονται – παρὰ τὴ διαφορετικὴ τοῦ στάση – τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα στοῦ πλάσμο¹⁵⁰. Καθὼς οἱ τορευτὲς καὶ οἱ συνεργάτες τοὺς ζωγράφοι ἀντλοῦσαν τὴν ἔμπνευσή τοὺς ἀπὸ τὰ σπουδαῖα ἔργα τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς γλυπτικῆς, εὐλόγα δέχονταν καὶ τὴν ἐπίδραση τῶν καλλιτεχνικῶν τάσεων πρὸς εἶχαν διαμορφωθεῖ μέσα ἀπὸ αὐτά.

Τὸ ἄνετο καὶ νωχελικὸ κάθισμα τῆς Ἀφροδίτης στοῦ κάτοπτρου ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα ἐπανευρίσκεται στὴ στρέφουσα πρὸς τὰ ἔμπρὸς τὸν ἄνω κορμὸ Ἀφροδίτη τοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὴν Ταρκύνια, γύρω στοῦ 320 π.Χ.¹⁵¹ Οἱ δύο μορφὲς μοιράζονται καὶ τὶς μετὰ ἑκδήλη ἐκζήτηση ἀποδοσμένες μεγάλες καμπύλες πτυχῆς τοῦ ἱματίου πλάι στὴ δεξιὰ κνήμη. Ἀκόμα πιὸ περίτεχνες εἶναι οἱ πτυχῆς γύρω ἀπὸ τὶς κνήμες τῶν Μαινάδων στὸν κρατήρα τοῦ Δερβενίου¹⁵². Ἡ διαφάνεια τοῦ χιτώνα, ὁ πλοῦτος τῶν πτυχώσεων, ἡ ἐκζήτηση στὴν ἀπόδοση τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου φαίνονται ὡσὰν νὰ ἐκπορεύονται ἀπὸ δημιουργίες τοῦ πλούσιου ρυθμοῦ. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀναφορά σὲ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα ἔργων τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἔχει διαπιστωθεῖ στὴν ἀττικὴ τέχνη στοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁵³ Ἰδιαιτέρα στὴν περίοδο αὐτὴ ἡ διαφάνεια τῶν ἐνδυμάτων καὶ ἡ καλλιγραφικὴ διατύπωση τῶν πτυχώσεων θεωρεῖται ὡς μία εἰδικὴ ἰδιοτυπία τῆς τορευτικῆς τέχνης¹⁵⁴.

Ἐξετάζοντας συνολικὰ τὴν παράσταση παρατηροῦμε ὅτι οἱ μορφὲς – καὶ οἱ δύο ἐξίσου μεγαλόσωμες καὶ δεμένες μεταξύ τοὺς μετὰ τὴ μερικὴ ἐπικάλυψη τοῦ δεξιοῦ σκέλους τοῦ Ἑρώτα – καταλαμβάνουν ὅλο τὸν διαθέσιμο χῶρο, ὅπως καὶ στὴν πολυπρόσωπη σύνθεση στοῦ χάλκινο ἔλασμα ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Παραμυθιάς στοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, γύρω στοῦ 320 π.Χ.¹⁵⁵ Στὴ δεκαετία 330-320 π.Χ. μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ καὶ τὸ ἔλασμα ποὺ κόσμησε τὸ πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

150. M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* (New York 1955) 38 εἰκ. 87.

151. Schwarzmaier ἀρ. κατ. 204 πίν. 11,1.

152. Πούρη πίν. 17, 21, 22, 24.

153. Αὐτόθι 67, 71-73.

154. Schwarzmaier 83.

155. Αὐτόθι ἀρ. κατ. 135 πίν. 21,1.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνήθειες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἑξῆς:

- Ἀδρύμη-Σισμάνη Β. Ἀδρύμη-Σισμάνη, Τύμβος Φερῶν, *ΑΑΑ* 16, 1983, 23-41.
- Ἀραπογιάννη Ε. Ἀραπογιάννη, Νεκροταφεῖο κλασικῶν χρόνων στὸν Σταφιδόκαμπο Ἡλείας, *ΑΕ* 1999, 155-217.
- Ἀρβανιτόπουλος Ι Ἀ. Σ. Ἀρβανιτόπουλος, Ἀργυροῦν κάτοπτρον Δημητριάδος· Σελήνη. Ἐνδυμίων, *Πολέμων Α'*, 1929, 7-27.
- Ἀρβανιτόπουλος ΙΙ Ἀ. Σ. Ἀρβανιτόπουλος, Χαλκοῦν κάτοπτρον Δημητριάδος· δύο πολεμισταί, *Πολέμων Α'*, 1929, 65-78.
- Ἀρβανιτόπουλος ΙΙΙ Ἀ. Σ. Ἀρβανιτόπουλος, Χαλκοῦν κάτοπτρον Δημητριάδος· Διόνυσος. Σάτυρος. Ἔρως, *Πολέμων Α'*, 1929, 129-138.
- Ἀρβανιτόπουλος ΙV Ἀ. Σ. Ἀρβανιτόπουλος, Χαλκοῦν κάτοπτρον Δημητριάδος· προτομή Ἀφροδίτης, *Πολέμων Α'*, 1929, 193-200.
- Βερδελῆς Ν. Μ. Βερδελῆς, Πτυκτὸν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδαύρου, στὸ *Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον Β'* (Ἀθῆναι 1966) 174-186.
- Βοκοτοπούλου 1973 Ἰ. Βοκοτοπούλου, Ἀρχαιολογικαὶ εἰδήσεις ἐξ Ἡλείου, *ΑΑΑ* 6, 1973, 215-226.
- Βοκοτοπούλου 1990 Ἰ. Βοκοτοπούλου, *Οἱ ταφικοὶ τύμβοι τῆς Αἰνείας* (Ἀθῆναι 1990).
- Πούρη Εὐγ. Πούρη, *Ὁ κρατήρας τοῦ Δερβενίου* (Ἀθῆναι 1978).
- Δαβάρας Κ. Δαβάρας, Ρωμαϊκὸ νεκροταφεῖο Ἀγίου Νικολάου, *ΑΕ* 1985, 130-216.
- Δρούγου - Τουράτσογλου: Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας* (Ἀθῆναι 1980).
- Eiring J. Eiring, Death in Aetolia: The Hellenistic Graves at Aetolian Chalkis, στὸ *Proceedings of the Danish Institute at Athens IV* (ἐπιμ. by J. Eiring - J. Mejer, Athens 2004) 93-155.
- Ζαφειροπούλου Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β2, 540-542.
- Züchner W. Züchner, *Griechische Klappspiegel*, 14. Ergh. *JdI* (Berlin 1942).
- Θέμελης - Τουράτσογλου: Π. Γ. Θέμελης - Γ. Π. Τουράτσογλου, *Οἱ τάφοι τοῦ Δερβενίου* (Ἀθῆναι 1997).
- Fuchs W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*⁴ (München 1993).
- Κοντολέων Ν. Μ. Κοντολέων, Ἀρχαῖκη ζωφόρος ἐκ Πάρου, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον Α'* (Ἀθῆναι 1965) 348-418.
- Kotitsa Z. Kotitsa, *Hellenistische Tonpyxiden. Untersuchung zweier hellenistischer Typen einer Keramikform* (Mainz 1996).
- Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, *Λαξευτοὶ θαλαμωτοὶ τάφοι τῆς Πέλλας* (Ἀθῆναι 1994).
- Μυλωνᾶς Κ. Δ. Μυλωνᾶς, *Ἑλληνικὰ κάτοπτρα* (Ἀθῆναι 1876).
- Νικήσιανη Δ. Λαζαρίδης - Κ. Ρωμοπούλου - Γ. Τουράτσογλου, *Ὁ τύμβος τῆς Νικήσιανης* (Ἀθῆναι 1992).
- Onassoglou A. Onassoglou, Ein Klappspiegel aus einem Grab in der Ostlokris, *ΑΑ* 1988, 439-459.
- Παπαδάκης Ν. Παπαδάκης, Πτυκτὸν κάτοπτρον ἐκ Θηβῶν, *ΑΕ* 1914, 117-129.
- Παπαποστόλου Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου, Ἑλληνιστικοὶ τάφοι τῆς Πάτρας Ι, *ΑΔ* 32, 1977, Α, 281-343.
- Pemberton E. G. Pemberton, Ten Hellenistic Graves in Ancient Corinth, *Hesperia* 54, 1985, 271-307.
- Πιτερὸς Χ. Πιτερὸς, Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἐπίδαυρο, *ΑΕ* 1986, 160-180.
- Προσκηνητοπούλου Ρ. Προσκηνητοπούλου, Δύο χάλκινοι κάδοι ἀπὸ τὴ Σκυλλουντία Ἡλείας, *ΑΔ* 34, 1979, Α, 110-126.
- Πωλογιώργη 1985 Μ. Πωλογιώργη, Ἀπὸ τὸ κλασικὸ καὶ ἑλληνιστικὸ νεκροταφεῖο τῆς Κυδωνίας, *ΑΔ* 40, 1985, Α, 162-177.
- Πωλογιώργη 1988 Μ. Πωλογιώργη, Τάφοι τοῦ Ὠρωποῦ, *ΑΔ* 43, 1988, Α, 114-138.
- Ridgway B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture, I. The Styles of ca. 331-200 B.C.* (Bristol 1990).
- Robinson 1941 D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus, X. Metal and Minor Miscellaneous Finds, An Original Contribution to Greek Life* (Baltimore 1941).

- Robinson 1942 D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, XI. *Necrolynthia, A Study in Greek Burial Customs and Anthropology* (Baltimore 1942).
- Rolley Cl. Rolley, *Die griechischen Bronzen* (γεσμ. μετάφρ., München 1984).
- Rotroff S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora XXIX* (Princeton, N.J. 1997).
- Stewart A. Stewart, A Fourth-Century Bronze Mirror Case in Dunedin, *AntK* 23, 1980, 24-34.
- Thimme J. Thimme, Ein grossgriechischer Klappspiegel aus klassischer Zeit, *Kanon. Festschrift Ernst Berger*, 15. *Beih. AntK* (1988) 192-199.
- Schwarzmaier A. Schwarzmaier, *Griechische Klappspiegel. Untersuchungen zu Typologie und Stil* (18. *Beih. AM*, Berlin 1997).
- Χαριτωνίδης Σ. Ι. Χαριτωνίδης, Ἀνασκαφή κλασσικῶν τάφων παρὰ τὴν πλατεῖαν Συντάγματος, *ΑΕ* 1958, 1-152.

ΑΡΧΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ*

Στήν μνήμη τοῦ Γρηγόρη Κωνσταντινόπουλου
Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ο περίφημος συνοικισμός τῆς Ρόδου τὸ 408 ἢ 407 π.Χ. στὸ βορειότερο ἄκρο τοῦ νησιοῦ, ἐπὶ τοῦ ἑωθινοῦ ἀκρωτηρίου κατὰ τὸν Στράβωνα¹, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἀρχαίας ροδιακῆς ἱστορίας². Ἡ νεοϊδρυμένη πόλη τῆς Ρόδου ἔμελλε νὰ διαδραματίσει καθοριστικὸ ρόλο στὴν διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, κυρίως τὴν ἐποχὴ τῶν διαδόχων. Πὰ τὴν ἀποφασιστικῆς σημασίας ἐπιλογὴ τοῦ νέου ἄστεως, σημαντικὸς ἦταν ὁ ρόλος τῆς γεωγραφικῆς τοῦ θέσης στὸν γνωστὸ θαλάσσιο δίαυλο ἐπικοινωνίας καὶ ἐμπορίου ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο στὸ Αἶγαο, τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Δύση. Ἡ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ἦταν ἰδεώδης γιὰ τὴν θέση τῆς νέας πόλης³ καὶ οἱ φυσικοὶ εὐλίμενοι ὅρμοι ἦταν κατάλληλοι γιὰ τὸν ἐλλιμενισμό τῶν ροδιακῶν καὶ ξένων πλοίων.

* Εὐχαριστῶ τὴν Προϊσταμένη τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ, Μελίνα Φιλήμονος-Τσοποτοῦ, καθὼς καὶ τὶς συναδέλφους Βασιλικὴ Πατσιαδᾶ καὶ Ἀναστασία Δρελιώση-Ἡρακλείδου γιὰ τὶς γόνιμες συζητήσεις μας σὲ θέματα τοπογραφίας τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Ρόδου καὶ τῆς νεκρόπολης. Σχετικὰ μὲ θέματα τεχνικῶν μεθόδων κατασκευῆς τῆς φαγεντιανῆς πολύτιμες ἦταν οἱ ὑποδείξεις τῆς Μαρίνας Παναγιωτάκη. Ἡ προκαταρκτικὴ ἐξέταση τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν βιοαρχαιολόγο τοῦ Πανεπιστημίου Sheffield Ἰωάννα Μουτάφη. Ἡ λεπτομερὴς σύνταξη τῶν τοπογραφικῶν σχεδίων ἔγινε ἀπὸ τὸν τοπογράφο μηχανικὸ Ἀνδρέα Ἀγγούρια, ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὴν Ἑλένη Αὐγενικοῦ, ἡ φωτογράφηση τῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τὸν Πῶργο Κασσιώτη καὶ ἡ ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία τῶν εἰκόνων ἀπὸ τὶς Ἑλευθερία Καντῆ καὶ Ἀργυρῶ Χρυσάνθου. Ὅλους τοὺς εὐχαριστῶ θερμά.

1. Στράβ. 14, 652, Διόδ. 13, 75, 1.

2. Πὰ τὸν συνοικισμό τῆς Ρόδου, βλ. M. Moggi,

I sinecismi interstatali greci (Pisa 1976) 213-226, Κωνσταντινόπουλος 1986, 46-49, Παπαχριστοδούλου 1989, 35, N. Demand, *Urban Relocation in Archaic and Classical Greece: Flight and Consolidation* (Bristol 1990) 89-94 καὶ πρόσφατα V. Gabrielsen, *The Synoikized Polis of Rhodes*, στὸ *Polis and Politics. Studies in Ancient Greek History, Presented to Mogens Hansen on his 60th Birthday* (Copenhagen 2000) 187-190, I. Papachristodoulou, *Rhodos und die östliche Doris zwischen dem Ende des 6. und der Mitte des 5. Jhs. v. Chr.*, D. Papenfuß, στὸ V. M. Strocka (ἐπιμ.), *Gab es das griechische Wunder? Griechenland zwischen dem Ende des 6. und der Mitte des 5. Jahrhunderts v. Chr.* (Mainz am Rhein 2001) 258-259.

3. Κωνσταντινόπουλος 1986, 200-201, Μ. Φιλήμονος, Τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο καὶ ἡ πολεοδομικὴ ὁργάνωση τῆς ἀρχαίας Ρόδου, *Πρακτικὰ τοῦ διεθνoῦς ἐπιστημονικοῦ συμποσίου Ρόδος: 24 αἰῶνες, Ρόδος 1-5 Ὀκτωβρίου 1992* (Ρόδος 1992) 61, Δρελιώση-Ἡρακλείδου 1999, 21, Hoepfner 1999, 292-293.

II. Η ΠΡΟΣΥΝΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Το θέμα της προσυνοικιστικής κατοίκησης της πόλης της Ρόδου, αποτελεί για τους έρευνήτες της ροδιακής ιστορίας και αρχαιολογίας ένα ενδιαφέρον ζήτημα⁴, που παραμένει άνοιχτό. Ένδειξεις για κατοίκηση σε περίοδο παλαιότερη του συνοικισμού διαπιστώθηκαν για πρώτη φορά από τις έρευνες των Ιταλών αρχαιολόγων R. U. Inglieri⁵ και L. Laurenzi⁶ στην νεκρόπολη (Ψψωμα Κιζιλ Τεπέ), αλλά και στον λόφο του Μόντε Σμίθ αντίστοιχα, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν ικανοποιητικά στοιχεία για την υποστήριξη της άποψης αυτής. Ειδικότερα για την ροδιακή ακρόπολη που δεσπόζει στον λόφο του Μόντε Σμίθ⁷, θέση ιδανική για την ύπαρξη ενός οικισμού πρωιμότερου της κλασικής και ελληνιστικής πόλης της Ρόδου, καμία συστηματική ανασκαφική έρευνα⁸ δεν έχει πραγματοποιηθεί, προκειμένου να διαπιστωθούν ίχνη παλαιότερης κατοίκησης.

Στοιχεία για την ύπαρξη οικισμού πριν από τον συνοικισμό του 408 ή 407 π.Χ. παρέχουν κυρίως λίγες επιγραφικές μαρτυρίες, όπως η λίθινη στήλη του Χαρωνίδου⁹ του πρώτου 5ου αϊ. π.Χ., σποραδικό εύρημα, προερχόμενο πιθανώς από μια ύστεροαρχαϊκή ή πρώιμη κλασική νεκρόπολη που βρισκόταν στις υπώρειες της ακρόπολης του Μόντε Σμίθ. Από επιγραφές των ελληνιστικών χρόνων, ο P. Carratelli¹⁰ αναλύει ετυμολογικά τα λίγα σωζόμενα δημοτικά ονόματα Πολίται, Αστυπαλαιείς και Νεοπολίται, ανάμεσα στα

4. *RE Suppl.* V λ. *Rhodos*, 764 [F. H. von Gaertingen], Κωνσταντινόπουλος 1986, 198-199 εικ. 222, Παπαχριστοδούλου 1989, 94, Δρελιώση-Ηρακλείδου 1999, 21 με βιβλιογραφία.

5. R. U. Inglieri, *Carta archeologica dell'isola di Rodi* (Firenze 1936) 20 αρ. 32. Για πιθανή μυκηναϊκή εγκατάσταση στον λόφο της ακρόπολης της Ρόδου γίνεται αναφορά από τους R. Hope-Simpson, J. F. Lazenby, *Notes from the Dodecanese*, III, *BSA* 68, 1973, 155 και Δρελιώση-Ηρακλείδου 1999, 22 σημ. 12.

6. L. Laurenzi, *Attività del servizio archeologico nelle isole italiane dell'Egeo nel biennio 1934-1935*, *BdA* XXX, 1936-1937, 132.

7. Για τις ιταλικές ανασκαφικές έρευνες στην ροδιακή ακρόπολη βλ. Κωνσταντινόπουλο 1986, 217-219, M. Livadiotti, G. Rocco (έπιμ.), *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, la conservazione, la scelte progettuali* (Catania 1996) 12-26 και για την πιθανότητα ύπαρξης προσυνοικιστικής εγκατάστασης βλ. Κωνσταντινόπουλο 1986, 199, Παπαχριστοδούλου 1989, 84.

8. Ανασκαφικές έρευνες στην ακρόπολη πραγματοποιήθηκαν τα έτη 1952-1956, υπό την αιγίδα της έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας με διευθυντή των ανασκαφών τον πρώτο Έφορο Αρχαιοτήτων Δωδε-

κανήσου Ί. Κοντή. Κατά την διάρκεια των ερευνών αυτών, αποκαλύφθηκε η θεμελίωση του στυλοβάτη της νότιας στοάς του Γυμνασίου, καθώς και σπηλαιώδεις κατασκευές ΝΑ. του τεμένους του Πυθίου Άπόλλωνος, βλ. *ΠΑΕ* 1952, 563-571 εικ. 10-14· 1953, 203-204· 1954, 347-354· 1955, 282-283· 1956, 221. Νεώτερες συστηματικές ανασκαφικές έρευνες στην ροδιακή ακρόπολη έγιναν το έτος 2000 από την ΚΒ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, προκειμένου να διερευνηθεί ο στυλοβάτης της ανατολικής στοάς του Γυμνασίου, βλ. Μ. Φιλήμονος-Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, *ΑΔ* 55, 2000, Β2 (υπό έκπτωσηση).

9. Η στήλη βρέθηκε το 1913 στην μεταγενέστερη ΝΑ. ελληνιστική νεκρόπολη (πιθανώς περιοχή Άγίου Ιωάννου), βλ. A. Maiuri, *Nuove iscrizioni greche dalle Sporadi meridionali*, *ASAtene* II, 1919, 150-151 αρ. 27, P. M. Fraser, *Rhodian funerary monuments* (Oxford 1977) 8 σημ. 20, Κωνσταντινόπουλος 1986, 199, εικ. 222, Παπαχριστοδούλου 1989, 94, Δρελιώση-Ηρακλείδου 1999, 26.

10. G. Pugliese Carratelli, *Sui damoi e le phylai di Rhodi*, *Studi classici e orientali* II (1953) 69-78, κυρίως 71-72, Παπαχριστοδούλου 1989, 79, Δρελιώση-Ηρακλείδου 1999, 27 σημ. 42.

ὅποια τὸ δημοτικὸ Ἀστυπαλαιοῖς τὸ ἀποδίδει σὲ κατοίκους ἐνὸς οἰκισμοῦ ποὺ προ-
υπῆρχε στὴν θέση τῆς νέας πόλης τῆς Ρόδου, στὴν ὁποία καὶ ἐνσωματώθηκε. Ὁ Ἰ. Παπα-
χριστοδοῦλου¹¹ θεωρεῖ τὴν ἄποψη αὐτὴ πιθανή, ἀλλὰ σημειώνει καὶ τὴν πιθανότητα ἔντα-
ξης τῶν πρώτων κατοίκων ποὺ μετοίκησαν ἀπὸ τὴν Ἰαλυσοὶ στὴν νέα πόλη, καθὼς καὶ
τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς πρωτεύουσας, στὸν δῆμο τῶν Νεοπολιτῶν.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν γλυπτικὴ τῆς πόλης Ρόδου, ὁ κορμὸς μαρμάρινου κούρου τοῦ ὕστε-
ρου αἰ. π.Χ.¹² καὶ μία μικρὴ γυναικεία μαρμάρινη κεφαλὴ¹³ τοῦ πρώτου 5ου αἰ. π.Χ.,
συνηγοροῦν γιὰ τὴν πρωιμότερη κατοίκηση. Στὶς προσυνοικιστικὲς ἐνδείξεις τῆς εὐρύτε-
ρης περιφέρειας τῆς Ρόδου συγκαταλέγεται καὶ ἡ μαρμάρινη ἐπιτάφια στήλη¹⁴ ἄνδρα καὶ
νεανία ποὺ κρατᾷ πετεινό, ἡ ὁποία βρέθηκε στὴν θέση Βόδι, ΝΑ. τῆς πόλης τῆς Ρόδου,
ἐξαιρετο δείγμα τῆς αὐστηρορυθμικῆς γλυπτικῆς. Ἐνα ἀκόμη ἀξιόλογο εὑρημα εἶναι ἡ
ἐπιτάφια μαρμάρινη στήλη μὲ ἀνάγλυφη παράσταση καθήμενης γυναίκας¹⁵, ἔργο τοῦ
πλούσιου ρυθμοῦ, ποὺ πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ Νιοχώρι τῆς πόλης τῆς
Ρόδου καὶ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Κοπεγχάγης.

Ἀπὸ τίς νεώτερες ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες σημαντικὲς εἶναι οἱ ἐνδείξεις ποὺ ἀναφέρον-
ται στὴν συνθετικὴ μελέτη τῆς ἀρχαιολόγου Ἀ. Δρελιώση-Ἡρακλείδου, ὅπου συγκεν-
τρώνονται διάφορα, παλαιότερα καὶ νεώτερα, κινητὰ εὐρήματα, βάσει τῶν ὁποίων ὑπο-
στηρίζει πειστικὰ τὴν πρὸ τοῦ συνοικισμοῦ κατοίκηση¹⁶. Στὴν ἐρευνά της συγκαταλέγον-
ται κυρίως ἐπιφανειακὰ καὶ λίγα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα στὴν πόλη τῆς Ρόδου κατὰ τὴν
προϊστορικὴ περίοδο. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ ξεχωρίζουν ἄβαφα ὄστρακα¹⁷, ἀλλὰ καὶ λίθινα¹⁸
ἐργαλεῖα ἀπὸ ὀψιανὸ καὶ πυριτόλιθο, ποὺ ἐντοπίσθηκαν στὴν πόλη καὶ στὴν εὐρύτερη
περιφέρειά της¹⁹. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν τὰ κινητὰ εὐρήματα σωστικῆς ἀνασκαφῆς

11. Παπαχριστοδοῦλου 1989, 80· τοῦ ἰδίου, *The Rhodian demes within the framework of the function of the Rhodian state*, στὸ V. Gabrielsen *et al.* (ἐπιμ.), *Hellenistic Rhodes: politics, culture, and society, Studies in Hellenic Civilization IX* (Aarhus 1999) 27-44, κυρίως 35.

12. Ἀρ. εὐρ. Μουσείου Ρόδου BE 275: βλ. Δρε-
λιώση-Ἡρακλείδου 1999, 26 σημ. 36. μὲ βιβλιογρα-
φία.

13. Ἀρ. εὐρ. Μουσείου Ρόδου Γ 130: βλ. Γρ. Κων-
σταντινόπουλο, Νέα εὐρήματα ἐκ Ρόδου καὶ Ἀστυ-
παλαίας, AAA VI, 1973, 118-119 εἰκ. 7, Δρελιώση-
Ἡρακλείδου 1999, 26, σημ. 36

14. E. Kaninia, *An early fifth-century BC grave stele from Rhodes*, στὸ I. Jenkins, G. B. Waywell (ἐπιμ.), *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese* (London 1997) 144-149.

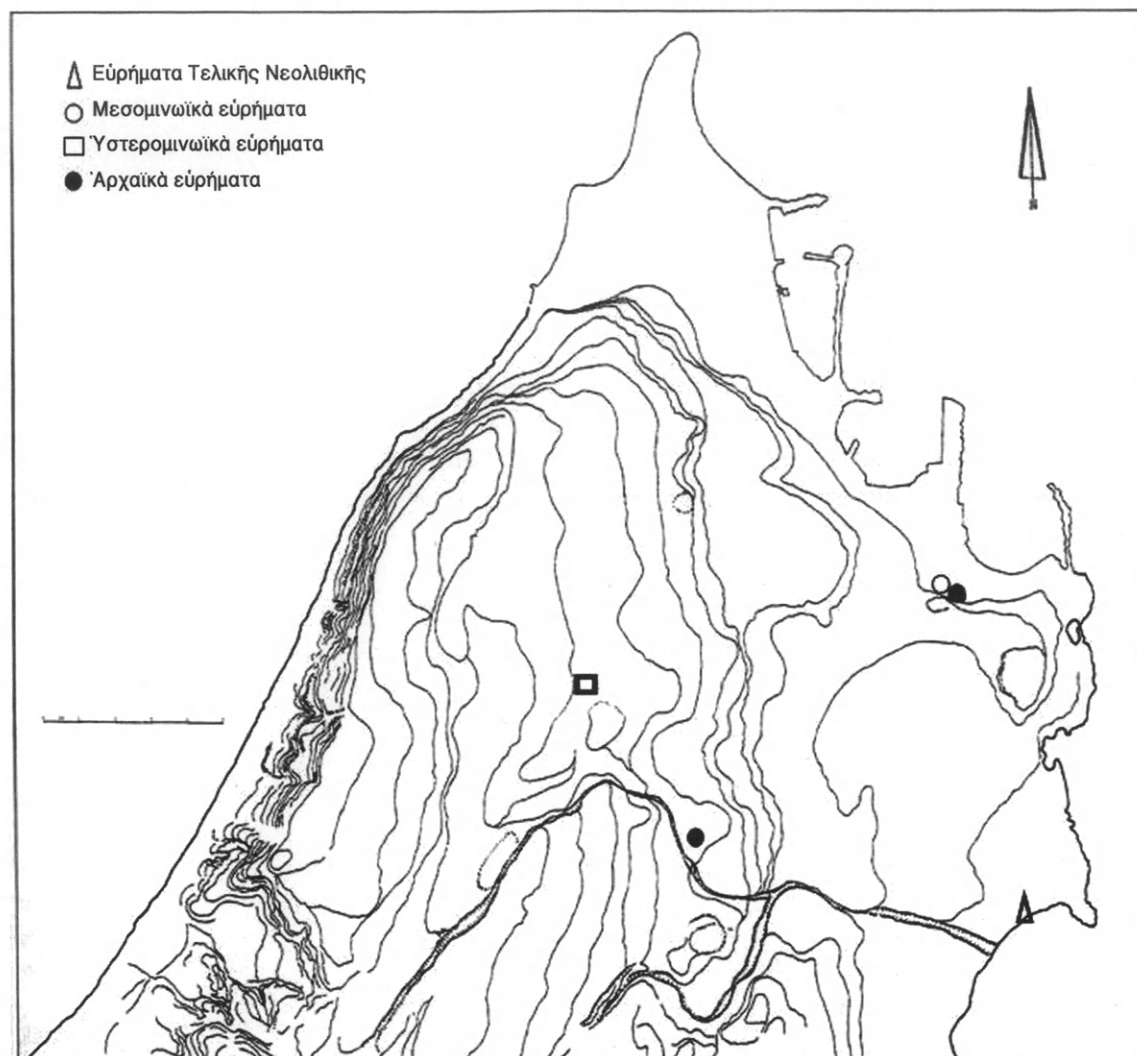
15. Κωνσταντινόπουλος 1986, 99 εἰκ. 90, Παπα-
χριστοδοῦλου 1989, 94 σημ. 435, Δρελιώση-Ἡρακλεί-
δου 1999, 26 σημ. 35.

16. Δρελιώση-Ἡρακλείδου 1999, Nielsen, Gabriel-
sen 2004, 1198-1199, 1207.

17. Λιγοστὰ ἄβαφα χονδροειδῆ ὄστρακα μὲ τε-
φρὸ πυρήνα βρέθηκαν σὲ οἰκόπεδα τοῦ σημερινοῦ
κέντρου τῆς πόλης τῆς Ρόδου, καθὼς καὶ στὴν ἀκρό-
πολη τοῦ Μόντε Σμίθ, βλ. Ἀδ. Σάμψων, *Ἡ Νεολιθικὴ
περίοδος στὰ Δωδεκάνησα* (Ἀθήνα 1987) 96, Παπα-
χριστοδοῦλου 1989, 94 σημ. 432.

18. Αὐτόθι 94 σημ. 433, Δρελιώση-Ἡρακλείδου
1999, 22 σημ. 9 (λίθινες ἀξίνες καὶ πελέκεις), σημ. 10
(πυρήνες ὀψιανῶν), σημ. 11 (τεμάχια πυριτόλιθων).
Λίθινοι πελέκεις καὶ λεπίδες ὀψιανῶν τύπου Μήλου
καὶ Νισύρου ἐντοπίσθηκαν τὸ 2006 σὲ σωστικὴ ἀνα-
σκαφὴ στὴν περιοχὴ Ζέφειρος στὸ ἀνατολικὸ τμήμα
τῆς πόλης καὶ στὸν νότιο λιμένα κατὰ τὴν διάρκεια
διάνοιξης τῆς περιμετρικῆς ὁδοῦ Ρόδου.

19. Ἀντικείμενα προϊστορικῆς ἐποχῆς, κυρίως
ὀψιανοί, πυριτόλιθοι καὶ ἄβαφα ὄστρακα, ἔχουν βρε-
θεῖ κοντὰ πρὸ χωριὸ Κοσκινοῦ, Σάμψων ὅ.π. 96-97,
ἐνῶ ἀγγεῖα μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, κυρίως τῆς περιόδου

Εικ. 1. Σχεδιογράφημα του χώρου που κατέλαβε η πόλη Ρόδου, με υψομετρικές καμπύλες (Δρελιώση - Ήρακλείδου 1999, 23), συμπληρωμένο.

που πραγματοποιήθηκε στην Ά. περιοχή της Ρόδου (εικ. 1), σε οικόπεδο²⁰ που βρίσκεται στις οδούς Βύρωνος και Καναδά, ΝΔ. του ανατολικού λιμένα της Άκαντιās. Στα βαθύτερα αρχαιολογικά στρώματα του ακινήτου και κάτω από την στάθμη θεμελίωσης των ελληνιστικών και κλασικών κατασκευών, εντοπίσθηκαν σε στρώμα άμμου ὄστρακα ἄβα-

ΥΕ ΙΙΑ2 ἔως ΥΕ ΙΙΓ1, ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὸ ὁμώνυμο χωριὸ ἀπὸ τὸν Χαριτωνίδη, βλ. Σ. Ί. Χαριτωνί-

δη, Μυκηναϊκὰ ἐκ Ρόδου, ΑΔ 18, 1963 (1964), Α, 133 κέ., Παπαχριστοδοῦλου 1989, 94 σημ. 434.

φης χρηστικῆς κεραμικῆς, πήλινες ἀγνύθες καὶ λίθινα βάρη καὶ ἐργαλεῖα, χρονολογούμενα στὴν μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ²¹.

Ἐνδείξεις γιὰ μία τόσο πρῶμη κατοίκηση στὴν πόλη τῆς Ρόδου ἤρθαν στὸ φῶς πρόσφατα σὲ οἰκόπεδο²² ποὺ βρίσκεται στὶς ὑπώρειες τοῦ χαμηλοῦ λόφου τοῦ σημερινοῦ οἰκισμού τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων (εἰκ. 1), στὰ ΝΑ. τῆς πόλης. Σὲ τμῆμα δωματίου ἐλληνιστικῆς οἰκίας καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, στὰ ὄρια λάγκου μὲ ἀποθέτη τῶν μέσων ἐλληνιστικῶν χρόνων (3ος-2ος αἰ. π.Χ.), βρέθηκαν πήλινα ἄωτα μινωικὰ κύπελλα μὲ γωνιώδεις περιγράμματα τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Στὴν ὕστερη ἀρχαϊκὴ καὶ πρῶμη κλασικὴ περίοδο ἐντάσσεται καὶ ἓνα μικρὸ σύνολο ἀποσπασματικὰ σωζόμενης κεραμικῆς, κυρίως μελανόμορφης, ποὺ βρέθηκε σὲ οἰκόπεδο (εἰκ. 1) ΝΔ. τοῦ λυμένος τῆς Ἀκαντιάς²³, ὅπου εἶχαν διαπιστωθεῖ κινητὰ εὐρήματα τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Τὰ εὐρήματα τῶν ὕστερων ἀρχαϊκῶν χρόνων ἐντοπίσθηκαν σὲ ἀμμόδη ἐπίχωση καὶ σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο τῆς θεμελίωσης τῶν κτιρίων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Πρόσφατα ἀρχαιολογικὰ ταφικὰ εὐρήματα τοῦ πρώμου 6ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ σωστικὴ ἀνασκαφὴ παρέχουν τὶς πρῶτες ἀπτές ἀρχαιολογικὲς ἀποδείξεις γιὰ τὴν προσυνοικιστικὴ κατοίκηση στὴν πόλη τῆς Ρόδου. Ἡ παρούσα μελέτη τῶν εὐρημάτων αὐτῶν ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ ὀργανωμένης, προσυνοικιστικῆς ἐγκατάστασης στὴν περιοχὴ ποὺ ἰδρύθηκε ἡ πόλη τῆς Ρόδου.

III. ΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Κατὰ τὴν διάνοιξη ὀρύγματος²⁴ τῆς δημοτικῆς ἐπιχειρήσεως ὕδρευσης καὶ ἀποχέτευσης τῆς Ρόδου (Δ.Ε.Υ.Α.Ρ.) τὸ 2001 γιὰ τὴν διέλευση ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ στὸν ΝΑ. τομέα τῆς πόλης τῆς Ρόδου, ἀνασκάφηκε ἀσφαλῶς χρονολογημένο ταφικὸ σύνολο ποὺ περιελάμβανε δύο ἀσύλητους, λακκοειδεῖς τάφους τοῦ ὕστερου 7ου καὶ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 1, 2). Τὸ ἀνασκαφικὸ εὑρημα θεωρεῖται μοναδικό, καθότι οἱ ἀνεσκαμμένοι τάφοι τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων βρίσκονται σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸ νότιο μεσόγειο τμῆμα τῆς ἐλληνιστικῆς ἰσχυρῆς ὀχύρωσης²⁵, καὶ εἰδικότερα μεταξὺ τοῦ τείχους καὶ τοῦ προτειχίσματος τῆς ἀρχαίας πόλης (εἰκ. 2), περιοχὴ διάσπαρτη μὲ τάφους ποὺ ἀνήκουν στὸ ΒΑ. τμῆμα τῆς κεντρικῆς νεκρόπολης²⁶, χρονολογούμενης ἀπὸ τοὺς ὕστερους κλασικούς καὶ ἐλληνιστικούς χρόνους ἕως καὶ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδο.

20. Δρελιώση-Ἡρακλείδου 1999, 22-26.

21. Αὐτόθι 24-25 καὶ Τ. Μαρκέτου, Ἰ. Παπαχριστοδούλου, Ρόδος, στὸ *Ἀρχαιολογία. Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου* (Ἀθήνα 2006) 361.

22. Κ. Μπαϊράμη, ΑΔ 55, 2000, Β2 (οἰκ. Ν. Φώτη, Ο.Τ. 124, ὁδὸς Θεοδοκοπούλου), ὑπὸ ἐκτύπωση, Μαρκέτου, Παπαχριστοδούλου ὁ.π. 362.

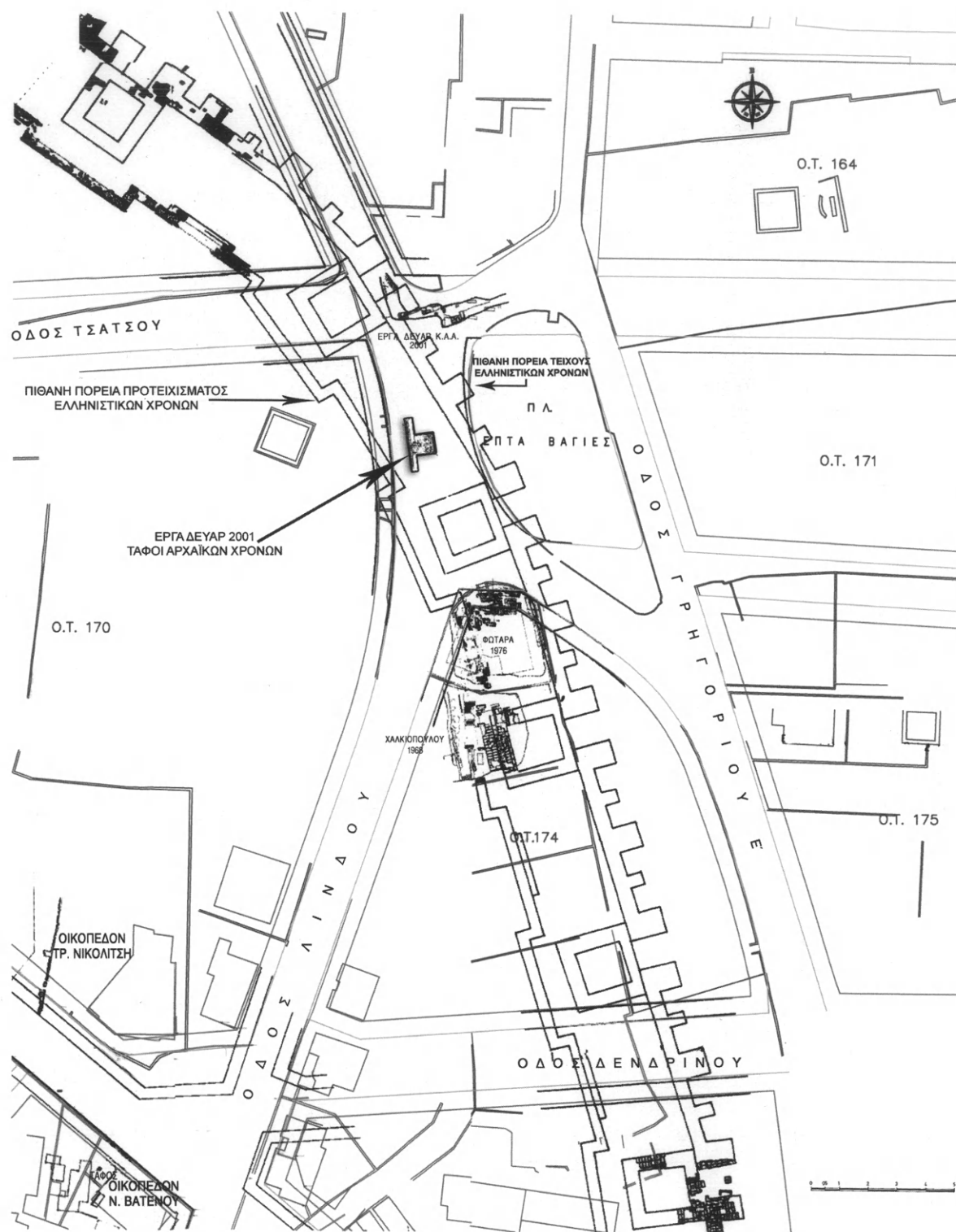
23. Δρελιώση-Ἡρακλείδου 1999, 26 σμ. 29-30,

πίν. 2γ.

24. Π. Τριανταφυλλίδης, ΑΔ 56, 2001-2004, Β2, (ὑπὸ ἐκτύπωση).

25. Πὰ τὸ νότιο τμῆμα τῆς ἀρχαίας ὀχύρωσης βλ. Φιλήμονος 2004, 72-73, 84-115.

26. Πατσιαδᾶ 2001, 43 σμ. 64, 46-47 σμ. 71, Φιλήμονος 2004, 34-35 σχ. 9, πίν. 1α-β.

Είκ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής Έπτά Βαγίες.

Εἰκ. 3. Ρόδος. Ἑπτὰ Βαγιές. Λακκοειδεῖς τάφοι 1-2, ἀπὸ ΝΑ.

Οἱ ἀρχαῖοι τάφοι (εἰκ. 3) ἐντοπίσθηκαν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρειᾶς τῆς ὁδοῦ Ρόδου-Λίνδου στὴν περιοχὴ Ἑπτὰ Βαγιές, Ν. καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν διασταύρωσή της μὲ τὴν ὁδὸ Κωνσταντίνου Τσάτσου²⁷, κάτω ἀπὸ ἐπάλληλα ὁδοστρώματα ἀρχαίας ὁδοῦ (εἰκ. 4) πὺν βρίσκεται στὴν νοητὴ προέκταση τῆς Ρ 31α²⁸, ἡ ὁποία ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἡ ὁδὸς ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ λιμάνι, διερχόταν καὶ διακοπτόταν ἀπὸ τὸν νότιο τοιχοβάτη τοῦ Κάτω Γυμνασίου, τοῦ λεγόμενου Πτολεμαίου²⁹, καὶ

27. Τὸ ἀνασκαφικὸ ὄρυγμα βρίσκεται ΒΔ. τῶν οἰκ. Χαλκιόπουλου καὶ Φωταρά, βλ. Χρ. Ντούμα, *ΑΔ* 31, 1976 (1984), Β2, 386 σχ. 1, καὶ τοῦ ὄρυγματος τοῦ ΟΤΕ στὴν συμβολὴ τῶν ὁδῶν Γρηγορίου Ε' καὶ Ρόδου-Λίνδου, βλ. Ε. Κανίνια, *ΑΔ* 48, 1993 (1998), Β2, 525-526 πίν. 161α-β, στὰ ὁποῖα εἶχαν ἐντοπισθεῖ τάφοι τῶν ὕστερων κλασικῶν καὶ πρῶμων ἐλληνιστικῶν χρόνων. ΒΑ. τοῦ ἀνασκαφικοῦ σκάμματος, στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔτους 2001, ἀνασκάφηκε ἄλλο ὄρυγμα τῆς Δ.Ε.Υ.Α.Ρ., Β. καὶ Ἀ. ἀπὸ τὴν διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ρόδου-Λίνδου καὶ Ἀλ. Παναγούλη, βλ. Κ. Μπαϊράμη, *ΑΔ* 56, 2001-2004, Β2 (ὑπὸ ἐκτύπωση), ὅπου ἐντοπίσθηκαν τάφοι τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ ἡ κοίτη τοῦ ἐλληνιστικοῦ τεύχους.

28. Ἡ ἀρχαία ὁδὸς Ρ 31α ἔχει ἐντοπισθεῖ σὲ ὅλο της τὸ πλάτος τῶν 5 μ., στὰ δημοτικά ἔργα τῆς Δ.Ε.Υ.Α.Ρ. στὴν ὁδὸ Δημοκρατίας, βλ. Π. Τριανταφυλλίδη, *ΑΔ* 47, 1992 (1997), Β2, 629-630, ἐνῶ ἀποσπασματικά ἔχει διασωθεῖ στὸ οἰκόπεδο Μαρίας Κακᾶ στὴν ὁδὸ Βενετοκλέων, βλ. Γρ. Κωνσταντινόπουλο, *ΑΔ* 22, 1967 (1968), Β2, 517· 23, 1968 (1969), Β2, 440, καὶ στὰ οἰκόπεδα Κακᾶ καὶ Πλατῆ πὺν βρίσκονται ἀντίστοιχα στὶς ὁδοὺς Δημοκρατίας καὶ Δωδεκανησιακῆς Νεολαίας, βλ. Ἡ. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 32, 1977 (1981), Β2, 356.

29. Μ. Filimonos, Ἐνα νέο γυμνάσιο στὴ Ρόδο καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Διόδωρου XX 100, 3-4, *AntCl* 57, 1989, 128-156, κυρίως 145.

Εἰκ. 4. Ρόδος. Ἑπτὰ Βαγιές. Ὀδοστρώματα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ P 31α, ἀπὸ Ἀ.

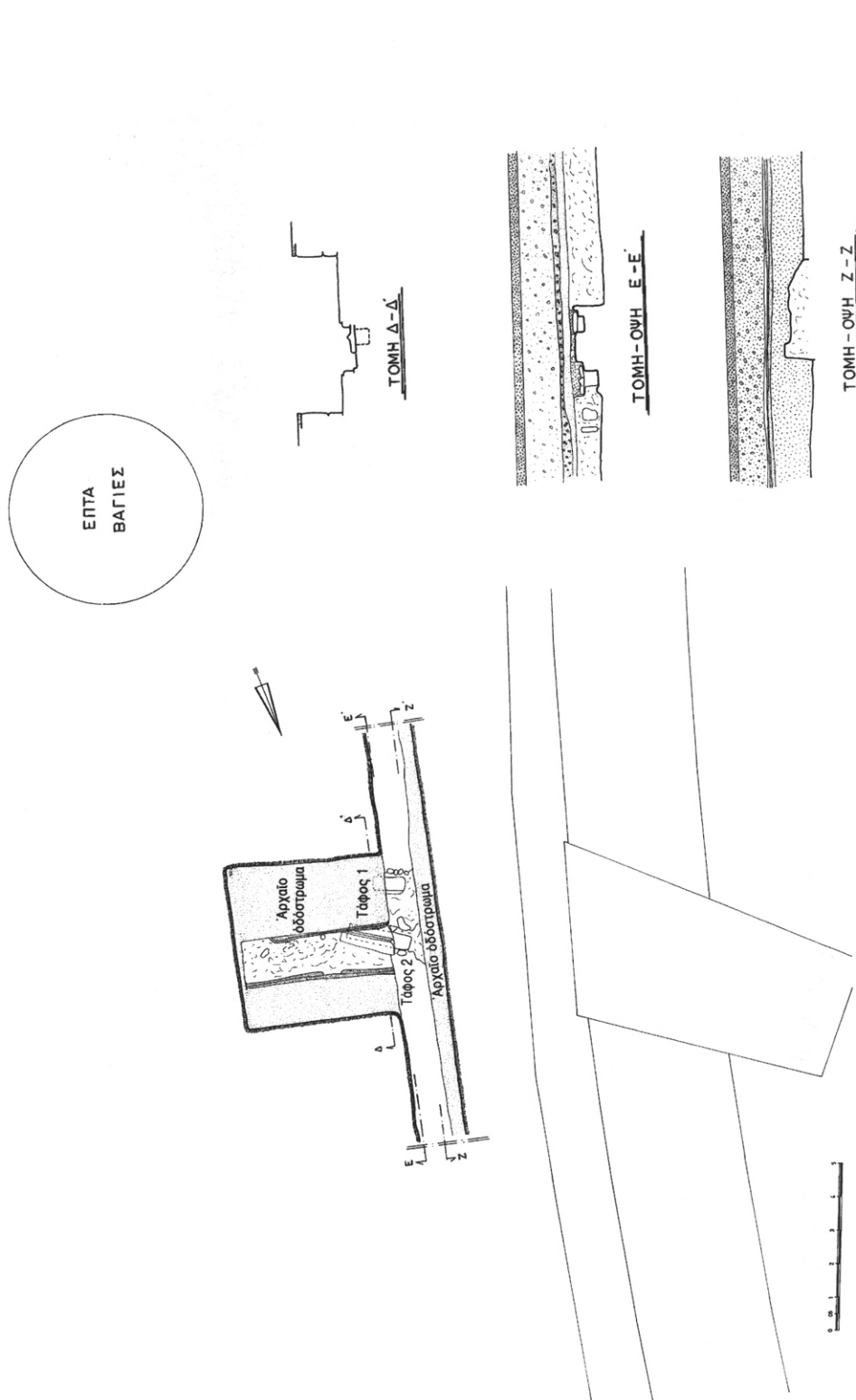
πιθανῶς περνοῦσε ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ τείχους καὶ τοῦ προτειχίσματος τῆς πόλης τῆς Ρόδου στὴν νεκρόπολη³⁰ καὶ στὴν ροδιακὴ ὕπαιθρο.

Τὰ ὁδοστρώματα ποὺ σώζονταν ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους τάφους (τάφος 1 ὁ νοτιότερος, τάφος 2 ὁ βορειότερος, εἰκ. 5-6), ἐντοπίσθηκαν σὲ βάθος 1.30 ἕως 1.58-1.60 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀσφαλτοστρώματος τῆς ὁδοῦ Ρόδου-Λίνδου, καὶ κάλυπταν σὲ μῆκος καὶ πλάτος τὶς διαστάσεις τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὀρύγματος. Δύο ὁδοστρώματα διακρίθηκαν (πάχ. 0.10 μ., βάθ. 1.30-1.40 μ., καὶ πάχ. 0.08 μ., βάθ. 1.40-1.48 μ.) στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ παρειά, μὲ ἐλαφρὰ κλίση ἀπὸ Ἀ. (βάθ. 1.30 μ.) πρὸς Δ. (βάθ. 1.40 μ.). Περιεῖχαν σκληρό, πακτωμένο, ἀμμῶδες χῶμα μὲ ἀρκετὰ ὄστρακα κυρίως τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ δὲν ἀπουσίαζαν καὶ εὐρήματα τῶν ἀρχαίων καὶ κλασικῶν χρόνων³¹.

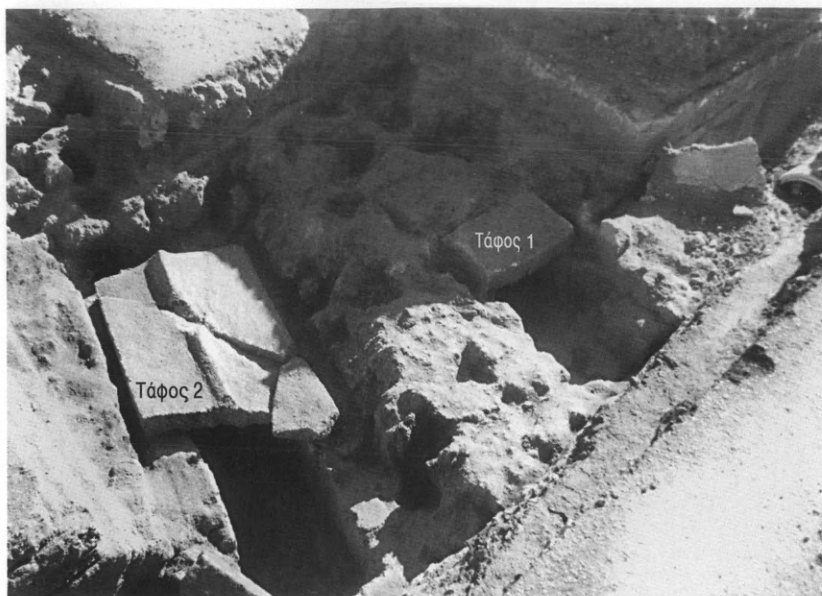
Μεταξὺ τοῦ κατώτερου ὁδοστρώματος καὶ τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀρχαίων τάφων μεσο-λαβεῖ ἐξισωτικὸ γέμισμα (εἰκ. 4, πάχ. 0.10-0.30 μ., βάθ. 1.48/1.58 μ. ἕως 1.70 μ.) συμπαγοῦς ἀμμώδους καστανοχώματος, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ Ν. τῶν τάφων ἔχει λαξευθεῖ ὁ βράχος ἐπίπεδος (εἰκ. 3-4, 10), γεγονός ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν εὐρύτερη λάξευση τοῦ χώρου τῶν ἀρχαίων τάφων. Ὁ φυσικὸς βράχος εἶναι ἀλάξευτος (εἰκ. 7-8) στὸ βόρειο καὶ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὀρύγματος, μὲ κλίση ἀπὸ Ἀ. (βάθ. 1.60 μ.) πρὸς Δ. (βάθ.

30. Μέχρι στιγμῆς ἔχουν διαπιστωθεῖ τέσσερις ταφικὲς ὁδοὶ στὴν ἀρχαία νεκρόπολη, βλ. Πατσιαδᾶ 2001, 35-36.

31. Βρέθηκαν μικροῦ μεγέθους ὄστρακα πιθανῶς γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαίων χρόνων, ποὺ δὲν σώζουν χαρακτηριστικὴ διακόσμηση.

Εἰκ. 5. Ρόδος, Ἐπτὰ Βαγίες. Σχεδιαστικὴ κάτοψη καὶ τομὲς τῶν ἀρχαίων τάφων 1 καὶ 2, καθὼς καὶ τῆς ὑπερκείμενης ἀρχαίας οδοῦ Ρ 31α.

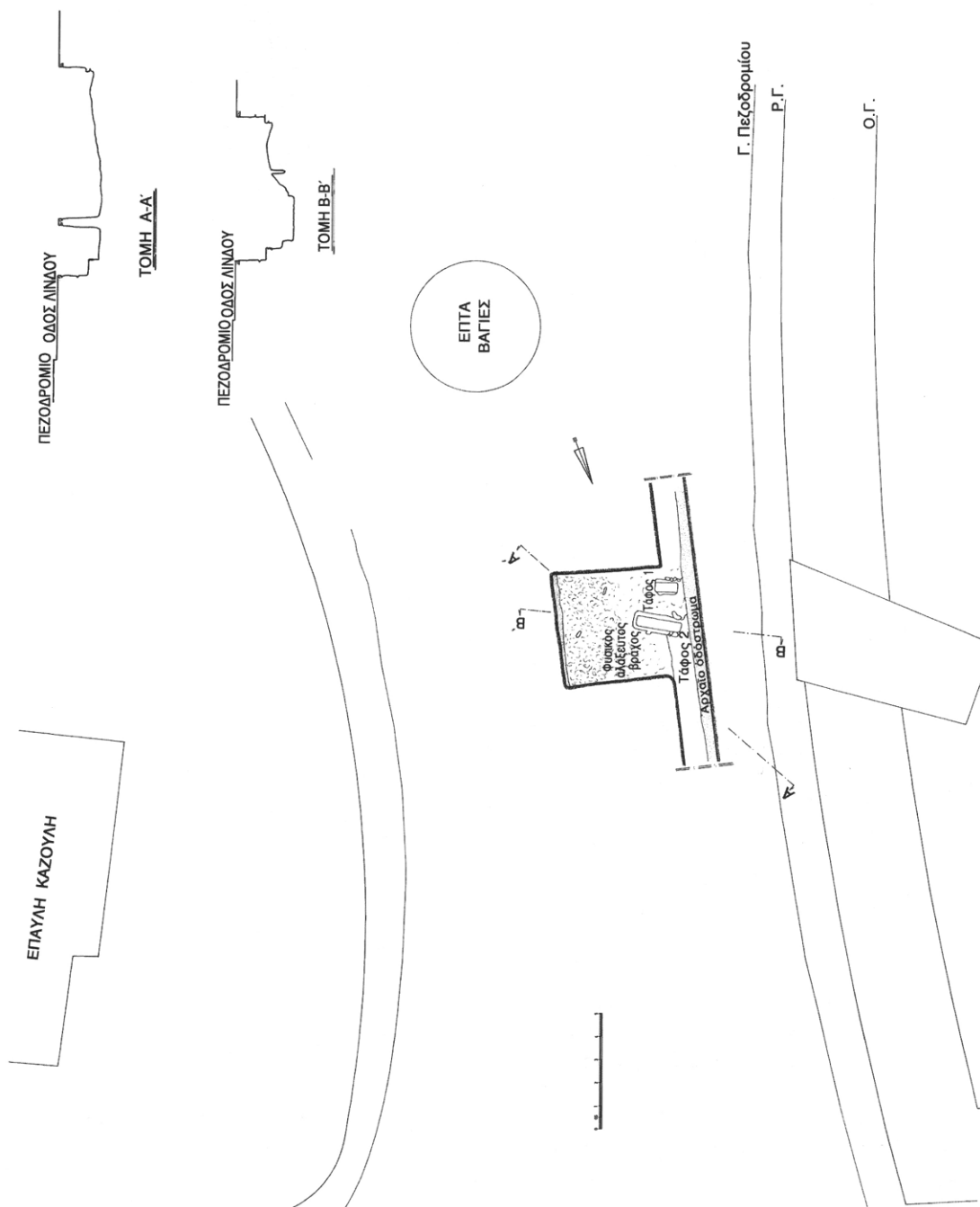

Εικ. 6. Ρόδος. Ἐπὶ τὰ Βαγίης. Οἱ λακκοειδεῖς τάφοι 1 καὶ 2 μὲ τὶς σωζόμενες καλυπτήριες πλάκες, ἀπὸ ΒΑ.

Εικ. 7. Ρόδος. Ἐπὶ τὰ Βαγίης. Ὁ ἀλάξευτος πωρόβραχος καὶ ὑπερκείμενα ὁδοστρώματα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 31α, δυτικὰ τῶν λακκοειδῶν τάφων 1 καὶ 2, ἀπὸ Ἀ.

1.70-1.80 μ.). Κατὰ τὸν προσεκτικὸ καθαρισμὸ τοῦ ἀλάξευτου πωρόβραχου κυρίως Ἀ. τῶν ἀρχαϊκῶν ταφῶν, βρέθηκαν ὄστρακα ἄβαφης, ἀλλὰ καὶ γραπτῆς κεραμικῆς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα συγκεντρώθηκαν πάμπολλα εὐρήματα καὶ

Εἰκ. 8. Σχεδιαστικὴ κάτοψη καὶ τομὴ τῶν ἀρχαίων τάφων 1 καὶ 2, καὶ τοῦ παρακείμενου στὰ ἀνατολικά βράχου.

διαπιστώθηκαν εκτός των όστράκων μελαμβαφούς κεραμικής της κλασικής και πρώιμης έλληνιστικής περιόδου, μικρά θραύσματα γραπτής κεραμικής, πιθανώς των ύστερων γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, ένδεικτικά στοιχεία για την προσυνοικιστική χρήση της ευρύτερης περιοχής. Τα νεώτερα χρονολογήσιμα εύρηματα του γεμίσματος, όπως ή πρώτη έλληνιστική μελαμβαφή και ή γραπτή κεραμική των αρχών του 3ου αϊ. π.Χ., ενισχύουν την άποψη για την κατασκευή της όδοϋ την ίδια χρονική περίοδο που έγινε ή έλληνιστική όχύρωση της πόλης της Ρόδου³², μετά την λύση της πολιορκίας του Δημητρίου (305-304 π.Χ.).

Η εγκατάλειψη και ή άχρήστευση των όδοστρωμάτων της αρχαίας όδοϋ, σύμφωνα με την μελέτη της κάθετης στρωματογραφίας και την εξέταση των νεώτερων χρονολογήσιμων κινητών εύρημάτων³³, όπως της έρυθροβαφούς κεραμικής που βρέθηκε στο ύπερ-κείμενο στρώμα άμμόδους λατύπης (βάθ. 1-1.30 μ.), φαίνεται να ανάγεται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Τάφος 1

Είναι ό νοτιότερος τάφος του όρύγματος (μέγ. μήκ. 1.00 μ., μέγ. πλάτ. 0.45 μ. και μέγ. ύψ. 0.21 μ.), με προσανατολισμό Ά. προς Δ. Ό τάφος έντοπίσθηκε σε βάθ. 1.95 μ., είναι λαξευτός στον βράχο (είκ. 6, 9, 10), όρθογωνίου σχήματος, με στενούς άναβαθμούς (πατοϋρες, πλάτ. 0.10 μ.) στην άνώτερη επιφάνεια, κατά μήκος της βόρειας και νότιας πλευράς για την έδραση των επιτάφιων πλακών. Από αυτές σώζεται μία καλυπτήρια, επίπεδη πλάκα στο άνατολικό όριο του, έλαφρώς ραγισμένη (μέγ. μήκ. 0.60 μ., μέγ. πλάτ. 37 μ., μέγ. πάχ. 0.13 μ.), ενώ οι υπόλοιπες δύο λείπουν. Το δάπεδο του τάφου είναι επίπεδα λαξευμένο, αλλά άρκετά διαβρωμένο.

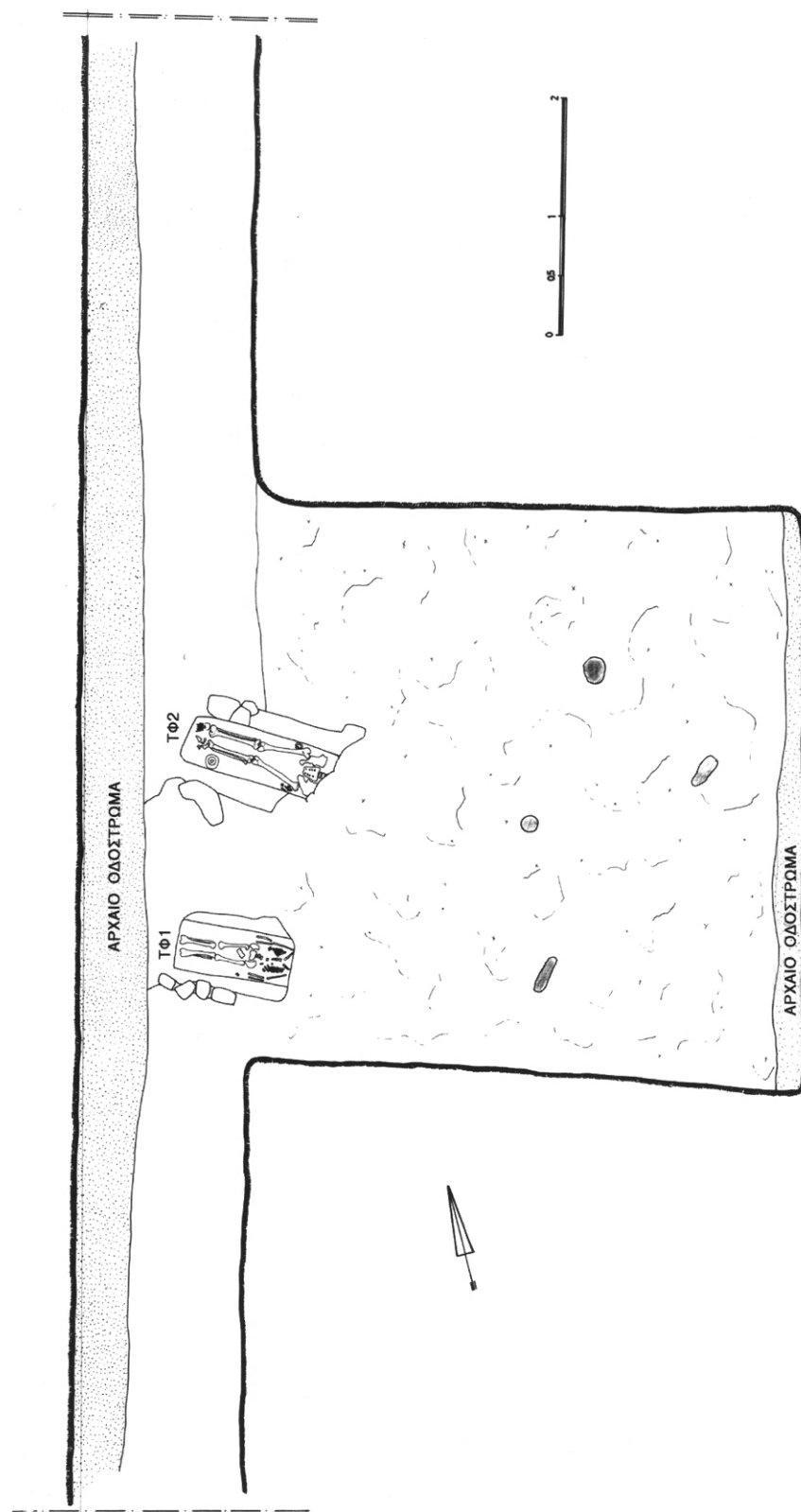
Ό τάφος, αν και κατεστραμμένος, περιελάμβανε μία παιδική ταφή (είκ. 10) νηπίου, ηλικίας 3½-4 ετών, σύμφωνα με την προκαταρκτική άνθρωπολογική μελέτη³⁴. Ό σκελετός είχε διατηρηθεί σε σχετικά καλή κατάσταση και ό τάφος περιείχε έλάχιστη ταφική επίχωση. Ως ταφικά κτερίσματα είχαν έναποτεθεί στην ΝΑ. γωνία ένα άκέραιο άρυβαλλοειδές άγγείο από πραινωπή φαγεντιανή σε μορφή άκανθόχοιρου (είκ. 11) του 6ου αϊ. π.Χ. (άρ. κατ. T1/1), ροδιακού έργαστηρίου, καθώς και ένας άκέραιος διαφανής και άχρωμος ύαλόλιθος (άρ. κατ. T1/2), πιθανώς από περιάπτο³⁵, έπίσης τοπικού έργαστηρίου.

32. Φιλήμονος 2004, 72, 116-121, 128, 131.

33. Στα νεώτερα χρονολογήσιμα κινητά εύρηματα συγκαταλέγονται όστρακα έρυθροβαφούς κεραμικής του 1ου και 2ου αϊ. μ.Χ., όπως έρυθροβαφής πηνίο-σχημη λαβή σκύφου και τμήματα πινακίων τύπων ESA και ESB.

34. Βλ. άνθρωπολογικές παρατηρήσεις, τάφος 1.

35. Για την χρήση και την χρονολόγηση των ύαλο-λίθων βλ. Π. Τριανταφυλλίδη, *Τα γυάλινα αντικείμενα από την Μινώα Άμοργού. Συμβολή στην μελέτη της ύαλουργίας στις Κυκλάδες κατά την έλληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο* (άδμη. δ.δ., Ίωάννινα 1998) 131-135.

Εἰκ. 9. Σχεδιαστική κάτοψη τῶν ἀρχαίων τάφων 1 καὶ 2.

Ἡ χρονολόγηση τῆς ταφῆς σύμφωνα με τὴν μελέτη τῶν κινητῶν εὗρημάτων καὶ τῶν συγκριτικῶν παραλλήλων ἀνάγεται στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

Εἰκ. 10. Τάφος Ι. Ἀπὸ Ἀ.

Κινητὰ εὗρήματα

1. Ἀρ. κατ. T1/1. Μουσεῖο Ρόδου Δ 386 (εἰκ. 11).
Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο ἀπὸ φαγεντιανῆ σὲ μορφή ἀκανθόχοιρον.
Σχεδὸν ἀκέραιο, συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα. Ἐλλιπὲς στὴν παρυφή τοῦ χεῖλους καὶ στὴν περιφέρεια τῆς βάσης. Ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις στὴν ἐμπρόσθια ὄψη, στὴν βάση καὶ στὸ χεῖλος.
Μέγ. μῆκ. 0.065 μ., μέγ. πλάτ. 0.039 μ., μέγ. ὕψ. 0.052 μ., διάμ. χεῖλους 0.026 μ.
Φαγεντιανὴ λεπτόκοκκη, ὑπόλευκη καὶ κιτρινωπή

(Pantone³⁶ Guide Color 614C) με ὑάλωμα ἀνομοιογενὲς λόγφ ὀπτησης, ἀνοιχτὸ κυανὸ (290C) στὴν βάση, στὸ ρύγχος καὶ στὸ στενὸ μέτωπο καὶ πρασινωπὸ ὑάλωμα (363U) στὸ σῶμα. Τεφρομέλανες (warm gray 10C) ἕως μελανοκάστανες (412C) χρωματισμένες στιγμές ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν διακόσμηση ποὺ σώζεται κάτω ἀπὸ τὴν στρώση τοῦ ὑαλώματος.

Τὸ σῶμα εἶναι κατασκευασμένο με μήτρα, ἐνῶ τὸ στόμιο καὶ ἡ λαβὴ εἶναι ἐπίθετα. Ἡ ρευστὴ ἐφύαλωση ἐφαρμόσθηκε διὰ τῆς ἐπίθετης μεθόδου,

36. Ἡ ταύτιση τῶν χρωματικῶν διαβαθμίσεων γιὰ τὴν φαγεντιανὴ καὶ τὸ γυαλὶ ἔγινε με τὸ σύστημα

Pantone Color Formula Guide (New Jersey 1999).

Εἰκ. 11. Ἀρ. κατ. Γ1/1. Ἀκανθόχοιρος ἀπὸ φαγεντιανή. 600-550 π.Χ.

δηλαδή με ἐμβάπτιση ἢ με χρωστήρα ἐπάνω στὸν πυρήνα³⁷.

Ἡ βάση εἶναι ἐπίπεδη, ὀρθογώνια με στρογγυλεμένη ἀπόληξη στὴν ὀπίσθια ὀψη. Τὸ σῶμα εἶναι σφαιρικό, ἔντονα διογκωμένο, διακοσμημένο με ἐγγάρακτο δικτυωτὸ πλέγμα γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ἀκανθοειδῶν τριχῶν. Στὸ μέσο τῆς ραχιαίας χώρας σώζεται ὁ χαμηλὸς καὶ στενὸς λαμὸς ποὺ ἀπολήγει σὲ ταινιωτὸ χεῖλος. Κάθετη, μικρή, ἐπίθετη πεπλατυσμένη λαβὴ συνδέει τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος με τὸ ἐπίθετο χεῖλος, ἢ παρυφή τοῦ ὁποῖου διακοσμεῖται με τεφρομέλανη ἕως μελανοκάστανη ταινία. Ἀραιὲς μελανοκάστανες στιγμὲς διακοσμοῦν τὸ σῶμα καὶ τὴν ἐμπρόσθια ὀψη τοῦ ζώου. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μικρῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ προσώπου τοῦ ζώου ἔχουν ἀποδοθεῖ ἐγγάρακτα καὶ ἀνάγλυφα: τὸ στενὸ μέτωπο με κάθετα γραμμίδια, οἱ προεξέχοντες βολβοειδεῖς ὀφθαλμοί, τὸ μυτερὸ ρύγχος καὶ τὸ στόμα με ἀπλὲς ἐγχάραξεις, καθὼς καὶ οἱ σχετικὰ πλατιεῖς ὠτόσχημες προεξοχές στὸ μέτωπο με λοξὲς αὐλακώσεις. Οἱ ἱριδὲς τῶν ὀφθαλμῶν ἔχουν δηλωθεῖ με καστανομέλανες, μικρὲς στιγμὲς, ἐνῶ τὰ μικρὰ καὶ κοντὰ ἐμπρόσθια σκέλη ἔχουν ἀποδοθεῖ λυγισμένα καὶ τὰ πίσω ἐλαφρῶς γυρτά.

Παράλληλα: *Clara Rhodes* IV 372-374 ἀρ. 12586-7 εἰκ. 420-2 (Κεγχράκι περιφέρειας Καμείρου, τάφος

CCXVI-(23), 550-525 π.Χ., χρονολογημένα ἀπὸ ταφικὰ συννευρήματα). Οἱ ἀκανθόχοιροι ἀπὸ τὸ Κεγχράκι ἔχουν σχηματοποιημένα χαρακτηριστικὰ στὸ ρύγχος καὶ στὰ ὠτία, στοιχεῖα ποὺ ὑποδηλώνουν ὑστερότερη χρονολόγηση σὲ σύγκριση με τὸν ἀκανθόχοιρο τοῦ τάφου 1 ἀπὸ τὶς Ἑπτὰ Βαγιές. Παρόμοια ληκύθια ἔχουν βρεθεῖ στὸν ἀποθέτη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν ἀκρόπολη τῆς Ἰαλυσσοῦ, βλ. Webb 1978, 133 ἀρ. 917 (ἀρ. εὐρ. 7629, ἀδημοσίευτο), στὸν ἀποθέτη τῆς Λίνδου, βλ. *Lindos* I 361 ἀρ. εὐρ. 1324-1326, πίν. 57 (χρονολογημένα ἀπὸ τὸν Blinkenberg ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ 550 π.Χ.), *CVA Belg.* III πίν. 107.4 με προέλευση τὴν Ρόδο, καὶ βλ. F. W. von Bissing, *Fayencegefässe, Catalogue générale des antiquités égyptiennes du musée du Caire* III (Wien 1902) 73 ἀρ. 3839. Πλησιέστερο πρὸς τὸ ροδιακὸ εἶναι ἓνα ληκύθιο ἀπὸ τὸν τάφο 41 τῆς δυτικῆς νεκρόπολης τοῦ Πυθαγορείου τῆς Σάμου, βλ. Busz, Gercke 1999, 362-363 ἀρ. 197 (550-500 π.Χ., κατὰ τὴν Webb χρονολογεῖται λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ. π.Χ., βλ. Webb 1978, 133 ἀρ. 904), καθὼς καὶ ἓνα σχεδὸν παρόμοιο ἀπὸ τὸν τάφο 811 τῆς δυτικῆς νεκρόπολης στὰ Μέγαρα Ὑβλαῖα, βλ. *Πλόες* 498 ἀρ. 939 (625-600 π.Χ., ἀσφαλῶς χρονολογημένο ἀπὸ ταφικὰ συννευρήματα).

37. Ἡ τεχνικὴ κατασκευαστικὴ μέθοδος ἐφαρμογῆς τῆς ἐφυσάλωσης ὀνομάζεται στὴν ἀγγλικὴ ὀρολογία

Ὁ ἀκανθόχοιρος ἀπὸ φαγεντιανή εἶναι ἀγγεῖο αἰγυπτιακῆς τεχνοτροπίας, ποὺ διαδόθηκε εὐρύτατα στὴν Μεσόγειο – κατὰ τὴν Webb – στὸ β' μισὸ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.³⁸, συγχρόνως μὲ τοὺς σφαιρικοὺς, ἄδροὺς ἀρυβάλλους³⁹. Τὸ ληκύθιο τῆς Ρόδου ἀπεικονίζει τὸν ἀκανθόχοιρο αἰγυπτιακοῦ τύπου μὲ τὰ μεγάλα ὠτία (*Hemiechinus auritus*) ποὺ στὴν αἰγυπτιακὴ παραλλαγή του ἔχει κεφαλὴ σφιγγός. Πήλινα ληκύθια σὲ μορφὴ ἀκανθόχοιρου παρατηροῦνται στὴν Ρόδο, χρονολογημένα στὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.⁴⁰ Τὸ ροδιακὸ ληκύθιο ἀπὸ φαγεντιανὴ ἀνήκει μαζὶ μὲ τὰ σχεδὸν παρόμοια ἀπὸ τὴν Σάμο καὶ τὰ Ὑβλαῖα Μέγαρα στὰ πρωιμότερα παραδείγματα τῆς ὁμάδας, ἡ χρονολόγησις τῆς ὁποίας βάσει τῶν νεότερων συγκριτικῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ, καθότι διαρκεῖ ἀπὸ τὸν ὕστερο 7ο ἕως καὶ τὸν 6ο αἰ. π.Χ.

2. Ἀρ. κατ. T1/2, Μουσεῖο Ρόδου Y 973.

Ὑαλόλιθος.

Γυαλὶ διαφανές, σχεδὸν ἄχρωμο μὲ ἐλαφρῶς κίτρινους τόνους (Pantone Guide Color 600 U). Ἰριδισμοί. Βελονισμοί. Ἐλάχιστα πυριτικά ἱζήματα. Μέγ. μήκ. 0.015 μ., μέγ. πλάτ. 0.013 μ., μέγ. πάχ. 0.006 μ.

Κατασκευασμένος μὲ τὴν τεχνικὴ⁴¹ τῆς στάλαξης ἢ τῆς ἐν θερμῷ διαμόρφωσης ἀπὸ μικρὸ τεμάχιο ὑαλοπερισσέυματος ἢ ὑαλοθραύσματος.

Ἀκέραιος, ὡσειδῆς καὶ ἐπιπεδόκυρτος. Στὴν κα-

τώτερη ἐπιφάνεια διακρίνεται ἀβαθὴς, ὀριζόντια αὐλάκωση γιὰ τὴν περιδεδῆ του ὡς δακτυλιοῦ θου ἢ ὡς περιάπτου.

Παράλληλα: Τριανταφυλλίδης 1998, 135 ἀρ. 113-115, εἰκ. 58, P. Triantafyllidis, Classical and Hellenistic glass workshops from Rhodes, στὸ M.-D. Nenna, D. Foy (ἐπιμ.), *Échanges et commerce du verre dans le monde antique, Actes du colloque de l'Association Française pour l'Archéologie du Verre, Aix-en-Provence, Marseille 7-9 juin 2001* (Montagnac 2003) 132.

Ὁ ροδιακὸς διαφανὴς ὑαλόλιθος τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. εἶναι τὸ πρωιμότερο χρονολογικὰ⁴² ἀνασκαφικὸ εὑρημα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο.

Ἀπὸ τὴν μακροσκοπικὴ ἐξέταση τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ ὑαλωδῶν ὑλικῶν ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ρόδο ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη⁴³ γιὰ ἐγκατάστασις ἐργαστηρίου ὑάλου καὶ

application, βλ. Fl. Dunn Friedman, *Gifts of the Nile. Ancient Egyptian faience* (London 1998) 53-54, M. Panagiotaki, Y. Maniatis, D. Kavoussanaki, G. Hatton and M. S. Tite, The production technology of Aegean Bronze Age vitreous materials, στὸ J. Bourriau, J. Phillips (ἐπιμ.), *Invention and innovation. The social context of technological change, II. Egypt, the Aegean and the Near East, 1650-1150 BC* (Oxford 2004) 156.

38. Webb 1978, 132-133 καὶ γιὰ τὸν ἀποτροπαῖκὸ χαρακτήρα τοῦ ἀκανθόχοιρου βλ. Busz, Gercke 1999, 362-363.

39. Βλ. σ. 211-212 ἀρ. κατ. T2/2.

40. R. Higgins, *Catalogue of the terracottas, in the department of Greek and Roman antiquities, British Museum II* (London 1959) 26-27 ἀρ. 1641-1642 πίν. 16-

17, Webb 1978, 133.

41. Βλ. E. M. Stern, B. Schlick-Nolte, *Early Glass of the Ancient World. 1600 B.C.-A.D. 50* (Ostfildern 1994) 66-67, εἰκ. 107-112, R. Lierke, *Antike Glastöpferei. Ein vergessenes Kapitel der Glasgeschichte* (Mainz 1999) 22-23, εἰκ. 34-36, τῆς ἰδίας, 'With trial and error' through ancient glass technology, στὸ G. Kordas (ἐπιμ.), *Hyalos, Vitrum, Glass* (Athens 2002) 181, εἰκ. 1-4.

42. Βλ. σημ. 35.

43. Webb 1978, 36-60, 108-113, 120-121, G. Hölbl, Typology of form and material in classifying small aegyptiaca in the Mediterranean during archaic times: with special reference to faience found on rhodian sites, στὸ M. Bimson, I. C. Freestone (ἐπιμ.), *Early*

φαγεντιανῆς κατὰ τὸν ὕστερο 7ο αἰ. π.Χ. μὲ ἔντονες αἰγυπτιακὲς ἐπιδράσεις. Ἐργαστηριακὰ ἀπορρίμματα ὑάλου τοῦ ὕστερου 7ου καὶ 6ου αἰ. π.Χ. ποὺ ἐντοπίσθηκαν⁴⁴ πρόσφατα στὴν Ἰαλυσὸ καὶ στὴν Κάμειρο ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄποψη αὐτή. Τὸ ροδιακὸ ἢ τὸ λεγόμενον ἀνατολικοελληνικὸ ἐργαστήριον ὑαλῶδων ὑλικῶν φαίνεται ὅτι εἶχε ἄμεσες ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης, καθὼς οἱ ἐμπορικὲς καὶ οἰκονομικὲς σχέσεις τῆς Ρόδου μὲ τὶς χώρες αὐτές, κυρίως τὸν ὕστερο 7ο καὶ τὸν 6ο αἰ. π.Χ., ἦταν στενές⁴⁵.

Τάφος 2

Εἶναι ὁ βορειότερος τάφος τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὀρύγματος (μέγ. μῆκ. 1.89 μ., μέγ. πλάτ. 0.44 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 0.50 μ.), μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ὁ τάφος 2 (εἰκ. 6, 9, 12), ἐντοπίσθηκε σὲ βάθ. 1.90 μ., εἶναι παράλληλος πρὸς τὸν τάφο 1 καὶ βρίσκεται 0.97 μ. βορειότερα. Λαξευμένος καὶ αὐτὸς στὸν φυσικὸ πωρόβραχο (εἰκ. 6-8), εἶναι ὀρθογωνίου σχήματος καὶ διατηρεῖ σχεδὸν ἀκέραιη τὴν ἐλαφρῶς ἀμφικλινὴ, ἐπίπεδη ὀροφή του (μέγ. μῆκ. 1.26 μ., μέγ. πλάτ. 0.80 μ., μέγ. πᾶχ. 0.12 μ.) ποὺ σχηματίζει ὀξυκόρυφη ἀνάγλυφη ταινία στὸ μέσο⁴⁶. Στενοὶ ἀναβαθμοὶ (πατοῦρες, πλάτ. 0.08 ἕως 0.10 μ.) σώζονται στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνειά του, κατὰ μῆκος τῆς βόρειας, ἀνατολικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς. Τὸ δάπεδο τοῦ τάφου εἶναι ἐπίπεδα λαξευμένο καὶ ἀρκετὰ διαβρωμένο τὸ νότιο τοίχωμά του.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου ἐντοπίζεται ἀμμώδης ἐπίχωση ἐρυθροκάστανων χωμάτων (πᾶχ. 0.10 μ.), κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία διατηρεῖται ἀνέπαφος ὁ σκελετός, μῆκ. περ. 1.63 μ. (εἰκ. 12). Πρόκειται γιὰ ταφὴ ἐνήλικα ἀνδρα, ἡλικίας περ. 25-30 ἐτῶν, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν προκαταρκτικὴ ἀνθρωπολογικὴ μελέτη⁴⁷, εἶχε πιθανῶς συγγένεια μὲ τὸ νήπιο ποὺ

Vitreous Materials, Occasional Paper no 56 (London 1987) 115-126, κυρίως 120-125, Π. Τριανταφυλλίδης, Ἡ τέχνη καὶ οἱ τεχνικὲς τοῦ γυαλιοῦ στὸ ΝΑ. Αἰγαῖο, στὸ G. Kordas (ἐπιμ.), *Hyalos, Vitrum, Glass* (Athens 2002) 24-27, Πλόες 71, 73. Ὁλοκληρωμένες μακροσκοπικὲς καὶ ἀρχαιομετρικὲς μελέτες γιὰ τὴν σύσταση τῆς φαγεντιανῆς καὶ τοῦ γυαλιοῦ τῆς Ρόδου κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἔχουν πραγματοποιηθεῖ.

44. Π. Τριανταφυλλίδης, Προρωμαϊκὴ καὶ ρωμαϊκὴ ὑαλοουργία καὶ ὑαλοποιία: ὁ ἑλλαδικὸς χώρος, *Πρακτικὰ 2ου διεθνοῦς συνεδρίου ἀρχαίας ἐλληνικῆς τεχνολογίας* (Ἀθήνα 2006) 257-258.

45. Παροικίες ροδιακὲς ὑπῆρχαν στὴν Δύση, στίς ἀκτὲς τῆς Β. Συρίας καὶ στὴ Ναύκρατι τῆς Αἰγύπτου, βλ. F. Cordano, Ρόδος prima del sinecismo e Ρόδιοι fondatori di colonie, *PP* 29, 1974, 179-182, A. Braison,

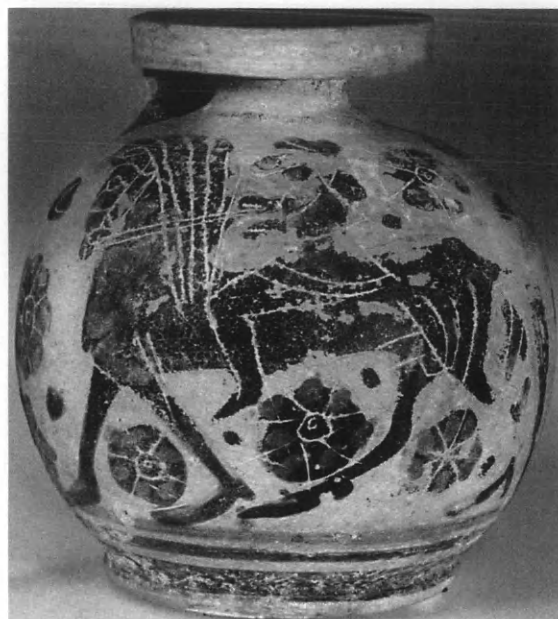
Rhodes, L'Hellénion et le statut de Naucratis (VIe-IVe siècle a.C.), *Dialogues d'histoire ancienne* 6, 1980, 291-349, Παπαχριστοδούλου 1989, 33 καὶ γιὰ τὶς σχέσεις Ρόδου-Αἰγύπτου βλ. πρόσφατα N. Kourou, Inscribed imports, visitors and pilgrims at the archaic sanctuaries of Camiros, στὸ *Χάρις Χαῖρε. Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Χάρης Κάντζια Β'* (Ἀθήνα 2004) 20-22 μὲ βιβλιογραφία.

46. Πὰ τὸν τύπο τῶν λακκοειδῶν τάφων στὴν Ρόδο κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο βλ. Ch. Gates, *From cremation to inhumation: burial practices at Ialysos and Kameiros during the mid-Archaic period, ca. 625-525 BC*, Occasional paper 11, Institute of Archaeology, University of California (Los Angeles 1983) 31 καὶ κατὰ τὴν κλασικὴ καὶ πρώιμη ἑλληνιστικὴ περίοδο, βλ. Πατσιαδᾶ 2001, 64, σημ. 110.

47. Βλ. ἀνθρωπολογικὲς παρατηρήσεις, τάφος 2.

Είκ. 12. Τάφος 2, από Α.

Είκ. 13. Άρ. κατ. T2/1. Πήλινος μεσοκορινθιακός αρύβαλλος με παράσταση ίππέα. 600-575 π.Χ.

ένταφιάσθηκε στον τάφο 1. Ός ταφικά κτερίσματα είχαν έναποτεθεϊ κοντά στην ΝΔ. γωνία του τάφου και κοντά στο δεξιό σκέλος του νεκρού, πήλινος αρύβαλλος (είκ. 13, άρ. κατ. T2/1) του ύστερου 7ου και των άρχων του 6ου αϊ. π.Χ., ενώ στην ΒΔ. γωνία αρύβαλλος από φαγεντιανή του ύστερου 7ου αϊ. π.Χ. (είκ. 14, άρ. κατ. T2/2), με έλαφρώς πλάγια κλίση προς τα Ν.

Η χρονολόγηση της ταφής, σύμφωνα με την μελέτη των κινητών εύρημάτων, ανάγεται στο α' τέταρτο του 6ου αϊ. π.Χ.

Κινητά εύρηματα

1. Άρ. κατ. T2/1. Μουσείο Ρόδου Π 24042 (είκ. 13). Πήλινος μεσοκορινθιακός σφαιρικός αρύβαλλος. Γύρω στα 580-575 π.Χ.

Άκέραιος. Έλαφρές αποκρούσεις στο χεῖλος και στο σώμα. Μέγ. ύψ. 0.098 μ., μέγ. διάμ. σώματος 0.093 μ., διάμ. χείλους 0.053 μ., διάμ. βάσης 0.062 μ. Πηλός λεπτόκοκκος, καθαρός, άνοιχτός καστανός, ώχρος (Munsell 10YR/8/2). Επίχρσιμα όμοιόχρωμο, έλαφρώς άνοιχτότερο (Munsell 10YR/8/3). Βαφή τεφρομέλανη (Munsell 10YR/3/1) έως μελανοκάστανη (Munsell 7.5YR/4/3) και κιτρινωπή (Munsell 7.5R/7/6), άνομοιογενής και πολύ έξίτηλη. Επίθετο ιώδες χρώμα (Munsell 10R/4/4)

χρησιμοποιήθηκε για την διακόσμηση κυρίως των παραπληρωματικών κοσμημάτων.

Βάση δακτυλιόσχημη, επίπεδη, σώμα σφαιρικό με βραχύ και στενό λαμό που άπολήγει σε εύρυν ταινιωτό χεῖλος. Χαμηλή ταινιωτή λαβή από επίθετο πηλό συνδέει τον κυρτό ώμο με το χεῖλος. Στο κέντρο της κατώτερης επιφάνειας της βάσης σώζεται άκιδογράφημα σε σχήμα Τ. Στο κάτω μέρος του σώματος και στο χεῖλος διακρίνονται όριζόντιες και όμόκεντρες καστανέρυθρες, άνισόπαχες ταινίες άντιστοίχως. Διακοσμημένη είναι μόνον ή έμπρόσθια όψη του άγγείου με παράσταση ίππέα και παραπληρωματικά έγχάρακτα κοσμήματα,

ὁχτὼ διάσπαρτων ἀστροοδάκων καὶ δώδεκα μικρῶν στιγμῶν. Τὸ κέντρο τῶν διακοσμητικῶν οὐδάκων ἔχει δηλωθεῖ ἐγγάρακτα μὲ μικρὸ κύκλο καὶ τέσσερις τεμνόμενες ἐγγάρακτες ἀκτίνες. Τὰ διάχωρα πληροῦνται μὲ μελανή καὶ ἐπίθετη ἰώδη βαφή. Ὅμοιως καὶ οἱ μικρὲς στιγμὲς ἀποδίδονται μὲ δύο τεμνόμενες ἐγγαράξεις. Ὁ ἔφιππος ἄνδρας ἀπεικονίζεται σὲ κατατομή, εἶναι γενειοφόρος καὶ ἄοπλος, φορᾷ κοντὸ χιτῶνα, ἵππεύει στὴ μέση περίπου τῆς ράχης τοῦ ἀλόγου καὶ κρατᾷ τὰ ἡνία ποὺ δηλώνονται ἐγγάρακτα, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὀγκρετὴ χαίτη. Ὁ ἀναβάτης ἔχει σχηματοποιημένα καὶ ἐκφυλισμένα χαρακτηριστικά, ὅπως ἀμελὴ ἀπόδοση τῶν ἐγγάρακτων ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν, κυρίως τοῦ προσώπου καὶ τῶν ἄκρων, καθὼς καὶ προχειρότητα τῶν ἐγγάρακτων περιγραμμάτων ποὺ δηλώνουν τὸ σῶμα καὶ τὸ ἔνδυμα. Ὁ ἵππος ἀπεικονίζεται σὲ ἐλαφρὸ τροχασμὸ, μὲ χιαστί κίνηση ποὺ δηλώνεται μὲ ἔντονη κάμψη τοῦ ἐνὸς μπροστινοῦ καὶ ἐλαφρὰ κάμψη τοῦ πίσω γονάτου ἀντίστοιχα. Τὸ ἄλογο παρουσιάζει ὅμως πολλὲς δυσαναλογίες καὶ ἀσυμμετρίες στὴν ἀπόδοσή του: ἀρκετὰ ἐπιμήκης εἶναι ἡ ραχιαία χώρα,

ἢ οὐρὰ ἀσυνήθιστα μακριά, ὑπερκαλύπτει τὶς διακοσμητικὲς ὀριζόντιες ταινίες τοῦ πλαισίου, καὶ ὁ ἐπιμήκης λαμὸς μὲ τὴν ὀγκώδη κεφαλὴ ὑπερψώνεται σημαντικά, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἔλλειψη ὁρατότητας τοῦ ἀναβάτη. Ἐπιμελέστερη εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν ματιῶν καὶ τῶν μυκτῆρων μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐγγάραξης. Δυσαναλογίες χαρακτηρίζουν τὰ ἀσύμμετρα ἰσχία, τὰ ἀσυνήθιστα διεσταλμένα σκέλη καὶ τὰ πέλματα, ἐνῶ ἀμέλεια παρατηρεῖται στὰ ἐγγάρακτα περιγράμματα, κυρίως τῆς πλούσιας, ἀλλὰ δύσμορφης χαίτης, τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα ποὺ ὑποδεικνύουν τὴν ὀψιμη χρονολόγηση τοῦ ἀρῦβαλλου, ποὺ ἐντάσσεται πιθανῶς στὰ τελευταῖα ἔργα τῆς μεσοκορινθιακῆς ἀγγειογραφίας.

Παράλληλα: Π. Ι. Χατζηδάκης, *Δῆλος* (Ἀθήνα 2003) 71-72, 351 ἀρ. Β 6197 εἰκ. 682, Φ. Ζαφειροπούλου, *Δῆλος. Μαρτυρίες ἀπὸ τὰ μουσειακὰ ἐκθέματα* (Ἀθήνα 1998) 46, 246 ἀρ. 26 (600-550 π.Χ.) καὶ Ch. Dugas, *Les vases de l'Héraion, EADélos X* 109 ἀρ. 309 (Β 6197), πίν. LV.A, LXVIII.309 (600-575 π.Χ.), *Necrocorinthia* 320 ἀρ. 1255 πίν. 36.2 (Μουσεῖο Würzburg, 575-550 π.Χ.).

Τὸ σχῆμα τοῦ σφαιρικοῦ ἀρῦβαλλου μὲ τὴν δακτυλιόσχημη, ἐπίπεδη ἐπιφάνεια στήριξης, διακοσμημένου συνήθως στὸ χεῖλος μὲ ὁμόκεντρους κύκλους, ἐμφανίζεται στὴν ὕστερη μεσοκορινθιακὴ κεραμικὴ καὶ ἐξελίσσεται σὲ ὠοειδὲς σχῆμα κατὰ τὴν ὕστερη κορινθιακὴ, βλ. *Necrocorinthia* 304, 321 (shape c, εἰκ. 140), D. A. Amyx, *Corinthian vase-painting of the Archaic period II* (Berkeley, Los Angeles 1988) 444-445. Γιὰ παρόμοια παράλληλα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἀπὸ τὴν Ρόδο, βλ. *Necrocorinthia* 304 ἀρ. 823-824 (Βερολίνο, ἀρ. 3040, 2955), 305 ἀρ. B47 (Μουσεῖο Λούβρου Α 467).

Τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τοῦ ἵππεα παρουσιάζεται στὴν πρώιμη κορινθιακὴ ἀγγειογραφία, κυρίως στοὺς σφαιρικοὺς ἀρῦβαλλοὺς τῆς ὁμάδας τῶν πολεμιστῶν, βλ. Amyx ὁ.π. 95 κέ., 442-443, *Corinth XV*, Part III, 95 ἀρ. 435 πίν. 23.435, 92, καθὼς καὶ στὴν μέση κορινθιακὴ ἀγγειογραφία, βλ. R. M. Cook, *Greek Painted Pottery* (London 1960) 53 πίν. 10b (Βρετανικὸ Μουσεῖο), *Perachora II* 148 ἀρ. 1562 πίν. 61. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἵππεα στὴν πρώιμη ἑλληνικὴ τέχνη βλ. Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου, Χάλκινο εἰδῶλιο κελητίζοντος ἵππεα στὸν Θέρμο, *ΑΕ* 2001, 1-40, κυρίως 20 κέ., μὲ πλούσια βιβλιογραφία. Τὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ ἀστροοδάκα παρουσιάζεται στὴν ὕστερη μεσοκορινθιακὴ ἀγγειογραφία, βλ. *Necrocorinthia* 157.

2. Ἀρ. κατ. T2/2. Μουσεῖο Ρόδου Δ 387 (εἰκ. 14). Ἀρῦβαλλοειδὲς σφαιρικὸ ληκύθιο ἀπὸ φαγεντιανή. Πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ. π.Χ.). Σχεδὸν ἀκέραιο, ἐλλιπὲς στὸ χεῖλος, στὸν λαμὸ καὶ στὸ σῶμα. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ μικρὰ τεμάχια. Ἀπώλεια τοῦ ὑαλώδους στρώματος ἀπὸ

διάβρωση. Κατὰ τόπους πυριτικά ἰζήματα. Μέγ. ὕψ. 0.060 μ., μέγ. διάμ. σώματος 0.055 μ., διάμ. χεῖλους 0.036 μ.

Φαγεντιανὴ λεπτόκοκκη, ὑπόλευκη καὶ κιτρινωπὴ (Pantone Guide Color 614C) μὲ ὑάλωμα ἀνοιχτὸ πράσινο (Pantone Guide Color 614C). Μελανοκά-

στην βαφή (Munsell 7.5YR/4/3) έχει χρησιμοποιηθεί κάτω από την στρώση του υαλώματος για την απόδοση της διακόσμησης στο χείλος.

Κατασκευασμένο με μήτρα και με ρευστή εφύαλωση δια της επίθετης μεθόδου⁴⁸.

Βάση ελαφρά κυρτή, σώμα σφαιρικό με βραχύ και στενό λαιμό, χείλος παχύ, ταινιωτό, διακοσμημένο στην παρυφή του με παχιά μελανοκάστανη ταινία. Κάθετη, πλατιά, ταινιωτή λαβή συνδέει τὸν ὦμο με τὸ χείλος. Τὸ σώμα διακοσμείται ἐξωτερικὰ με ἐγγάρια και ἀνάγλυφο ρομβοειδὲς πλέγμα, παρόμοιο με αὐτὸ τῆς ὁμάδας τῶν ἀρυβαλλοειδῶν ληκυθίων σὲ μορφή ἀκανθόχοιρου.

Παράλληλα: *Clara Rhodos* IV 74 ἀρ. 12201 εἰκ. 48 (Μακρὺ Λαγγόνι, τάφος X-(11), 540-520 π.Χ.), 283, 287 ἀρ. 13181 εἰκ. 317 (Μακρὺ Λαγγόνι, τάφος CLXII-(150), ὕστερος 6ος αἰ. π.Χ.), 301, 305 ἀρ. 12410 εἰκ. 337 (Μακρὺ Λαγγόνι, τάφος CLXXII-(50), ὕστερος 6ος αἰ. π.Χ.). Παρόμοιοι σφαιρικοὶ ἀρύβαλλοι ἔχουν βρεθεῖ στὸν ἀποθέτη τῆς Ἰαλυσοῦ, βλ. Webb 1978, 120 ἀρ. 790-793 (ἀρ. εὐρ. 10876, 7074-7076) καὶ τῆς Λίνδου, *Lindos* I ἀρ. 783-789 (ἀρ. εὐρ. 1311-1314) πίν. 57, στὴν Αἴγυπτο,

Εἰκ. 14. Ἀρ. κατ. T2/2. Σφαιρικός ἀρύβαλλος ἀπὸ φαγεντιανή. Πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

βλ. von Bissing ὁ.π. 72 ἀρ. 3837, καθὼς καὶ πρωιμότεροι στὴν Δύση, βλ. *Πλόες* 489 ἀρ. 901, 902 (Τάρας καὶ Πραινέστη, 600-550 π.Χ.).

Ὁ ἀρύβαλλος ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῆς Webb⁴⁹ τῶν σφαιρικῶν, ἄδρῶν ἀρυβάλλων, γνωστῶν στὴν Μεσόγειο κυρίως στὸ β μισὸ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ἂν καὶ τὰ χρονολογικὰ ὅριά τους εἶναι ἀσαφὴ. Χαρακτηρίζονται κυρίως γιὰ τὴν κακὴ ποιότητα κατασκευῆς τους, ὅπως τοῦ ἐξεταζόμενου, καὶ συνδέονται τεχνοτροπικὰ καὶ κατασκευαστικὰ μετὰ τὴν ὁμάδα τῶν ἀρυβαλλοειδῶν ληκυθίων σὲ μορφή ἀκανθόχοιρου⁵⁰. Τὸ σχῆμα ἀποτελεῖ ἀντιγραφή, κατὰ τὴν Webb, τῶν πρωιμότερων φαγεντιανῶν σφαιρικῶν ἀρυβάλλων μετὰ περίτεχνα καὶ ἐκλεπτυσμένα σχέδια τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ τῶν πρωιμότερων πῆλινων πρωτοκορινθιακῶν ἀρυβάλλων⁵² τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., πού υἱοθέτησε τὸ ἀνατολικοελληνικὸ ἐργαστήριο φαγεντιανῆς τῆς Ρόδου. Ἡ χρονολόγηση τοῦ τάφου στὸν πρῶμο 6ο αἰ. π.Χ., σύμφωνα μετὰ τὸν μεσοκορινθιακὸ πῆλινο ἀρύβαλλο – καὶ στὴν περίπτωση πού αὐτὸς δὲν ἦταν κειμήλιο –, ἀναθεωρεῖ καὶ τὸ ἀνώτερο, προτεινόμενο ἀπὸ τὴν Webb χρονολογικὸ ὄριο τῶν σφαιρικῶν ἄδρῶν ἀρυβάλλων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. στὸ α' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

48. Βλ. ἀρ. κατ. T1/1.

49. Webb 1978, 119, Section 3.

50. Βλ. σημ. 38.

51. Webb 1978, 108, 119, Section 1.

52. Busz, Gercke 1999, 361.

IV. ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ

Οἱ ἀρχαῖοι τάφοι περιελάμβαναν τὰ σκελετικά κατάλοιπα δύο ἀτόμων. Ἄν καὶ ἡ ἀνθρωπολογικὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη⁵³, ἡ παρούσα προκαταρκτικὴ ἔκθεση κρίθηκε σκόπιμο νὰ συνοδεύσει τὴν παρουσίαση τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων.

Τὸ ὀστεολογικὸ ὑλικὸ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἓναν, σχεδὸν πλήρως σωζόμενο, σκελετὸ ἀνὰ ταφή. Ἡ κατάσταση διατήρησης εἶναι καλή, εἰδικὰ στὸ ἄνω τμήμα τῶν σκελετῶν, ἂν καὶ ἡ τελικὴ ἀνάταξη δυσχεραίνεται, ἐξαιτίας σύγχρονων θραύσεων, ἀφοῦ πολλὰ ὅσα σώζονται σὲ συνανήκοντα θραύσματα. Ἡ ἀρχικὴ μακροσκοπικὴ ἐξέταση τοῦ ὑλικοῦ καὶ ἡ προκαταρκτικὴ του καταγραφή πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα μὲ τὶς τυπικὲς μεθοδολογικὲς ἀρχές⁵⁴. Προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ μέγιστη δυνατὴ ἀκρίβεια τῆς ἐκτίμησης τῶν βασικῶν ἀνθρωπολογικῶν προσδιορισμῶν, φύλου καὶ βιολογικῆς ἡλικίας θανάτου, ἔγινε χρῆση πολλὰπλῶν προσδιοριστικῶν μεθόδων καὶ σύγκριση τῶν μεταξὺ τους ἀποτελεσμάτων.

Προσδιορισμὸς φύλου καὶ ἡλικίας

Τάφος 1: Περιελάμβανε ταφή νηπίου, ἡλικίας 3½-4 ἐτῶν. Ἡ ἡλικία προσδιορίστηκε βάσει τοῦ βαθμοῦ συνοστέωσης σκελετικῶν τμημάτων⁵⁵, τοῦ μήκους τῶν διαφύσεων μακρῶν ὀστέων⁵⁶ καὶ τοῦ σταδίου σχηματισμοῦ καὶ ἀνατολῆς νεογιλῆς καὶ μόνιμης ὀδοντοφυΐας⁵⁷. Ἡ ἡλικία τοῦ νηπίου δὲν ἐπιτρέπει τὸν προσδιορισμὸ τοῦ φύλου του⁵⁸.

Τάφος 2: Περιελάμβανε ταφή ἐνήλικου ἀνδρα, ἡλικίας 25-30 ἐτῶν. Τὸ φύλο τοῦ ἀτόμου ἐκτιμήθηκε βάσει τῆς ἀξιολόγησης διαγνωστικῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ κρανίου καὶ τῆς λεκάνης⁵⁹ καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ μεθόδους διακριτικῆς ἀνάλυσης

53. Τὰ τελικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς θὰ δημοσιευτοῦν ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα σὲ εἰδικὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικό.

54. J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker (ἐπιμ.), *Standarts: For data collection from human skeletal remains* (Arkansas 1994). M. Brickley, I. McKinley (ἐπιμ.), *Guidelines to the standards for recording human remains* (Southampton 2004).

55. L. Scheuer, S. Black, *Developmental juvenile osteology* (London 2000).

56. R. D. Hoppa, Evaluating human skeletal growth: an Anglo-Saxon example, *International Journal of Osteoarchaeology* 2, 1992, 275-288.

57. B. Smith, Standards of human tooth formation and dental age assessment, στὸ M. A. Kelley, C. S. Lar-

sen (ἐπιμ.), *Advances in dental anthropology* (New York 1991) 143-168 καὶ H. M. Liversidge, B. Herdeg, F. W. Rosing, Dental age estimation of non-adults. A review of methods and principles, στὸ K. W. Alt, F. W. Rosing, M. Teschler-Nicola (ἐπιμ.), *Dental anthropology, fundamentals, limits and prospects* (Vienna 1998) 419-442.

58. Κάθε σχετικὴ προσπάθεια σὲ παιδικὰ σκελετικά κατάλοιπα εἶναι ἀκόμα ἐξαιρετικὰ ἀμφισβητήσιμη, βλ. Brickley, McKinley ὅ.π. 23 καὶ S. Mays, M. Cox, Sex determination in skeletal remains, στὸ M. Cox καὶ S. Mays (ἐπιμ.), *Human osteology in archaeology and forensic science* (London 2000) 117-130.

59. D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal, Recommendations for age and sex diagnoses of skele-

μετρικών χαρακτηριστικών⁶⁰. Η ηλικία του ατόμου (άφου αρχικά προσδιορίστηκε άνω των 25 ετών, βάσει συνοστέωσης των τμημάτων του ίερού οστού και επιφύσεων κλείδας και λεκάνης), εκτιμήθηκε βάσει των εκφυλιστικών μεταβολών του ανώνυμου οστού (σε ήβικη σύμφυση⁶¹ και ώτοειδή επιφάνεια⁶²) και του βαθμού αποτριβής των γομφίων⁶³.

Η συνέχεια της έρευνας επικεντρώνεται στους τομείς της καταγραφής και ανάλυσης των μὴ μετρικών (ἐπιγενετικών) χαρακτήρων⁶⁴ των ατόμων, καθώς και της παλαιοπαθολογικής εξέτασης (παθολογικές ή τραυματικές αλλοιώσεις και γενετικές ανωμαλίες). Άν και δύο μόνο άτομα δὲν αποτελοῦν ἀντιπροσωπευτικό πληθυσμιακό δείγμα, ἀποκλείοντας ἔτσι τὴν συναγωγή γενικῶν συμπερασμάτων, ἡ ἀναλυτικὴ συνεξέτασή τους εἶναι ἀπαραιτήτη, ἀφ' ἑνὸς γιὰ τὴν πληρέστερη εἰκόνα τῆς βιολογικῆς τους ταυτότητας καὶ τὴν ἀποκάλυψη ἐνδείξεων τῆς μεταξὺ τους σχέσης, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς παρακαταθήκη γιὰ μελλοντικὴ σύγκριση μὲ σχετικὰ εὐρήματα. Παρακάτω παρατίθενται ὁρισμένα προκαταρκτικὰ στοιχεῖα, πὺν ἂν καὶ ἀποτελοῦν μέρος μόνο τοῦ συνόλου ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν καὶ παλαιοπαθολογίας τῶν δύο ατόμων, καθιστοῦν σαφὲς πὺς ἡ ὁλοκλήρωση τῆς σχετικῆς εξέτασης ἐπιφυλάσσει ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα.

Μὴ μετρικὰ χαρακτηριστικὰ

Τὸ ἐνήλικο ἄτομο τοῦ τάφου 2 ἐμφανίζει μία σειρὰ κρανιακῶν (ὀστάριο στὸ λάμδα, βρεγματικὸ τρῆμα, ὑπερκόγχιο τρῆμα ἀντὶ ὑπερκόγχιας ἐντομῆς) καὶ μετακρανιακῶν ἐπι-

tons, *Journal of Human Evolution* 9, 1980, 517-549, J. H. Schwartz, *Skeleton keys* (N. York, Oxford 1995), W. M. Krogman, M. Y. Iscan, *The human skeleton in forensic medicine* (Springfield 1986), T. W. Phenice, A newly developed visual method of sexing the os pubis, *American Journal of Physical Anthropology* 30, 1969, 297-301.

60. E. Giles, Discriminant function sexing of the human skeleton, στὸ T. D. Stewart (ἐπιμ.), *Personal identification in mass disasters* (Washington 1970) 99-107.

61. S. T. Brooks, J. M. Suchey, Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Ascadi-Nemeskeri and Suchey-Brooks methods, *Human Evolution* 5, 1990, 227-238 καὶ R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, R. P. Mensforth καὶ R. A. Walker, A revised method of age determination using the os pubis, with a review and tests of accuracy of other current methods of pubic symphysis ageing, *American Journal of Physical Anthropology* 68, 1980, 29-46.

62. C. O. Lovejoy, R. S. Meindl, T. R. Pryzbeck, R. P. Mensforth, Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the

determination of adult skeletal age at death, *American Journal of Physical Anthropology* 68, 1985, 15-28 καὶ J. L. Buckberry, A. T. Chamberlain, Age estimation from the auricular surface of the ilium: A revised method, *American Journal of Physical Anthropology* 119, 2002, 281-289.

63. A. E. W. Miles, Assessment of the ages of a population of Anglo-Saxons from their dentitions, *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 55, 1962, 881-886 καὶ D. R. Brothwell, *Digging up bones. The excavation, treatment and study of human skeletal remains* (Oxford 1981) 71-72.

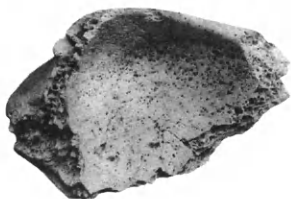
64. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ συνιστοῦν φαινοτυπικές, μὴ παθολογικές, ἰδιαιτερότητες, ἐν δυνάμει ἱκανὲς νὰ προσφέρουν ἐνδείξεις «συγγένειας» (πληθυσμιακῶν ἢ γενετικῶν σχέσεων), καθὼς καὶ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀλληλεπίδραση τοῦ ἀνθρώπινου γονότυπου καὶ τοῦ περιβάλλοντός του, βλ. A. Tyrrell, Skeletal non-metric traits and the assessment of inter- and intra-population diversity: past problems and future potential, στὸ M. Cox, S. Mays (ἐπιμ.), *Human osteology in archaeology and forensic science* (London 2000) 289-306.

γενετικῶν χαρακτήρων (τρίτος τροχαντήρας στὸ δεξιὸ μηριαῖο ὁστό, συγγενῆς στερνική σχισμή, ἄρθρική ἐπιφάνεια στὸ ἀκρώμιο τῆς ὠμοπλάτης, ἀποτύπωμα τοῦ ἔξω πλατέος μυὸς στὴν ἄνω ἔξω γωνία τῆς ἐπιγονατίδας, ἀπουσία πρόσθια ἀστραγαλικῆ ἄρθρική ἐπιφάνεια τῆς ἀριστερῆς πτέρνας, παροῦσα ἔξω ἀπόφυση τῆς πτέρνας, πόρος ἀντὶ αὐλακας σπονδυλικῆς ἀρτηρίας στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ 1ου αὐχενικοῦ σπονδύλου). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει πὼς τὰ μόνα κρανιακὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ παρατηροῦνται στὸ νήπιο τοῦ τάφου 1 (ὑπερκόγχιο τρῆμα καὶ ὁστάριο στὴ λαμδοειδῆ ραφή) εἶναι κοινὰ μὲ αὐτὰ τοῦ ἐνηλίκου. Τέλος, ἀμφότεροι οἱ σκελετοὶ ἐμφανίζουν ἓνα σπάνιο χαρακτηριστικόν, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὴν σπουδαιότερη ἔνδειξη τῆς πιθανῆς σχέσης τους: πρόκειται γιὰ τὴν διατήρηση ἐγκάρσιας ἰνιακῆς ραφῆς στὸ ἰνιακὸ ὁστό (*sutura mendosa*), ἡ ὁποία ἂν καὶ κλειστή, παραμένει ὁρατὴ, ἔξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ, καὶ στὰ δύο κρανία⁶⁵.

Ἡ ὀστεολογικὴ «συγγένεια» τῶν δύο σκελετῶν φαίνεται νὰ συμβαδίζει μὲ τὴν βιολογικὴ σχέση ποὺ ὑποδηλώνεται ἀρχαιολογικὰ ἀπὸ τὴν ἐγγύτητα τῶν τάφων. Λαμβάνοντας ὑπόψη τοὺς κινδύνους τῆς ἄκριτης ἐρμηνείας τῶν φαινοτυπικῶν ὁμοιοτήτων, ἀποκλειστικὰ ὡς ἔνδειξεων βιολογικῶν σχέσεων⁶⁶, ἡ συνολικὴ καταγραφή καὶ ἐκτίμηση τῶν συγκεκριμένων χαρακτηριστικῶν, ὡς πρὸς τὶς γενετικὲς καταβολὲς ἢ τὶς περιβαλλοντικὲς ἐπιδράσεις τῆς ἐκδήλωσής τους, εἶναι ἀπαραίτητη πρὶν ἀπὸ τὴν διατύπωση ὀριστικῶν συμπερασμάτων.

Παθολογικὲς ἐνδείξεις

Τάφος 1: Τὸ νήπιο παρουσιάζει τὴν χαρακτηριστικὴ πορώδη διάβρωση τῶν ὀφθαλμικῶν κογχῶν (*cribra orbitalia*), σχετιζόμενη μὲ ἀναιμία ἢ ἄλλη μεταβολικὴ ἢ μολυσματικὴ ἀσθένεια (εἰκ. 15)⁶⁷. Ἐμφανίζει ἐπίσης ἔντονη ὑποπλασία τῆς ἀδαμαντίνης σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ δόντια τῆς μόνιμης ὀδοντοφυΐας, στὰ τελευταῖα μάλιστα στάδια τῆς δημιουργίας τους (εἰκ. 16). Ἡ ὑποπλασία ὀφείλεται σὲ συστηματικὸ ἐπείσώδιο διαταραχῆς τῆς φυσιολογικῆς

Εἰκ. 15. *Gribra orbitalia* στὴν δεξιὰ ὀφθαλμικὴ κόγχη τοῦ νηπίου τοῦ τάφου 1.

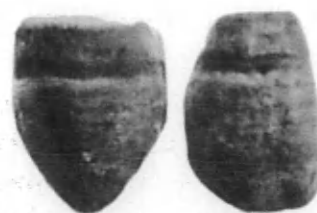
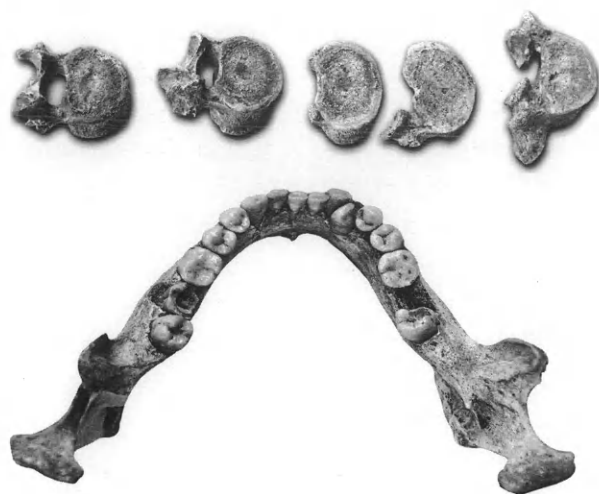
Εἰκ. 16. Ὑποπλαστικὲς αὐλακώσεις τῆς ἀδαμαντίνης σὲ ἄνω πλάγιο κοπήρα καὶ κυνόδοντα τοῦ νηπίου τοῦ τάφου 1.

65. Ἡ παρουσία τῆς ραφῆς, εἰδικὰ στὸ ἐνήλικο ἄτομο, εἶναι ἔξαιρετικὰ σπάνια καὶ ἀποτελεῖ εὖρημα εἰδικοῦ ὀστεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος, βλ. L. Scheuer, S. Black, *Developmental juvenile osteology* (London 2000) 52-58.

66. Βλ. S. R. Saunders, Nonmetrical skeletal variation, στὸ M. Y. Iscan, K. A. R. Kennedy (ἐπιμ.), *Re-*

construction of life from the skeleton (New York 1989) 95-108. Ἐπίσης Tyrrell ὁ.π. 302-303.

67. Ἡ ἄμεση ἐρμηνεία τῆς ἀλλοίωσης ὡς ἔνδειξης ἀναιμίας εἶναι ἐπισηφαλὴς, βλ. D. J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains* (San Diego 2003) 363-375.

Εικ. 17. Σπόνδυλοι του σκελετού του τάφου 2, με όρατες έκφυλιστικές αλλοιώσεις.

Εικ. 18. Μερική δυσχιδής ράχη στο ιερό όστο του σκελετού του τάφου 2.

Εικ. 19. Όδοντική παθολογία της κάτω γνάθου του σκελετού του τάφου 2.

ανάπτυξης του ατόμου, λόγω κακής διατροφής ή προσβολής από μολυσματική ασθένεια. Το σημείο της εμφάνισής της εδώ αποτελεί ένδειξη πώς, αν και το νήπιο επέζησε ένα διάστημα της διαταραχής, πέθανε πριν συνέλθει από αυτήν.

Τάφος 2: Πολλαπλές κατηγορίες παθολογίας παρατηρούνται στο ενήλικο άτομο. Μεταξύ άλλων, σημειώνονται παθολογικές ενδείξεις που πιθανότατα οφείλονται απλώς σε μηχανική καταπόνηση και φυσιολογική γήρανση, όπως ίχνη σπονδυλικής αρθρίτιδας με έκφυλιστικές αλλοιώσεις στην ανώτερη επιφάνεια των σπονδυλικών σωμάτων (*Schmorl's nodes, lipping*), αλλά και γενετικές ανωμαλίες (εικ. 17-18). Το άτομο παρουσιάζει μερική δισχιδή ράχη στο ιερόν όστο (*partial spina bifida occulta*), μια αναπτυξιακή ανωμαλία ή όποια στην περιορισμένη μορφή της, όπως στην περίπτωση αυτή, δεν προκαλεί συμπτωματολογικές επιπλοκές, π.χ. παραλύση ή μόλυνση⁶⁸.

Έξαιρετικό ενδιαφέρον και ποικιλία παρουσιάζει ή εκτεταμένη όδοντική παθολογία του σκελετού (εικ. 19). Διαπιστώθηκαν μολυσματικές και έκφυλιστικές ασθένειες, όπως όξεία τερηδόνα με επακόλουθη δημιουργία αποστήματος, περιοδοντίτιδα και απώλεια δοντιού. Ο σκελετός της ταφής 2 παρουσιάζει επίσης μία σπάνια περίπτωση γενετικής ανωμαλίας με αναστροφή στην φυσιολογική όδοντική ακολουθία: στην δεξιά πλευρά της κάτω γνάθου ο κυνόδοντας ακολουθεί τον κεντρικό κοπήρα, ενώ ο πλάγιος κοπήρας εμφανίζεται με αλλοιωμένη φορά, μετά τον κυνόδοντα και πριν από τον πρώτο προγόμφιο⁶⁹. Τέλος, διαγνώστηκαν αναπτυξιακά προβλήματα κατά την παιδική ηλικία του ατόμου, τα όποια, αν και κατάφερε να ξεπεράσει, άφησαν τα ίχνη τους σε ύποπλαστικές αύλακώσεις της αδαμαντίνης των δοντιών του.

ΙΩΑΝΝΑ ΜΟΥΤΑΦΗ, βιοαρχαιολόγος

68. C. Roberts, K. Manchester, *The Archaeology of disease* (Phoenix Mill 2005) 55-56.

69. Η αναστροφή του κυνόδοντα είναι εύρημα

έξαιρετικά σπάνιο και ιδιαίτερου όστεολογικού ενδιαφέροντος.

V. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τῶν ἀρχαίων τάφων εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικά γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Ρόδου, καθότι εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ διαθέτουμε ἐπιβεβαιωμένα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα γιὰ ὁργανωμένη ἐγκατάσταση στὴν θέση τῆς ἀρχαίας πρωτεύουσας, πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της. Οἱ δύο λακκοειδεῖς τάφοι στὶς Ἑπτὰ Βαγιές ἦταν ἀσύλητοι καὶ περιελάμβαναν δύο ταφές τοῦ α' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ἑνὸς ἀνδρα καὶ ἑνὸς νηπίου ἀντίστοιχα, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν προκαταρκτικὴ ἀνθρωπολογικὴ μελέτη, πιθανῶς εἶχαν συγγένεια. Ἡ παρατήρηση αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν εἰδικὴ μέριμνα ποὺ εἶχε ληφθεῖ γιὰ τὴν ἐκτεταμένη λάξευση τοῦ βράχου προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ ὁ χώρος τῶν ταφῶν, ἐνισχύει τὴν ἄποψη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ νεκροταφείου ἢ συστάδας τάφων, ἅμεσα συνδεδεμένων μὲ παρακείμενη κώμη ἢ οἰκισμό.

Σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφία τῆς ἀνεσκαμμένης θέσης, τὸ τμῆμα τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου ἢ ἡ συστάδα τάφων ποὺ ἐρευνήθηκε στὶς Ἑπτὰ Βαγιές, βρίσκεται Ν. καὶ Δ. τοῦ ἐλληνιστικοῦ τείχους καὶ τοῦ προτεινόμενου. Ἡ ἔκταση τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἄγνωστη, ἀλλὰ ὁ ἐπίπεδος λαξευμένος φυσικὸς βράχος ποὺ παρατηρεῖται Δ. τῶν ἀρχαίων τάφων, ὑποδηλώνει τὴν συνέχιση τοῦ νεκροταφείου πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Ἡ καλὴ κατάσταση διατήρησης τῶν ἀνεσκαμμένων ἀρχαίων τάφων ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν χρῆση τοῦ χώρου αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο ὡς διόδου πρὸς τὴν ροδιακὴ ὑπαιθρο, ἡ κατασκευή τῆς ὁποίας δὲν προκάλεσε σημαντικὲς ἀναμοχλεύσεις στὰ βαθύτερα ἀρχαιολογικὰ στρώματα, παρὰ μόνον ἐπιχωματώσεις ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἀρχαίων χρόνων.

Ἄγνωστη παραμένει καὶ ἡ θέση τοῦ οἰκισμοῦ ἢ ἡ κώμη ποὺ θὰ ὑπῆρχε στὴν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς μεταγενέστερης πόλης τῆς Ρόδου. Ἐλκυστικὴ ὑπόθεση παραμένει ἡ ὑπαρξὴ προσυνοικιστικῆς ἐγκατάστασης στὴν σημαντικὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ τῆς ροδιακῆς ἀκρόπολης, τοῦ λόφου στὸ Μόντε Σμίθ, ποὺ βρίσκεται ὅμως σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ θέση τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ μὲ τὸν ὅποιον σχετίζονται οἱ τάφοι ἀπὸ τὶς Ἑπτὰ Βαγιές ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου ἢ τῆς συστάδας τῶν ἀνεσκαμμένων τάφων, πιθανῶς στὴν ΝΑ. παρυφῇ τῆς φυσικῆς κοιλάδας⁷⁰ ποὺ διερχόταν Ν. τῆς ἐλληνιστικῆς ὁχύρωσης καὶ Β. τοῦ χείμαρρου τοῦ Ροδινοῦ (εἰκ. 1), καὶ θὰ λειτουργοῦσε ὡς ἀμυντικὴ τάφρος⁷¹. Ἡ προτεινόμενη θέση, ἂν καὶ ἔως σήμερα δὲν ἔχει δώσει εὐρήματα πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ συνοικισμοῦ, θὰ ἦταν ἰδανικὴ, ἀφοῦ ἡ περιοχὴ λόγῳ τοῦ πλούσιου ὑδάτινου ὀρίζοντα⁷² θὰ εἶχε εὐφορὰ ἐδάφη, θὰ ἦταν φύσει ὀχυρωμένη ἀπὸ τὸν χείμαρρο τοῦ Ροδινοῦ, καὶ θὰ βρι-

70. J. Bradford, Fieldwork on aerial discoveries in Attica and Rhodes, *The Antiquaries Journal* 36, 1956, 65-66, P. M. Fraser, *Rhodian funerary monuments* (Oxford 1977) 1-2 μὲ ἔνθετο χάρτη, Πατσιαδᾶ 2001, 45, σημ. 68, Φιλήμονος 2004, 72.

71. Χρ. Καρούζος, *Ρόδος* (Ἀθήνα 1973) 94, Φιλήμονος 2004, 115, Μ. Φιλήμονος, Γέφυρες στὴν ἀρχαία Ρόδο, στὸ Θ. Π. Τάσιος (ἐπιμ.), *Ἀρχαιοελληνικὴ γεφυροποιᾶ* (Ἀθήνα 2002) 73 σημ. 2.

72. Hoepfner 1999, 293.

σκόταν σχετικά κοντά στην ακτή, στην περιοχή του μεταγενέστερου νότιου λιμένα της Ρόδου, όπου πρόσφατα βρέθηκαν κινητά εύρηματα της τελικής Νεολιθικής⁷³ (εικ. 1).

Πά την προσυνοικιστική χρήση των λιμένων της Ρόδου, ή άποψη⁷⁴ του Χ. Ί. Παπαχριστοδούλου σχετικά με την ύπαρξη ενός μικρού έμπορείου στην περιοχή των φυσικών λιμένων της Ρόδου, που θα έξυπηρετούσε τις έμπορικές και οίκονομικές συναλλαγές των κατοίκων του αρχαϊκού οίκισμοϋ, δέν θα πρέπει νά αποκλεισθεΐ, καθότι τά προσυνοικιστικά κινητά εύρηματα που έντοπίσθηκαν ΝΔ. του ανατολικού λιμένος της Άκαντιās⁷⁵, ένισχύουν την άποψη αϋτή.

Τά ανασκαφικά εύρηματα άπό τις Έπτά Βαγίες της Ρόδου έπιβεβαιώνουν τις παλαιότερες και νεώτερες άπόψεις για την ύπαρξη ένός οίκισμοϋ στην θέση της πρωτεύουσας του όμόσπονδου ροδιακού κράτους. Ό συνοικισμός της Ρόδου, πιθανώς τό σημαντικότερο γεγονός της ροδιακής ιστορίας, πραγματοποιήθηκε με την σύμπραξη των παλαιότερων πόλεων, Ίαλυσοϋ, Καμείρου και Λίνδου, οί όποϊες συνέχισαν νά κατοικοϋνται και νά συμμετέχουν ισότιμα μέσω του συστήματος των δήμων στην διοίκηση του νέου ροδιακού κράτους⁷⁶. Άπό τις φιλολογικές πηγές⁷⁷ πληροφορούμεθα ότι στις διαδικασίες ίδρυσης του συνοικισμοϋ της Ρόδου πρωτοστάτησε ό Δωριέας⁷⁸, γόνος της ξακουστής άριστοκρατικής οίκογένειας των Διαγοριδών. Η πολιτική αϋτή βούληση των Ίαλυσίων Διαγοριδών έκφράζεται στον 7ο Όλυμπιονικο (464 π.Χ.) του Πινδάρου⁷⁹, όπου προβάλλονται ή νέα μυθολογία και ή θεογονία της Ρόδου, άλλα και ή τάση ανεξαρτησίας των ροδιακών πόλεων άπό την άθηναϊκή ήγεμονία.

Η έλλειψη έπιγραφικών μαρτυριών δέν έπιτρέπει την διατύπωση συμπερασμάτων για τους κατοίκους που μετοίκησαν στην νέα πρωτεύουσα, καθώς και για αϋτούς του προϋπάρχοντος οίκισμοϋ ή των οίκισμών⁸⁰ της Ίαλυσίας, πιθανώς τους Άστυπαλαιείς ή κατ' άλλους τους Νεοπολίτες, που έντάχθηκαν σέ αϋτήν. Η πολιτική αϋτή συνένωση ένίσχυσε

73. Βλ. σημ. 18 και για τόν νότιο λιμένα, Κωνσταντινόπουλο 1986, 213-214, Φιλήμονος 2004, 67-70.

74. Χ. Ί. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου άπό τους προϊστορικούς χρόνους έως την ένσωμάτωση της Δωδεκανήσου* (Άθήνα 1972) 167. Πά την χρήση των λιμανιών της Ρόδου πριν άπό τόν συνοικισμό, βλ. Ν. Nikolitsis, Archäologische Unterwasser-Expedition bei Rhodos, *Antike Welt* 12.1, 1981, 49 σημ. 6, Παπαχριστοδούλου 1989, 94 σημ. 436.

75. Βλ. σημ. 20-21, 23.

76. N. H. Demand, *Urban relocation in Archaic and Classical Greece: flight and consolidation* (Bristol 1990) 93, Papachristodoulou ό.π. (βλ. σημ. 11) 30, Nielsen, Gabrielsen 2004, 1196, 1199, 1201, 1203, 1205.

77. Διόδ. 13, 75, 1, Στράβ. 14, 2, 10.

78. Κωνσταντινόπουλος 1986, 43-44, Hoepfner 1999, 292.

79. A. Bresson, Mythe et contradiction. Analyse de la VIIe Olympionique de Pindare, *Annales littéraires de l'université de Besançon* (Paris 1979) 153 κέ., Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η ροδιακή μυθολογία του VII Όλυμπιονικου. Ό Ροδιακός κόσμος II* (Ρόδος 1997) 22-27, 97-99.

80. Εΐναι γνωστό ότι στην Ίαλυσία ήταν έγκατεστημένοι μικροί οίκισμοι και ύπήρχε κατοίκηση «κατά κώμας», βλ. Κωνσταντινόπουλο 1986, 157, Παπαχριστοδούλου 1989, 93-94. Πά την πιθανότητα ύπαρξης ένός συμπαγοϋς κέντρου, που είχε τόν χαρακτήρα «πόλεως» στην Ίαλυσία, βλ. αϋτόθι 94.

τὸ αἶσθημα τῆς κοινῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν Ροδίων, ἡ πρωτεύουσα τῶν ὁποίων ἔμελλε νὰ γίνεῖ κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους τὸ σημαντικότερο κέντρο τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου τοῦ Αἰγαίου, μία φιλόξενη καὶ πολυάριθμη πόλη μὲ κοσμοπολίτικο χαρακτήρα.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Busz, Gercke 1999 R. Busz, P. Gercke, *Türkis und Azur. Quarzkeramik im Orient und Okzident* (Kassel 1999)
- Δρελιώση-Ἡρακλείδου 1999 Ἀ. Δρελιώση-Ἡρακλείδου, Παλαιὰ καὶ νέα εὐρήματα πρὸ τοῦ συνοικισμοῦ ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Ρόδου, *Πρακτικὰ διεθνoῦς ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου «Ρόδος 2.400 χρόνια. Ἡ πόλη τῆς Ρόδου ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της μέχρι τὴν κατάληψη ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1523)»*, *Ρόδος*, 24-29 Ὀκτωβρίου 1993 (Ἀθήνα 1999) Α 21-28.
- Hoepfner 1999 W. Hoepfner, *Geschichte des Wohnens*, I. 5000 v. Chr.-500 n. Chr. *Vorgeschichte, Frühgeschichte, Antike* (Stuttgart 1999)
- Nielsen, Gabrielsen 2004 Th. Nielsen, V. Gabrielsen, *Rhodos, An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation* (Oxford 2004) 1196-1210.
- Κωνσταντινόπουλος 1986 Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Ἀρχαία Ρόδος* (Ἀθήνα 1986).
- Παπαχριστοδούλου 1989 Ἱ. Παπαχριστοδούλου, *Οἱ ἀρχαῖοι ροδιακοὶ ἄνθρωποι. Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση - Ἡ Ἰαλυσία* (Ἀθήνα 1989).
- Πατσιαδᾶ 2001 Β. Πατσιαδᾶ, *Μνημεῖωδες ταφικὸ συγκρότημα στὴν Ρόδο. Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς ἐλληνιστικῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς* (ἀδημ. δ.δ. Ἰωάννινα 2001).
- Πλόες Πλόες. Ἀπὸ τὴ Σιδώνα στὴ Χονέλβα. *Σχέσεις λαῶν τῆς Μεσογείου, 16ος -6ος αἰ. π.Χ.* (Ἀθήνα 2003).
- Φιλήμονος 2004 Μ. Φιλήμονος-Τσοποτοῦ, *Ρόδος, I. Ἡ ἐλληνιστικὴ ὀχύρωση τῆς Ρόδου* (Ἀθήνα 2004).
- Webb 1978 V. Webb, *Archaic Greek Faience* (Warminster 1978).

SUMMARY

ARCHAIC GRAVES IN THE CITY OF RHODES

Recently at the south part of the city of Rhodes, two shaft graves (figs 1-3, 5-6, 8-9) were investigated in a rescue excavation of the 22nd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities during works of the Municipal Company of Sewage and Watering of Rhodes (Δ.Ε.Υ.Α.Ρ.) for the construction of a new sewage pipeline, at Rodou-Lindou Street. The two graves were revealed in a trench at 1.90 m depth, under the modern asphalt paving and under many successive road layers of ancient street P 31α (figs 4-5, 7) leading from the gate of the main fortification wall and the exterior fortification wall of the ancient city of Rhodes to the necropolis and the hinterland; each had a built level roof and they were found undisturbed.

They contained inhumations of two skeletons preserved in good condition and are dated according to the burial offerings to the first half of the 6th c. BC.

Grave 1 (fig. 10) at the south part of the trench, contained the skeleton of a child of 3½-4 years. A faience aryballos in the form of a hedgehog (fig. 11), product of the eastern Greek workshop of Rhodes, and a transparent glass gem, possibly part of a pendant, were deposited there as burial offerings.

Grave 2 (fig. 12) at the north of the trench, housed the inhumation of a male adult, of approximately 25-30 years. Deposited as burial offerings were a clay aryballos of the Middle Corinthian style with the depiction of a horseman (fig. 13), dated to the early 6th c. BC, and a small crude globular aryballos of faience (fig. 14), possibly product of a rhodian workshop. This dating follows the results of the contextual analysis of the finds and therefore is revising the chronological limits (second half of the 6th c. BC) proposed for this group.

The characteristics and pathology of the skeletons were identified by the anthropological study (figs 15-19); this analysis revealed that they were probably members of the same kin.

The burial offerings from the archaic graves are significant for the history of occupation at the area of the ancient city of Rhodes. This is the first time that finds from a proper excavation confirm the establishment of a settlement at this area on the northeast end of the island before the *synoekismos* which resulted in the foundation of the ancient city of Rhodes in 408 or 407 BC.

This find offers an opportunity to review our knowledge on the long-lasting discussion about the occupation of the area prior to the foundation of the ancient city of Rhodes. This issue is examined in correlation to the literary sources and inscriptions. Furthermore, the current evidence leads to the conclusion that the place was either part of a designated burial area, i.e. a necropolis, or a cluster of graves of a community group; the place of a settlement or a small town at the broader area around the excavated graves, to the south-east or south-west of the ancient city of Rhodes' Hellenistic fortifications remains hypothetical.

ΕΝΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΟ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΠΕΛΛΑ ΜΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στή μνήμη τῆς Μαίρης Σιγανίδου

Σ ἐ ολόκληρη τὴν ἐπικράτεια τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ὅπου κάθε πόλη ἔκοβε τὸ δικό της νόμισμα, σχετικὰ λίγα ἀρχαῖα νομισματοκοπεῖα ἔχουν μὲ βεβαιότητα ἐντοπισθεῖ: ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ εἶναι καὶ ἐκεῖνο τῆς Πέλλας. Ταυτίζοντας πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια τὸ νομισματικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Χαράλαμπου Μακαρόνα¹, ἡ Μάντω Οἰκονομίδου μὲ ἔκπληξη διαπίστωσε ὅτι ἓνα πολὺ μεγάλο ποσοστὸ ἦταν μεγάλοι καὶ μικροὶ χάλκινοι ράβδοι καὶ πέταλα. Τὸ γεγονὸς αὐτό, δηλαδὴ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐργαστηρίου κατασκευῆς χάλκινων πετάλων στὴν Πέλλα, ἔγινε ἡ αἰτία ἀνακοίνωσης στὸ Ε' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία τὸ 1989².

Μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια, καὶ ἀφοῦ εἶχε δημοσιευθεῖ ἡ ἀνακοίνωση, ἡ ἐρευνήτρια τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος Δέσποινα Παπακωνσταντίνου-Διαμαντοῦρου, στὴν ὁποίαν ὀφείλονται θερμοτάτες εὐχαριστίες, προσκόμισε στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν ἐπὶ πλέον ὑλικὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀνασκαφικὸ τομέα, τὸ ὁποῖο θὰ βοηθοῦσε γιὰ μιὰ πιὸ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἐπιβαλλόταν λοιπὸν ἡ ἐπανεξέταση καὶ ἡ ἐκ νέου δημοσίευση τοῦ νομισματοκοπεῖου στὴν ἀρχαία Πέλλα³. Ἡ παροῦσα μελέτη περιλαμβάνει κατάλογο τῶν ράβδων, τῶν πετάλων καὶ τῶν νομισμάτων ποὺ βρέθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο.

Κατὰ τὸν Στράβωνα ἡ Πέλλα χαρακτηρίζεται ὡς «τὸ τῆς Μακεδονίας χρηματιστήριον»⁴, ἐνῶ ὁ Πλούταρχος στὸν Αἰμίλιο Παῦλο ἀναφέρει τὸν Εὐκτον καὶ τὸν Εὐλαιον ὡς

1. Χ. Μακαρόνας, Ἀνασκαφαὶ Πέλλης 1957-1960, ΑΔ 16, 1960, Β, 72-83· 17, 1961/62, Β, 211-213· 18, 1963, Β, 200-206· 19, 1964, Β, 334-344· 26, 1971, Β, 396-400. Σὲ αὐτὸ τὸ ἄρθρο θὰ ἀναφέρονται ὡς Μακαρόνας 1960, Μακαρόνας 1961/62, Μακαρόνας 1963, Μακαρόνας 1964 καὶ Μακαρόνας 1970.

2. Μ. Οἰκονομίδου, Ἕνα νομισματοκοπεῖο στὴν ἀρχαία Πέλλα, Ἀρχαία Μακεδονία, Ε' Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 10-15 Ὀκτωβρίου 1989 (1993) 1143-1154 (στὸ ἔξῃς Οἰκονομίδου, Πέλλα). Βλ. ἐπίσης L'importance des monnaies de fouilles pour l'histoire des villes. Une conference de Madame Mando Oeconomides, *Revue Belge de Numismatique* 1990, 351.

3. Θ. Κουρεμπανᾶς, *L'histoire et le monnayage de Thessalonique à l'époque hellénistique* (ἀδμ. μεταπτ. ἐργασία, παν. Paris IV-Σορβόννη 2004) 53. Σχετικὰ πρόσφατα γίνεται ἀναφορὰ στὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Πέλλας ἀπὸ τοὺς Hélène Nicolet, *Numismatique grecque* (Paris 2002) 26 καὶ James Dengate, *The mint, Excavations at Ancient Halieis* (Indiana University 2005) 104.

4. Στρ. VII 20, 15-16. Ὁ ὅρος εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες φιλολογικὲς πηγές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.-1ου αἰ. μ.Χ. Πρόκειται γιὰ τὸν χῶρο ὅπου γίνονται οἱ χρηματικὲς συναλλαγές, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ εἰμαστε ἀπόλυτα σίγουροι γιὰ τὴν ἀκριβὴ σημασία του.

ὑπευθύνους τῆς κοπῆς νομισμάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Περσέως, τοὺς ὁποίους ὁ βασιλιάς συνάντησε στὴν Πέλλα μετὰ τὴ μάχη τῆς Πύδνας⁵.

Οἱ ἀνασκαφές στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Πέλλας ἄρχισαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας, τὸ 1914, ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Γεώργιο Π. Οἰκονόμο, ὁ ὁποῖος εἶχε τοποθετηθεῖ Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας καὶ συνεχίστηκαν ὡς τὸ ἐπόμενο ἔτος, ὅποτε διακόπηκαν γιὰ νὰ ἐπαναληφθοῦν τὸ 1957⁶. Ἐκτοτε συνεχίστηκαν ἀνελλιπῶς, μὲ μικρὲς διακοπές, ἕως σήμερ⁷.

Ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀνακοίνωση στὸ Ε' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς νομισματοκοπείου στὸ τετράγωνο 3 τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα Ι, ὅπου βρέθηκε καὶ ἓνας μεταλλευτικὸς κλίβανος⁸, ὁ ὁποῖος περιεῖχε πέταλα καὶ ἀκατέργαστα τεμάχια μετάλλου, δὲν ἔχουμε ἄλλες ἐπὶ πλέον ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις. Ἐχει προστεθεῖ ὁμως ἐπὶ πλέον ὑλικό, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἀπὸ τὸ τετράγωνο 3. Τὸ πλούσιο ὑλικὸ ἀπὸ τὸ νομισματοκοπεῖο ἔχει διασκορπιστεῖ καὶ στὰ γειτονικὰ τετράγωνα. Στὸ τετράγωνο 5 βρέθηκαν ἐπίσης πέταλα διαφορετικοῦ μεγέθους καὶ τμήματα ράβδων, ἐνῶ ἐλάχιστα δείγματα ράβδων καὶ πετάλων προέρχονται ἀπὸ τὸ τετράγωνο 1 καὶ τὸν τομέα ΙV τῆς ἀνασκαφῆς νότια τοῦ τετραγώνου 3.

Τὸ ὑλικὸ ποὺ ἔχει συγκεντρωθεῖ ἕως τώρα, σχετικὰ μὲ τὰ στάδια πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ φάση τῆς κατασκευῆς τοῦ νομίσματος, εἶναι πολύτιμο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τεμάχια τοῦ ἀκατέργαστου μετάλλου, ἔχουμε μεταλλικὲς ράβδους σὲ διάφορα μεγέθη, ὅπως καὶ μικρὰ τεμάχια ράβδων πρὶν κτυπηθοῦν καὶ γίνουν πέταλα. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι δὲν εἶναι πάντα εὐκόλος ὁ διαχωρισμὸς τῶν πετάλων ἀπὸ τὰ πολὺ φθαρμένα νομίσματα καὶ χρειάζεται σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις μεγάλη προσοχή. Ὅταν τὸ μέταλλο εἶναι πολὺ ὀξειδωμένο παραμένουν οἱ ἀμφιβολίες.

Ἐκτὸς ἀπὸ τέσσερις περιπτώσεις ἀσημένιων νομισμάτων, δύο τετρώβολα⁹ Φιλίππου Β', ἓνα ἀθηναϊκὸ τετράδραχμο καὶ ἓνα δηνάριο Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα νομίσματα εἶναι χάλκινα. Ἡ κατάταξη τοῦ παραπάνω ὑλικοῦ ἔγινε μὲ βάση τὸ βάρος καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, δηλαδὴ τόσο στὶς ράβδους, ὅσο καὶ στὰ πέταλα. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ νομίσματα, ἀκολουθήσαμε τὴν γεωγραφικὴ κατάταξη τοῦ Barclay Head.

ΚΟΜΜΑΤΙΑ ΑΚΑΤΕΡΓΑΣΤΟΥ ΜΕΤΑΛΛΟΥ (εἰκ. 1)

1. 216 γρ. Ι 3, ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἐντὸς τοῦ κλιβάνου Ζ2, βάθ. 0.7 μ. (6/10/1959).	3. 153 γρ. Ι 3, ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἐντὸς τοῦ κλιβάνου Ζ2, βάθ. 0.7 μ. (6/10/1959).
2. 169 γρ. Ι 3, ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἐντὸς τοῦ κλιβάνου Ζ2, βάθ. 0.7 μ. (6/10/1959).	4. 63.4 γρ. Ι 3, ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἐντὸς τοῦ κλιβάνου Ζ2, βάθ. 0.7 μ. (6/10/1959).

5. Πλούτ. *Αἰμίλιος-Παῦλος* 26, 6.

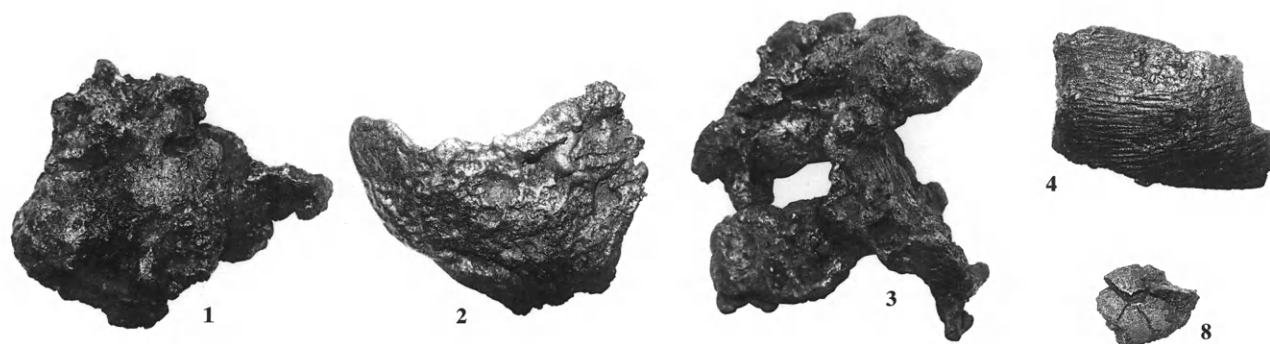
6. Βλ. σημ. 1.

7. Τὴ διεύθυνση τῶν ἀνασκαφῶν εἶχαν ὁ Χ. Μακαρόνας (1957-1972), ἡ Μ. Σιγανίδου (1975-1990) καὶ σήμερ^α ἡ διευθύντρια τῆς ΙΖ' Ἐφορείας Προϊ-

στορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Μ. Λιμπάκη-Ἀκαμάτη.

8. Οἰκονομίδου, *Πέλλα* 1145.

9. 1/5 τοῦ τετραδράχμου κατὰ τὸν Le Rider 361-363.

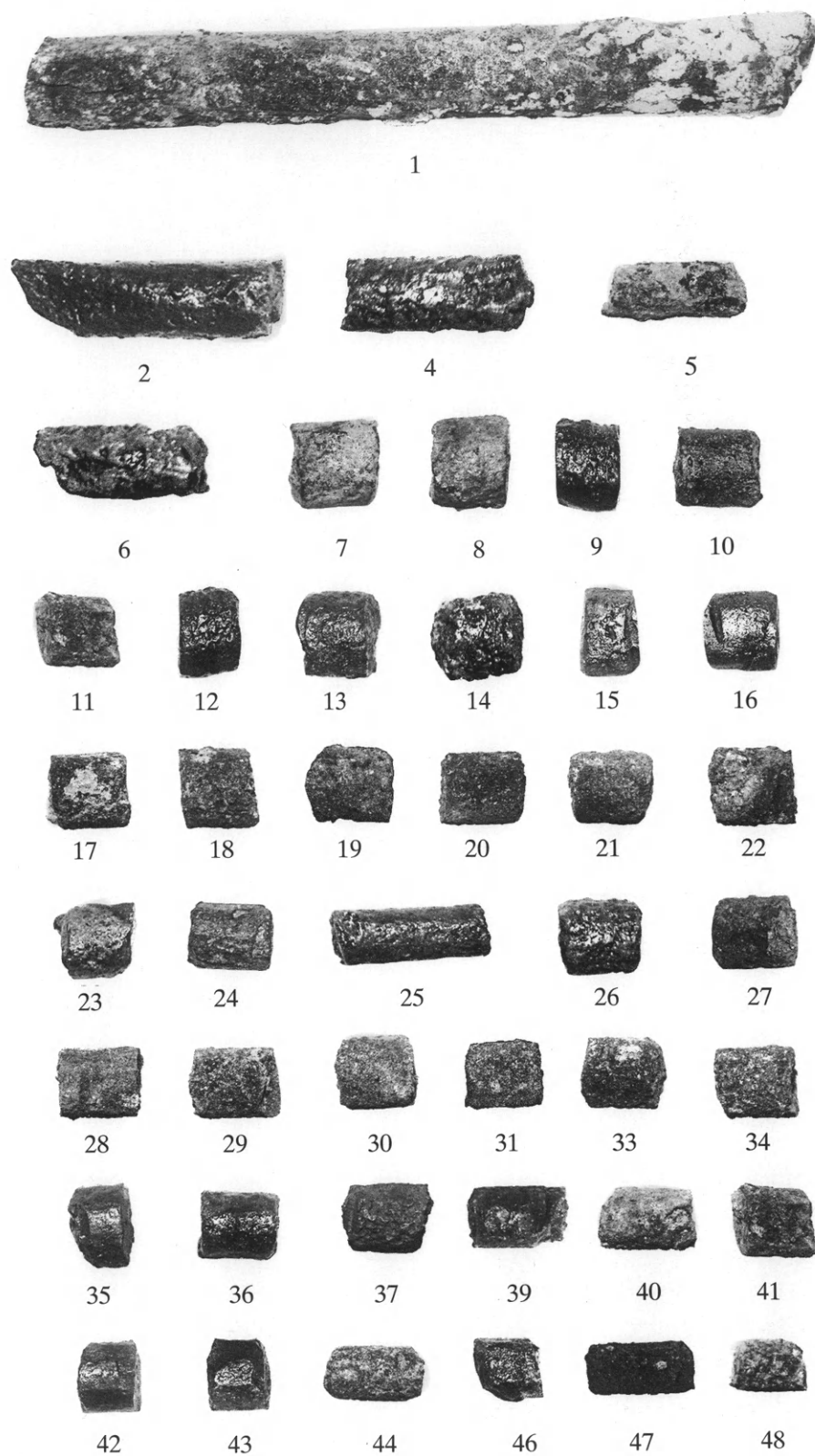

Εικ. 1. Κομμάτια ἀκατέργαστου μετάλλου.

5. 27.5 γρ. Ι 3, ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἐντὸς τοῦ κλιβάνου Ζ2, βάθ. 0.8 μ. (6/10/1959).
6. 22.6 γρ. Ι 5, στρώμα 1ο Ωω-Χχ/35-44 ὁδὸς 2α (1/1/1961).
7. 16.3 γρ. Ι 3, ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἐντὸς τοῦ κλιβάνου Ζ2, βάθ. 0.8 μ. (6/10/1959).
8. 12.6 γρ. Ι 5 Λ/9, ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ διαπέδου Ν46 (27/9/1961).
9. 12.3 γρ. Ι 3, ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἐντὸς τοῦ κλιβάνου Ζ2, βάθ. 0.8 μ. (6/10/1959).
10. 11.5 γρ. Ι 3, ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἐντὸς τοῦ κλιβάνου Ζ2, βάθ. 0.8 μ. (6/10/1959).
11. 11.3 γρ. Βόρεια στοὰ τοῦ νοτίου περιστυλίου, στρώμα 1ο (1/08/1958).
12. 9.2 γρ. Βορείως τοῦ ὀχέου ΝΑ. γωνίας συρματοπλέγματος (30/11/1957).
13. 8.5 γρ. Ι 3, ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἐντὸς τοῦ κλιβάνου Ζ2, βάθ. 0.8 μ. (6/10/1959).
14. 3.14 γρ. Ι 3, ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἐντὸς τοῦ κλιβάνου Ζ2, βάθ. 0.8 μ. (6/10/1959).

ΡΑΒΔΟΙ (εἰκ. 2)

1. 109.1 γρ., μῆκ. 12 ἐκ. Ι, ὁδὸς 1 δυτικὰ τοῦ τετραγώνου 2.
2. 32.22 γρ., μῆκ. 4.6 ἐκ. Ι 3 (2/11/1960), Νομισματικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1848 (1995).
3. 20.73 γρ., μῆκ. 3.2 ἐκ. Ι 3, Ζ/2, βάθ. 0.8 μ.
4. 19.1 γρ., μῆκ. 4.1 ἐκ. Ι, βόρ. τετρ. 3 Δ/27, βάθ. 0.9 μ. Μ39 (15/8/1962).
5. 17.4 γρ., μῆκ. 2.4 ἐκ. Ι, ὁδὸς 2, βόρ. τετρ. 3, Ε/38 βάθ. 1.4 μ. Μ63 (18/8/1962).
6. 16.36 γρ., μῆκ. 2.9 ἐκ. Ι 3, Ζ/2, βάθ. 0.8 μ.
7. 14.6 γρ., μῆκ. 1.5 ἐκ. Ι 5, Ωω-Χχ/35-44 ὁδὸς 2α (1/11/1961).
8. 14.2 γρ., μῆκ. 1.2 ἐκ. Ι 3, Ν. οἰκία Μ-Ν/50-51, βάθ. 0.25 μ. Μ6 (28/8/1970).
9. 11.5 γρ., μῆκ. 1 ἐκ. Ι 1, Ζ/21, βάθ. 1.5 μ., Μ12 (9/9/1958).
10. 11 γρ., μῆκ. 1.39 ἐκ. Ι 3 Β-Γ/45-46, κατώτατα στρώματα (17/11/1960).
11. 10.9 γρ., μῆκ. 1.5 ἐκ. Ι 3, ἐπίχωση τοίχου (27/10/1960).
12. 10.2 γρ., μῆκ. 0.8 ἐκ. Ι 1, Ζ/21, βάθ. 1.5 μ. Μ12 (9/9/1958).
13. 10.1 γρ., μῆκ. 1.4 ἐκ. ΙV Τ-Υ/6-11 (20/10/1959).
14. 9.96 γρ., μῆκ. 1.5 ἐκ. Ι 3, Ζ/2, βάθ. 0.8 μ.
15. 9.8 γρ., μῆκ. 0.92 ἐκ. Ι 3, κατώτατα στρώματα Σ/18, Ν255 (18/10/1960).
16. 9.5 γρ., μῆκ. 1.13 ἐκ. Ι 3, βάθ. 0.4 μ. Μ42 (15/10/1960).
17. 9.4 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. Ι 3, Α/46-49 (7/11/1960).
18. 9.4 γρ., μῆκ. 1.2 ἐκ. Ι 3, Α/46-49 (7/11/1960).
19. 9.3 γρ., μῆκ. 1.4 ἐκ. Ι 3, Δ/48 κατώτατο στρώμα.
20. 9.3 γρ., μῆκ. 1.4 ἐκ. Ι 3, Α/46-49 (7/11/1960).
21. 9.1 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. Ι 3, Α/46-49 (7/11/1960).
22. 8.9 γρ., μῆκ. 1.4 ἐκ. Ι 3, Α/46-49 (7/11/1960).
23. 8.8 γρ., μῆκ. 12.5 ἐκ. Ι 3, Β-Γ/50-51, στρώμα καταστροφῆς Ν64 (9/9/1970).
24. 8.7 γρ., μῆκ. 1.36 ἐκ. Ι 3, Β-Γ/45-46, κατώτατα στρώματα (17/11/1960).
25. 8.76 γρ., μῆκ. 2.6 ἐκ. Ι 3, Ζ/2, βάθ. 0.8 μ.
26. 8.68 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. Ι 3, Ζ/2, βάθ. 0.8 μ.

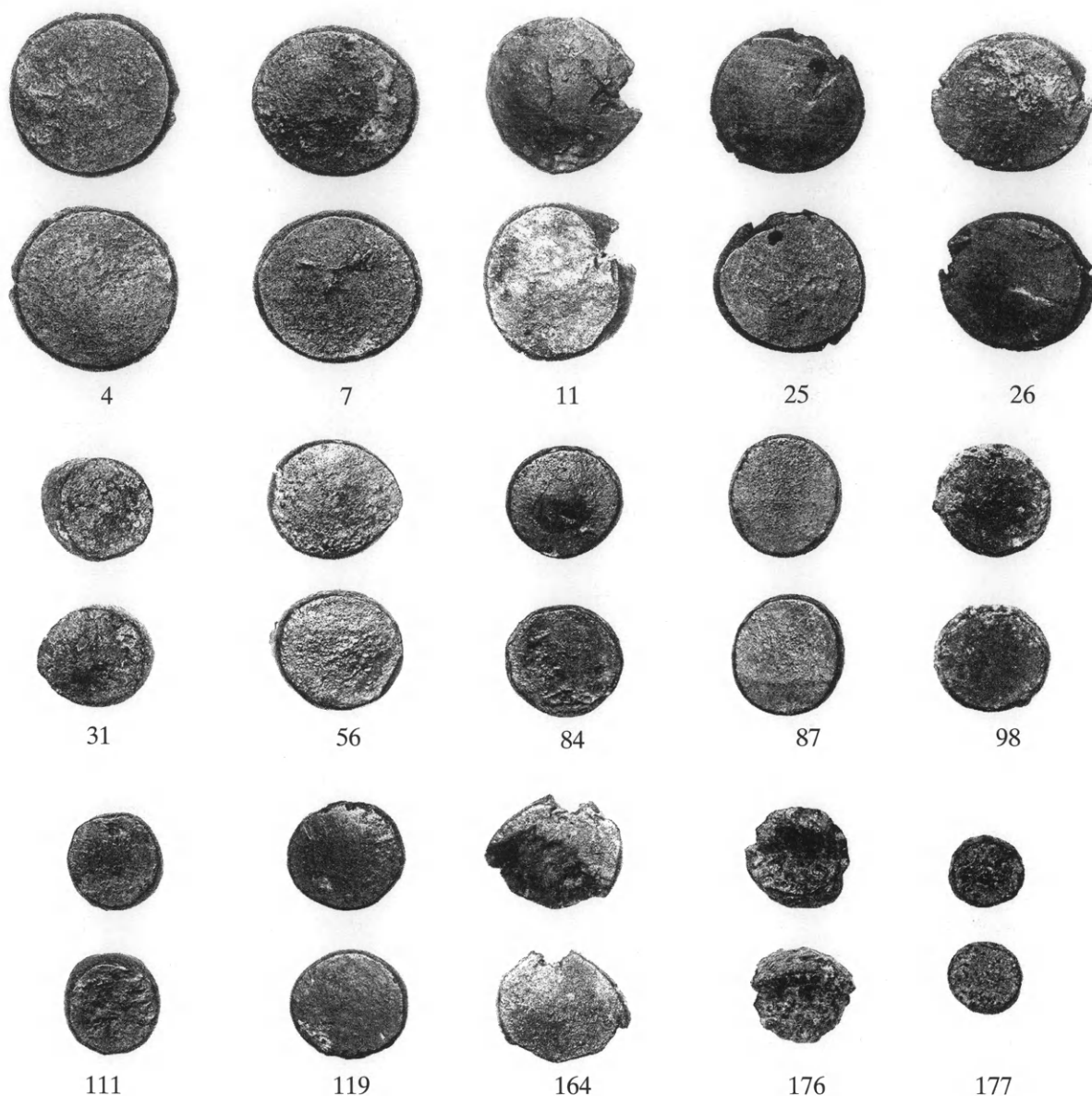

Εἰκ. 2. Ράβδοι.

27. 8.5 γρ., μῆκ. 1.29 ἐκ. I 3, Β-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N102 (9/9/1970).
28. 8.5 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. I 3, Α/46-49 (7/11/1960).
29. 8.3 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. I 3, Α/46-49 (7/11/1960).
30. 8.1 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. I 3, Α/46-49 (7/11/1960).
31. 8.1 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. I 3, Α/46.
32. 8.1 γρ., μῆκ. 1 ἐκ. I 3 (9/11/1960), Νομισματικό Μουσείο ἄρ. 1849 (1995).
33. 7.9 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. I 3, Α/46-49 (7/11/1960).
34. 7.9 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. I 3, Α/46-49 (7/11/1960).
35. 7.7 γρ., μῆκ. 0.9 ἐκ. IV, Τ-Υ/1-5 στρώμα 1ο, M224 (20/10/1959).
36. 7.4 γρ., μῆκ. 1.2 ἐκ. I 3, Β-Γ/50-51, στρώμα καταστροφῆς, βάθ. 0.9 μ. N124 (9/9/1970).
37. 7.4 γρ., μῆκ. 1.5 ἐκ. I 3, Α/46 (7/11/1960).
38. 7.1 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. I 3 Β-Γ/45-46, κατώτατα στρώματα (17/11/1960).
39. 7.1 γρ., μῆκ. 1.5 ἐκ. I 3, Ε-Ζ/59-57, ὑπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς, βάθ. 1 μ. N175 (12/9/1970).
40. 7 γρ., μῆκ. 1.4 ἐκ. I 3, Α/46-49 (7/11/1960).
41. 6.9 γρ., μῆκ. 1.3 ἐκ. I 3, ἐπίχωση τοίχου (27/10/1950).
42. 6.3 γρ., μῆκ. 1 ἐκ. Ἐπὶ τοῦ ὀχέτου τοῦ νοτίου περιστυλίου, ἀνώτερο στρώμα (30/7/1958).
43. 6.2 γρ., μῆκ. 1 ἐκ. Βόρεια στοὰ τοῦ νοτίου περιστυλίου, στρώμα 1ο (1/8/1958).
44. 5.8 γρ., μῆκ. 1.6 ἐκ. I 3, Α/46-49 (7/11/1960).
45. 5.8 γρ., μῆκ. 1.39 ἐκ. I 3, Β-Γ/50-51, δωμάτιο, στρώμα καταστροφῆς N30 (8/9/1970).
46. 4.9 γρ., μῆκ. 1.02 ἐκ. I 3, Υ-Φ/44-45, ἐπὶ αὐλῆς N25 (5/9/1970).
47. 4.8 γρ., μῆκ. 1.7 ἐκ. I 3, Δ/48, κατώτατο στρώμα.
48. 3.9 γρ., μῆκ. 1.2 ἐκ. I 3, Α/46-49 (7/11/1960).
49. 3.8 γρ., μῆκ. 1.1 ἐκ. I 3, Ν. οἰκία Ζ/51, στρώμα καταστροφῆς, βάθ. 0.75-0.80 μ. M34 (11/9/1970).
50. 3.4 γρ., μῆκ. 0.73 ἐκ. IV, ΒΔ. γωνία ἀνατολικῆς στοᾶς N11 (17/8/1960).

ΠΕΤΑΛΑ (εἰκ. 3)

1. 16 γρ., 21 χιλ. Ø, I 3 Ββ/10 κατώτατο στρώμα (5/11/1960).
2. 15.8 γρ., 23 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Η/20 Η-Θ/20-21 N110-111 (7/10/1961).
3. 14.9 γρ., 24 καὶ 23 χιλ. Ø, I 3, δύο κολλημένα μεταξὺ τους πέταλα (24/10/1960). Νομισματικό Μουσείο ἄρ. 1853 (1995).
4. 14.5 γρ., 23 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο, βάθ. 0.7 μ., Α/2 Ν 50 (27/9/1961).
5. 13.9 γρ., 23 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Γ/3 Ν60 (28/9/1961).
6. 13.5 γρ., 21 χιλ. Ø, I 5 στρώμα κεράμων Κ/7 Ν38 (25/9/1961).
7. 13.3 γρ., 24 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Γ/4 Ν56 (28/9/1961).
8. 12.9 γρ., 19 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 1ο Μ/9 (23/9/1961).
9. 12.9 γρ., 22 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Β/2 Ν58 (28/9/1961).
10. 12.8 γρ., 19 χιλ. Ø, I 5 Ζ23-24 στρώμα 2ο (1961).
11. 12 γρ., 23 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Η/14 Ν102 (5/10/1961).
12. 11.8 γρ., 18 χιλ. Ø, I 5 Ζ23-24 στρώμα 2ο (1961).
13. 11.7 γρ., 24 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Θ/17 Ν114 (7/10/1961).
14. 11.5 γρ., 17 χιλ. Ø, I 1 Ζ21, Μ12, βάθ. 1.5 μ. (9/9/1958).
15. 11.4 γρ., 21 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 1ο Ν31 (23/9/1961).
16. 11.3 γρ., 24 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Γ/3 Ν59 (28/9/1961).
17. 11 γρ., 21 χιλ. Ø, I 3 Α/49 κατώτατα στρώματα Ν389 (17/11/1960).
18. 11 γρ., 19 χιλ. Ø, I 3 Α/44-45 (19/11/1960).
19. 10.8 γρ., 21 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο, Γ/6 Ν62 (28/9/1961).
20. 10.8 γρ., 22 χιλ. Ø, I 5 στρώμα κεράμων Κκ/7 Ν126 (18/10/1961).
21. 10.6 γρ., 17 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 1ο, βάθ. 0.5 Γ/9 Ν35 (23/9/1961).
22. 10.4 γρ., 20 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Δ/12 Ν87 (3/10/1961).
23. 10.3 γρ., 21 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Β/12 Ν88 (3/10/1961).
24. 9.9 γρ., 19 χιλ. Ø, I 3 Β/41, κατώτατα στρώματα (4/11/1960).
25. 9.8 γρ., 21 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Κ/6, ἐπὶ τοῦ δαπέδου Ν45 (27/9/1961).
26. 9.6 γρ., 20 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο, βάθ. 0.7 μ., Γ/3 Ν49 (27/9/1961).
27. 9.6 γρ., 21 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο, βάθ. 0.6 μ. Β/9 Ν52 (27/9/1961).
28. 9.5 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 Δ-Ζ/33-35, κατώτατα στρώματα (18/11/1960).
29. 9.4 γρ., 15 χιλ. Ø, I 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50-51, βάθ. 1 μ. Ν156 (11/9/1970).
30. 9.3 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 Β/41, κατώτατα στρώματα (4/11/1960).

Εἰκ. 3. Πέταλα.

31. 9.2 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 A/42, κατώτατα στρώματα (4/11/1960).	37. 8.7 γρ., 21 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 1ο, βάθ. 0.5 μ., A/10 N34 (23/9/1961).
32. 9.2 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς H/52, βάθ. 0.8 μ., N168 (11/9/1970).	38. 8.6 γρ., 19 χιλ. Ø, I 3 B/41, κατώτατα στρώματα (4/11/1960).
33. 8.9 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 A-B/39, κατώτατα στρώματα (9/11/1960).	39. 8.6 γρ., 18 χιλ. Ø, I 5, στρώμα 2ο B/14 N94 (4/10/1961).
34. 8.9 γρ., 20 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Γ/10, ἐκ τοῦ θεμελίου N100 (4/10/1961).	40. 8.4 γρ., 18 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο B-Γ/11 N83-85 (3/10/1961).
35. 8.8 γρ., 20 χιλ. Ø, I 3 ἐκ περισυλλογῆς (6/9/1963).	41. 8.4 γρ., 17 χιλ. Ø, ἄνευ ἐνδείξεως (1964).
36. 8.7 γρ., 15 χιλ. Ø, I 3 A/44-45 (19/11/1960).	42. 8.3 γρ., 22 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμεικοῦ κλι-

- βάνου», βάθ. 1.3 μ. N142 (25/8/1959).
43. 8.3 γρ., 22 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου», βάθ. 1.3 μ. N143 (25/8/1959).
 44. 8.2 γρ., 20 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Δ/5 N55 (28/9/1961).
 45. 8.2 γρ., 18 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο N/13, ἐπὶ τοῦ δαπέδου N103 (5/10/1961).
 46. 8.1 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 A/10-11, κατώτατα στρώματα (19/11/1960).
 47. 8.1 γρ., 19 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο Nv-Ξξ/12-13 N147 (25/10/1961).
 48. 8 γρ., 20 χιλ. Ø, I 3 στρώμα καταστροφῆς B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N87 (9/9/1970).
 49. 7.9 γρ., 19 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο A/15 N92 (4/10/1961).
 50. 7.9 γρ., 15 χιλ. Ø, I 5 ὑπὸ τὸ δάπεδο N/11, βάθ. 0.25 μ. N121 (16/10/1961).
 51. 7.8 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N59 (9/9/1970).
 52. 7.8 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς B-Γ/50-51, βάθ. 1 μ. N136 (10/9/1970).
 53. 7.7 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 H/41-42, βάθ. 0.3 μ. (15/10/1960).
 54. 7.7 γρ., 16 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο I/17, ἐντὸς λάγκου τῆς αὐλῆς, βάθ. 0.25 μ., N113 (7/10/1961).
 55. 7.6 γρ., 19 χιλ. Ø, I 5 Z/13, ἐντὸς ὄλμου τοῦ κατωφλίου N93 (4/10/1961).
 56. 7.4 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 Γγ παρὰ τὸν βόρειο τοῖχο, κατώτατα στρώματα (7/11/1960).
 57. 7.4 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 Δ/13, βάθ. 0.4 μ. (22/11/1960).
 58. 7.2 γρ., 20 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο M30 N107 (6/10/1961).
 59. 7.1 γρ., 15 χιλ. Ø, I 3 A-B/39-41, κατώτατα στρώματα (18/11/1960).
 60. 7.1 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 A/44-45 (19/11/1960).
 61. 7.1 γρ., 20 χιλ. Ø, I 3 E13, 0.5 μ. ὑπὸ τὸ δάπεδο N432-433 (23/11/1960).
 62. 7.1 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς B-Γ/50-51, βάθ. 1 μ. N144 (10/9/1970).
 63. 7 γρ., 19 χιλ. Ø, I 3 (27/10/1960).
 64. 7 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία K/49, ἐπιφανειακὸ στρώμα, βάθ. 0.2 μ. N5 (27/8/1970).
 65. 6.9 γρ., 19 χιλ. Ø, I 3 Π8 ἐπίχωση τοίχου (27/10/1960).
 66. 6.6 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 Λ-M/35, βάθ. 0.3 μ. (11/10/1960).
 67. 6.6 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 Λ-M/35, βάθ. 0.3 μ. (11/10/1960).
 68. 6.6 γρ., 17 χιλ., I 3 N. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς B-Γ/50-51, βάθ. 1 μ. N142 (10/9/1970).
 69. 6.5 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 παρὰ τὸν «κεραμικὸ κλίβανο», βάθ. 1 μ. N195 (31/8/1959).
 70. 6.5 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 A-B/39-41, κατώτατα στρώματα (18/11/1960).
 71. 6.5 γρ., 21 χιλ. Ø, I 3 στρώμα 1ο, βάθ. 0.5 E/7 N36 (23/9/1961).
 72. 6.5 γρ., 15 χιλ. Ø, I 3 B-Γ/50-51, βάθ. 0.9 μ. N104 (9/9/1970).
 73. 6.4 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου», βάθ. 1.3 μ. N134-138 (25/8/1959).
 74. 6.4 γρ., 14 χιλ. Ø, I 3 H/37 στρώμα κεράμων (12/10/1960).
 75. 6.4 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 Π8, ἐπίχωση τοίχου (27/10/1960).
 76. 6.3 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς B-Γ/50-51, βάθ. 0.9 μ. N121 (9/9/1970).
 77. 6.3 γρ., 20 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς B-Γ/50-51, βάθ. 0.9 μ. N123 (9/9/1970).
 78. 6.3 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία, ὑπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς Z-H/51-52, βάθ. 0.9 μ. N17 (12/9/1970).
 79. 6.2 γρ., 15 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
 80. 6.2 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 Λ-M/35, βάθ. 0.3 μ. (11/10/1960).
 81. 6.2 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία B-Γ/51-55, βάθ. 0.65 μ. N54 (9/9/1970).
 82. 6.1 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου», βάθ. 1.3 μ. N140 (25/8/1959).
 83. 6.1 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
 84. 6.1 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 Λ-M/35, βάθ. 0.3 μ. (11/10/1960).
 85. 6.1 γρ., 19 χιλ. Ø, I 3, βάθ. 0.4 μ. N238 (15/10/1960).
 86. 6.1 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 P44, κατώτατα στρώματα (21/10/1960).
 87. 6.1 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 Δ-Z/33-35, κατώτατα στρώματα (18/11/1960).
 88. 6.1 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N76 (9/9/1970).
 89. 6.1 γρ., 19 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς B-Γ/50-51, βάθ. 0.9 μ. N126 (9/9/1970).
 90. 6 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» (18/8/1959).
 91. 6 γρ., 15 χιλ. Ø, I 5 στρώμα 2ο B/14 N98 (4/10/1961).
 92. 6 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 N. οἰκία E/52, βάθ. 0.2 μ. N9 (29/8/1970).
 93. 5.9 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
 94. 5.9 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 A-B/41-42, κατώτατα στρώματα (19/11/1960).

95. 5.9 γρ., 15 χιλ. Ø, Ν. οἰκία, ἐπιφανειακὸ στρώμα Χ-Ψ/46-47, βάθ. 0.15 μ. ὑπὸ ἐπιφανείας Ν1 (25/8/1970).
96. 5.9 γρ., 18 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία ἔμπροσθεν κρήνης Φ/45-46 Ν28 (7/9/1970).
97. 5.8 γρ., 18 χιλ. Ø, Ι 3 Ε13, 0.5 μ. ὑπὸ τὸ δάπεδο Ν432-433 (23/11/1960).
98. 5.8 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 5 στρώμα 2ο Θ/20, ἐντὸς βυθίσματος τοῦ δαπέδου Ν112 (7/10/1961).
99. 5.8 γρ., 9 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, δωμάτιο, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50-51 Ν30 (8/9/1970).
100. 5.8 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία Β-Γ/50-51, βάθ. 1 μ. Ν132 (10/9/1970).
101. 5.8 γρ., 15 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50-51, βάθ. 1 μ. Ν158 (11/9/1970).
102. 5.7 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» (18/8/1959).
103. 5.7 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 Β44, κατώτατα στρώματα (5/11/1960).
104. 5.7 γρ., 18 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50-51, βάθ. 0.9 μ. Ν120 (9/9/1970).
105. 5.7 γρ., 12 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, ὑπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς Ζ-Η/45-46 Ν169 (12/9/1970).
106. 5.6 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, δωμάτιο, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. Ν35 (8/9/1970).
107. 5.6 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50, βάθ. 0.55 μ. Ν62 (9/9/1970).
108. 5.6 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. Ν72 (9/9/1970).
109. 5.5 γρ., 18 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου», βάθ. 1.3 μ., Ν134-138 (25/8/1959).
110. 5.5 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» Ν171-184 (28/8/1959).
111. 5.5 γρ., 14 χιλ. Ø, Ι 3 Ρ-Σ/40, βάθ. 0.6 μ. (17/10/1960).
112. 5.5 γρ., 14 χιλ. Ø, Ι 3 Α-Β/39, κατώτατα στρώματα (9/11/1960).
113. 5.5 γρ., 18 χιλ. Ø, Ι 3 Δ-Ζ/33-35, κατώτατα στρώματα (18/11/1960).
114. 5.5 γρ., 18 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. Ν40 (9/9/1970).
115. 5.5 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. Ν63 (9/9/1970).
116. 5.5 γρ., 15 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Η-Θ/49-50, βάθ. 0.75-0.8 μ. Ν167 (11/9/1970).
117. 5.5 γρ., 14 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, ὑπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς Α-Β/50-57.50, βάθ. 0.8 μ. Ν171 (12/9/1970).
118. 5.4 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» Ν171-184 (28/8/1959).
119. 5.4 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 5, στρώμα 1ο, βάθ. 0.5 μ. Δ/8 Ν33 (23/9/1961).
120. 5.4 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. Ν46 (9/9/1970).
121. 5.4 γρ., 19 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία Β-Γ/50-51, βάθ. 0.9 μ. Ν114 (9/9/1970).
122. 5.3 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» (18/8/1959).
123. 5.3 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 Ζ-Ι/23-24, κατώτατα στρώματα Ν192-197 (12/10/1960).
124. 5.3 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 (7/11/1960), Νομισματικὸ Μουσεῖο ἀρ. 1854 (1995).
125. 5.3 γρ., 18 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία Β-Γ/50-51, βάθ. 0.6-0.75 μ. Ν32 (8/9/1970).
126. 5.2 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» (18/8/1959).
127. 5.2 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «ἀποθέτου», βάθ. 0.5 μ. Γ/3 Ν293 (14/9/1959).
128. 5.2 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 Α-Β/34-37, κατώτατα στρώματα Ν277-280 (21/10/1960).
129. 5.2 γρ., 19 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία Χ/50, βάθ. 0.2 μ. Ν4 (26/8/1970).
130. 5.2 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία Ε-Ζ/54-55, βάθ. 0.75 μ. Ν20 (3/9/1970).
131. 5.1 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 ἄνωθεν τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου», βάθ. 1 μ. ζώνη 34-36 Ν133 (25/8/1959).
132. 5.1 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» Ν171-184 (28/8/1959).
133. 5.1 γρ., 14 χιλ. Ø, Ι 3 Α-Β/34-37, κατώτατα στρώματα Ν277-280 (21/10/1960).
134. 5 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 Δ-Ζ/33-35, κατώτατα στρώματα (18/11/1960).
135. 5 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 περισυλλογή κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου Ν58 (12/10/1965).
136. 4.9 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου», βάθ. 1.3 μ. Ν141 (25/8/1959).
137. 4.9 γρ., 14 χιλ. Ø, Ι 3 Α-Β/39, κατώτατα στρώματα (9/11/1960).
138. 4.9 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Β-Γ/50-51, βάθ. 0.9 μ. Ν103 (26/8/1970).
139. 4.9 γρ., 10 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία Υ-Φ/44-45 ἐπὶ τῆς αὐλῆς Ν25 (5/9/1970).
140. 4.9 γρ., 14 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Ζ/51, βάθ. 0.75-0.8 μ. Ν154 (11/9/1970).
141. 4.9 γρ., 16 χιλ. Ø, Ι 3 Ν. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς Η/50, βάθ. 0.7 μ. Ν159 (11/9/1970).
142. 4.8 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» (18/8/1959).
143. 4.8 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» (18/8/1959).
144. 4.8 γρ., 17 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου», βάθ. 1.3 μ. Ν139 (25/8/1959).
145. 4.8 γρ., 15 χιλ. Ø, Ι 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλι-

- βάνου» N171-184 (28/8/1959).
146. 4.8 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 Λ-M/35, βάθ. 0.3 μ. (11/10/1960).
147. 4.8 γρ., 14 χιλ. Ø, I 5 Z/23-24, στρώμα 2ο (1961).
148. 4.8 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια, στρώμα καταστροφής B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N50 (9/9/1970).
149. 4.8 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια, στρώμα καταστροφής B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N70 (9/9/1970).
150. 4.8 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N77 (9/9/1970).
151. 4.7 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» (18/8/1959).
152. 4.7 γρ., 14 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
153. 4.7 γρ., 16 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
154. 4.7 γρ., 20 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια B-Γ/50-51, βάθ. 1 μ. N131 (10/9/1970).
155. 4.6 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια, δωμάτιο, στρώμα καταστροφής A/56-57, βάθ. 0.76 μ. N21 (4/9/1970).
156. 4.6 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια, δωμάτια, στρώμα καταστροφής B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N36 (8/9/1970).
157. 4.6 γρ., 18 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια, στρώμα καταστροφής B-Γ/50-51 N129 (9/9/1970).
158. 4.6 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια, στρώμα καταστροφής B-Γ/50-51, βάθ. 1 μ. N157 (11/9/1970).
159. 4.5 γρ., 14 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
160. 4.5 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
161. 4.5 γρ., 15 χιλ. Ø, I 3 παρὰ τὸν «κεραμικὸ κλίβανο», βάθ. 1 μ. N196 (31/8/1959).
162. 4.5 γρ., 20 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια Θ-I/52-53, βάθ. 0.1 μ. N8 (28/7/1970).
163. 4.4 γρ., 14 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου», βάθ. 1.3 μ. N134-138 (25/8/1959).
164. 4.4 γρ., 20 χιλ. Ø, I 5, στρώμα 2ο 28/B N108 (6/10/1961).
165. 4.1 γρ., 15 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» (18/8/1959).
166. 4.1 γρ., 14 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
167. 4.1 γρ., 15 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
168. 4.1 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
169. 4.1 γρ., 14 χιλ. Ø, I 5, στρώμα 1ο Kκ-Iι/19-20 N133 (19/10/1961).
170. 4.1 γρ., 15 χιλ. Ø, τομή Γ, βάθ. 0.3 μ. (28/9/1971).
171. 4 γρ., 15 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» (18/8/1959).
172. 4 γρ., 17 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια, στρώμα καταστροφής B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N71 (9/9/1970).
173. 3.9 γρ., 14 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια, στρώμα καταστροφής B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N75 (9/9/1970).
174. 3.8 γρ., 15 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» N171-184 (28/8/1959).
175. 3.8 γρ., 20 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια, στρώμα καταστροφής B-Γ/50-51, βάθ. 0.9 μ. N113 (9/9/1970).
176. 3.7 γρ., 14 χιλ. Ø, I 3 Z-I/23-24, κατώτατα στρώματα N192-197 (12/10/1960).
177. 3.7 γρ., 11 χιλ. Ø, I 3, κατώτατα στρώματα Γ/4 (4/11/1960).
178. 3.5 γρ., 14 χιλ. Ø, I 3 ἐντὸς τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» (18/8/1959).
179. 3.5 γρ., 21 χιλ. Ø, I 3 N. οίκια ὑπὸ τὸ στρώμα καταστροφής Δ-E/56-57 N170 (12/9/1970).
180. 3.2 γρ., 13 χιλ. Ø, I 3 A-B/39, κατώτατα στρώματα (9/11/1960).

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

ΑΜΦΙΠΟΛΙΣ (2ος-1ος αι. π.Χ.)

1. 7.1 γρ., 22 χιλ. Ø ↑ Έπικεκομμένο σὲ νόμισμα Πέλλας: κεφαλή Ἀθηνᾶς ἀγελάδα. I 5 Οο-Ρρ 15 ἀνάμεσα σὲ λίθους N139 (20/10/1961).	κεφαλή
Στρυμώνα
δεξιά	[ΑΜΦΙΠΟ ΛΙ]ΤΩΝ
τρίαينا μονογρά-
φημα, σύμβολο	Cop. 57
κεφαλή Διὸς AM-ΦΙ Π-ΟΛ ΙΤΩ-N ANS 118
δεξιά δύο ἀντιμέτωπες
αἴγες			
2. 3 γρ., 15 χιλ. Ø ↑ Ὁδὸς 5η ἐπιφανειακὸ στρώμα N176-182 (4/11/1961).			
	3. 5.3 γρ., 20 χιλ. Ø Κ I 5 στρώμα 1ο 0/18 N65 (29/9/1961).	κεφαλή
Ποσειδῶνα
δεξιά	AMΦΙΠ-Ο ΛΙΤΩΝ
ἵππος δεξιά
Cop. 64-67

4. 7.8 γρ., 21 χιλ. Ø ↗ I 3 N. οἰκία, στρώμα κατα-
στροφῆς B-Γ/52-63, βάθ. 0.35 μ. N24 (5/9/1970).
κεφαλή ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ ANS 120-122
Ἡρακλῆ λέων δεξιὰ
δεξιὰ
5. 4.9 γρ., 19 χιλ. Ø ⚡ I 5 ἐπιφανειακὸ στρώμα Δ/24
N68 (29/9/1961).
κεφαλή ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ ANS 118
Διὸς δεξιὰ δύο ἀντιμέτωπες
αἶγες
6. 4.5 γρ., 21 χιλ. Ø ↑ N. οἰκία, στρώμα κατα-
στροφῆς B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N90 (9/9/1970).
κεφαλή ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ Cop. 63
Διὸς δεξιὰ ταῦρος δεξιὰ
7. 5 γρ., 18 χιλ. Ø ↑ I 3 κατώτατα στρώματα K-N/
30-33 N231-234 (14/10/1960).
κεφαλή ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ ANS 109-112
Ἀρτέμιδος στάχυ
δεξιὰ
13. 5.8 γρ., 17 χιλ. Ø ↑ Ὁδὸς 5η ἐπιφανειακὸ στρώμα
N176-182 (4/11/1961).
κεφαλή ΘΕ-Σ|Σ-ΑΛ-Ο|ΝΙΚΗΣ ANS 774
Διὸς δεξιὰ δύο ἀντιμέτωπες αἶγες
14. 8.6 γρ., 20 χιλ. Ø ↑ I 3 1/37 N177 (12/10/1960).
κεφαλή ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ANS 778
Διὸς δεξιὰ ταῦρος δεξιὰ
15. 4.3 γρ., 16 χιλ. Ø ↑ I 3 N/32, βάθ. 0.3 μ. N111
(29/9/1960).
κεφαλή ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ANS 787-793
Ἀρτέμιδος τόξο καὶ φαρέτρα
16. 4.1 γρ., 16 χιλ. Ø ↑ I 3 Θ/31, βάθ. 0.5 μ. N116
(30/9/1960). Ὅπως ἀρ. κατ. 15.
17. 3.1 γρ., 15 χιλ. Ø ↑ I 3 στρώμα 2ο Nv/9 N165
(18/9/1961). Ὅπως ἀρ. κατ. 15.
18. 5.6 γρ., 17 χιλ. Ø ↑ I 3 N. οἰκία, κρήνη T-v/45-46,
βάθ. 0.85 μ. N33 (8/9/1970). Ὅπως ἀρ. κατ. 15.
19. 4.2 γρ., 15 χιλ. Ø ↑ I 3 N. οἰκία, στρώμα κατα-
στροφῆς B-Γ/50-31, βάθ. 0.65 μ. N42 (9/9/1970).
Ὅπως ἀρ. κατ. 15.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ (2ος-1ος αἰ. π.Χ.)

8. 6.8 γρ., 19 χιλ. Ø ↑ I 5 στρώμα κεράμων Ζγ-Η/2
N127 (18/10/1961).
κεφαλή ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Christomanos
Διονύσου τράγος δεξιὰ 170
δεξιὰ
9. 8.4 γρ., 21 χιλ. Ø ↑ I 5 στρώμα κεράμων Μμ-Αλ/8-
9 N144 (25/10/1961).
κεφαλή ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ANS 766
Διονύσου τράγος δεξιὰ
δεξιὰ
10. 6.4 γρ., 19 χιλ. Ø ↑ I 5 στρώμα, ὑπὸ τοὺς κερά-
μους E/24 N109 (6/10/1961).
κεφαλή ΕΔΚΑΙΑ AMNG 3.2 117,1
Διονύσου ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
δεξιὰ τράγος δεξιὰ
11. 9.3 γρ., 19 χιλ. Ø ⚡ I 3 κατώτατα στρώματα Z-1/
23-24 N192-197 (2/10/1960).
κεφαλή ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Cop. 347
Διονύσου τράγος δεξιὰ
δεξιὰ
12. 6 γρ., 18 χιλ. Ø ← I 5 στρώμα 1ο 23-24 Xχ-Φ/5
N137-138 (20/10/1961).
κεφαλή ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ANS 770-772
Ἀθηνᾶς δε- ἵππος δεξιὰ
ξιὰ με κοριν-
θιακὸ κράνος
20. 4.1 γρ., 17 χιλ. Ø ↑ I 5 στρώμα ἐπιφανείας Ξξ/4
N117 (16/10/1961).
κεφαλή ἀμφορέας Cop. 217-218
Διονύσου

ΜΕΝΔΗ

ΠΑΡΩΡΕΙΑ (·)¹⁰

21. 18 χιλ. Ø τομέας I.
κεφαλή ἀετὸς δεξιὰ Cop. 255
Διὸς δεξιὰ μονογράφημα

ΠΕΛΛΑ (2ος-1ος αἰ. π.Χ.)

22. 4.2 γρ., 19 χιλ. Ø ↑ I 5 στρώμα 2ο K/17 N79
(3/10/1961).
κεφαλή Ἀθηνᾶς ΠΕΛΛΗΣ ANS 601
δεξιὰ με κράνος ἀγελάδα
ἀθηναϊκοῦ τύπου

10. Εὐχαριστοῦμε τὴν κυρία Δέσποινα Διαμαν-
τούρου γιὰ τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ νομίσματος, καθὼς καὶ
γιὰ τὰ ἐκμαγεῖα καὶ ἄλλων νομισμάτων τὰ ὁποῖα
προέρχονται ἀπὸ τὸν τομέα I τῆς ἀνασκαφῆς.

Εικ. 4

23. 8.1 γρ., 18 χιλ. Ø ↑ I 3 κατώτατα στρώματα Z-1/23-24 N192-197 (12/10/1960).

κεφαλή Ἀθηνᾶς ΠΕΛ|ΛΗΣ ANS 598-609
δεξιὰ με κράνος ἀγελάδα
ἀθηναϊκοῦ τύπου

24. 8.4 γρ., 20 χιλ. Ø ⚡ I 3, βάθ. 1 μ. Δ/4 N291 (12/9/1959).

κεφαλή Δήμητρας ΠΕΛ|ΛΗΣ ANS 572
κατ' ἐνώπιον ἀγελάδα

25. 7.9 γρ., 19 χιλ. Ø ↑ I 5, στρώμα 2ο K/29 N106 (8/10/1961).

κεφαλή Ἀθηνᾶς ΠΕΛΛΗΣ ANS 571
δεξιὰ με κράνος Νίκη σὲ ἄρμα,
ἀθηναϊκοῦ τύπου στάχυ

26. 5.2 γρ., 22 χιλ. Ø ↑ I 3, κατώτατα στρώματα K-N/30-33 N231-234 (14/10/1960). Ὅπως ἀρ. κατ. 25.

27. 7.9 γρ., 19 χιλ. Ø ⚡ I 3, κατώτατα στρώματα Σ/18 N255 (18/10/1960).

κεφαλή ΠΕΛ|ΛΗΣ Cop. 260
Ποσειδῶνος ταῦρος δεξιὰ
δεξιὰ

28. 9.2 γρ., 19 χιλ. Ø Κ I 5, στρώμα 1ο Θ-I/34 N135 (19/10/1961).
κεφαλή Πανός ΠΕΛ/ΛΗΣ ANS 574-575
δεξιά Ἀθηνᾶ Ἀλκίς
δεξιά δεξιά
29. 12.2 γρ., 23 χιλ. Ø Κ Δρόμος 1, βάθ. 1 μ., Δ ζώνη 54-56 N109 (20/8/1959).
κεφαλή ΠΕΛ/ΛΗΣ τρίποδας ANS 596-597
Ἀπόλλωνος μονογραφήματα
δεξιά δεξιά
30. 5.1 γρ., 15 χιλ. Ø ↑ I 3 Nv/16 ἐπιφανειακὸ στρώμα N13 (23/8/1961).
κεφαλή ΠΕΛ/ΛΗΣ τρίποδας ANS 590-594
Ἀπόλλωνος
δεξιά δεξιά
- ΣΚΙΩΝΗ
31. 4.2 γρ., 17 χιλ. Ø → Δρόμος 1, βάθ. 2.7 μ. Δ ζώνη 76-78 N337 (17/9/1959).
κεφαλή Ἀπόλ- κράνος δεξιά ANS 716
λωνος δεξιά δεξιά
- ΦΙΛΙΠΠΟΙ
32. 4.4 γρ., 18 χιλ. Ø → I 5 στρώμα 2ο E/15 N96 (4/10/1961).
κεφαλή ΦΙΛΙΠΠΩΝ τρίποδας ANS 668
Ἡρακλῆ
δεξιά δεξιά
- ΑΜΥΝΤΑΣ Γ' (393-369)
33. 3.7 γρ., 15 χιλ. Ø ↓ Ὁδὸς 5η, ἐπιφανειακὸ στρώμα N176-182 (4/11/1961).
κεφαλή ΑΜΥΝΤΑ Alpha Bank
Ἡρακλῆ αἰετὸς ποὺ κατα- 214-230
δεξιά σπαράσσει φίδι
- ΦΙΛΙΠΠΟΣ Β' (359-336)
34. 2.8 γρ., 15 χιλ. Ø ↗ I 3, στρώμα καταστροφῆς (κεραμιδιῶν) Δ/53, βάθ. 0.61 μ. N23 (5/8/1970).
κεφαλή ΦΙΛΙΠΠΟΥ Le Rider πίν. 20,473
Ἀπόλλωνος ἱππείας δεξιά
δεξιά κεραινὸς
35. 2.4 γρ., 14 χιλ. Ø Κ I 3, Ν. οἰκία, ἔμπροσθεν κρή-
νης Ψ-X/45, βάθ. 0.35 μ. N22 (5/9/1970).
κεφαλή ΦΙΛΙΠΠΟΥ Le Rider πίν. 46,31
Ἀπόλλωνος ἱππείας δεξιά
δεξιά σύμβολο
36. 6.6 γρ., 21 χιλ. Ø ← I 5, στρώμα 2ο M/10 N37 (25/9/1961).
κεφαλή ΦΙΛΙΠΠΟΥ Alpha Bank 376
Ἀπόλλωνος ἱππείας δεξιά
δεξιά μονογράφημα
37. 6.5 γρ., 19 χιλ. Ø ↘ I 5, δωμάτιο 2, κάτω ἀπὸ τὶς
κροκάλες, βάθ. 1 μ. (30/3/77).
κεφαλή ΦΙΛΙΠΠΟΥ Cop. 260
Ἀπόλλωνος ἱππείας δεξιά
δεξιά δεξιά
38. 6.4 γρ., 18 χιλ. Ø ↗ I 5, στρώμα 1ο Nv/8 N120 (16/10/1961).
κεφαλή ΦΙΛΙΠΠΟΥ Alpha Bank 368
Ἀπόλλωνος ἱππείας ἀριστερὰ
δεξιά σύμβολο: τρίαينا
39. 4.3 γρ., 16 χιλ. Ø ↓ Δρόμος 1Α, ζώνη 76-78 (16/9/1959).
κεφαλή ΦΙΛΙΠΠΟΥ Alpha Bank 426-438
Ἀπόλλωνος ἱππείας δεξιά
δεξιά δεξιά
40. 1.1 γρ., 17 χιλ. Ø ↗ I 5, στρώμα 2ο (δαπέδου) M/4 N44 (27/9/1961).
κεφαλή ΦΙΛΙΠΠΟΥ Christomanos 205
Ἡρακλῆ ἀνάμεσα
δεξιά σὲ ρόπαλο
41. 0.6 γρ., 10 χιλ. Ø Κ I 3, παρὰ τὸν «κεραμεικὸ» κλί-
βανο ἐκ τοῦ «ἀποθέτου», βάθ. 0.8 μ. N214 (3/9/59).
κεφαλή ΦΙΛΙΠΠΟΥ Alpha Bank 444
Ἡρακλῆ ἀνάμεσα
δεξιά σὲ ρόπαλο
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ' (336-323)
42. 4.5 γρ., 16 χιλ. Ø ↑ I 5, στρώμα ἐπιφανείας A/28 N69 (22/9/1961).
κεφαλή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Price 160
νεαροῦ αἰετὸς σὲ κεραινὸ
Ἡρακλῆ
δεξιά δεξιά
43. 6 γρ., 18 χιλ. Ø ↑ Δρόμος ΙΔ, ζώνη 74-76, βάθ. 2.3 μ. N222 (3/9/59).
κεφαλή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Price 365-367
Ἀπόλλωνος ἵππος δεξιά
δεξιά δεξιά
44. 4 γρ., 17 χιλ. Ø ↑ I 5 στρώμα 2ο B/10 N86 (3/10/61). Ὅπως ἀρ. κατ. 43.

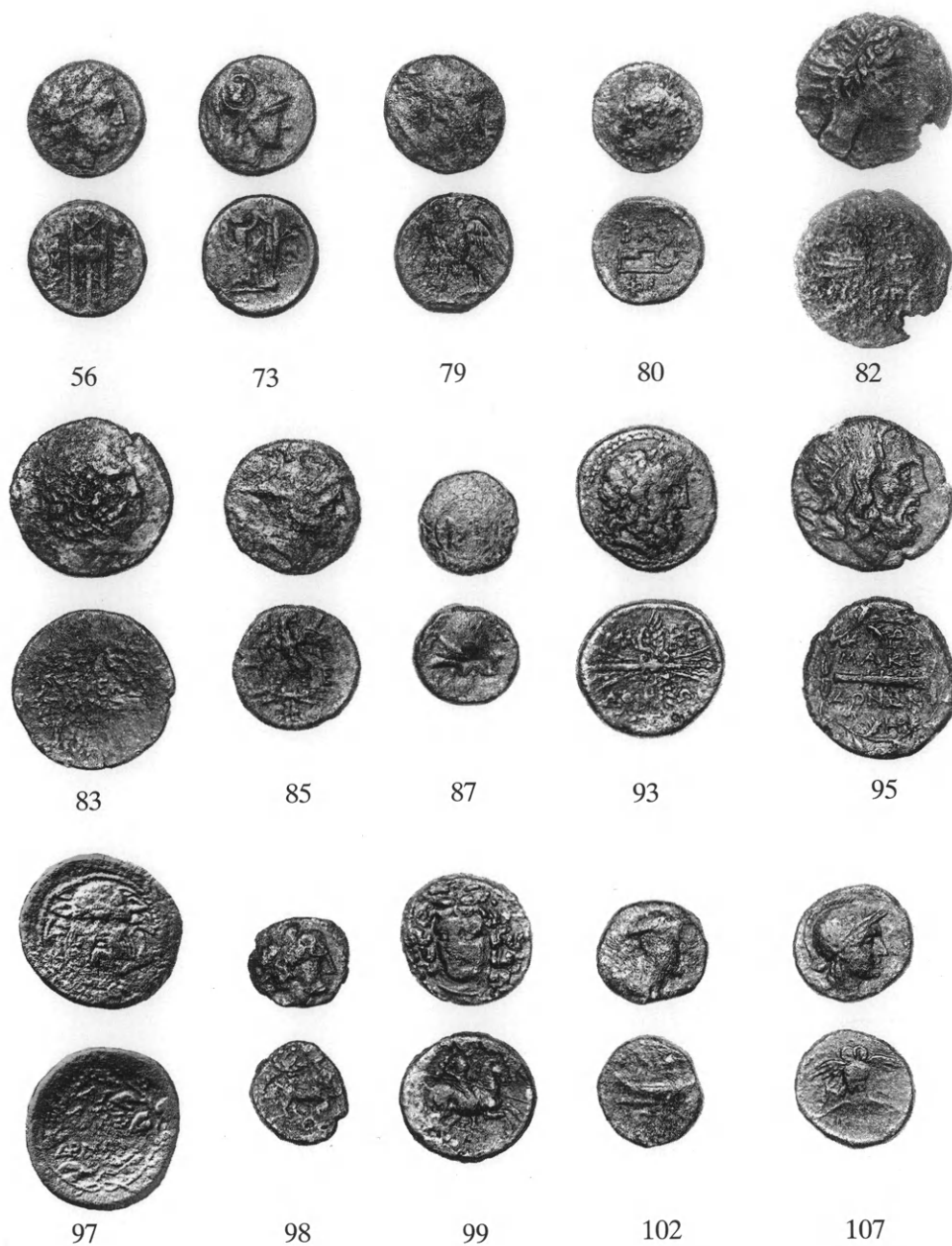
45. 3.7 γρ., 17 χιλ. Ø ↑ I 5, επιφανειακό στρώμα α/41-42 N149 (25/10/1961). "Όπως άρ. κατ. 43.
46. 4.1 γρ., 17 χιλ. Ø ⚡ Δρόμος 1Δ, ζώνη 76-78, βάθ. 2.6 μ. N304 (4/9/1959).
κεφαλή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Price 326A
νεαροῦ ανάμεσα σὲ
Ἡρακλῆ ρόπαλο καὶ
δεξιὰ φαρέτρα
47. 5 γρ., 16 χιλ. Ø ↗ Ὀδὸς 5, επιφανειακό στρώμα N180 (4/11/1961).
κεφαλή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Alpha Bank 728
νεαροῦ ανάμεσα σὲ
Ἡρακλῆ ρόπαλο καὶ
δεξιὰ φαρέτρα
48. 6.4 γρ., 15 χιλ. Ø ↑ I 5, στρώμα 1ο Υυ/7 N131 (18/10/1961).
49. 6.4 γρ., 17 χιλ. Ø ⚡ I 5, στρώμα 1ο Β/16 N76 (2/10/1961).
κεφαλή ΒΑ ανάμεσα σὲ Price 376-389
νεαροῦ φαρέτρα μὲ
Ἡρακλῆ τόξο καὶ ρόπαλο
δεξιὰ
50. 5.7 γρ., 17 χιλ. Ø ← I 5, ἀνατολικὸς τοῖχος Β σπιτιοῦ 30-31Α, βάθ. 1.25 μ. (30/3/1977). "Όπως άρ. κατ. 49.
51. 5.7 γρ., 17 χιλ. Ø ← Δρόμος 1Δ ζώνη 76-78, βάθ. 2.3 μ. N280 (12/9/1959). "Όπως άρ. κατ. 49.
52. 3.1 γρ., 13 χιλ. Ø ↑ Δρόμος 1Δ ζώνη 76-78, βάθ. 2.6 μ. N323.
μακεδονική μακεδονικό Price 404-405
ἀσπίδα κράνος
μὲ κεραινὸ
56. 5.9 γρ., 18 χιλ. Ø ↗ I 5, στρώμα 1ο Ρρ-Οο/15-16 N136 (20/10/1961).
κεφαλή ΒΑΣΙΛΕΩΣ| Christomanos 249
Ἀπόλλωνος ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ
δεξιὰ τρίποδας
57. 6 γρ., 18 χιλ. Ø ↗ I 5, στρώμα 1ο Ρρ-Οο/15, ἀνάμεσα σὲ λίθους N139-140 (20/10/1961). "Όπως άρ. κατ. 56.
58. 8 γρ., 19 χιλ. Ø → I 5, στρώμα κεράμων Αλ-Κκ/1-4 N129 (18/10/1961).
κεφαλή ΒΑΣΙΛΕΩΣ| Alpha Bank 906
Ἡρακλῆ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ
δεξιὰ ἱππῆας δεξιὰ
μονογράφημα
59. 7.3 γρ., 21 χιλ. Ø ↑ I 5 στρώμα 2ο Β-Γ/11 N83-85.
κεφαλή ΒΑΣΙΛΕΩΣ| Alpha Bank
Ἡρακλῆ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ 917-918
δεξιὰ ἱππῆας δεξιὰ
μονογράφημα
60. 19 Ø Τομέας I. "Όπως άρ. κατ. 59.
61. 19 Ø Τομέας I.
κεφαλή ΒΑΣΙΛΕΩΣ| Alpha Bank
Ἡρακλῆ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ 900-936
δεξιὰ ἱππῆας δεξιὰ
μονογράφημα
62. 7.4 γρ., 20 χιλ. Ø ⚡ I 5, στρώμα 1ο Ζζ/28 N148 (25/10/1961).
κεφαλή ΒΑΣΙΛΕΩΣ| Christomanos
Ἡρακλῆ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ 257-61
δεξιὰ ἱππῆας δεξιὰ
μονογράφημα

ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΣ (316-297)

53. 4.3 γρ., 17 χιλ. Ø ⚡ I 5, επιφανειακό στρώμα Εξ/12, N124 (17/10/1961).
κεφαλή ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ Christomanos
Ἡρακλῆ λέων δεξιὰ 242
δεξιὰ
54. 3.2 γρ., 17 χιλ. Ø ⚡ I 2, στρώμα 1ο κεράμων Γ/16 N74 (2/10/1961).
κεφαλή ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ Alpha Bank 938
Ἡρακλῆ λέων δεξιὰ
δεξιὰ
55. 2.2 γρ., 14 χιλ. Ø ↗ I 5, στρώμα 1ο 23-24 Χχ-Φφ N137-138.
κεφαλή λέων ἀριστερά Cop. 1154-1156
Ἡρακλῆ
δεξιὰ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΟΛΙΟΡΚΗΤΗΣ

63. 4.4 γρ., 17 χιλ. Ø ⚡ Ὀδὸς 5, επιφανειακό στρώμα N176-182 (4/11/1961).
Μακεδονική μακεδονικό Newell 118-119,
ἀσπίδα μὲ κράνος 125-132
μονογράφημα
64. 3.9 γρ., 14 χιλ. Ø I 5 στρώμα 2ο Η/20 Η-Θ/20-21 N110-111. "Όπως άρ. κατ. 63.
65. 2.6 γρ., 16 χιλ. Ø ↑ I 3 Ζ-1/23-24, κατώτατα στρώματα N192-197 (12/10/1960).
κεφαλή πῶρα πλοίου Newell 149, 163
Ἀθηνᾶς μὲ δεξιὰ
κορινθιακὸ
κράνος

Εἰκ. 5

ΑΝΤΙΓΟΝΟΣ ΓΟΝΑΤΑΣ (277-239)

66. 5 γρ., 18 χιλ. Ø ↗ I 3 X/27, στρώμα καταστροφῆς N387 (14/11/1960).

κεφαλή Β-Α *Alpha Bank*
Ἡρακλῆ δεξιὰ ἱππέας δεξιὰ 991-995

67. 5.6 γρ., 21 χιλ. Ø ← I 5, στρώμα 1ο B/23 N70 (30/9/1961). Ὅπως ἀρ. κατ. 66.

68. 4.1 γρ., 17 χιλ. Ø ↑ I 5, στρώμα 1ο Γ/6 N75 (2/10/1961).

Μακεδονικὴ *BA-ΣΙ*
ἀσπίδα μακεδονικὸ *Alpha Bank*
κράνος 1002-6

69. 6.6 γρ., 20 χιλ. Ø ↑ I 5, στρώμα 2ο Γ/14 N99 (4/10/1961).
κεφαλή Πάν και τρόπαιο *Alpha Bank*
Ἀθηνᾶς με 1010
κορινθιακὸ
κράνος
70. 6.1 γρ., 20 χιλ. Ø ↑ I 3 H-Θ4 0.1 μ. ὑπὸ τὸ δάπεδο N440-441 (23/11/1960).
κεφαλή Πάν και τρόπαιο *Alpha Bank*
Ἀθηνᾶς με 1010-30
κορινθιακὸ
κράνος
71. 5.6 γρ., 20 χιλ. Ø ⚡ I 5, στρώμα 2ο, βάθ. 0.8 μ., 1/7 N47 (27/9/1961). "Ὅπως ἀρ. κατ. 70.
72. 18 χιλ. Ø. Τομέας I.
κεφαλή Πάν και τρόπαιο *Alpha Bank*
Ἀθηνᾶς με 1010-38
κορινθιακὸ
κράνος
73. 4.9 γρ., 18 χιλ. Ø ♀ I 5, ἐπιφανειακὸ στρώμα, βάθ. 0.2 μ. Z/17 N63 (28/9/1961).
κεφαλή Πάν και τρόπαιο *Alpha Bank*
Ἀθηνᾶς με 1012
κορινθιακὸ
κράνος,
ὑστερόσημο
- 1.8 μ. N209 (29/9/1959).
κεφαλή B-A|Φ *Alpha Bank*
Διὸς δεξιὰ ἱππέας δεξιὰ 1096-7
79. 7.2 γρ., 19 χιλ. Ø ↑ I 3 K-N/30-33, κατώτατα στρώματα N231-234 (14/10/1960).
κεφαλή ἥρωα BA-Φ *Alpha Bank*
Περσέα δεξιὰ ἀετὸς 1104
80. 4 γρ., 17 χιλ. Ø ⚡ I 5 στρώμα 2ο 1/3 N41 (26/9/1961).
κεφαλή νεαροῦ BA|Φ|I πρώρα *Alpha Bank*
Ἡρακλῆ με πλοίου 1107
στεφάνι καὶ μονογράφημα
λεοντῆ
81. I 5 στρώμα A χωμάτινης ὑποθεμελίωσης, βάθ. 0.3 μ. (30/03/1977). "Ὅπως ἀρ. κατ. 80.
82. 9.5 γρ., 24 χιλ. Ø → I 5, στρώμα 2ο Ξ/1 ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου N54 (28/9/1961).
κεφαλή ΒΑΣΙΛΕΩΣ| *Alpha Bank*
Ἡλίου ΦΙΛΙΠΠΟΥ 1110-15
δεξιὰ
83. 6.4 γρ., 24 χιλ. Ø ⚡ I 5, στρώμα 2ο Λ/19 N81 (3/10/1961).
κεφαλή ΒΑΣΙΛΕΩΣ| *Alpha Bank*
Ἡρακλῆ ΦΙΛΙΠΠΟΥ 1116-25
δεξιὰ ἄρπη

ΦΙΛΙΠΠΟΣ Ε' (221-179)

74. 4 γρ., 16 χιλ. Ø ♀ Ὀδὸς 5, ἐπιφανειακὸ στρώμα N176-182 (4/11/1961).
κεφαλή B-A|Φ-I *Alpha Bank*
Ἡρακλῆ ἱππέας δεξιὰ 1058
δεξιὰ
75. I 5 στρώμα κεράμων Δ/5 (27/9/1961).
κεφαλή B-A|Φ-I *Alpha Bank*
Ἡρακλῆ ἱππέας δεξιὰ 1057-61
δεξιὰ
76. 17 Ø. Τομέας I.
κεφαλή B-A|Φ *Alpha Bank*
Διὸς δεξιὰ Ἀθηνᾶ Ἀλκίς δεξιὰ 1075-83
77. 7.6 γρ., 20 χιλ. Ø ⚡ I 3, 0.1 μ. ὑπὸ τὸ δάπεδο H-Θ/4 N440-441.
κεφαλή δύο αἴγες δεξιὰ *Alpha Bank*
Ἡρακλῆ 1090-93
δεξιὰ
78. 9.5 γρ., 19 χιλ. Ø ⚡ Δρόμος 1Δ, ζώνη 74-76, βάθ.

ΠΕΡΣΕΑΣ (179-168)

84. 3.4 γρ., 19 χιλ. Ø.
κεφαλή ἥρωα ἀετὸς; *Alpha Bank*
Περσέα δεξιὰ 1135-42
85. 5.6 γρ., 19 χιλ. Ø ↑ I 5, ἐπιφανειακὸ στρώμα K/20 N67 (29/9/1961).
κεφαλή ἥρωα ἀετὸς σὲ κεραυνό, *Alpha Bank*
Περσέα δεξιὰ ἀστέρι 1135-42
86. 8.6 γρ., 23 χιλ. Ø → I 3 κατώτατα στρώματα N/9 N253 (18/10/1960).
κεφαλή ἥρωα ἀετὸς σὲ ἄροτρο *Alpha Bank*
Περσέα δεξιὰ ἀστέρι 1144

ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ (2ος αι. π.Χ.)

87. 6.1 γρ., 16 χιλ. Ø ⚡ I 3 Αα-Bβ/4-5, κατώτατα στρώματα.
μακεδονική μακεδονικὸ *AMNG* 3.1,
ἀσπίδα με κράνος 45,114
μονογράφημα

88. I 5 στρώμα 2ο Δ/12 N87 (03/10/61).
κεφαλή MAKE|ΔΟΝΩΝ AMNG
Ἀπόλλωνος τρίποδας 3.1,42,97
δεξιά

89. 8.5 γρ., 19 χιλ. Ø I 5 στρώμα 2ο Δ/21 N80 (3/10/1961). Ὅπως ἀρ. κατ. 88.

90. 8.2 γρ., 21 χιλ. Ø ↑ I 3 N. οἰκία Γ/51-52, βάθ. 0.1 μ. N7 (28/8/1970).
κεφαλή BOTTE|ATΩΝ AMNG
Ἀθηνᾶς ἀγελάδα 3.1,48,131
δεξιά

91. 9.7 γρ., 22 χιλ. Ø ↓ Δρόμος 1Δ, ζώνη 68-70, βάθ. 1.4 μ. N111 (20/8/1959).
κεφαλή MAKE|ΔΟΝΩΝ AMNG
Διὸς δεξιά κεραυνὸς 3.1,50,142

92. 11.2 γρ., 22 χιλ. Ø ↗ I 3, 0.2 μ. ὑπὸ τὸ δάπεδο I/26 N426 (23/11/1960). Ὅπως ἀρ. κατ. 91.

93. 10 γρ., 22 χιλ. Ø ↘ I 5, στρώμα κεράμων, βάθ. 0.5 μ. K/2 N39 (26/9/1961). Ὅπως ἀρ. κατ. 91.

94. 6.5 γρ., 18 χιλ. Ø ↑ I 3 N. οἰκία, στρώμα καταστροφῆς B-Γ/50-51, βάθ. 0.65 μ. N93 (9/9/1970). Ὅπως ἀρ. κατ. 91.

95. 12.3 γρ., 24 χιλ. Ø ⊥ I 5, στρώμα I O/19 N/73 (30/1/1961).
κεφαλή MAKE|ΔΟΝΩΝ AMNG
Ποσειδῶνος ρόπαλο 3.1,34,42
δεξιά

96. 7.1 γρ., 21 χιλ. Ø ↑ I 5, στρώμα 1ο M/18 N72 (30/9/1961).
κεφαλή MAKE|ΔΟΝΩΝ AMNG
Στρυμῶνα τρίαίνα 3.1,36,58
δεξιά

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΥΠΟ ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

97. 8.3 γρ., 24 χιλ. Ø ⊥ Ὁδὸς 5η ἐπιφανειακὸ στρώμα N176-182 (4/11/1961). Κομμένο σὲ νόμισμα Ρωμαίου ταμία: κεφαλή τῆς Ρώμης | ἐπιγραφή
κεφαλή Δ|MAKE|ΔΟΝΩΝ Winterthur
Σειληνοῦ σὲ στεφάνι κισσοῦ 1657
σὲ κατατομή

ΛΑΡΙΣΑ

98. 3 γρ., 16 χιλ. Ø I 5, στρώμα 1ο Ζζ-Ηη/24-25 N134 (19/10/1961).
κεφαλή νύμφης ἵππος Christomanos 389
δεξιά δεξιά

99. 5.4 γρ., 20 χιλ. Ø ↘ I 5, στρώμα κεράμων, βάθ. 0.5 μ. B/6 N40 (26/9/1961).
κεφαλή νύμφης ΛΑΡΙ-Σ-ΑΙΩΝ Rogers 287
δεξιά ἱππέας δεξιά

ΚΟΙΝΟ ΘΕΣΣΑΛΩΝ

100. 5.3 γρ., 18 χιλ. Ø ↑ I 3, ἐπιφανειακὸ στρώμα O-Π/35 N149 (7/10/1960).
κεφαλή ΘΕΣ-Σ|ΑΛΩΝ Rogers 42
Ἀθηνᾶς ἵππος δεξιά
δεξιά

101. 4.7 γρ., 16 χιλ. Ø ↑ I 3 Αα/8-9 N219 (14/10/1960). Ὅπως ἀρ. κατ. 100.

ΓΕΝΘΙΟΣ

102. 5.6 γρ., 17 χιλ. Ø ↘ I 3, ὑπὲρ τοῦ «κεραμικοῦ κλιβάνου» ζώνη 34-36, βάθ. 0.7 μ., N131 (24/8/1959).
ἀνδρική πρῶρα πλοίου Cop. 529
κεφαλή δεξιά

ΩΡΙΚΟΣ

103. 4.5 γρ., 17 χιλ. Ø ↗ I 3, ἐπιφανειακὸ στρώμα Ππ/33 N17 (23/8/1961).
κεφαλή στήλη σὲ στεφάνι Tübingen 1507
Ἀπόλλωνα
δεξιά

ΗΠΕΙΡΩΤΩΝ (ΣΥΜΜΑΧΙΑ)

104. 5.4 γρ., 20 χιλ. Ø ⊥ I 3 N. οἰκία ὑπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς Ζ-Η/52-53, βάθ. 0.83 μ. N161 (11/9/1970).
κεφαλή Α|Π κεραυνὸς σὲ Franke 131,70
Διὸς στεφάνι βελανιδιάς
ἀριστερά

ΚΟΙΝΟ ΒΟΙΩΤΩΝ

105. τομέας I.
κεφαλή Ποσειδῶν Christomanos
Δήμητρας σὲ ἀριστερά 817-28
ἀπόδοση 3/4

ΑΘΗΝΑ		κεφαλή	ROMA οἱ Διόσκουροι	Crawford
106.	11.2 γρ., 26 χιλ. Ø Όδος 5, επιφανειακό στρώμα N176-182 (4/11/1961). Πυρήνας από μολύβι αθηναϊκού τετραδράχμου εποχής τῶν ἀρχόντων.	Ρώμης δεξιά	ἔφιπποι δεξιά, στάχυ	163
109.	23 Ø Τομέας Ι.	κεφαλή Ἰανου δεξιά	Πρώρα πλοίου δεξιά	Crawford 159/3

ΠΕΡΓΑΜΟΣ

ΑΝΩΝΥΜΗ ΦΟΛΛΙΣ (10ος-11ος αι.)

107.	4.5 γρ., 18 χιλ. Ø ↑ I 5 επιφανειακό στρώμα, βάθ. 0.2 μ. A/15 N64 (28/9/1961). κεφαλή [ΑΘΗΝΑΣ] ΝΙΚ[Η- Corp. 383-392 Ἀθηνᾶς ΦΟΡΟΥ] δεξιά γλαῦκα μετωπικά σὲ κλαδί φοίνικα	110.	9.8 γρ., 27 χιλ. Ø ↑ I 5 Oo-Po/15 ἀνάμεσα σὲ λίθους N140 (20/10/1961). προτομή Ἰησὺς ΧΡΙΣΤΟΣ DOC A2.24a.4, Χριστοῦ μὲ BASILEU BASILE A2.39.4 εὐαγγέλιο
------	--	------	--

ΡΩΜΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

108.	3.1 γρ., 16 χιλ. Ø ↓ I 3. N. οἰκία, αὐλὴ Φ-X/48-49, βάθ. 0.41 μ. N26 (1/9/1970).
------	--

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ νομισματοκοπεῖο ἔχει βρεθεῖ κατὰ τὶς ἀνασκαφές τῶν ἐτῶν 1959-1961, ἐνῶ κατὰ τὶς ἀνασκαφές τοῦ 1970 βρέθηκε ἐπίσης ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς πετάλων καὶ λίγα τμήματα ράβδων. Ὅλα σχεδὸν τὰ τμήματα ράβδων καὶ ἡ πλειονότητα τῶν πετάλων προέρχονται ἀπὸ τὸ τετράγωνο 3. Στὸ ἴδιο τετράγωνο ἐντοπίστηκε καὶ ἓνας τουλάχιστον μεταλλευτικὸς κλίβανος, ποὺ περιεῖχε πέταλα καὶ μεγάλα κομμάτια ἀκατέργαστου μετάλλου. Τὰ τμήματα ράβδων εἶναι λιγότερα ἀπὸ τὰ πέταλα. Ἐνα σημαντικό σύνολο μικρῶν ράβδων βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ μεταλλευτικοῦ κλιβάνου (I 3 A/46-49). Τὰ περισσότερα τμήματα ράβδων φέρουν ἴχνη ἀπὸ κοπίδι καὶ ὁρισμένα φαίνεται ὅτι βρίσκονται στὸ ἐνδιάμεσο στάδιο ἐπεξεργασίας πρὶν γίνουν πέταλα¹¹. Τὰ πέταλα παρουσιάζουν μεγάλες διακυμάνσεις ὡς πρὸς τὸ βάρος τους. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συγκριθεῖ τὸ σύνολο τοῦ ὕλικου μὲ τὴ νομισματοκοπία μιᾶς συγκεκριμένης περιόδου. Ἀντίθετα, ἡ μεγάλη ποικιλία πετάλων ὡς πρὸς τὴ διάμετρο καὶ τὸ βάρος τους δείχνει ὅτι τὸ νομισματοκοπεῖο ἦταν σὲ λειτουργία γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Μὲ βάση τὸ μέγεθός τους τὰ πέταλα μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ ὁμάδες. Μία ὁμάδα θὰ μπορούσε νὰ περιλαμβάνει πέταλα μὲ βάρος ἀπὸ 14 ἕως 10 γρ. καὶ διάμ. 24-20 χιλ.¹² Τὰ πέταλα αὐτὰ ἔχουν τὸ ἴδιο μέγεθος μὲ νομίσματα ποὺ φέρουν τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἡλίου στὸν ἐμπροσθότυπο καὶ κεραυνὸ στὴν πίσω ὄψη, ἀποδιδόμενα στὸν Φίλιππο Ε', ἀλλὰ καὶ μὲ ὁρισμένα νομίσματα Πέλλης ποὺ φέρουν κεφαλὴ Ἀπόλλωνα στὸν ἐμπροσθότυπο καὶ τρίποδα στὴν πίσω ὄψη. Μιὰ ἄλλη ὁμάδα ὁμοίων μεταξύ τους πετάλων ἀποτελοῦν, χωρὶς ἀμφιβολία, τὰ πέταλα ποὺ βρέθηκαν στὸν κλίβανο τοῦ τετραγώ-

11. Βλ. εἰκ. 2 ἀρ. 8, 11, 14.

12. Βλ. εἰκ. 3 ἀρ. 4, 7, 11, 25, 26.

νου 3, με βάρος 5-6 γρ. περίπου. Επιπλέον υπάρχουν αποκεκρουμμένα πέταλα, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως απορρίμματα του εργαστηρίου¹³.

Στά πλαίσια της μελέτης του νομισματοκοπείου έγιναν αναλύσεις μετάλλου σε μικρό αριθμό πετάλων και ράβδων. Οι αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν στο Ίνστιτούτο Πυρηνικής Φυσικής του κέντρου «Δημόκριτος» με ακτίνες Γ (XRF) υπό την εποπτεία του δρ. Άνδρέα Καρύδα. Δειγματοληπτικά παραθέτουμε δύο πίνακες των αναλύσεων.

ΡΑΒΔΟΙ

Άρ. κατ.	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb
7	0.32		0.23	87.6		0.01	0.06	8.6		2.22
14		0.06	0.12	85.1		0.03	0.06	14.6		0.07
15	0.32	0.01	0.19	85.7	0.52	0.18	0.06	12.4		0.43
35	0.16	0.15	0.15	86.3		0.15	0.05	12.9		0.08
40		0.07	0.16	80.6	2.51	0.21	0.05	15.8		0.66

ΠΕΤΑΛΑ

Άρ. κατ.	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb
25		0.05	0.30	87.7		1.01	0.14	10.1	0.16	1.25
39	0.45	0.05	0.11	85.6	0.22	0.90	0.06	7.2		5.38
50		0.05	0.29	89.0		2.83	0.32	9.6	0.74	1.27
53		0.07	0.14	90.9		0.06	0.05	8.7		0.04
85		0.09	0.21	96.0		0.09	0.05	3.3		0.28
90		0.04	0.10	87.9	1.64	0.25	0.06	8.7		1.37
111	0.47	0.21	0.17	92.9		0.15		5.7		

Σε όρισμένα κομμάτια μετάλλου που αναλύθηκαν ή σύσταση του μετάλλου ταιριάζει με νομίσματα Μακεδόνων βασιλέων, καθώς ο χαλκός είναι πολύ καθαρός με ελάχιστα άλλα στοιχεία. Όρισμένα που έχουν ένα μικρό ποσοστό μολύβδου μπορούν να συγκριθούν με τη σύσταση του μετάλλου νομισμάτων στο όνομα των μακεδονικών πόλεων¹⁴.

Το μεγαλύτερο μέρος των νομισμάτων που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο με τις ράβδους και τα πέταλα είναι κοπές Μακεδόνων βασιλέων από τον Άμύντα Γ' (393-369) έως τον Περσέα και κοπές μακεδονικών πόλεων του 2ου αϊ. π.Χ.¹⁵ Σύμφωνα με τις ανασκαφικές

13. Βλ. εικ. 3 άρ. 164, 176.

14. Βλ. M. Guerra - O. Picard, L'alliage des monnaies de bronze, στο Θάσος. Πρώτες ύλες και τεχνολογία,

λογία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου στη Θάσο 26-29/9/1995 (1999) 195-205.

15. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στο όνομα

ένδειξεις, τὰ νομίσματα στὸ ὄνομα τῶν πόλεων (Ἀμφιπολιτῶν, Θεσσαλονίκης καὶ Πέλλης) ἔχουν βρεθεῖ στὴν πλειονότητά τους στὸ ἀνώτερο στρώμα καταστροφῆς, ἐνῶ τὰ νομίσματα στὸ ὄνομα τῶν βασιλέων βρίσκονται συνήθως σὲ κατώτερα στρώματα. Ὑπάρχει ἐπίσης ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς νομισμάτων στὸ ὄνομα τῶν Μακεδόνων τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸν τύπο Δίας/κεραυνὸς καὶ φέρουν μονογράφημα ποὺ ἀποδίδεται στοὺς Βοττεάτες. Τὰ παλαιότερα νομίσματα τῆς Πέλλας, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ, ἀπεικονίζουν τὴν Ἀθηνᾶ στὸν ἐμπροσθότυπο, μία ἀγγελάδα στὴν πίσω ὄψη καὶ ἀκολουθοῦν τὸν ἴδιο τύπο μὲ νομίσματα τῶν Βοττεατῶν¹⁶. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ νόμισμα μὲ τὸν Πάνα στὴν ἐμπρόσθια ὄψη καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Ἀλκιδήμου στὴν πίσω ὄψη. Τὴν λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Ἀλκιδήμου στὴν Πέλλα γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Τίτο Λίβιο¹⁷. Ἄλλες θεότητες ποὺ ἀπεικονίζονται στὰ νομίσματα τῆς πόλης εἶναι ὁ Ποσειδῶν, ἡ Δήμητρα καὶ ὁ Ἀπόλλων. Ἡ καταστροφή τῆς πόλης τοποθετεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ ὀφείλεται εἴτε σὲ σεισμό¹⁸ εἴτε σὲ ἐπιδρομὴ στρατηγοῦ τοῦ βασιλέα τοῦ Πόντου Μιθριδάτη ΣΤ' Εὐπάτορος¹⁹.

Τὰ περισσότερα μὴ μακεδονικὰ νομίσματα εἶναι ἀπὸ τὴ Θεσσαλία (4), δύο ἀπὸ τὴν Ἡπειρο, ἓνα ἀπὸ τὴν Ἰλλυρία, ἓνα τοῦ Κοινοῦ τῶν Βοιωτῶν καὶ ἓνα ἀπὸ τὴν Πέργαμο. Ὑπάρχουν ἐπίσης δύο νομίσματα τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας καὶ ἓνας πυρήνας ἀπὸ μολύβι ἀθηναϊκοῦ τετραδράχμου ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων. Ἀπὸ αὐτὰ ἰδιαίτερα σπάνια εἶναι τὸ νόμισμα τοῦ Ἰλλυριοῦ βασιλέα Γένθιου²⁰, συγχρόνου τοῦ Περσέα, καὶ τὸ χάλκινο νόμισμα ἀπὸ τὴ Λάρισα, ποὺ εἶναι μία ἀπὸ τὶς πρῶτες χάλκινες ἐκδόσεις τῆς πόλης²¹. Ἐνα ἀνώνυμο βυζαντινὸ χάλκινο νόμισμα τοῦ 10ου αἰ. εἶναι τὸ μοναδικὸ νόμισμα ποὺ χρονολογεῖται μετὰ τὴν καταστροφή τῆς Πέλλας καὶ πρόκειται γιὰ τυχαῖο ἐπιφανειακὸ εὔρημα.

Πρέπει ἐπίσης νὰ ἐπισημάνουμε ἓνα νόμισμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ ποὺ φέρει ὑστερόσημο²² καὶ δύο ἐπικεκομμένα νομίσματα, ἓνα νόμισμα Ἀμφιπολιτῶν, χτυπημένο σὲ νόμι-

τῶν μακεδονικῶν πόλεων δὲν φαίνεται νὰ καθορίζεται ἀπὸ τὸν τόπο ἐκδόσής τους, βλ. Ἰ. Τουράτσουλου, *Ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν ἀρχαία Μακεδονία, ἡ μαρτυρία τῶν «θησαυρῶν»* (1993).

16. Ἀρ. 90 τοῦ καταλόγου.

17. Τίτ. Λίβ. 42, 51. A. Baldwin Brett, Athena AΛΚΙΔΗΜΟΣ of Pella, *Museum Notes* 4, 1950, 55-72. Βλ. εἰκ. 4 ἀρ. 28.

18. Ἰ. Ἀκαμάτης, Ἀγορὰ Πέλλας: 15 χρόνια ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, στὸ *Ἀρχαία Μακεδονία, Ἐκτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 15-19 Ὀκτωβρίου 1996* (1999) 23-43· Νομισματικὸς θησαυρὸς ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῆς Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 3, 1989 (1992) 125-136.

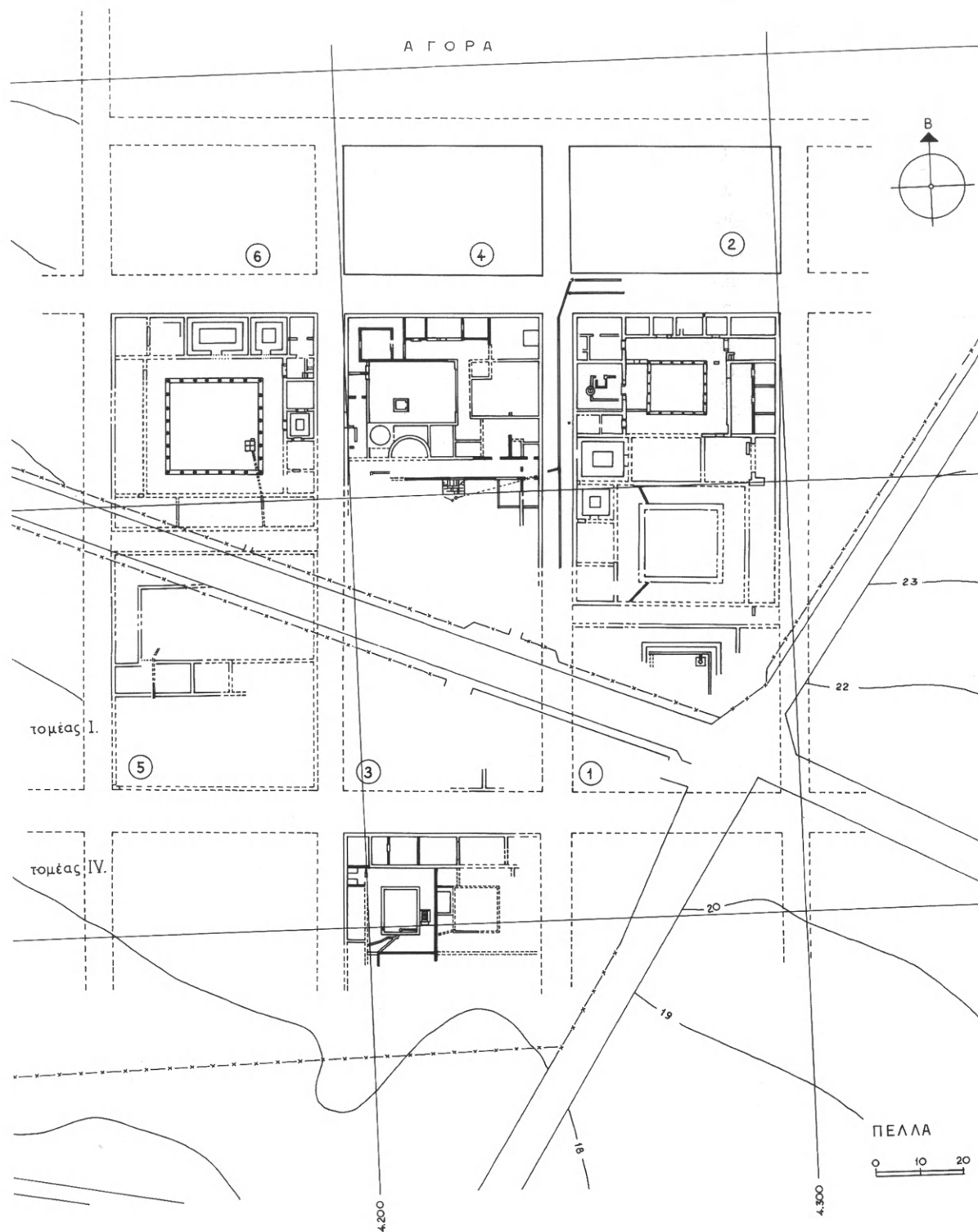
19. Πλούτ. Σύλλας 15, 1. F. de Callatay, *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies* (1997)

315.

20. S. Islami, Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios, *Iliria* II, 1972, 379-405, πίν. II, ἀρ. 7. Θ. Σιόντης, Ἡ νομισματοκοπία τοῦ Γένθιου, *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς Ἡπείρου πρὸς τιμὴν τοῦ Peter Robert Franke*, πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ὀκτ. 2007 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

21. Τὸν τύπο αὐτὸ δὲν ἀναφέρει ὁ E. Rogers στὸ βιβλίο του *The Copper Coinage of Thessaly* (1932) καὶ ἔχει δημοσιευτεῖ γιὰ πρώτη φορὰ στὸν κατάλογο τῆς συλλογῆς τοῦ Ἀντώνη Χριστομάνου.

22. B. Πούλιος, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς χάλκινης νομισματοκοπίας τῶν Ἀντιγονιδῶν ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ ἕως τοὺς πρῶτους χρόνους τοῦ Φιλίππου Ε', *ΑΔ* 56, 2001, Α 237-296.

Εἰκ. 6. Ὁ τομέας Ι τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀγορᾶς τῆς Πέλλας (Χ. Μακαρόνας - Ε. Γιούρη, *Οἱ οἰκίες ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Διονύσου τῆς Πέλλας*, 1989).

σμα Πέλλης, και ένα νόμισμα που αποδίδεται σε Ρωμαίο ταμία της Μακεδονίας, χτυπημένο σε προγενέστερο τύπο Ρωμαίων ταμίων της Μακεδονίας²³.

Ο Χαράλαμπος Μακαρόνας αναφέρει για πρώτη φορά την εύρεση άκτύπτων νομισμάτων στο τετράγωνο 3 του τομέα Ι στην παρουσίαση των ανασκαφών του 1971²⁴ και εκφράζει τη γνώμη ότι τα κτίρια του τετραγώνου δεν ήταν οικίες αλλά πρέπει να είχαν δημόσιο χαρακτήρα, χωρίς ωστόσο να μπορεί να προσδιορίσει με βεβαιότητα τη λειτουργία τους. Στο τετράγωνο 3, όπου βρέθηκε ο μεταλλευτικός κλίβανος μαζί με την πλειονότητα των πετάλων, πρέπει να τοποθετηθεί ή λειτουργία του νομισματοκοπείου²⁵. Τίθεται εδώ το ερώτημα εάν υπήρχε ιδιαίτερος χώρος για τη λειτουργία του νομισματοκοπείου στο τετράγωνο 3 ή αν η κοπή των νομισμάτων γινόταν σε έναν χώρο που είχε και άλλες χρήσεις, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις αρχαίων νομισματοκοπείων που έχουν ήδη εντοπιστεί²⁶. Στα μικρότερα οικοδομικά τετράγωνα 2, 4 και 6 έχουν εντοπιστεί εργαστήρια κεραμικής²⁷ και μεταλλοτεχνίας²⁸, τα οποία πρέπει να συσχετιστούν με τη λειτουργία της αγοράς, καθώς τα παραπάνω τετράγωνα βρίσκονται άμεσα νότια της αγοράς και σε απόκλιση από το «ίπποδάμειο σύστημα» της πόλης²⁹. Μάλιστα στο τετράγωνο 4, ανάμεσα στην αγορά και το τετράγωνο 3, όπου ο Χαράλαμπος Μακαρόνας υπογραμμίζει τον δυσανάλογο πλεονασμό των μεταλλικών αντικειμένων, βρέθηκαν χάλκινα σταθμιά, πηλίνο σφράγισμα με την επιγραφή Πέλλης | πολιταρχών και μαρμάρινο αγορανομικό σήκωμα μαζί με τη βάση του³⁰. Από τα παραπάνω εύρηματα ή Δέσποινα Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου συμπεραίνει ότι πρόκειται περί κτιρίου που είχε κάποια σχέση με τα κοινά της πόλης³¹. Το γειτονικό τετράγωνο 3, τα κτίσματα του οποίου σύμφωνα με τον ανασκαφέα τους έχουν δημόσιο χαρακτήρα, φαίνεται ότι έχει επίσης σχέση με τον χώρο και τις λειτουργίες της αγοράς της Πέλλας. Εκεί στεγαζόταν, μεταξύ άλλων, ή λειτουργία του νομισματοκοπείου.

ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ - ΘΟΔΩΡΟΣ ΚΟΥΡΕΜΠΙΑΝΑΣ

23. AMNG 3.1, 65 αρ. 197-201, 66-67, αρ. 203-206.

24. Μακαρόνας 1970, 397. Αργότερα το τετράγωνο 3 του τομέα Ι δεν συμπεριλαμβάνεται στη δημοσίευση των οικιών της Πέλλας, Χ. Μακαρόνας - Ε. Πούρη, *Οι οικίες άρπαγής της Έλένης και του Διονύσου της Πέλλας* (1989).

25. Οικονομίδου, Πέλλα 1147.

26. Αυτόθι 1146.

27. Μακαρόνας 1961-62, 209, Μακαρόνας 1963, 200, 203.

28. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *Μετάλλινα αντικείμενα από την Πέλλα Β': Μολυβδίδες, στο Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου* (1997) 256. Οι μητρες

που βρέθηκαν στο τετράγωνο 1 πρέπει να προέρχονται από τα παραπάνω γειτονικά τετράγωνα.

29. Μ. Σιγανίδου, *Πολεοδομικά προβλήματα της Πέλλας, στο Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986* (1990) 168.

30. Μακαρόνας 1964, 338, πίν. 392.

31. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *Μετάλλινα αντικείμενα από την Πέλλα, Αρχαία Μακεδονία, Ε' Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1989* (1993) 1193.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Alpha Bank* SNG, *The Alpha Bank Collection* (Athens 2000).
ANS SNG, *The American Numismatic Society* (New York 1987).
Christomanos SNG, *Musée Numismatique d'Athènes, Collection Antoine Christomanos* (Athènes 2004).
Cop. SNG, *The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum* (Copenhagen 1942-1979).
Crawford M. Crawford, *Roman Republican Coinage* (London 1974).
DOC Ph. Grierson, A. Bellinger, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection* (Washington 1966-1973).
Franke P. R. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus, I. Poleis, Stämme und epirotischer Bund bis 27 v. Chr.* (Wiesbaden 1961).
AMNG 3.1 H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands, III. Die antiken Münzen von Macedonia und Paionia, erste Abteilung* (Berlin 1906).
AMNG 3.2 H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands, III. Die antiken Münzen von Macedonia und Paionia, zweite Abteilung* (Berlin 1935).
Le Rider G. Le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359-294* (Paris 1977).
Newell E. Newell, *The Coinages of Demetrius Poliorcetes* (London 1927).
Price M. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus* (London 1991).
Rogers E. Rogers, *The Copper Coinage of Thessaly* (London 1932).
Tübingen SNG, *Münzsammlung der Universität Tübingen* (Berlin 1982).
Winterthur H. Bloesch, *Griechische Münzen in Winterthur* (Winterthur 1987).

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2007

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ
ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2008

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ ΟΕ.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

